

**खण-वेवसायाचेर आदारीत
कांय कादंबऱ्यांचो अभ्यासः
मुल्य परिवर्तनाच्या संदर्भात**

डॉक्टर ऑफ फिलोसोफी
हे पदवे खातीर
गोंय विद्यापिठाक सादर केल्लो सोद-प्रबंध

सोद-वावर करपी
भूषण विठ्ठल भावे

मार्गदर्शक
डॉ. चंद्रलेखा डिसौजा
निवृत्त प्रपाठक, कोंकणी विभाग,
गोंय विद्यापीठ, ताळगांव, गोंय

सह-मार्गदर्शक
अॅड. उदय भेंब्रे

गोंय विद्यापीठ
ताळगांव, गोंय

2015

**STUDY OF FEW NOVELS BASED ON MINES:
WITH RESPECT TO CHANGE IN LIFE VALUES**

A thesis submitted to Goa University
for the award of the Degree of

Doctor of Philosophy

in

Konkani

By

Bhushan Vithal Bhave

Research Guide

Dr. Chandralekha D'Souza

Reader (Retired), Department of Konkani

Goa University

Taleigao, Goa

Co-Guide

Adv. Uday Bhembre

2015

प्रमाणपत्र

श्री. भूषण विठ्ठल भावे, हांणी, 'पीएच. डी.' पदवे खातीर सादर केल्ल्या "खण-वेवसायाचेर आदारीत कांय कादंबऱ्यांचो अभ्यासः मुल्य परिवर्तनाच्या संदर्भांत" ह्या सोद-प्रबंधा खातीर केल्लो सोदवावर म्हज्या मार्गदर्शना खाला जाला. प्रबंध लिखाणांत ज्या साहित्याचो आदार घेतला ताचो फाव थंय उल्लेख केला. हो सोद-प्रबंध ताचो स्वताचो सोदवावर आसा.

थळः ताळगांव, गोंय

ता.ः 10 मार्च, 2015

डॉ. चंद्रलेखा डिसौजा

मार्गदर्शक

जाहिरनामो

हांव, भूषण विठ्ठल भावे, प्रमाण जातां, गोवा विश्वविद्यालयाच्या कोंकणी विभागांत सादर केल्लो, “खण-वेवसायाचेर आदारीत कांय कादंबऱ्यांचो अभ्यासः मुल्य परिवर्तनाच्या संदर्भांत” हो सोद-प्रबंध हांवें स्वता केला.

डॉ. चंद्रलेखा डिसौजा हांच्या मार्गदर्शना खाला हो वावर पुराय जाला.

हो वावर हे आदीं हांवें, ह्या वा दुसऱ्या खंयच्याच विश्वविद्यालयाच्या पदवे खातीर वा दाखल्या खातीर सादर करूंक ना म्हणपाचें हांव स्पश्ट करतां.

थळः ताळगांव, गोंय

भूषण विठ्ठल भावे

ता.ः 10 मार्च, 2015

विद्यार्थी

अर्पण

सैमीक संसाधनां खणून काडूंक

जांणी

रगताचो घाम केलो

आनी

रगताचे पाट व्हांवयले

त्या सगळ्या

खण-मजुरांक...

उपकाराचीं उतरां

‘खण-वेवसायाचेर’ आदारित कांय कादंबऱ्यांचो अभ्यासः मुल्य परिवर्तनाच्या संदर्भांत’ हो सोद-प्रबंध भेटयतना भोवच खोशी जाता. हो वावर जायत्या जाणांच्या सहकार्याक लागून सादर करप शक्य जालां, तांच्या नांवांचो उल्लेख करून तांच्या उपकारांत रावप हांव पसंत करीन.

सगळ्यांत सुरवेक म्हजी मार्गदर्शक डॉ. चंद्रलेखा डिसौजा हिचे भोवच मोलाचें, धीर दिवपी आनी प्रोत्साहित करपी मार्गदर्शन म्हाका मेळ्ळां. केन्नाय फोन करून मेळपाची इत्सा परगटायतकीच म्हजे खातीर वास्कोच्यान विद्यापिठांत येवन वा आपली भलायकी सारकी नासतना लेगीत भेट दिवन डॉ. चंद्रलेखा हांणी म्हाका वावुरपाची प्रेरणा दिल्या.

गोंय विद्यापीठाचे कला शाखेचे माजी डीन आनी हिंदी विभाग-मुखेली डॉ. रोहिताश्व शर्मा हांणी ह्या प्रबंधा खातीरचो विशय सुचोवन म्हजे प्रगतीची फाटपुरवण केली हे खातीर तांकांय दिनवास.

एफ.आय.पी.रजा मेळटकीच पयल्या वर्साच्या सुरवेच्या काळांत कोंकणी विभागांतल्यो सहयोगी प्राध्यापिका आनी म्हजी सह-मार्गदर्शिका स. डॉ. माधवी सरदेसाय, हांचे सयत दनपारच्या एकठांय जेविल्ल्या जेवणा वेळार तांणी केल्ल्यो जायत्यो सुचोवण्यो हो वावर करपाक म्हाका उपेगी थारल्यात. खासा करून म्हज्या पयल्या सादरीकरण वेळार ‘साहित्यकृतींतल्या मुल्यांचो सोद घेतना भायलीं मुल्यां तिका लावचे परस, तिच्या अंतरंगांतल्या मुल्यांचो सोद घेतल्यार चड बरें’ हें तिचें मत आयज हो वावर पुराय करतना म्हाका याद जाता. हो वावर पुराय जातना डॉ. माधवी ना हाची खंतय जाता.

म्हज्या सोद-वावराचे कुलगुरू नियुक्त जाणकार आनी म्हजे एम.ए.चे शिक्षक डॉ. वासुदेव सावंत हांणी समाजशास्त्री समिक्षा आनी तिचीं विंगड विंगड आंगां तशेंच साबार मतप्रणाली आनी तांचो साहित्याकडेन पळोवपाचो दिश्टिकोन हे विशीं केल्ल्या मार्गदर्शना खातीर हांव तांचेय मना सावन उपकार आठयतां.

गोंय विद्यापिठाच्या इंग्लीश विभागाची मुखेली आनी कला शाखेची डीन डॉ. किरण बुडकुले हांचे वांगडा जाल्ली भेट आनी त्या उपरांत एफ आर सी सादरीकरण वेळार तांणी दिल्ल्या मोलादीक सुचोवण्यां खातीर तांचे उपकार मानप म्हजें कर्तव्य.

डॉ. नंदकुमार कामत ह्या भोवताशी जाणकाराचे भेटेंतल्यान परिस्थितिकी समिक्षेविशीं मेळिल्ली नवी नदर अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांची मोलावणी करतना भोवच उपेगी थारल्या. कोंकणींत पयलेच फावट 'पर्यावरणी समिक्षेचें' एक ल्हानशें कुरकूट उकतें करपाचो यत्न हांवें ह्या वावरांत केला, तो डॉ. नंदकुमार हांच्या मार्गदर्शनाखाला. तांचे खेरीत उपकार.

हाचे भायर, खण-वेवसायाचेर आदारीत कादंबऱ्यांचो सोद घेतना जांणी आपल्या वाचनांत आयिल्ल्यो ह्या विशया वयल्यो कादंबऱ्यो सुचयल्ल्यो, हाडून/धाडून दिल्यो त्या, डॉ. भालचंद्र नेमाडे, डॉ. तानाजी हळर्णकार, श्री. नागेश करमली, श्री. सुनील मोने, श्री. कु. चिन्नप्प, श्री. नाबर (वेंगुर्ला), श्री. मराठे (वेंगुर्ला), प्रा. गजानन केळकर, श्री. केशव काळे, श्री. रा.का.बर्वे ह्या लेखक वा चौकस वाचप्यांचो हांव उपकारी आसा.

म्हज्या मनांत 'पीएच डी' ची निकड निर्माण करपा पासून ते सतत, खंयच मेळ्ळ्यार म्हाका अभ्यासाची याद करून दिवपी आनी ते खातीर म्हजे बायलेक लेगीत, अभ्यासा खातीर हांवें चड वेळ दिवचो म्हूण म्हजे फाटल्यान लागपाची शिटकावणी दिवपी म्हजो इश्ट प्रा. प्रकाश पर्येकार हाचेय हांव काळजा सावन आभार मानतां. तेच तरेन सर, तुमी फाटीं सरूं नाकात, वेळ काडात, जातलें, अशें म्हणून म्हाका थातारपी, उर्बा दिवपी म्हजे इश्ट प्रा. हनुमंत चोपडेंकार आनी डॉ. राजय पवार हांच्याय हांव उपकारांत आसां. पीएच डी खातीर नांव नोंदणी करीत सावन आनी रजा मेळ मेरेन म्हाका आदार करपी पी.ई.एस. महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. अनिल डिंगे, पी.ई. सोसायटीचे अध्यक्ष श्री. रवी सिताराम नाईक आनी खजिनदार श्री. रघुवीर देसाय हांकांय हांव दिनवासतां.

जांच्या कादंबऱ्यांचो हांवें अभ्यास केला त्या कादंबऱ्यांचे लेखक श्री. पुंडलीक नायक आनी श्री. रा.का.बर्वे हांणीय भेटी खातीर वेळ दिवन, उपयुक्त चर्चा केली ते खातीर तांचेय उपकार.

म्हजो प्रबंध टायप करपाच्या वावरांत मदत केल्ले खातीर सौ. उज्वला नायक, सौ. ज्योती गांवकर श्री. लिलेश कुडाळकर आनी श्री. देवीदास नायक हांकांय हांव देव बरें करूं म्हणटां. तशेंच डॉ. अनंतकुमार देशपांडे आनी श्री. सुरेंद्र बंगाळे हांचोय हांव उपकारी आसां. म्हज्यो शिक्षक वांगडी सौ. अंतिमा देसाय आनी सौ. शितल देसाय हांचोय हांव उपकारी आसां. कृष्णदास शामा राज्य केंद्रीय वाचपघर, पणजी, सरस्वती वाचनालय, पणजी, गोवा विद्यापिठाचें वाचपघर, वेंगुर्ले, महाराष्ट्र, हांगाचें वाचपघर, ह्या वाचनालयांनी म्हाका संदर्भ ग्रंथ उपलब्द जाले, त्या वाचपघरांचे ग्रंथपाल आनी कर्मचारी, तशेंच रिसर्च क्युबिकल उपलब्द करून दिवन म्हज्या अभ्यासाक बरें वातावरण निर्माण केल्ले खातीर सेंट्रल लायब्ररीचे ग्रंथपाल श्री. कार्लुश फर्नांडीस, सहाय्यक ग्रंथपाल सौ. सुलक्षा कोळमुळे आनी कर्मचारी वर्ग हांची याद म्हज्या काळजांत उरतली.

दोन वर्सां संवसारीक व्यापातापांतल्यान म्हाका मुक्त केल्ले खातीर म्हजी आई, बायल आनी भुरगीं हांचे विशीं हांव कृतज्ञताय व्यक्त करतां. तेचतरेन दोन वर्सां आपल्या फ्लॅटार म्हजी रावपाची वेवस्था करून म्हजे श्रम वांटोवपी म्हजो भावोजी श्री. तुषार साठे हाचेय हांव उपकार मानतां.

सगळ्यांचीं नांवां घेवप शक्य ना आनी नांवां खबर नाशिल्ल्योय जायत्यो व्यक्ती आसात. देखून हो वावर सिद्ध जावंक जांचें सहकार्य लाबलां, त्या सगळ्यांचें देव बरें करूं.

ताळगांव, गोंय

10 मार्च, 2015

भूषण भावे

पूर्वपिठिका

‘खण-वेवसायाचेर आदारीत कांय कादंबऱ्यांचो अभ्यासः मुल्य परिवर्तनाच्या संदर्भात’, असो म्हज्या संशोधनाचो विशय आसा.

साहित्याक समाजाचो हारसो मानतात. पूण समाज जसो आसा वा आसता तस्सो साहित्यांत दिश्टी पडना. साहित्यांत समाजाचें चित्रण विश्लेशक, चिकित्सक नदरेन जाल्लें आसता. समाजाचेर भाश्य करतना लेखक साहित्यकृतींत कांय प्रातिनिधीक पात्रां येवजिता. त्या पात्रां वरवी तो समाजस्थितीचें प्रतिनिधीक दर्शन घडयता. देखून साहित्यांत आयिल्लीं पात्रां आनी तांच्या जिवितांत घडपी घडणुको समाजाचें प्रतिनिधीक नदरेन चित्रण घडयतात. त्याभायर साहित्यांत पात्रांचें आनी घडणुकांचें सार्वत्रिकीकरण जाता. पात्रांचें फकत चित्रण करून आनी घडणुकांचें फकत कथन करून लेखक थारना जाल्यार तो आपले परीन तांचें विश्लेशण करता. तातूंतल्यान कांय निश्कर्श तो काडटा वा काडपाक वाचप्यांक प्रवृत्त करता.

देखून साहित्य म्हणल्यार समाजांतल्या क्रियाकलापांचो लेखकान घेतिल्लो वेध आसता. साहित्याचे सगलेच प्रकार चड उण्या प्रमाणांत समाजिकतायेचेर आदारीत आसतात. कविते सारक्या आत्मनिश्चिंत मानिल्ल्या प्रकारांत लेगीत एक व्यक्ती म्हूण आनी देखून समाजाचो एक घटक म्हूण कवीन उक्तायल्ल्यो भावना- चिंतनां हांचो आसपाव आसताच. हाचोच अर्थ कविते सारके आत्मनिश्चिंत प्रकार लेगीत समाजिकतायेच्याच एका रुपाचें दर्शन घडयतात, हातूंत दुबाव ना.

साहित्य-प्रकारां मदलो कादंबरी हो हेर साहित्य प्रकारां परस अर्विल्लो साहित्य प्रकार. भारतांत आनी हेर देसांनी हितोपदेश, पंचतंत्र, इसापनीती अशे तरेचें आयजच्या गद्य लेखनाक लागीं वचपी लिखाण आशिल्लें, हें मानून लेगीत आयजचो कादंबरी हो प्रकार आधुनीक काळांत जल्मला हें मान्य करचें पडटा. कादंबरे कडेन समाजाचो एक विस्तृत

पट दाखोवपाची तांक आसा. कादंबरेक वर्णन मानवता देखून समाजीक स्थितीचो तपशिलान आसपाव तिचे भितर करपाक सुवात मेळटा. तशेंच समाजांतल्या साबार विशयांक हात घालपाची आनी ते विशय केळोवपाची उपजत शक्त जितली कादंबरे कडेन आसा, तितली ती हेर साहित्य प्रकारां कडेन आसना. कादंबरेक एक व्हड भाशीक आनी कालीक अवकाश लाबिल्ल्यान हें शक्य जाता.

आयज मेरेन कादंबरेन समाजांतले विंगड विंगड विशय हाताळ्ळ्यात. सगल्या आंगांनी त्या-त्या विशयांचो अभ्यास करुन साधक-बाधक अशी तांची चर्चा कादंबऱ्यांनी वाचूंक मेळटा. प्रस्तूत संशोधनाचो विशय 'मिनाखण वेवसायाचेर आदारीत कांय कादंबऱ्यांचो अभ्यास' असो आसा. गोंय राज्यांत 1951 सावन खण वेवसाय सुरू आसा. ह्या वेवसायान गोंयांतलो रोजगाराचे नदरेन एक प्रमुख वेवसाय आनी अर्थीक नदरेन अक्वल वेवसाय जावपाची सुवात मेळयल्या. फाटलीं कांय वर्सां (2012 सावन) खण - वेवसाय सरकारान / न्यायालयान बंद केल्ल्यान गोंयची अर्थीक परिस्थिती कशी खालावल्या तें होलमता.

अशे तरेन गोंयचे समाजीक-अर्थीक जिणेंत महत्वाची भुमिका निभावपी मिनाखण वेवसायाचें साहित्यांत चित्रण जावप सबावीक आसा. मिनाखण वेवसायाचेर आदारिल्ल्यो वट्ट चार कादंबऱ्यो आनी कांय कथा गोंयांतल्या कोंकणी आनी मराठी साहित्यांत वाचूंक मेळटात. हाचे वयल्यान ह्या वेवसायाची कितली दखल गोंयांतल्या साहित्यिकांनी आनी साहित्यान घेतल्या तें होलमता. संशोधनाक सुरवात करतना गोंया भायर उर्वरीत देशांत आनी संवसारांतल्या विंगड विंगड भासांनी खण वेवसायाचेर आदारीत साहित्याचो तपास करतकीच भरपूर साहित्य हाताक गावलें. तातूंतल्या णव - 1 कोंकणी, 4 मराठी, 2 हिंदी (1 मूळ तमीळ, आनी 1 मूळ उर्दू) आनी 2 इंग्लीश कादंबऱ्यांचो अभ्यास प्रस्तूत संशोधनांत केला.

ह्या सोद-वावरांतल्या दुसऱ्या प्रकरणांत (2.2.1, 2.2.3, 2.2.4, 2.2.5 आनी 2.2.6) हातूंतली आंकडेवारी इंटरनेट वयल्यान प्राप्त साहित्याची आसा. ती वळेरी वा माहिती अंतीम,

परिपूर्ण वा पूर्णसत्य आसा अशें ना. कांय निरिक्षणां नोंदोवपा खातीर तांचो आदार जाला, इतलेंच.

संशोधनाचे उद्देशः

आतां मेरेन खण-वेवसायाचेर आदारीत साहित्याचो चिकित्सक अभ्यास जावंक ना. खण-वेवसाय प्राचीन काळा सावन चलता. खनिजाचो सोद हो मनशाचे जिणेंत परिवर्तन हाडपी सोद. मानवी बुद्धीन व्हडा कल्पकतायेन सभ्यतायेच्या एका विकसीत पांवड्यार हो सोद लावन उद्देगीक क्रांती घडयली. मनशाचे जिणेक तंत्रीक आनी आधुनिकतायेची जोड दिवपाक खनिजांचो वांटो मोलाचो आसा. पूण खनिज-उत्खननाच्या आनी ताच्या उत्पादनाच्या वावराक लागून जायते समाजीक-अर्थीक स्थितीचेर आनी संस्कृतायेचेर बरे-वायट प्रभाव घालपी जायते परिणामय घडले. खण-वेवसाय चलपी वाठारांतले समाजीक-अर्थीक स्थितीं भितर जायतीं परिवर्तनां आनी संक्रमणां घडलीं. ह्या दोनायचेंय चित्रण बेसबरे रितीन साहित्यांत, खासा करुन कादंबरेंत आयिल्ल्या कारणान, त्या कादंबऱ्यांचो अभ्यास करप समाजशास्त्रीय नदरेन महत्वाचें थारता. देखून ह्या संशोधनाचे उद्देश सकयल दिल्ले प्रमाण आसातः

- 1) मिनाखण वेवसायाचेर आदारीत संवसारांतल्या कांय कादंबऱ्यांचो तुळात्मक (तौलनीक) अभ्यास करप.
- 2) त्या अभ्यासांतल्यान खण वेवसायान समाजाक आनी सभ्यतायेक कितें दिलें आनी कितें नश्ट केलें वा बदल्लें ताचो नियाळ करप.
- 3) ह्या वेवसायाक लागून पर्यावरणाची आनी परिस्थितीची जाल्ली हानी वा नुकसान हांचें चित्रण कादंबऱ्यांनी कशें आयलां ताचें विश्लेशण करप.
- 4) ह्या वेवसायान निर्माण केल्ले प्रश्न, समस्या आनी आव्हानां संवसारभरांतल्या कादंबऱ्यांनी कितलीं समान आसात आनी कितलीं वेगळीं आसात, ताची पडताळणी करप.

- 5) मानवी सभ्यतायेचें जतन आनी संवर्धन करपांत जिवन- मुल्यांचें अस्तित्व भोवच मोलाचें. खण-वेवसायाक लागून जीं मुल्यां नश्ट जाल्यांत वा बदल्ल्यांत तांची निश्चिती करप.
- 6) मिनाखण वेवसाय हो उद्देगीकरणाचोच एक वांटो. ह्या खण-मजूर, खण-अधिकारी, प्रशासनीक आनी सरकारी अधिकारी, मिनेर, सरकारी धोरणां, राजकारणी आनी त्या-त्या वाठारांतली जनता अशे ह्या वेवसायाचे कितलेशेच घटक आसतात. कादंबऱ्यांनी ह्या साबार घटकांचें केल्लें चित्रण कितलें खरें वा एकांगी वा पूर्वग्रहदुशीत वा वस्तुनिश्च हाचो अभ्यास करप.
- 7) खनीज ही एक निसर्गीक संपत्ती. एक गिरेस्त संसाधन. देखून तें काडून मानवी जीण चड सुखमय करूंक जाय, हातूंत दुमत ना. पूण तें करतना खण वेवसायाच्या वा एकुणूच उद्देगीकरणाच्या अनिर्बंध स्वरुपाक लागून घडिल्लो मानवी जिणेचो ऱ्हास, अधःपतन आनी विकृती कशी आडावं येत, हे विशीं समाजांतले जागरूक घटक ह्या नात्यान कादंबरीकारांनी खंयची भुमिका मांडल्या? भविश्यांत हो वेवसाय चलयतना आमच्यांनी कितें टाळूं येता, ते विशीं कादंबरीकारांनी आपापले कादंबरेंत कितें मतां मांडल्यांत? वा ते कादंबरेच्या अभ्यासा वयल्यान हे विशीं कसलीं मतां मांडूं येतात? हाचो अभ्यास करप.

हे तरेचो अभ्यास मुखावयलीं राजकी धोरणां थारावपाक आनी समाजीक-अर्थीक-संस्कृतीक नदरेन दिशा-दिग्दर्शन करपाक आदार थारूं येता.

खण-वेवसायाचेर आदारीत कांय कादंबऱ्यांचो अभ्यास :

मुल्य परिवर्तनाच्या संदर्भात

विशय वळेरी

प्रकरण 1 : समाज आनी साहित्य, समिक्षा आनी मुल्यविचाराचें उपयोजन	01
1.1 साहित्य आनी समाज	02
1.2 समिक्षा: प्रकार आनी प्रवाह - कादंबऱ्यांच्या संदर्भात	10
1.3 मुल्यविचार आनी मुल्यविचाराचें उपयोजन	26
प्रकरण 2 : साहित्यांत मिनाखण वेवसायाचें पडबिंब	34
2.1 मिनाखण वेवसाय : इतिहास आनी स्वरूप	35
2.1.1 उद्देगीकरण आनी मनीस / समाज	35
2.1.2 संवसारीक मळाचेर मिनाखण वेवसाय	36
2.1.3 भारतांतलो मिनाखण वेवसाय	37
2.1.4 भारतांत खनिजाची भुगोलीक रचणूक	40
2.1.5 गोंयांतलो मिनाखण वेवसाय	41
2.2 मिनाखण वेवसायाचें साहित्यांत पडबिंब	43
2.2.1 मिनाखण वेवसायाचेर आदारीत साहित्याची वळेरी	43
2.2.2 अभ्यासाक उपलब्ध जाल्ल्यो कादंबऱ्यो	43
2.2.3 मायनिंगाचेर आदारीत साहित्य रचिल्ले देश	44
2.2.4 खनिजां प्रमाण साहित्यकृतींची संख्या	44
2.2.5 साहित्य-प्रकारा प्रमाण मिनाखणींचेर आदारीत बरपावळ	45
2.2.6 मिनाखणींचेर आदारीत कादंबऱ्यांचे देश /वाठार, खनिजाचो प्रकार	46
2.2.7 अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांचीं संक्षिप्त कथानकां	46
1. अच्छेव, पुंडलीक नायक (1977)	46
2. होमकांड, रा. का. बर्वे (1978)	48
3. उद्ध्वस्त, सुभाष भेंडे (1983)	54
4. भीष्माचा डोंगर, श्रीराम कामत (1973)	56

5.	अकरा कोटी गॅलन पाणी, अनिल बर्वे (2005)	65
6.	कोयले की खान, भारती कु. चिन्नप्प (2008)	70
7.	फायर एरिया, गद्दी इलयास अहमद (2000)	77
8.	गोल्ड मायन, विल्बर स्मिथ (1970)	88
9.	क्राय द बिलोव्हड कंट्री, ऍलन पॅटन (1948)	90
2.2.8	मायनिंगाचेर आदारीत हेर साहित्य	94
1.	इदवास (मराठी कादंबरी), चंद्रकांत गांवस	94
2.	देऊळ (मराठी कथा), विठ्ठल गांवस	94
3.	पाज्ज (कोंकणी कथा), पुंडलीक नायक	97
4.	इंग्लीशिन तलें साहित्य	98
2.2.9	मिनाखण वेवसायाचेर आदारीत चित्रपट	101
प्रकरण 3:	अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतली समाजजीण	106
3.1	कुटुंब-वेवस्था	107
3.2	अर्थ-वेवस्था	121
3.3	राजकी-वेवस्था	132
3.4	जातवर्णाचें समाजशास्त्र	143
3.5	मिनाखणीं विशींचें अज्ञान	148
3.6	मिनाखण-वेवसायाचें वर्णन	156
3.7	मिनाखण-मजुरांची जीण	166
3.8	कादंबऱ्यांतले मिनेर	179
3.9	मिनाखण-विरोधी आंदोलनां	191
प्रकरण 4 :	अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांची पर्यावरणी मोलावणी	206
4.1	पर्यावरण आनी सैम	207
4.2	कृशी-वेवस्था	218
4.3	परंपरीक वेवसाय	228
4.4	पांच 'जं'चो व्हास	234
4.4.1	जल-प्रदुशण	234
4.4.2	जन - व्हास	242
4.4.3	जमीन - व्हास	269
4.4.4	जंगल नाश	273

4.4.5 जनावर नाश	279
4.5 हेर प्रदुशणां	283
4.6 पर्यावरणीय मोलावणी (परिस्थितिकी समिक्षेच्या संदर्भात)	286
प्रकरण 5 : अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतलें मुल्य-परिवर्तन	290
प्रकरण 6: निश्कर्श आनी समारोप	338
संदर्भावळ	367
आदारग्रंथ वळेरी	369
परिशिष्ट 1 : मिनाखण वेवसायाचेर आदारीत साहित्याची वळेरी	373
परिशिष्ट 2 : अभ्यासार्थ उपलब्द जाल्ल्या कादंबऱ्यांची वळेरी आनी नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांचीं मुखपृश्टां (मुळाव्या आनी अनुवादीत)	375
परिशिष्ट 3 : मिनाखणींचेर आदारीत कादंबऱ्यांचे देश आनी थंयचें खनीज	378
परिशिष्ट 4 : कोळश्या-खणीचें रचणूक-चित्र	380
परिशिष्ट 5 : अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यां मदीं विंगड विंगड आंगान तुळा	381

प्रकरण 1 :

समाज आनी साहित्य, समिक्षा आनी मुल्यविचाराचें उपयोजन

प्रकरण 1 :

समाज आनी साहित्य, समिक्षा आनी मुल्यविचाराचें उपयोजन

1.1 साहित्य आनी समाज

साहित्य ही मनशाची एक बुद्दीक निर्मणी. आपले अणभव आनी अनुभुती हातूंतल्यान मनशान साहित्याची निर्मणी केल्या.

‘व्यक्ती आनी समाजाचे जिणेंत वेळा-वेळार जें घडटा, ताचीच कलात्मक अभिव्यक्ती म्हणल्यार साहित्य’ हें श्री. देवेश ठाकूर¹ हांचें मत ह्या संदर्भांत महत्वाचें आसा. व्यक्तित्वाचे जिणेंतल्या साबार अणभवांक आनी गिन्यानाक आत्मसात करून तांची योग्य उतरांनी अभिव्यक्ती करपा खातीर एक खाशेली प्रतिभाशक्त अपेक्षीत आसता. अशी प्रतिभाशक्त जाचे कडेन आसा तोच साहित्याचो निर्मातो जावंक पावता. हे प्रतिभाशक्तीच्या आदारान तो निर्मीक, समाज, भोंवतण आनी जिणेच्या पुराय गिन्यानाची आनी अणभवाची सुरवेक आपले चेतनेच्या स्तराचेर अनुभूती घेता आनी उपरांत ती साहित्यकृतीच्या रुपा वरवी परगटायता. ते परगटावणेक साहित्य म्हणटात. जीण जगतना मनशाक जायते प्रस्न पडटात. हें अशेंच कित्याक? हें कशें ? सर्वसामान्य मनीस हे प्रस्न जीणभर घेवन जगता. पूण प्रतिभावान व्यक्ती मात ह्या प्रस्नांच्यो जापो मेळोवपा खातीर धडपडटात. अणभव, चिंतन, मनन अशा परिक्रमांतल्यान ती व्यक्ती ह्या प्रस्नांच्यो आपले परीन जापो सोदता. त्यो जापो त्या अणभवां सयत वा अनुभुती सयत जेन्ना प्रकट जातात तेन्ना तांकां साहित्य रूप येता. देखून साहित्य म्हणल्यार जटील प्रस्नांच्यो जापो सोदपाचो केल्लो एक यत्न. सामान्य मनशाक जें दिश्टी पडना तें ह्या प्रतिभावानांक दिश्टी पडटा. ‘जे न देखे रवी ते देखे कवी’ हे मराठी म्हणणे

प्रमाण अशें वेगळें दिशिल्लो आशय वा रूप जे कलाकृतींतल्यान व्यक्त जाता, तीच कलाकृती 'साहित्य' हे पदवेक पावता.

सैमान मनशाक विचार करपाची अजापाची शक्ती दिल्या. ताणें हे शक्तीच्या बळाचेर 'भाशा' नांवाची वेवस्था निर्माण केली. भाशा ही एकल्याची निर्मणी न्हय तर ती पुराय समाजान निर्माण केल्ली एक समाजीक संस्था. हे भाशेचोच वापर साहित्य बरोवपा खातीर करतात. मनशाचे जिणेक प्रेरणा दिवपी साहित्य ही एक जबरदस्त शक्ती आसा, हें विख्यात लेखकांचीं आत्मचरित्रां वाचतकीच कळटा. बरयतल्याक तशेंच वाचतल्याक वा आयकतल्याक साहित्या पसून प्रेरणा मेळटा. मनशाक आप-उकतावणेची आशिल्ली प्रबळ इत्सा, आपले भोंवतणी चलिल्ल्या घडामोडीं विशींची उमळशीक, वास्तव जिणे विशींचें आकर्शण आनी तें अभिव्यक्त करपाची प्रबळ इत्सा, आपल्या मनांत चलिल्ल्या तर्कक्रियांक शब्दरुप दिवपाची दिशिल्ली गरज, सौंदर्य आनी कलात्मकताय हांचो मोह आनी समाजांत रावता आसतना ताचें कल्याण आनी उदरगत करपा खातीर मनशान नव्या नव्या दिखांचो घेतिल्लो सोद हातूंतल्यान साहित्याचो जल्म जाता.

साहित्यांत भोंवतणेचें पडबिंब आसता. साहित्य जनसामान्यांच्यो इत्सा, हावेस, उमाळे, उत्फर्के, प्रस्न हांकां मूर्त रूप दिता. साहित्याक समाजाचो हारसो मानतात. दरेके साहित्यकृतीचेर समाजाचो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव आनी परिणाम आसताच. समाजाबगर साहित्य ही संकल्पनाच करूंक येना. 'काल्पनीक' अशें मनिल्ल्या साहित्यांत लेगीत (कल्पनेंतलो कांय जायना) 'समाज' आसताच. समाज म्हणल्यार मानवी समूह. पूण हो मानवी समूह ताच्या पर्यावरणा सकट प्रकट जाता. 'पर्यावरण' वा 'भोंवतण' हांचे बगर मानवाचें अस्तित्व आसुकूंच शकना. 'पर्यावरणा' भितर सैमा (निसर्गा) चो आसपाव जाता. तातूंत वनस्पत, मोनजात, जीवजंतू आनी दरेका जीव नाशिल्ल्या घटकाचो तशेंच हवेचो लेगीत आसपाव जाता. ह्या साबार घटकांतल्यान 'मानवी जीवन' आकाराक येता. तातूंत दोन घटकां मदलो संघर्श

आसपावता तशेंच समन्वय लेगीत आसता. खरें पळयल्यार संघर्श हो वयर-वयर दिसपी 'बाह्य' घटक आसता जाल्यार 'समन्वय' हो आंतरीक आनी मुळावो घटक आसता.

“दरेक व्यक्ती म्हणल्यार एक समाजीक प्राणी आसा. देखून ताची जीण जरी सामुदायीक जिणेच्या रुपांत प्रकट जावंक नासली तरी ती समाजीक जिणेचीच अभिव्यक्ती आनी समर्थन आसता” हें कार्ल मार्क्साचें विधान हे नदरेन भोवच महत्वाचें. “दरेक व्यक्ती म्हणल्यार समाजीक संबंदांचो समुच्चय”² हें डॉ. देवेंद्र ठाकूर हांचें विधान लेगीत हेच गजाली कडेन बोट दाखयता.

व्यक्ती समाजा पसून वेगळी जावन जीण जगुंकूच शकना देखून व्यक्तित्वाचो विचार समाजाचे फाटभुंयेचेरूच करुं येता. समाज म्हणल्यार व्यक्तित्वाच्या समुहा वरवी निर्मित तिची राखण, उन्नयन आनी कल्याण हांच्या उद्देशान निर्माण जाल्ली एक संस्था.

समाज म्हणल्यार जांकां एकठांय रावचेंशें दिसता अशा लोकांचो समूह. इंग्लिशिंतल्या Community वा Society ह्या उतराक भारतीय भाशेंतलें समानार्थी उतर म्हणल्यार समाज.

साहित्याची निर्मणी जरी कल्पनेच्या आदारान (इमेजिनेटिव्ह पावर) जाली तरी साहित्याचो वाचप्याक येवपी प्रत्यय मात वास्तववादी आसता. देखून साहित्या कडेन समाजाक दिशा-दिग्दर्शन करपाची तांक आसता. हाचें कारण निर्माण जाल्लें साहित्य फकत तें बरोवपी लेखक वा तातूंतल्यो घडणुको वा व्यक्ती हांचे पुरतें मर्यादीत उरनासतना ताचें सार्वत्रिकरण जावन तें पुराय समाजाची कृती जावन पडटा. मनीसजातीचें उन्नयन आनी उदरगत हातूंत साहित्य आपलें योगदान दीत आयलां.

साहित्य फकत समाजांत कितें घडलां वा घडटा ताचेंच दर्शन घडोवन थारना तर ताचेय फुडें वचून फुडें कितें घडटलें वा घडूं येता वा घडचें हाचेंय भाकीत साहित्य करता देखून साहित्य हें भविश्यवेत्त्या भशेन वावर करता. हाचे खातीर साहित्याक जायते फावटी विज्ञानाचो उपेग

करचो पडटा. जें साहित्य अशे तरेन फुडारांतल्या घडणुकांचो वेध घेता तें युगधर्मी आनी दिर्घजिवी साहित्य जावंक पावता.

साहित्याचें प्रयोजन

भारतीय साहित्यशास्त्रांत यशप्राप्ती, अर्थप्राप्ती, अशुभनिवारण, वेव्हारज्ञान, लोकहित, उपदेश वा बोधप्राप्ती, आनंदप्राप्ती अशीं साहित्याचीं प्रयोजनां भरतमुनी, भामह, वामन, मम्मट ह्या जाणकारांनी सांगल्यांत. ग्रीक साहित्यांत काव्याची निर्मणी दैवी प्रेरणेन जाता, अशी धारणा आशिल्ली. कवीक स्वताचें गिन्यान वा प्रतिभा बी कांय आसना, ईश्वर वा देव आपलो संदेश ताचे वरवी परगटायता, ह्या मताक मान्यताय आशिल्ली.

प्लेटो (ख्रि.आ.428-348) हाणें साहित्य धरून सगळ्यो कला अनुकरणांतल्यान निर्माण जातात अशी भुमिका मांडली. अनुकरण हो साहित्याचो स्थायीभाव आशिल्ल्यान, साहित्याचो उद्देश मनोरंजन आसता, देखून प्लेटोन साहित्य आनी हेर कला त्याज्य मानल्यो. अनुकरणांतल्यान साहित्य क्षुद्र जाता आनी क्षुद्रतायेकूच जल्म दिता. मुळांत समाज वा निसर्ग वा भोंवतण हें सत्याचें अनुकरण आसता. त्या अनुकरणाचें अनुकरण आशिल्लें साहित्य सत्या पसून खूब पयस वता, देखून साहित्य आनी हेर कला त्याज्य अशी ताची धारणा आशिल्ली.

“अमूर्त कल्पना म्हणल्यार सत्य. ते कल्पनेचें प्रत्यक्ष दिसपी मूर्त स्वरूप म्हणल्यार फकत सत्याभास” हो प्लेटोचो मूळ सिद्धांत.³

अॅरिस्टोटल (ख्रि.आ. 384-322) ह्या विचारवंतान साहित्यान सकयल्ले खंयचेय एके मनीस जिणेचें अनुकरण करचें, अशें मत मांडलें:

- 1) जीण जशी आसा वा आशिल्ली तिचें - म्हणल्यारच वास्तव जिणेचें;
- 2) जीण अशी आसता, अशी जिणे विशीं जी कल्पना केल्ली आसता, तिचें; वा

3) जीण जशी आसची (कल्पनेंतली वा संभाव्य जीण), तिचें.

भावनात्मक आनंद दिवप हें साहित्याचें प्रयोजन आसता, प्रबोधन वा शिक्षण न्हय, अशें तो मानतालो. पूण साहित्यांत अनैतिक गजाली येवंक फावनात, कारण अश्या साहित्य कृतींतल्यान खरेलो आनंद मेळपाक शकना, अशेंय मत ताणें मांडलां.

होरेस (ख्रि.आ. 65-8) - हाणें साहित्यांत सुसंगती आनी औचित्य आसचें अशें मत मांडलां. साहित्याक लागून वीरताय आनी विवेक जागो जाता, देखून तो काव्याक दिव्य वस्तू मानतालो.

आधुनीक काळांत पलायनवाद हें साहित्याचें एक प्रयोजन मानलां. वेव्हारीक जिणेंतल्या दुखां पसून साहित्य मनशाक थोडो वेळ काय जायना, मुक्त करता, देखून कल्पनीक साहित्याचें व्हडपण दाखोवन दिवपाचो यत्न ह्या प्रयोजनांत आसा.

आधुनीक काळांतले साहित्याचें सगल्यांत चड मान्यताय फाव जाल्लें प्रयोजन म्हणल्यार आत्माविश्कार वा आप-परगटावणी. आपल्याक कितें तरी सांगपाचें, कळीत करपाचें आसा म्हूण लेखक बरयता. ती ताची एक सबावीक इत्सा आसता. अशे इत्सेक लागून नकळटां नेणिवेच्या (जाणीव नाशिल्ल्या) पातळेचेर लेखक बरयता, अशें ह्या विचाराचे समर्थक मानतात.

साहित्याच्या प्रयोजना विशींचे चर्चेत 'कला कले खातीर' काय 'कला जिवना खातीर' अशे दोन विचारप्रवाह दिश्टी पडटात.

'कले खातीर कला' (वा साहित्या खातीर साहित्य) : कांय खीण वेव्हारीक जिणेंतल्यान मुक्तताय मेळोवपा खातीर साहित्य बरयतात आनी वाचतात, देखून तें फकत मनरिजवणे खातीर आसता, असो विचार हे विचारधारेचे लोक मांडटात.

पूण हो विचार सामको एकांगी आसा. बरोवपी कांय जिज्ञासा आनी प्रस्न मनांत दवरून बरयता. ह्या संदर्भांत “साहित्य जिणेंतल्यान मुक्ती दिवपी वा गुंगी हाडपी मादक वखद न्हय तर तें एके जिणेंतल्यान दुसरे उंचेले जिणेंत व्हरपाचें साधन”⁴ अशें प्रा. विराज म्हणटात.

साहित्यांत निती आसची वा ना हें विशीं लेगीत जाणकारां मदीं विंगड विंगड मतप्रवाह आसात साहित्य वा कला हांचें उद्दिश्ट फकत सौंदर्याचो अविश्कार करप आसता. कलेचें (पर्यायान साहित्याचें) उद्दिश्ट फकत सौंदर्याविश्कार आशिल्ल्यान साहित्याचें आनी समिक्षेचें एकमेव कार्य म्हणल्यार सौंदर्याचो आस्वाद घेवप वा ताचो दिश्टावो रसिकांक करून दिवप. कलेच्या फाटल्यान प्रबोधन, उपदेश, निती, सदाचार, समाजीक प्रगती, संस्कृतीक मुल्यां हांचे ‘पोलीस’ लावप समा न्हय अशें कलावादी मानतात.

हो विचार मांडप्यां मदीं कोलरिज, क्रोचे, शिलर, सुजन सोनटॅग आदी जाणकारांचो आसपाव जाता. साहित्य हें साधन न्हय तर साध्य आसा, अशें मत तांणी परगटायलां.

कांट हाणें कलेची प्रेरणा वा कलेचो आस्वाद हातूंत कसलोच ‘भायलो’ हेतू, मागीर तो जायत रंजनाचो वा उद्बोधनाचो हाडिनासतना ‘हेतूविरयत हेतूनिश्टताय जाणून घेवपाची गरज परगटायली.

कोलरिज हाणें ‘सॅंद्रीय रुपां’ (Organic form) ची संकल्पना मांडली. सामुग्रीचेर पूर्वनिर्णीत छाप मारप म्हणल्यार यंत्रिक रूप (Mechanical) जाल्यार अंतरीक प्रेरणेन विकसीत जाता तें सॅंद्रीय रूप - अशें तो मानतालो. ‘खरे’ (authentic) साहित्यकृतीचें रूप सदांच सॅंद्रीय आसता. देखून कोलरिजान साहित्य वा कलाकृती ह्यो रुपात्मक वस्तू (Formal entity) आसतात अशें मानलां.

क्रोचे ह्या जाणकारान कला म्हणल्यार फकत ‘प्रतिभज्ञान’ (intuition). देखून तें पुरायपणान अंतरीक (internal) अशें मानून कलेक ‘बाह्य’ प्रेरणांतल्यान मुक्त केली.

शिलर हाणें 'खऱ्या अर्थान सुंदर जावंक सोदपी कलाकृतींत आशय मात लेगीत आसचो न्हय आनी रुपच सगळें आसचें' अशें मत मांडून, रुपा वरवी आशय नासच करून उडोवप हें म्हान कलाकाराचें सामर्थ्य आनी खाशेलपण अशें मत परगटायलां.

(In an artistic work of true beauty, the content ought to be nil, the form every thing... the secret of great artist is that they cancel matter through form.)

सृजन सोनटॅगान 'आशयाक रुपाभितर विसर्जीत करता ती उत्कृश्ट समिक्षा' (The best criticism... is this sort that dissolves consideration of content into those of forms)

हयो वयल्यो सगल्यो विचारसरण्यो कलाजगताक स्वयंभू, स्वतंत्र आनी स्वायत्त मानतात. वैयक्तीक अविशकाराक (Self expression) समाजीक आसपावणेपरस (Social involvement) चड म्हत्व दितात.

साहित्याचे विंगड विंगड प्रकार आनी समाज

साहित्य जल्माक घालतकीच मनशान ताच्या अभ्यासाच्या उद्देशान ताचे प्रकार केले. कांट आनी क्रोचे हांच्या मता प्रमाण साहित्याचें अशें वर्गीकरण करप व ताच्या वर्गीकरणाची कल्पना लेगीत करप चुकीचें. तांच्या मतान पुराय साहित्य 'एकूच' आशिल्ल्यान ताचे कथा, कविता, कादंबरी अशे वांटे घालप म्हणल्यार साहित्याचेर केल्लो अन्याय आनी देखून तो ताणें निशिद्ध मानला. पूण तरी लेगीत आशयाचें स्वरुप, ताची व्याप्ती आनी विस्तार, ताचे अभिव्यक्तीची तरा आनी पद्दत हांचे प्रमाण साहित्याचे निवेदनात्मक (कथा, कादंबरी), नाट्यात्मक (नाटक, एकांकी) आनी भावात्मक (कविता, ललित निबंद) अशें वर्गीकरण (सुजन लॅगरान केल्लें) करप चुकीचें वा अन्यायकारक थारना.

जाका आमी ढोबळमानान 'साहित्य' म्हणटात, तें विंगडविंगड रुपां घेत आसता. देखीक प्राचीन काळांत काव्य आनी नाटक हे प्रकार मुखेलपणान अस्तित्वांत आशिल्ले. आधुनीक काळांत

कादंबरी, लघुकथा हे प्रकार निर्माण जाले. देखून काव्य, नाटक हांचे तुळेंत कादंबरी, लघुकथा हे प्रकार नवे आसात. एकाच काळांत अस्तित्वांत आशिल्ल्या साहित्याच्या एकाच प्रकारांत लेगीत आशय आनी अभिव्यक्तीचे बदल घडटात. कांय साहित्य प्रकार लुप्त वा नश्ट जाले. देखीक एका तेंपा वयलो 'महाकाव्य' प्रकार आयज क्वचीत दिश्टी पडटा. दुसरे वटेन 'निबंदा' सारक्या प्रकाराचे प्रवास-वर्णन, दीसपटी (डायरी), व्यक्तीचित्र, भावचित्र अशे कुडके जावन तांचे स्वतंत्र साहित्य-प्रकार रुप धरूंक लागल्यात.

आटापाचे नदरेन काव्य, कथा, निबंद हे प्रकार ल्हान आशिल्ल्यान समाजाचो विस्तृत आनी व्यापक पट दाखोवपाचे नदरेन ते प्रकार मोटवेच पडटाले. 18 व्या शेंकड्यांत कादंबरेच्या उदेवा वांगडाच साहित्या कडेन समाजशास्त्रीय नदरेन पळोवप अपरिहार्य जालें. फ्रेंच समीक्षक द बोनाल्ड हाणें म्हणिल्ले प्रमाण 'साहित्य हो समाजाचो अविश्कार' जालो (Literature is expression of society).

टी.एस.इलियट हाणें साहित्यकृतीचें मुल्यमापन करतना साहित्यपरंपरा आनी एकूण साहित्य-वेवस्था महत्वाची मानली. हे संबंदान ताचें मत अशें आशिल्लें: "कविता म्हणल्यार फकत कागदा वयलीं छापील उतरां. देखून ते कवितेचे समिक्षेचो संबंद फकत त्या पाना वयले कविते कडेनूच आसता. हेर गजालीं कडेन (कवीचें चारित्र्य, ताची जडणघडण, कुटुंबीक वा समाजीक फाटभूंय) मात लेगीत आसना. कविता ही 'अवैयक्तीक' (impersonal) आसता. देखून कवितेचे समिक्षेचो संबंद फकत कविते कडेन आनी न्हय कवी कडेन" हें रवीन्द्र ठाकूर हांचें मत लेगीत म्हत्वाचें.

पूण फकत रुपवादी निकशांच्या आदारान साहित्याचें व्हडपण (वा उणेपण) सिद्ध करप शक्य नाशिल्ल्यान, ताचेर पळवाट म्हूण कला आनी रुपवाद्यांनी 'साहित्य हो कलेचो अशुद्ध वा कनिश्ट प्रकार' अशें मत मांडलें.

मराठींत बा. सी. मर्ढेकर हांणी “संवेदनाच्या गुणांनी आनी फकत तांच्याच संवाद-विरोधात्मक लयींक लागून उत्पन्न जावपी” सौंदर्य भावनेच्या आदारान साहित्यकृतीचें विश्लेशण करपाची भुमिका मांडली. मर्ढेकरांचें हे विशींचे ‘काव्यांतले सौंदर्य भावनेक ‘अर्था’चो संसर्ग जाता आशिल्ल्यान काव्य अशुद्ध जाता’ हें मत भोवच गाजलां. तेच तरेन फाय आनी वेल हांणी ‘जे भावनेंत ‘अर्थपूर्ण रूप आसपाविल्लें आसता तीच सौंदर्यभावना’ अशें मानून त्या रुपाच्या आदारानच साहित्याचें विश्लेशण करपाचेर भर दिलो.

विसाव्या शेंकड्यांत आय.ए.रिचर्ड्स हाणें काव्याची नैतिकताय आनी काव्यांतलीं नैतिक मुल्यां म्हत्वाचीं मानलीं.

1.2 समिक्षा: प्रकार आनी प्रवाह - कादंबरेच्या संदर्भांत

साहित्याचो समाजशास्त्रीय अभ्यास

लागीं लागीं सगळ्याच देशांतल्या साहित्यांत 19 व्या शेंकड्या मेरेन कश्टकरी, श्रमजिवी वर्गाचें चित्रण साप्प उण्या प्रमाणांत जातालें. चड करुन बुद्दीक वेव्हारांची चर्चा साहित्यांत चड प्रमाणांत जाताली. ताका लागून साहित्य म्हणल्यार वास्तव जिणे पसून कितें तरी वेगळें स्वतंत्र अशी (लेखकाची आनी वाचप्याची) समजणी जाल्ली.

ह्या संदर्भांत के. रं. शिरवाडकर हांचे विचार महत्वाचे आसात. “प्राचीन भारतीय जीवन वेव्हाराची बुद्दीक (mental) आनी भौतीक (material) अशी स्पश्ट विभागणी जाली. भौतीक कार्य करपी-म्हणल्यार प्रत्यक्ष कश्ट करपी समाजीक घटकाच्या संस्कृतीक हालचालींची दखल समाजाच्या संस्कृतीक इतिहासात घेवंक ना. हे विभागणेक लागून समाजीक जीण आनी साहित्य हांच्या परस्पर संबंदां विशींच्या सिद्धांतीक पांवड्याचेर फारकत जाली.⁵

अशे तरेन सर्वसादारणपणान आदल्या काळांतलें साहित्य सामान्य समाजीक जिणे सावन पयस गेल्लें/राविल्लें/उरिल्लें दिश्टी पडटा. त्या साहित्यांत प्रत्यक्ष श्रम करपी मजूर, शेतां-भाटांनी-कुळागरांनी वावुरपी श्रमीक, शेतकामती, मानाय, कामेरीं, उद्देगीक मळार वावुरपी मजूर, परंपरीक वेवसाय करपी वेवसायीक हांचें चित्रण साप्प उण्या प्रमाणांत दिश्टी पडटा. साहित्याक निखटी 'कला' मानिल्ल्यान घडये ताणें समाजीक जिणे सावन पयस रावप पसंत केलें आनी तीच ताची परंपरा जाली.

पूण एकोणिसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत आनी चड करुन विसाव्या शेंकड्यांत साहित्य समाजाभिमुख जालें. समाजीक वेव्हारांची चर्चा साहित्यांत व्हडा प्रमाणाचेर जावंक लागली.

लेखक नवे नवे विशय सोदपा खातीर कृशी, उद्देग अशा समाजाच्या विंगड विंगड मळांनी संशोधन करुंक लागले. गांव, नगर, शार, झोपडपट्टयो हातूंतली जीण उसकूंक लागले. सामान्य, गरीब, श्रमजिवी वर्गाचें चित्रण साहित्यांत व्हडा प्रमाणांत जावंक लागलें. देखीक मराठींत दलित साहित्यान आतां मेरेन कोणेच पळोवंक नाशिल्ल्या, अणभवूंक नाशिल्ल्या इतलेंच न्हय तर चिंतूंक नाशिल्ल्या आनी अपेक्षा लेगीत करुंक नाशिल्ल्या समाजीक घडणुकांचें आनी व्यक्तींचें दर्शन घडयलें. ग्रामीण आनी प्रादेशीक अशीं लेबलां लावन सगळ्याच भासांनी साहित्या वरवी समाजांतले अकल्पीत, अनपेक्षीत वेव्हार वाचप्यां मुखार हाडले. अशे तरेन 20 व्या शेंकड्यांतलो लेखक समाजाक थेट भिडपाक लागलो. ह्या लेखकान रचिल्ली साहित्य कृती वाचतकीच वाचप्याक एक बरी कलाकृती वाचिल्ल्याचें समादान तर मेळ्ळेंच, त्याभायर ताचे ज्ञानात्मक प्रक्रियेंत भर पडली. दत्ता भगत हांणी 20 व्या शेंकड्यांतल्या लेखकाचें वैशिष्ट्य अशें सांगलां:

“लेखक समाजशास्त्रज्ञ आसना. तो समाजांतल्या सामान्य वृत्तींची चिकित्सा करपा खातीर बरयना. ताच्या दोळ्यां मुखार आडवादी/अपवादात्मक व्यक्तीच येतात. एखादऱ्या प्रसंगांतलें वेगळेपण /विचित्रपण ताका होलमिल्लें आसता आनी होच ताच्या लेखनाचो आरंभबिंदू आसता.

हया आरंभबिंदू सावन, समाजशास्त्रज्ञांनी लेगीत चिकित्सा करपाचे तांकीचें इतलें समाजाचे उर्बे-आडवें दर्शन लेखक घडयता” 6

समाजशास्त्रीय समिक्षा:

समाजशास्त्र ही 19 व्या शेंकड्याचे अखेरेक उदेवाक आयिल्ली, मानव-शास्त्रा खाला आसपावपी एक ज्ञानशाखा आसा.

कुटूंब, संस्था, संघटन, समाज, राष्ट्र, वंश, जाती, कूळ, लग्न-संस्था, संपत्ती, प्रथा, परंपरा, चालीरिती अशा जायत्या विशयांचो अभ्यास समाजशास्त्रांत जाता. आयज एक प्रगत ज्ञानशाखा म्हूण ती विकसीत जाल्या. व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती आनी समाज हांच्या परस्पर संबंदांचो विचार समाजशास्त्रांत जाता. इतिहास, भूगोल, वंशशास्त्र अशा साबार विशयांचें अध्ययन समाजशास्त्रांत आसपावता.

विसाव्या शेंकड्यांत हे ज्ञानशाखेचो साहित्याचे समिक्षेचेर भोवच प्रभाव पडलो. साहित्य हें समाजाचेर आदारून आशिल्ल्यान त्या साहित्याची पारखणी करपाचे नदरेन हें शास्त्र शास्त्रशुध्द निकश वापरून समाजीक-वेव्हारांचो अभ्यास करता आनी त्या वेव्हारांचें स्वरूप मांडटा. देखीक तें समाजांतली जात-वेवस्था अभ्यासता आनी तिचें स्वरूप मांडटा. समाजशास्त्रज्ञ तें बरें काय वायट तें सांगिना. जें आसा तें वस्तुनिश्च आनी तर्कनिश्च नदरेन मांडप हें समाजशास्त्राचें काम.

हया संदर्भांत मिलिंद मालशे आनी अशोक जोशी हांणी मत्त परगटायतना म्हणलां, “समाजशास्त्राचें मूळ रूप ज्ञानात्मक आसा. देखून आशिल्ल्या वास्तवाचें शास्त्रीय पद्धतीन, चडांत चड काटेकोरपणान, नव्योनव्यो संकल्पना वापरून, विश्लेशण करून त्या समाज-वास्तवा फाटली वेवस्था, संस्था-जिवनाचें रूप स्पश्ट करून दाखोवप, हांगाच समाजशास्त्र ही ज्ञानशाखा जावंक पावता.” 7

हाचे वयल्यान निवाडो दिवप, पसंती वा नापसंती दाखोवप हें समाजशास्त्राचें काम न्हय, हें होलमता. समाजशास्त्रीय समिक्षेंत लेगीत हेंच अपेक्षीत आसता.

मदाम द स्तेल, तें हया जाणकारांनी साहित्याच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाची गरज परगटायली, इतलेंच न्हय तर हया अभ्यासाची बुन्याद लेगीत घातली. 'तें' हाणें साहित्यसर्जनाचे तीन मुखेल स्रोत मानले. वंश (race), पर्यावरण वा भोंवतण (Milieu) आनी यूग वा काळ (Moment). वंश म्हणल्यार विशिश्ट भुगोलीक परिस्थितींत, विशिश्ट प्रवृत्तींत एकठांय जीण जगपी मानवी समूह, अशें ताणें म्हणलां. दरेकलो समूह खंयचे ना खंयचे परंपरेक लागून आपापली अस्मिताय मिरयता. पर्यावरण वा भोंवतण हे संकल्पनेंत भुगोलीक स्थिती, समाजीक स्थिती, निसर्ग, राजकीय स्थिती हांचो आसपाव ताणें केला. जाल्यार तिसरे यूग वा काळ संकल्पनेंत ताणें काळाचो महिमा सांगला. विशिश्ट काळांत एखादरी संकल्पना प्रभावी थारता आनी तीच साहित्यकृती निर्मणेची प्रेरणा थारता, अशें मत ताणें मांडलां. देखीक गोंय, गोंयकारपण हीं गोंयचे सुटके वेळा वयल्या (1960) साहित्याची प्रेरणा आशिल्ली.

समाजीक क्रियाकलापांचें विस्तृत आनी विशाल चित्रण आशिल्ल्या हया साहित्याचें आस्वादन, विश्लेशण आनी मुल्यमापन फकत कलात्मक निकशांच्या, म्हणल्यार ताची बांदावळ, मांडावळ वा रचणूक, भाशा, शैली, प्रतिकां, प्रतिमा हांच्या आदारान करप कुस्तार जावपाक लागलें. देखून हया साहित्याक समाजशास्त्राचे निकश आनी परिमाणां लावप गरजेचें थारलें.

विसाव्या शेंकड्यांत समाज कूस परतितालो. विज्ञान आनी तंत्रज्ञान हांच्या नव्या नव्या सोदांक लागून उद्देगीक क्रांती जाल्ली. उद्देगीकरणाक लागून उपजिविकेचीं नवीं सादनां आनी नवे मार्ग निर्माण जाल्ले. शारीकरण जातनाच ग्रामीण वाठारांनीय आमुलाग्र बदल घडले. मनशाची विचार करपाची रीत लेगीत बदल्ली. व्हडा प्रमाणांत विस्थापन जालें. वंचीत उरिल्ल्या साबार समाजगटांचेर दळणवळणाच्या काळांत उजवाड पडलो. हया सगळ्यांचें चित्रण साहित्यांत आपसूकपणान पडिल्ल्यान तें साहित्य समाजाचें खऱ्या अर्थान पडबिंब जालें.

माक्सवादी समिक्षा

1930 उपरांत माक्सवादी विचारांक लागून साहित्या कडेन पळोवपाचो दिश्टीकोनय मुळा सावन बदल्लो. मनशाची विवेकशक्त ताचें अस्तित्व थारायना जाल्यार मनशाच्या समाजीक अस्तित्वाक लागून ताचे विवेकशक्तीचें निर्धारण जाता - ह्या माक्साच्या मुळाव्या सिद्धांताक लागून साहित्याचे समिक्षेंत समाजवादी वास्तववाद उप्रासलो. विशिश्ट उत्पादन-सादनां, उत्पादन पद्धती हातूंतल्यान निर्माण जाल्ले वर्णभेद, तातूंतल्यान निर्माण जाल्ले प्रस्न, ह्या सगळ्या समाजिकतायेच्या परिणामांतल्यान कलाकृती जल्माक येता. सर्वसामान्य मनशां भशेन कलाकार लेगीत समाजाचोच एक घटक आसता. तो क्रियाशीलच न्हय तर चिंतनशील आशिल्ल्यान, हे समाजिकतायेक लागून ताचो शारिरीकच न्हय तर मानसीक आनी बुद्दीक विकास लेगीत जावंक पावता. “श्लेश्ट कलाकार म्हणल्यार तांच्या काळांतल्या समाज-संस्कृतायेचोच भाश्यकार आसता.” अशें माक्सवादी विचार मानता. ते संस्कृतायेचें गुपीत ताचे कलाकृतींतल्यानच प्रकट जाल्लें आसता. देखून एखादरे संस्कृतायेचें तें गुपीत जाणा जावन घेवपाचे नदरेन इतिहासा परस तत्कालीन साहित्यकृतीच चड उपेगी पडटा, ही भुमिका माक्सवादी समिक्षेन मांडली.

संघर्श हो माक्सवादी सिद्धांताचो मुळाधार. संघर्शांतल्यान समाजाची एक अशी वर्गहीण अवस्था निर्माण जातली जातूंत उत्पादनांचीं साधनां सगळ्या लोकांचे मालकेचीं आसतलीं, तातूंत एकरूपताय आसतली आनी समाजांतल्या सगळ्या वांगड्यांक समाजीक समानताय फावो जातली असो दावो माक्सवादी विचारसरणेन केलो. दरेके व्यक्तीक ताचे योग्यते प्रमाण आनी दरेकल्याक ताचे गरजे प्रमाण उत्पादन फावो जातलें, ह्या माक्सवादी विचारांचो साहित्याचेर भोवच प्रभाव पडलो.

एडवर्ड रॉस हाच्या मता प्रमाण: “समाजांत परिवर्तनांतल्यान पुननिर्माण घडोवन हाडपा खातीर समाजीक शिक्षण, विमो, ग्रंथालयां, मनरिजवणेच्यो सुविधा, महिला-बाल-श्रमीक हांचे खातीर

खर कायदे, बाल-गुन्यांवकारां खातीर सुधारगृहां भलायकी-केंद्रा, रोजगार केंद्रां आनी सैमीक संसाधनांचे राखणे विशीं धोरणां हांची भोवच गरज आसा.”

परस्पर हितां भितर असंतुलन आनी विसंगती येवन समाजांत संघर्श, शोशण, अन्याय, पक्षपातीपण येता, तेन्नाच समाजांत अवेवस्था निर्माण जाता.

मनश्याच्यो इत्सा, हावेस आनी गरजो ताचे आंतरिकतायेंतल्यानच आयिल्ल्यो आसतात अशें ना. तातूंतल्यो जायत्यो कृत्रीम आनी काल्पनीक लेगीत आसतात. (मानसशास्त्र म्हणटा ज्यो गजाली मनशाक मेळनात, त्यो मेळोवच्यो अशें ताका दिसता). देखून त्या इत्सांचो जल्म कृत्रिमपणान जाता.

समाजशास्त्रीय समिक्षेंत कुटूंब, अर्थकारण, राजकी स्थिती, जात आनी वर्ण हांच्या अभ्यासाक खाशेली सुवात आसता. ह्या घटकांक लागून एखादरो समाज घडटा आनी बिघडटा. खंयचोय समाजशास्त्रीय अभ्यास ह्या एकेका घटकांच्या आनी तांच्या एकवटीत अभ्यासांतल्यान पुराय जाता. हे घटक जरी वेगळे वेगळे दिसले तरी तांचो आंतर्संबंद आसता. एकेच माळेचे हे विंगड विंगड मणी आसतात, फकत तांचो रंग, रूप आनी आकार वेगळे इतलेंच.

उद्देगीकरण जातकीच वेवस्था-परिवर्तन घडटा. समाजाचे हे सगळे घटक बदलतात, वा तातूंत स्थित्यंतरां घडटात वा ते नश्ट जातात वा तांकां नवे आयाम आनी तासांकुसां फावो जातात. उद्देगीकरणाक लागून हातूंतल्या दरेका घटकाचें एकतर विघटन जाता वा हे घटक संघटीत जावन मुखार येतात.

देखून प्रस्तूत सोदवावरांत, अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांच्या संदर्भांत ह्या घटकांची स्थिती तपासून पळयल्या आनी विश्लेशण केलां.

तशें करतना सेगीत, मिनाखण येवचे पयलींची स्थिती आनी मिनाखण वेवसाय आयल्या उपरांतची स्थिती अश्यो दोन अवस्था दोळ्यां मुखार दवरल्यात. ज्या कादंबऱ्यांनी मिनाखण-पूर्व

आनी मिनाखणोत्तर स्थितीचें वेगळें, स्वतंत्र दर्शन घडयल्लें ना, तांचे बाबतींत लेगीत, कादंबरेंत सुचकतायेन आयिल्ले पूर्व आनी उत्तर स्थितीचे संदर्भ तपासून विश्लेशण केलां

कुटूंब:-

कुटूंब हो संवसारांतल्या सगळ्याच मानवी सभ्यतायेंतलो एक मुळावो एकक (युनीट) आसा. संवसारांतल्या सगळ्याच देशांनी 'कुटूंबा'चें अस्तित्व दिश्टी पडटा. कुटूंब म्हणल्यार सामक्या लागींच्या आनी एका पांख्या खाला रावपी व्यक्तींचो समूह. तातूंत आवय-बापूय, तांचीं भुरगीं हांचो मुखेलपणान आसपाव जाता. परंपरीक समाजांत घरांतल्या कर्त्या दादल्याचे आवय-बापूय तशेंच ताचे भाव आनी ताची बायल-भुरगीं हांचो समावेश आसता. आवय-बापूय, घोव-बायल, भाव-भयण, अशीं किमान कुटूंबीक नातीं आनी तांचे मदले नाते-संबंद अभ्याशिल्ल्या सगळ्याच कादंबऱ्यांनी दिश्टी पडल्यात. मिनाखण वेवसायान म्हणल्यारच पर्यायान उद्देगीकरणान ह्या नात्यां मदीं आनी तांच्या संबंदा मदीं कितें बदल घडयला? समाजीक भलायकेचे नदरेन तो बरो काय वायट? अनुकूल काय प्रतिकूल तें तपासून पळयलां

अर्थकारण वा अर्थीक-स्थिती:-

समाजाची अर्थीक स्थिती ताच्या चरितार्थाचेर निंबून आसता अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या चडश्या कादंबऱ्यांनी चरितार्थाचें सादन कृशी-वेवसाय आशिल्लें. उद्देगीकरणान हें साधन बदल्लें आनी 'नोकरी' वा 'वेवसाय' (प्रोफेशन) हें चरितार्थाचें सादन जालें. देखून कृशी-वेवस्थेंतली आनी उद्देगीकरण उपरांतची अर्थीक स्थिती तपासून पळेतकीच समाजाच्या जिवनमाना भितर कितें फरक घडलो? तो फरक पोशक काय घातक तें अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांच्या माध्यमांतल्यान तपासून पळयलां.

राजकी वेवस्था:

दरेक समाज आपणाक फावता तशी राजकी वेवस्था घडयता. एकाधिकारशाय, सरंजामशाय, लोकशाय अशा साबार वेवस्थांतल्यान समाज वता. ते ते राजकी वेवस्थांचो लोक-जिणेचेर प्रभाव पडटा. राजकी धोरणां आनी राजकी नेतृत्व हांच्या बऱ्या-वायट प्रभावांक लागून समाजांत क्रांती घडटा. अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतल्या मिनाखण-वेवसाया विशीं ते-ते कादंबऱेंत अस्तित्वांत आशिल्ले राजकी वेवस्थेचीं धोरणां कितें आशिल्लीं? तांकां लागून विकास जावंक पावलो काय अधोगती, ताचें विश्लेशण केलां. प्रशासन, पोलीस आनी न्याय हांचे परिस्थितीचेंय विश्लेशण राजकी वेवस्थे वांगडाच केलां.

जात आनी वर्णः

समाजांत जायते अर्थीक-स्तर आसतात (गरीब, निम्न-मध्यमवर्गी, मध्यमवर्गी, उच्च-मध्यमवर्गी, खानदानी गिरेस्त, नवश्रीमंत आदी). तशेंच समाजीक उच्च-नीचतायेचे स्तर लेगीत आसतात. खासा करून भारता सारक्या अठरापगड जातींच्या देशांत, जातीभेदाचे आनी जातींचेर आदारीत जेश्ट-कनिश्टतायेचे साबार स्तर अस्तित्वांत आसात. भारतांत हे समाजीक स्तर त्या-त्या गटांच्या वेवसायां वयल्यान थरत आयल्यात. उद्देगीकरणान ही वेवसायाधिशीत जात-रचणूक म्होडली. हें स्थित्यंतर घडटा आसतना समाजाचेर तिचे बरे आनी वायट दोनय तरांचे परिणाम घडले. मिनाखण वेवसायाक लागून जात-वेवस्थेचेर घडिल्लो हो परिणाम, त्या-त्या जातीगटांचे नदरेन तारक थारलो काय मारक, हाचें विश्लेशण खासा करून अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या भारतीय कादंबऱ्यांच्या संदर्भांत केला. अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या आफ्रिकन कादंबऱ्यांनी उद्देगीकरणान वर्ण-वेवस्थेचेर घडयल्ल्या प्रभावाचें विश्लेशण केलां.

ह्याच प्रकरणांत निमाणे कडेन मिनाखणी विशींचें अज्ञान, खण-वेवसायाचे प्रक्रियेचें वर्णन, ते ते कादंबऱेंतल्या मजुरांची स्थिती, मिनेरांचें (खण-वेवसायिकांचें) स्वरूप आनी खण-वेवसायाक जाल्लो विरोध हांची स्थिती तपासून पळयल्या.

पर्यावरणी समिक्षा

‘जल’, ‘जन’, ‘जमीन’, ‘जंगल’ आनी ‘जनावर’ हे पर्यावरणाचे पांच घटक. ह्या पांच ‘जं’ चो अभ्यास करतकीच पर्यावरणाचें चित्र स्पश्ट जाता.

‘जल’ म्हणल्यार उदक. उद्देगीकरणा आदले परंपरीक जिणेंत उदकाचे साबार सैमीक स्रोत आशिल्ले. विक्रेंद्रीत ग्राम-वेवस्थेंत ते फावशे आनी पर्याप्त (फाव तितले) आशिल्ले. पूण उद्देगीकरणाक लागून शारीकरण (गर्दी आनी दाटी) जाल्ल्या कारणान तशेंच उद्देगीकरणान केल्ल्या प्रदुशणाक लागून हे जल-स्रोत नश्ट जाले वा प्रदुशीत जाले. उदक ही मनशाची मुळावी गरज. देखून जल-वेवस्थेचेर उद्देगीकरणान घडोवन हाडिल्लो परिणाम अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांच्या संदर्भांत तपासून निश्कर्श काडल्यात.

‘जन’ म्हणल्यार लोक. ‘लोक’ हाचो अर्थ एकेच तरेच्या अधिवासांत रावपी एकेच तरेची जिवन-प्रणाली जगपी व्यक्तित्तचो समूह. पिळग्या-पिळग्यांच्या सहजिवनाक लागून ह्या लोकांमदीं जिणे विशींच्यो कांय समान धारणा उत्पन्न जाल्ल्यो आसतात. उद्देगीकरणाच्या युगांत ह्या धारणांची स्थिती अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांच्या संदर्भांत तपासून पळयल्या.

‘जमीन’ म्हणल्यार मनशाचें धर्तरे वयल्या राबित्याचें अधिश्ठान. हे जमनीचेर तो रावता, ही जमीनच ताचें भरण आनी पोशण करता. देखून उद्देगीकरणान हे जमनीचेर, तिच्या स्वरुपाचेर आनी उपजावूपाचेर / पिकाळपणाचेर कितें परिणाम घडयला तें संबंदीत कादंबऱ्यांच्या संदर्भांत तपासून पळयलां.

‘जंगल’ म्हणल्यार सैमीक-संसाधनांचें भांडार, असंख्य जिवावळींचें (वनस्पतींचें आनी मोनजातींचें) आश्रय-स्थान. उद्देगीकरणान, खासा करून मिनाखण-वेवसायान (चड करून पर्वत-दोंगरांचेर वा जंगलांनी खनीज-संपत्ती मेळटा आशिल्ल्यान) तांचें स्वरुप कशें बदल्ला तें अभ्यासार्थ कादंबऱ्यां वरवी तपासलां.

‘जनावर’ म्हणल्यार प्राणीजीव. गोरवां, बोकड्यो कुकडां, घोडे, सुणीं ह्या पाळीव आनी रानवटी प्राण्यांचो आनी मनशाचो सामको लागींचो संबंद. कृशी संस्कृतायेंत पाळीव मोनजाती आनी मनीस हांचे मदीं एक सनातन नातें तयार जाल्लें आसता. हीं जनावरां म्हणल्यार फकत ताका दूद, शेण, मांस दिवपी उपयुक्त जीव न्हय तर तांच्या विस्तारीत कुटुंबाचो एक घटक, उद्देगीकरणाचो ह्या जनावरांचेर कितें परिणाम घडला, तें दरेके अभ्याशिल्ले कादंबरेंत तपासून पळयलां.

परिस्थितिकी समिक्षा (इको क्रिटिसिजम)

इंग्लिशिंतल्या (Environment) ह्या उतराक भारतीय भासांतलें (संस्कृतांतलें) समानार्थी/पर्यायी उतर म्हणल्यार ‘पर्यावरण’. ‘Environment’ हें उतर पयले फावट ‘A state of being environed’ (निसर्गान वा निसर्गीक स्थितीन घेरिल्लें) ह्या अर्थान 1827 वर्सा वापरिल्ल्याची नोंद मेळटा. उपरांत, कार्लायल हाणें ‘उम्गेबुंग’ची परिभाशा सांगतना तें उतर 1956 वर्सा आयजच्या अर्थान वापरिल्ल्याची नोंद मेळटा.⁸

भारतीय भासांनी ‘पर्यावरण’ उतर नेमकें केन्ना आनी कोणें वापरलें हाचो संदर्भ मेळना. पूण हें उतर 1950 उपरांतच भारतीय भासांनी आयलां असो तर्क करूं येता. ‘परि+आवरण’ अशी ताची उत्पत्ती दाखोवं येता. ‘आवरण’ म्हणल्यार ‘कवच’ वा ‘भोंवतण’.

‘Ecology’ म्हणल्यार परिस्थितिकी शास्त्र. परिस्थितिकी म्हणल्यार क्रियाशील एकका भशेन परस्परक्रिया करपी वनस्पती, पशू, अळम्यां जाती, सूक्ष्म-जिवावळ आनी तांचे कडेन संबंदीत निर्जीव घटक हांची एक गतीमान वेवस्था.⁹

‘Ecology’ हें मूळ ग्रीक उतर ग्रीक भाशेंतल्या ‘Oikos’ (अर्थ=घर) ह्या उतरा वयल्यान घडलां. ‘पर्यावरण’ ह्या उतरा भशेनच ‘परिस्थितिकी’ हें उतर भारतीय भासांनी 1980 उपरांत वापरांत

आयलें असो तर्क करूं येता. “इकॉलॉजी म्हणल्यार सजीव सृश्ट आनी निर्जीव सृश्ट हांचे मदलें परस्पर नातें आनी परस्पर संबंद.”¹⁰

परिस्थितिकी वेवस्था-विविधताय म्हणल्यार जैवीक समुदायांची विविधताय आनी तांचें भौतिक पर्यावरण. एके परिस्थितिकी वेवस्थें मदल्या प्रजातींची रचणूक, भौतिक बांदावळ आनी प्रक्रिया हातूंतल्यान विविधतायेची निश्चिती जाता. हो विविधतायेचो सर्वोच्च स्तर आसता.

जिवावळीचो (वनस्पती धरून) तिच्या पर्यावरणा कडल्या संबंदांचो आनी नात्यांचो सोद परिस्थितिज्ञ घेता. दरेक सजीव घटक (वनस्पती धरून जिवावळ) एका निश्चित पर्यावरणांत रावता. जिवावळ आनी तिचें पर्यावरण हांचे संबंद भोवच व्यामिश्र आनी गुंतवळीचे आसतात. तातूंत जल-चक्र, वायू-चक्र अशा साबार चक्रांचो आसपाव आसता.

उद्देगीकरण आदल्या काळांत मानवी वेव्हारांचो पृथ्वी आनी परिस्थितिकी हांचेर जावपी प्रभाव चडसो सकारात्मक आशिल्लो. पूण जशें जशें उद्देगीकरण वाडूंक लागलें तसो ताचो पर्यावरणाच्या घटकांचेर जावपी प्रभाव विघातक, प्रदुशणकारी जावपाक लागलो. हाची जाणविकाय मनशाक विसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत जावपाक लागली. तातूंतल्यान परिस्थितिकी शास्त्र, परिस्थितिकी मानव्य शास्त्र, जैव-विविधताय शास्त्र अशा साबार शास्त्रांचो जल्म जालो.

वयर म्हणिल्ले प्रमाण जीवसृश्ट आनी तिचें पर्यावरण हांचे संबंद व्यामिश्र आसतात, तेच भशेन ते गतीशील आनी एकमेकांचेर निंबून आनी परस्पर प्रतिक्रियात्मक लेगीत आसतात

ह्या संदर्भांत कुमारी शिक्षा हांचें मत भोवच महत्वाचें: “निसर्गाचे दोन घटक - जीवसृश्ट आनी तिचें पर्यावरण, एकमेकांचेर इतले निंबून आसतात एका घटकांतली कसलीय प्रतिकुलताय दुसऱ्या घटकाचेर परिणाम घडयता. मनीस-सभ्यतायेचेर जाल्ल्या प्रत्येक बदलाक लागून मोनजाती आनी मनीस हांचे मदीं बदल घडल्यात. इतलेंच न्हय तर पर्यावरणी बदलांचो मानवी

सभ्यतायेचेर जावपी परिणाम एकेकदां इतलो खर आनी खोल आसता, केन्ना केन्ना त्या बदलांक लागून धर्तरे वयल्यान ती सभ्यताय ना-नपश्यात जावपाची शक्यताय निर्माण जाता. देखून परिस्थितिकीचो अभ्यास आयज भोवच महत्वाचो मानतात.”¹¹

विसाव्या शेंकड्यांत विचारवंतांक आनी शास्त्रज्ञांक पर्यावरणी प्रस्नांची जाण जातकीच तांणी ह्या विशयांत लिखाण करपाक सुरवात केली. परिस्थितिकीशास्त्र (इकॉलॉजी) ही विद्याशाखा त्या लिखाणाचें एक फलीत.

आदल्या तेंपा वयलें साहित्य वास्तविकतायेचेर चड भर दिनाशिल्लें. तें कल्पनेच्या वा रंजनेच्या विश्वांत चड भोंवर मारतालें. पूण विसाव्या शेंकड्याच्या दुसऱ्या अर्दांत लेखक चड समाजाभिमुख जाले. समाजाक भेश्टावपी प्रस्नांक थेट सामकार वचून ते प्रस्न तांणी साहित्यांतल्यान मांडले. पर्यावरणाचे प्रस्न लेगीत हाका आडवाद नाशिल्ले. पर्यावरणाचें चित्रण हाचे पयलीं सावन साहित्यांत जातालें. पूण तें चडकरून ‘वातावरण निर्माणे खातीर’ वा फाटभूंय निर्माण करपा खातीर वा कथानकाक ‘गती’ दिवपा खातीर वा उत्कर्शबिंदू फुडें धुकलून वाचप्यांची उमळीक तेंगशेर व्हरपा खातीर आसतालें. हाचोच अर्थ साहित्यांत ‘पर्यावरणाचो’ संदर्भ ‘साधन’ म्हूण चड जातालो, माध्यम म्हूण उणो आनी ‘साध्य’ म्हूण क्वचीत जातालो.

ह्या संबंदांत कुमारी शिक्षा म्हणटा: “मनीस कुळयेक सगल्यांत चड भेश्टावपी पर्यावरणी घटकांचो उणाव भरून काडप हो दरेका राष्ट्राचो हुस्क्याचो विशय आसा.. निसर्गाचें सौंदर्य आनी शक्ती हांचे कडेन संबंदीत साहित्यकृतींची गर्दी साहित्य-विश्वांत पळोवंक मेळटा. पूण पर्यावरणी परिस्थिती विशींचो हुस्को आनी ताच्या सेगीत केल्ल्या गैरवापराक लागून मनीस कुळयेक निर्माण जाल्लो धोको हांचे कडेन मात हालीं तेंपारच लेखकाचें लक्ष गेल्लें दिश्टी पडटा.”¹²

प्राचीन भारतीय साहित्यांत वेद आनी उपनिशदांनी जायते पर्यावरणी संदर्भ पळोवंक मेळटात. भारतीय संस्कृतायेन पर्यावरणा कडेन सदांच इश्टागतीच्या- आपलेपणाच्या नात्यान पळयलां. आरण्याकांनी रूशीमुनींनी साबार पर्यावरणी गजालींची चर्चा केल्या. सगळ्याच भासांतल्या लोकवेदांत आनी हेर मौखिक साहित्यांत सैम, पर्यावरण हांचे विशींचो आदर, मोग आनी निश्टा परगटायिल्ल्यो दिश्टी पडटात. कोंकणींतलें लोक-साहित्य तपासून पळयतकीच हें सिद्ध जाता. देखीक कोंकणींतल्या 'धालां'तले पर्यावरणी संदर्भ.

भारतीय साहित्यांत राजा राव, आर. के. नारायण, कमला मार्कडेय, भाबानी भट्टाचार्य, रस्किन बॉड, अनिता देसाई, अमिताव घोष हांच्या कांय साहित्यकृतिंनी परिस्थितिकी तशेंच पर्यावरणा संबंदीचे उल्लेख आनी चिकित्सा आयल्या.

कोंकणींत शणै गोंयबाब (वामन रघुनाथ वर्दे वालावलीकार) हांच्या साहित्यांत लेगीत मनीस आनी वनस्पती, मनीस आनी मनीस हांच्या संबंदांत केल्ली कलात्मक चिकित्सा पळोवंक मेळटा. 'गोमंतोपनिषद' ह्या संग्रहाच्या दुसऱ्या वांट्यांत उजवाडाक आयिल्ली तांची 'बाबुमामालो पणस' ही कथा म्हणल्यार मनीस आनी वनस्पती हांच्या नात्याची चिकित्सा आनी विश्लेशण आसा. सगल्यांत महत्वाचें म्हणल्यार पणसाच्या रुखाचें तांणी केल्लें 'व्यक्ती' करण वा मानवीकरण. वनस्पतींक लेगीत 'जीव' आसता, हो प्राचीन भारतीय विचार तांणी अधोरेखीत केला. हो पणसाचो रूख मनशा कडेन उलयता आनी वादय घालता. मनीस आपलीं भुरगीं (पणसुलां) खाता. भुरगीं व्हड जातकीच तर तो ती घोस्तान खाताच, पूण सामकीं ल्हान आसतना लेगीत तांकां मारून (कुवले) तांचे तरेकवार प्रकार करून आपले जिबेच्यो रुची भागयता. आपल्या भुरग्यांच्या मर्णाचो सुवाळो मनयता (वसंत पंचमी). हिंसा, पाप, पुण्य, मनीस-वनस्पती संबंद आनी नातें अशा जायत्या विशयांचेर ही कथा भाश्य करता. गोकुळदास प्रभू हांची 'पृथिवी नमः' (केरळ कोंकणी अकादमी 1986) ही ल्हानशी नवलिका लेगीत मनीस आनी निसर्गाच्या परस्पर संबंदाचेर, तांच्या साहचर्य आनी लागसाणेचेर उजवाड घालता.

त्या उपरांत मनीस आनी पर्यावरण हांच्या परस्पर संबंदांचेर आनी मनशाच्या दरेका वेव्हारांत निसर्ग आनी पर्यावरण (हवा, उदक, धर्तरी, आकाश आनी तेज) हांचे मदल्या परस्पर क्रिया-प्रतिक्रियांचेर जाणीवपूर्वक बरयल्ली साहित्यकृती म्हणल्यार 'अच्छेव'. उद्देगीकरणाच्या आगमना उपरांत ही परिस्थितिकी वेवस्था कशी बदलता, म्होडटा तिचें वर्णन हे कादंबरेंत वाचूंक मेळटा. प्रस्तूत सोद-वावरांतली ती एक अभ्यासार्थ कादंबरी आसा.

महाबळेश्वर सैल हांची 'काळी गंगा' ही नवलिका लेगीत मनीस-पर्यावरण संबंदांचें विश्लेशण करपी आसा. त्या भायर कोंकणींत दामोदर मावजो, मीना काकोडकार, शीला कोळंबकार हांणी पर्यावरणी संदर्भ आशिल्लें कथा साहित्य रचलां. मावजो हांची 'सुनामी सायमन' ही कादंबरी पर्यावरणीय आघातांचो/अरिश्टांचो मनीस जिणेचेर जावपी प्रभाव दाखयता.

पर्यावरण आनी परिस्थितिकी वेवस्थेचेर आदारून रचिल्ल्या साहित्याचें निखटे समाजीक वा संस्कृतीक निकश लावन विश्लेशण आनी मुल्यमापन करप कुस्तार जावपाक लागलो. हाचें कारण तातूंतले पर्यावरणीय संदर्भ कुशीक उरून तांचेर अन्याय जावपाक लागले. देखून समिक्षेचें एक नवें कुरकूट जल्माक आयलें - परिस्थितिकी समिक्षा. परिस्थितिकी समिक्षा म्हणल्यार साहित्य आनी पर्यावरण हांचो एक आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास अशें मत लॉरेना गॉन्झालेज आनी सजिओ गॉन्झालेज हांणी उक्तायलां.

परिस्थितिकी समिक्षेचो उगम आनी इतिहास हे विशीं बरयतना कुमारी शिक्षा म्हणटात -

पर्यावरणी-समीक्षेचो एक प्रयोग ह्या 1978 तल्या निबंदांत वाचूंक मेळ्ळो. पूण 1989 मेरेन प्रथमदर्शनी तें उतर समिक्षेचे उतरावळींत अनुल्लेखीत उरलें. 1989 त (लॉवर दे अॅलीन हांगा) पश्चिमी साहित्य संघाचे बसकेंत, चॅरील ग्लॉटफेल्टी (त्या वेळार कॉर्नेल हांगा पदवेचो विद्यार्थी आनी आतां नेवाडा विद्यापीठ, रेनो हांगा साहित्य आनी पर्यावरण विशयाचो सहाय्यक प्राध्यापक) हाणें फकत तें उतर स्विकारलें ना तर समिक्षेच्या मळार तें वापरलें.

ग्लेन लव्ह (ओरेगॉन विद्यापिठांत इंग्लीश विशयाचो प्राध्यापक) हाणें लेगीत प.सा. संघाचे तेच बसकेंत पर्यावरणीय-समीक्षेचे संकल्पनेक अनुमती दिली. 1989 तले ते बसके उपरांत पर्यावरणी-समीक्षा हें उतर गाजूंक लागलें. पूण 1993 तल्या साहित्य आनी पर्यावरण ह्या आंतरविद्याशाखीय अध्ययना वांगडा साहित्य आनी पर्यावरण अभ्यास मंडळाची स्थापना जाय मेरेन, ह्या साहित्यीक सिद्धांताच्या मळार वावुरपी जाणकार संख्येन किरकोळूच आशिल्ले. 1996 त 'द इकोक्रिटिझम रिडर', संपादक चॅरील ग्लॉयफेल्टी आनी हॅरॉड फ्रॉम्म आनी 'द एन्वायरॉनमेंटल इमेजिनेशन', ह्या दोन मुळाव्या वावरांतल्यान परिस्थितिकी समिक्षेची अधिकृतपणान नांदी जाली, अशें म्हणूं येता.¹³

Association for study of Literature and Environment (ASLE) आनी Interdisciplinary studies in Literature and Environment (ISLE) ह्या संस्थांनी तशेंच Hitchhiker's Guide to Eco-criticism ह्या पुस्तकांत (राशेल अझिया आनी उर्सूल हिजी) हांणी परिस्थितिकी समिक्षेचे सिद्धांत मांडल्यात. आधुनीक साहित्यान समकालीन पर्यावरणी स्थितीचें दर्शन कशें घडयलां आनी विश्लेशण आनी मुल्यमापन ते-ते साहित्य-कृतींत कशे तरेन केलां? तें तपासून पळोवप हें परिस्थितिकी समिक्षेचें काम.

परिस्थितिकी समिक्षेचे निकश खंयचेय साहित्यकृतीक लायतना सकयल दिल्ले मुद्दे लक्षांत दवरप गरजेचें.

- 1) साहित्यकृतींत सैम/निसर्ग हांकां प्रतिनिधित्व मेळ्ळां व्हय ?
- 2) पयल्या प्रस्नाची जाप 'हय' आसत जाल्यार हांचे मदल्या कित्याक प्रतिनिधित्व मेळ्ळां ?

क. भौतिक स्थिती, काय

ख. सैमीक दृश्य

- 3) साहित्यकृती भितर जीं मुल्यां कथन केल्यांत तीं पर्यावरणी धारणेक फावोशीं/जुळटात अशीं आसात व्हय? तीं पर्यावरणा कडेन सुसंगत आसात काय विसंगत?
- 4) मानवी कृतीक लागून हे धर्तरे वयले खंयचेय जिवनदायी वेवस्थेक बाधा/हानी जाता व्हय? ते कृतीचो तिचेर बरो-वायट प्रभाव/परिणाम घडटा/जाता व्हय?
- 5) त्या बऱ्या/वायट परिणामांच्या परिशिलना खातीर साहित्यकृतीन पात्रां वरवी / निवेदनांतल्यान / हेर मार्गान कितेंय पर्याय सुचयल्यात व्हय?

हाचो अर्थ फकत मानवी वेव्हाराचो परिस्थितिकीचेर जावपी प्रभाव तपासून पळोवप, इतलेंच परिस्थितिकी समिक्षेचें काम न्हय. खरें म्हणल्यार ही प्रक्रिया केन्नाच एकोडी वा एकतर्फी आसना. जसो मानवी वेव्हारांचो प्रभाव पर्यावरणाचेर पडटा, तसोच सैमीक घडणुको (हुंवार, दुकळ, भूंयकांप, भूस्खलन, अतीवृश्टी..) हांचोय बी मानवी जिणेचेर प्रभाव पडटा. देखून ह्यो दोनूय प्रक्रिया साहित्यकृतींत तपासून फळयल्यो जाल्यारूच परिस्थितिकी समिक्षेक न्याय दिल्ले भशेन जातलें.

परिस्थितिकी समिक्षेंत नवे नवे विचारप्रवाह येवन ती गिरेस्त जायत आसा. स्थान-बद्धताय (Place connectedness) हे संकल्पनेची उत्तर-वसाहतवादी समिक्षेंतली व्याप्ती वाडोवन परिस्थितिकी समिक्षेन एक नवें पावल घालां. आयज परिस्थितिकी समिक्षेक एक स्वतंत्र आनी विकसीत समिक्षा पद्धत म्हूण मान्यताय मेळ्ळ्या.

आयज संवसार खूब वेगान लागीं येता. साबार संकल्पनांचें वैश्विकरण (globalization) जाता, दळणवळण आनी संपर्काचीं साधनां वाडटात, तशे तशे पर्यावरणी समिक्षेक नवे संदर्भ मेळूंक लागल्यात.

पर्यावरणी समिक्षा, हरीत-सांस्कृतिक अभ्यास, साहित्यीक-पर्यावरणी अभ्यास, साहित्यीक परिस्थितिकी, साहित्यीक पर्यावरणवाद, पर्यावरणकेंद्री समिक्षा अशा विंगडविंगड नावां आनी

उपनांवांनी हे मुल्यमापन पद्दतीक वळखतात. गॉन्झालेज व्दर्यींनी ¹⁴ परिस्थितिकी समिक्षेचीं तीन वैशिष्ट्यां सांगल्यांतः

- 1) संस्कृतीक प्रतिनिधित्वाचें विद्वत्तापुराय विश्लेशण;
- 2) निसर्गाचो शास्त्रशुद्ध अभ्यास; आनी
- 3) सैमीक विश्वांत रावपाच्या चिरस्थायी/सम्यक/स्वयंपोशी मार्गा खातीरचो राजकी संघर्श.

“एक आदर्श परिस्थितिकी समिक्षा सैमीक विश्वाचो शास्त्रीय सोद घेता, तंत्रज्ञानाच्या आदारान तिचे फावो ते लाब घेता” (गॉन्झालेज).

परिस्थितिकी समिक्षेचे हेच निकश वापरून अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांचें, खासा करून अच्छेव, उद्ध्वस्त आनी होमकांड कादंबऱ्यांचें विश्लेशण केलां.

1.3 मुल्यविचार आनी मुल्यविचाराचें उपयोजन

साहित्याच्या संदर्भांत ‘मुल्य’ ही एक महत्वाची संकल्पना मानतात. मनशान आपल्या विंगड विंगड गरजांचे पुर्तताये खातीर आपले संस्कृताये वरवी आपणायल्ल्या प्रतिमांक वा मानदंडांक ‘मुल्य’ म्हणटात. हीं मुल्यां समाजाच्या वेव्हारांक अनुशासीत करतात.¹⁵

अशे तरेन ‘मुल्य’ म्हणल्यार मापदंड, मानदंड, प्रतिमान वा मानक. खरेपणान ‘मुल्य’ हें ‘अर्थीक’ मळावयलें उतर. मुल्य म्हणल्यार मोल. अर्थशास्त्रांतल्या ह्या उतराचो अर्थः

- 1) मानवी गरज वा इत्सांची पुर्तताय करपाची एखादरे गजालीची क्षमताय वा तांक वा
- 2) पैशे वा दुडू (विनिमयांतलें मुल्य), असो आसा.

नितीशास्त्रांत हें उतर 'value' उतराक पर्यायवाची उतर म्हूण वापरताले पूण आतां ताचो अर्थ-विस्तार जावन तें प्रतिमान, मानदंड ह्या अर्थान वापरतात.

आमचे दीसपट्टे भाशेंत आमी सत्य, स्वातंत्र्य, न्याय, तर्क, प्रेम आदी जायतीं उतरां वापरतात. ह्या उतरांचो सर्वमान्य, सार्वकालीक आनी सार्वदेशी अर्थ वा व्याख्या करूंक जायना. 'मुल्य' ह्या उतराचेंय तशेंच. वेगवेगळ्या अर्थानी हें उतर वापरिल्ल्यान अर्थाचो घुस्पागोंदळच चड जाला. ह्या संदर्भांत ए.कॅम्पबॅल गर्नेट हांचें विधान भोवच महत्त्वाचें दिसता:

“मुल्य हें उतर भोवअर्थी आनी दुबावी आसा देखून ताच्या अर्थाचो गाबो सामको स्पश्ट आसता तेन्नाच वा ताच्या भोवअर्थीपणाक आसपावन घेवपी एखादरें व्यापक उतर मेळटा तेन्नाच तें वापरचें.”¹⁶

मुल्य ही एक भोवच सापेक्ष (relative) कल्पना आसा. एकल्याक वा एका काळांत वा एके परिस्थितींत 'बरें मुल्य' दिसूं येता तें दुसऱ्याक वा दुसऱ्या काळांत वा दुसरे परिस्थितींत 'बरें' मुल्य दिसतलेंच म्हूण ना देखीक स्वातंत्र्य, सत्य आदी.

मुल्याचो उदेव मनशाचे विवेक-शक्तींतल्यान जाता. देखून मानव आनी पशू हांचे भितरलो भेद म्हणल्यार मुल्य. मुल्यांविणें जीण म्हणल्यार मुल्यहीण जीण. दरेकल्याक आपले जिणेक थोडो तरी 'अर्थ' आसचो, थोडीतरी 'दिका' आसची आनी मार्गदर्शना खातीर कोणतरी आत्मदीप्त गुरू आसचोसो दिसता. हो अर्थ, दिका आनी मार्गदर्शन आमकां मुल्यां वरवी मेळटा ऑस्ट्रेलियांत जल्मल्लो एका ब्रिटिश तत्ववेत्तो विटगॅनस्टेन (1889-1951) म्हणटा:

“Without values community life will be a chaos, individual life meaningless” (मुल्यां बगर समाजीक जीण अ-वेवस्था जावन पडटली आनी वैयक्तीक जीण अर्थशून्य जातली)¹⁷ .

वेदान्त केसरी हांणी “व्हॅल्युस द की टू अ मिनिंगफुल लायफ” ह्या पुस्तकांत मनशाचे जिणेचे स उद्देश वा हेतू मानल्यात. जैवीक अस्तित्व; भौतिक आनी मानसीक सवस्तकाय;

अर्थीक पर्याप्तताय; आप-उकतावणी; सांगात वा वांगड; तशेंच सैमीक आनी समाजीक विश्वाचें आकलन, ह्या उद्दिश्टां खातीर जगपाची उर्मी वा उर्बा त्या उद्दिश्टांक अर्थ आनी दिशा प्राप्त करून दितात. ह्या उद्दिश्टांची पुर्तताय म्हणल्यार मुल्यां

वयल्या स उद्देशांचीं मुल्यां अनुक्रमान अशीं आसात: भलायकी (जैवीक अस्तित्व), सुरक्षा (भौतीक आनी मानसीक सवस्तकाय), स्वातंत्र (अर्थीक पर्याप्तताय आनी आप-उकतावणी), इश्टागत (सांगात) आनी गिन्यान (सैमीक आनी समाजीक विशयांचें आकलन).

मानवी जीण कशी आसा आनी ती कशी आसची वा आसूंक जाय अश्या दोन मतांच्या आदाराचेर मुल्यांची धारणा समजून घेवं येता. मानवी जीण कशी आसा ह्या मताचो संबंद वास्तवा कडेन आसा, जाल्यार मानवी जीण कशी आसची वा आसूंक फावो ह्या मताचो संबंद आदर्शा कडेन येता. मुल्यांचो संबंद दुसऱ्या मता कडेन येता. हाचोच अर्थ मुल्यां आदर्श जीण जगपा खातीर मनशाक मार्गदर्शन करतात.

होच विचार फुडें व्हरतना अशें म्हणूं येता, ज्या गरजांक लागून मनशाक जगपाची प्रेरणा मेळटा त्यो मनशाच्यो गरजो चडट्या क्रमान आसतात. देखीक जैवीक गरजो (भूक, तान...), सुरक्षा (सामुहीक जीण), प्रेम (नात्यासंबंद), अस्मिताय (संस्कृताय), गिन्यान (बुद्धी), सौंदर्यशास्त्री गरजो, आप-परगटावणी (अभिव्यक्ती) आनी मोक्ष. हातुंतल्यो सुरवेच्यो कांय गरजो म्हणल्यार मनशाचे जिणेच्यो 'मुळाव्यो गरजो' मानतात. देखीक भूक, कामेत्सा आदी. पूण उरिल्ल्यो चडट्या क्रमाच्यो गरजो म्हणल्यार मुल्यां. देखीक संस्कृताय, सहजीवन, समन्वय आदी.

सर्वसादारणपणान मुल्य म्हणल्यार इत्सीत आनी मोलादीक अशी गजाल. पूण सगळ्योच इत्सीत गजाली म्हणल्यार मुल्यां न्हय. आमकां जें इत्सीत दिसता तेंच मुल्य आसतलें अशें ना, तर जाची इत्सीत म्हण आमचे खातीर आनी हेरां खातीर जाणविकाय जाता तें मुल्य.

मुल्य म्हणल्यार फकत इत्सीत उद्दिश्ट वा भावना वा हितसंबंद न्हय तर मुल्य म्हणल्यार कर्तव्य वा नितीक लागणूक. मुल्य म्हणल्यार मानवी जिणेची अनिवार्य गरज.

सामान्यपणान 'मुल्य' हें उतर गुण वा निती ह्या अर्थानी लेगीत वापरतात. नैतीक मुल्याक जायते फावटी गूण म्हणटात. देखीक सत्यवादीपण, दयाळूपण, समानताय आदी. नैतीक मुल्यां, समाजीक मुल्यां (देखीक सह-अस्तित्व), सौंदर्यात्मक मुल्यां (देखीक औचित्य, संगती), ज्ञान मुल्यां (आकलन, रसास्वाद, मुल्यमापन) आनी अध्यात्मीक मुल्यां (भक्ती, समरसताय, समर्पण) मेळून मुल्यांचें एक व्हड जाळें तयार जाता. हीं पांचूय मुल्यां मनशाचे सर्वांगीण उदरगती खातीर गरजेचीं आसतात.

कांय मुल्यां अंतीम आसतात. तांकां शाश्वत मुल्यां म्हणटात. देखीक सत्य, अहिंसा. तीं तांचे भितरच पूर्ण आसतात. जाल्यार तात्कालीक वा प्रसंगीक वा अल्पकालीन वा अशाश्वत मुल्यां हीं साधन मुल्यां आसतात. तांचें अस्तित्व तात्कालीक वा प्रसंगीक आसता. देखीक बालविवाह, विधवा-विवाह आदी. केन्ना केन्ना एका व्हडा उद्दिश्टा खातीर ह्या साधन मुल्यांचो वापर जाता, देखीक जातीय वा लिंग भेद हांचो देसाचीं धोरणां थारावपाक केल्लो उपेग वा साहित्यांत समाजाचें दर्शन घडोवपा खातीर केल्लो उपेग.

हिंदू संस्कृतायेत मुल्यां विशींची चर्चा धर्म अर्थ, काम आनी मोक्ष ह्या चार पुरुशार्थां वरवी केल्या. अर्थ आनी काम हीं सकयल्ल्या पांवड्या वयलीं मानल्यांत. तांकां धर्म आनी मोक्ष हांचें अधिश्ठान आसूंक जाय अशें म्हणलां. धर्म, अर्थ आनी काम हीं मुल्यां सामान्यां खातीर आसात जाल्यार ह्यो तीनूय अवस्था हुपल्या उपरांत 'मोक्ष' ही परम-पुरुशार्थाची कल्पना मांडल्या. मोक्ष म्हणल्यार वयल्या तीनां पसून मुक्ती न्हय वा त्या तीनांक लागून निर्माण जाल्ल्या दुखांतल्यान मुक्ती न्हय तर, मोक्ष म्हणल्यार पुनर्जल्माची शक्यताय अशें मानलां. भारतीय विचारांत मोक्ष वा मुक्ती हें अंतीम मुल्य मानलां.

ग्रीक संस्कृतायेंत सत्य, बरेपण आनी सौंदर्य हीं अंतीम मुल्यां मानल्यांत. क्रिस्ती धर्मा प्रमाण देवाची भक्ती वा मनशा विशींचो मोग हें मुल्य मानून मनीसभक्ती हें ताचें साधन रूप अशें मानलां.

अशे तरेन अंतीम मुल्यां, आदर्श मुल्यां आनी तात्कालीक मुल्यां गरजेचीं मुल्यां आनी तात्पुरतीं मुल्यां, शाश्वत मुल्यां आनी साधन मुल्यां, वैयक्तीक मुल्यां आनी समाजीक मुल्यां असो मुल्यांचो एका व्हड संवसार मनशान निर्माण केला.

वाङ्मयीन मुल्यां म्हणल्यार जीवनानुभुती, रसात्मकताय, शैली, ध्वनी, औचित्य, आदी. हीं मुल्यां चर आनी अचर दोनय तरांचीं आसतात. कांय वाङ्मयीन मुल्यां चर आसतात. देखीक आदल्या साहित्यांत सामासिक उतरांचो वापर हें एक मुल्य मानताले. तशेंच लांब वाक्यां आसप हें एक वैशिष्ट्य मानताले. आयज तीं वाङ्मयीन मुल्यां म्हत्वाचीं, वैशिष्ट्यपूर्ण वा अपरिहार्य उरिल्लीं नात.

फकत रस, ध्वनी, वक्रोक्ती, औचित्य, रिती, अलंकार ह्या मुल्यांनी एखादरे साहित्यकृतीचें विश्लेशण करूंक येना. देखून ह्या कला-मुल्यांच्या भायर, साहित्य कृतीचें विश्लेशण करपा खातीर जिवनमुल्यांचोय आदार घेवचो पडटा.

दरेक साहित्यकृती ही तशी स्वतंत्र, वेगळी आसता. पूण दरेक साहित्यकृती अनन्यसादारण मानली जाल्यार दोन साहित्यकृती मदीं तुळा करप शक्य जावचेंना. दरेकलो मनीस प्रत्यक्षांत तुळा करताच. तुळा करप हो मनशाचो सबाव आनी स्थायिभाव. तुळा करपाचे क्रियेंत श्रेश्ठत्व-कनिश्ठत्व थारावप, तरतमभाव, आवड-नावड ह्या क्रियांचो आसपाव जाता. हें करतना जिवन मुल्यांचें उपयोजन करचेंच पडटा.

सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, सौजन्य, मांगल्य हीं जिवनमुल्यां संवसारांतल्या सगळ्या साहित्यकृतींनी मानल्यांत. म्हान साहित्यकृतींनी सत्य आनी असत्य हांचे मदीं संघर्श आसता.

देखून अशी साहित्यकृती वाचतना भाशा, प्रदेश हांचें बंदन उरना. निमणें सत्याचो विजय जाता अशें एखादरे साहित्यकृतींत दाखयल्लें आसल्यार संवसारांतल्या खंयच्याय वाचप्याक बरें दिसता आनी सत्याचो पराभव वा असत्याचो विजय जालो अशें दाखयल्लें आसत जाल्यार दुख्ख जाता. फकत दुख्ख जावन वाचपी थारना तर 'सत्याचो विजय जावंक जाय आशिल्लो' अशें तो चिंतता. जाल्ल्या अन्याया विशीं ताच्या मनांत तिडक लेगीत उत्पन्न जाता. दोनय कडेन 'शाश्वत स्वरुपाचो आनंद' ताका मेळटा.

एखादरी तरणी बायल विधवा जातकीच तिणें तशेंच रावचें-अशें जर प्रस्थापीत समाजमुल्या सांगता आसत आनी एखादरे साहित्यकृतींत तिचो दुसऱ्या दादल्या कडेन मोग जावन ती ताचे कडेन लग्न जाली जाल्यार, प्रस्थापीत मुल्यांच्या आदारान ती बदफैली थारतली. पूण वाङ्मयीन मुल्याचे नदरेन तिची करणी समर्थनीय थारता. देखून सदांच आनी सगळींच प्रस्थापीत समाजमुल्यां साहित्यकृतीक लायल्यार ते साहित्यकृतीचेर अन्याय जावं येता ते खातीर वाङ्मयीन मुल्यांच्या आदारान साहित्यकृतीची पारखणी करप गरजेचें थारता.

साहित्यांतलें सत्य ह्या संदर्भांत गंगाधर गाडगीळ हांणी अशें मत मांडलां -

“शास्त्रज्ञ आनी कलाकार दोगूय जाण सत्यदर्शनच घडयतात पूण दोगांयनी उक्तायल्ल्या सत्याचें स्वरुप वेगळें आसता. शास्त्रीय सत्य हें सार्वत्रीक सत्य आसता. (देखीक झाडांक मुळां आसतात). पूण साहित्यीक सत्य मात व्यक्तिनिश्च वा वस्तुनिश्च आसता. तें सार्वत्रीक सत्य आसताच अशें ना. एखादरे घडणुके विशीं वा व्यक्ती विशीं साहित्यिकान घेतिल्लो अणभव ते घडणुके पुरतो वा व्यक्ती पुरतोच मर्यादीत आसता अशें आसून लेगीत साहित्य आनी हेर कलांतल्या आशयाक विश्वात्मकताय (Universality) फावो जाता. हाचें कारण म्हणल्यार आशया फाटलो अणभव आनी ताची संगती. पूण ते संगतीचें स्वरुप तार्कीक आसना. तें कलात्मक आसता. साहित्यांत निती, आशावाद आसचेच न्हय वा आसच नात असो हाचो अर्थ न्हय. पूण तो आसचोच-आसपाकच जाय असो आग्रह धरप समा न्हय.”¹⁸

वास्तवताय- एक वाङ्मयीन मुल्य

साम्यवादी विचाराची मांडणी जायत पसून 'वास्तवताय' हें वाङ्मयीन मुल्य म्हूण ताचो वापर साहित्यांत जावंक लागलो. मार्क्सवादान वास्तवतेक एक नवो अर्थ फाव करून दिलो. समाजीक प्रस्नांक वाचा फोडप हें साहित्याचें एक कार्य आसूं येता, पूण फकत तेंच साहित्याचें कार्य अशें मानप टोंकाचें जातलें. मार्क्सवादी विचारवंत आनी समिक्षक साहित्याक क्रांतीचें साधन मानतात. साहित्यांतली ही वास्तवताय अर्थपुराय आनी संगतीपूर्वक रितीन अभिव्यक्त जाता देखून साहित्य 'वाचनीय' जावंक पावता. मानवी व्यक्तिमत्वाच्या दरेका मुळा कडेन 'वास्तवतायेची संकल्पना' आसता. देखूनच मनीस वास्तवाचें चित्रण करूंक प्रवृत्त जाता

मुल्यांचें श्रेश्ठत्व आनी कनिश्ठत्व

सत्य, शिव आनी सुंदर हातूंत श्रेश्ठ कोण? वाङ्मयांत 'सुंदर' श्रेश्ठ आसता, हाचें कारण 'सुंदर' नांवांतच सत्याचो आविश्कार जाल्लो आसता. तें अणभवां कडेन प्रामाणीक आसता, देखून तें सुंदर आसता. अचर जिवन-मुल्यांचें उपयोजन समिक्षेंत केलें जाल्यार विघातक आनी संकुचीत टिका जावपाक पावना.

वाङ्मयीन मुल्यांक प्राधान्य दितकीच देश-काल-परिस्थिती कडेन विद्रोह करपी कलाकाराचे साहित्यकृतीक न्याय मेळपाक शकता. आकलन आनी आस्वादा वांगडाच मुल्यांची निर्मणी जाता. मुल्यांचो उपेग निकशरूपी कायदे/कलमां म्हूण करिनासतना मार्गदर्शक तत्वां म्हूण करप योग्य.

मुल्यांचें उपयोजन

प्रस्तुत सोद-वावरांत अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या नवलिकांनी जाल्ल्या मुल्यपरिवर्तनाचो अभ्यास करपाचो यत्न केला. खण-वेवसाय येवच्या आदीं खंयचीं मुल्यां आशिल्लीं आनी खण-वेवसायाचें आगमन जातकीच तीं कशीं बदल्ल्यांत तांचो सोद घेतला. मुल्यांचें उपयोजन करतना,

अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांतल्यान उत्क्रांत जाल्ल्या मुल्यांचो प्राधान्यान विचार केला. ह्या संदर्भांत राष्ट्रीय शिक्षण, संशोधन आनी प्रशिक्षण मंडळान (एनसीईआरटी) अधिसुचीत केल्ल्या मुल्यांचो अभ्यास केला. अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांतल्यान उत्क्रांत जाल्लीं मुल्यां आनी 'एनसीईआरटी' न सुचीत मुल्यां हांचो गरज थंय वापर करून मोलावणी करपाचो यत्न केला. तातूंत मुखेलपणान श्रमनिश्ठा, न्याय, सभ्यताय, अपरिग्रह, आत्मविस्वास, मनीसपण, स्वातंत्र्य ह्या मुल्यांचो आसपाव जाता.

-----X-----X-----

प्रकरण 2 :

साहित्यांत मिनाखण वेवसायाचें पडबिंब

प्रकरण 2 :

साहित्यांत मिनाखण वेवसायाचें पडबिंब

2.1 मिनाखण वेवसायः इतिहास आनी स्वरूप

2.1.1 उद्देगीकरण आनी मनीस / समाज

मानवी-समाजाच्या सभ्यताये वांगडाच (*civilization*) उद्देगीकरणाक सुरवात जाली; वा उरफाटें उद्देगीकरणांतल्यान मानवी-सभ्यतायेची वाट मेकळी जाली. अशेतरेन उद्देगीकरण आनी सभ्यताय हातांत हात घालून जल्मल्यांत, पोसल्यांत, वाडल्यांत. सुरवेक उज्याच्या आनी उपरांत चक्राच्या (चाकाच्या) सोदाक लागून यांत्रिकीकरणाक, म्हणल्यारच उद्देगीकरणाक सुरवात जाली. हातान करपाचीं कामां यंत्रान वा उपकरणान, खूब जाणांनी मेळून करपाचीं कामां (यंत्राक लागून) एकल्यान, खूब वेळ दिवन करपाचीं कामां कांय खिणांत, शारिरीक कश्टान, शक्तीन/बळान करपाचीं कामां सहजतायेन करपाक मेळिल्ल्यान मनशाचो यंत्रावयलो विस्वास आनी अवलंबून रावपाची वृत्ती वाडली मनीस ल्हवू-ल्हवू दरेके गजालीक यंत्रिक पर्याय सोदूंक लागलो ताचें जिवीत सोपें जालें. जिणेंतलो धोको-जोखीम उणी जाली. जिणेचें आयुश्यमान वाडलें. जिवीत सुसह्य जालें. मनशाच्या जिवितांतल्यो सुखसोयी (*comforts*) वाडले. जो वेळ तो हरशीं शारिरीक कश्टांखातीर वगडायतलो, तो वेळ वाचिल्ल्यान ताका तो वेळ मानसीक, बुद्दीक, अध्यात्मीक वा हेर सर्जनशील गजालीं खातीर दिवप शक्य जालें. तेचवांगडा ताची आळशी, निंबून रावपाची वृत्ती वाडली. तो चैनी, फोल्गी, फिदालग जालो. यंत्रावांगडा वावरून ताची जिणच यंत्रिक/यंत्राभशेन जाली. जिणेंतली स्पर्धा/सर्त वाडली. गरजेभायर उत्पादन जावंक लागलें, वा उत्पादन वाडपाखातीर व्हडले व्हडले कारखाने, उद्देग आयले. ते सुवातेर कामदारांची

दाटी जाली. गांवांतले ल्हान ल्हान उद्देग (ग्रामोद्योग, कुटिरोद्योग, परंपरीक वेवसाय, कृशी-वेवसाय) हे सर्तींत तिगूंक नाशिल्ल्यान वा काळाची गरज भागोवंक असमर्थ थरिल्ल्यान फाटी पडले. लोकांची रीग शारांकडेन लागली. गर्दी, बोवाळ, दाटीवाटी, हातूंतल्यान प्रदुशण वाडलें (हवा-प्रदुशण, आवाजाचें प्रदुशण, माती-प्रदुशण, उदकाचें प्रदुशण... आदी).

सर्तीवांगडाच आयली महत्वाकांक्षा. भौतीक सुखांची आस. ही भौतीक सुखां भागोवपा खातीर जाय पडलो पैसो. अदिकादीक पैसो उण्यांत-उणे वेळेंत मेळोवपा खातीर आयले वेगळे-वेगळे शॉर्टकट्स-तातूंतल्यान कामचुकारपण, फटवण, नागवण, कुरघोडी, जीवघेणी-सर्त, द्वेस, मत्सर आदी. मनीस मनशाकडेन फकत भावनाहीन 'माकन' म्हण पळोवपाक लागलो. पैशे मेळोवपाचे अती-महत्वाकांक्षेक लागून मनीसपण उणावलें. जिणे-मुल्यां बदल्लीं. ग्रामधर्म, मातृधर्म, पितृधर्म, शेजारधर्म, बंधूधर्म, आदी मुल्यांचो ऱ्हास जावंक लागलो. नातीपार्ती, गांवांविशीं निश्ठा, देशप्रेम उणें जावंक लागलें. फकत पैसो मेळोवप हेंच जिणेचें ध्येय जावन पडलें.

2.1.2 संवसारीक मळाचेर मिनाखण वेवसाय

सभ्यतायेच्या आरंभा सावन मनीस फातर, 'चिनी माती' नांवान वळखुपी खनीज वस्तुंचो वापर करीत आयला. उपरांत पृथ्वीच्या वयल्या थरांनी मेळपी धातुंचो ताणें सोद लायत पसून ताचे जिणेक एक नवें तास फावो जालें.

धातुंचो उपेग मनीस चडकरून शस्त्रां तयार करपा खातीर करतालो. हीं शस्त्रां मोनजातींची शिकार करूंक ताका उपकारा पडपाक लागलीं. ताचे आदीं तो फातराचीं धारदार शस्त्रां वापरतालो. पूण एक म्हणल्यार तीं जड आसतालीं आनी तीं चड दीस तिगनाशिल्लीं.

धातुंची शस्त्रां अन्न-संपादनांतले ताचे सदचे उपेगांतली, चड परिणामकारक, धारदार आनी तिगावू आशिल्लीं.

सभ्यतायेच्या खंयच्या तरी एका पांवड्यार मनशान धातुंचो उपेग धान्य शिजोवपा खातीर केलो. तेन्नाच्यान धातू ताचो जिणे-सांगातीच जालो.

रामायण-महाभारत काळांत तशेंच प्राचीन ग्रीक झुजांनी तलवारी, भाले, गदा, धाली हांचो उल्लेख मेळटा. हाचे वयल्यान त्या काळांत लेगीत मनशान धातुंचो सोद लायिल्लो आनी धातू वितळावपाचें शास्त्र तो जाणा आशिल्लो म्हणपाचें कळटा.

2.1.3 भारतांतलो मिनाखण वेवसाय

अर्थवेवस्थेक वैशिष्ट्यपूर्ण योगदान दिवपी मीन-वेवसाय हो भारतांतलो एक महत्वाचो अर्थ-वेव्हार जावन आसा. प्राचीन काळासावन भारतांत उत्खनन चालू आशिल्लें तरी, स्वातंत्र्या उपरांत (1947) उत्खनन-वावरांत आधुनिकताय आयल्या. आमच्या देसांतल्यान विंगड विंगड खनिजांची निर्गत जाता देसाच्या कितल्याश्याच वाठारांनी अजून खनिजांची चाचणी जावपाची आसा. 1991 तले अर्थीक-सुदार आनी 1993 चें राष्ट्रीय उत्खनन धोरण हांकां लागून मिनाखण पट्ट्यांची उदरगत जावपाक भोवच आदार जालो भारतांत धात्विय आनी अधात्विय (*metallic & non-metallic*) अशीं दोनूय खनिजां सापडटात. धात्विय खनिजांभितर फेरस आनी नॉन फेरस खनिजांचो आसपाव जाता, जाल्यार अधात्विय खनिजांभितर इंधन-खनिज आनी मुल्यवान फातरांचो आसपाव जाता.

भारतांत सुमार 600 कोळश्यां-खणी, 35 तेलाचे प्रकल्प जाल्यार धात्विय खनिजाच्यो 6000 खणी आसात आनी एकूण 1 दशलक्ष जाणांक त्यो रोजगार दितात. भारतांत भुमीगत आनी ओपन-कास्ट अश्यो दोनूय तरांच्यो खणी चलतात. सुमार 100 खनीज उत्पादनां वरवीं भारताक परकी चलन मेळटा. भारतांतल्यान लोह-खनिज, टायटेनियम,

मँगनीज, बॉक्सायट, ग्रॅनायट निर्गत जाता जाल्यार भारतांत कोबाल्ट, मर्क्युरी, ग्राफायट आदी आयात जातात.

संवसारीक मळाचेर मिनाखण हो आधुनीक मनशाचो एक मुखेल सोद आनी वेवसाय मनशाच्या विकसीत मॅदवाच्या ह्या सोदाक लागून मनशाचें पुराय जिवितूच बदल्लें. खनिजाच्या सोदाक लागून मनशाचें जिवीत गिरेस्त आनी सोंपें जालें.

खनीज-वेवसाय हो भारतांतलो एक भोवच प्राचीन अर्थीक उपक्रम. प्राचीन काळासावन खणींच्या उत्पादनांनी भारताचे अर्थ-वेवस्थेक आपणालें मोलादीक योगदान दिलां. सरस्वती-सिंधू सभ्यतायेच्या (ख्रि.आ. 5000) काळांत खण-वेवसाय आशिल्लो हें सिद्ध करपी जायत्यो वस्तू सापडल्यात. तातूंत नाणीं, अलंकार वा वस्ती (भांगर) आनी कांय धातूनिर्मित वस्तुंचो आसपाव जाता तांबें (*copper*) हो धातू हे संस्कृतायेंत भोवच प्रमाणांत मेळ्ळा. तांब्याक त्या काळांत 'मेलुहा' म्हणटाले.¹⁹ त्या काळांत इराकांत सांपडिल्ल्या विटांचेर 'मेलुहा' हें नांव कोरांतिल्लें मेळ्ळां. (कागदाचो सोद लागूंक नाशिल्ल्यान विटांचेर वेपाराच्यो नोंदी करून दवरताले). तांबें निर्यात करपी देश म्हूण भारताक त्या काळांत 'मेलुहा' हें नांव आशिल्लें. राजस्थान आनी गुजरात ह्या प्रांतांनी त्या काळांत तांबें मेळटालें. जास्पर, अकीक आनी गोमेद अशा तीन प्रकारांचीं खनिजां सरस्वती-सभ्यतायेच्या काळांत उत्पादीत करताले. ह्या मोलादीक फातरां पसून मणी तयार करताले. अकीक आनी गोमेदाचे मणी भोवच प्रसिद्ध आशिल्ले. कुंतासी, लोथल ह्या वाठारांनी हे मणी तयार करपाचे कारखाने उत्खननांनी सांपडल्यात. ह्या मण्यांची निर्गत पश्चिम आशियेंत करताले. रत्नां तशेंच हेर मुल्यवान वस्तुंचे अलंकार वा वस्ती लेगीत हे संस्कृतायेंत सांपडल्यात. कुंतासी, लोथल, चन्हुदारो हांगा मुद्रो तांब्याच्यो वस्तू आनी मणी हांचे कारखाने दिश्टी पडल्यात, जाल्यार कच्छांत सुरत, कोटडा, पबूमठ आनी सौराष्ट्रांत कुंतासी हांगां जायत्यो भट्टयो, उपकरणां आनी हत्यारां सापडल्यांत. तांचे वयल्यान खनिजांचें अस्तित्त्व, उत्खनन,

घडणावळ आनी वापर सिद्ध जाता. तांब्यां पासून आयदनां, हत्यारां आनी वस्ती तयार करताले. गोमेदाचो फातर गुजरात, राजस्थान आनी मध्यप्रदेशांत सांपडटालो. ताका तांबडो रंग येई मेरेन भाजताले. उपरांत ताचे मणी तयार करताले. खंबायताच्या आखातांत आयज लेगीत हे मणी तयार करपाचे कारखाने आसात. इंद्रनील नांवाचो निळ्या रंगाचो सुंदर फातर भोवच मोलादीक आनी दुर्मिळ आशिल्लो तो अफगाणिस्तानांत मेळटालो. तो खणून काडून ताचेर प्रक्रिया करून ताची निर्गत करताले. ह्याच काळांत तांबें आनी काशें (*Bronze*), भांगर आनी चांदी हांचे अलंकार सांपडल्यात. त्या काळांत भांगराक रुक्म, हिरण्य, सुवर्ण, निष्क, हाटक म्हणटाले. भांगराचे विशिश्ट घडणावळीक लेगीत नांवां आशिल्लीं. देखीक लोथल हांगा सांपडिल्लो निष्क आयजच्या भांगराच्या हारा भशेन आशिल्लो जाल्यार 'रुक्म' म्हणल्यार आयजचें लॉकेट (लंबक). कानांतल्या वस्तीक कर्णशोभन अशें नांव वेदांनी आशिल्लें. देवतांच्यो सांपडिल्ल्यो मुर्ती वस्तींनी लडबडिल्ल्यो आसात. 'दर्या-इ-तूर' नांवाचें इराणांतलें रत्न (*Diamond*) मुळावें आंध्रप्रदेशांतल्या गोळकांडांतलें आसा. हडप्पा सभ्यतायेच्या काळांत लेगीत जायत्यो खणी (*quarries*) सांपडल्यात. उत्खननांत इतिहासपूर्व काळांतले वांटकुळ्या आकाराचे एलोलियल रेवेंन भरिल्ले मिना-फॉड, चुनखडीच्यो (*Limestone*) राशी आनी फिलंटाचे कारखाने सांपडल्यात, जातूंत फिलंटाचे कुडके (फ्लेक्स) आनी पातीं (*Blades*) आसात. ह्या खणींनी सांपडिल्ल्या कोळश्याची रेडिओकार्बन पद्धतीन कालगणना करतकीच हो वेवसाय ख्रि.आ. 1870-1800 वर्सा आदी चालू आशिल्लो म्हणपाचें होलमता.

प्राचीन संस्कृत साहित्यांत शिलाजीत (*Bitumen*), सिन्धुलवर्ण (प्रस्तर-क्षार-*Rock-Salt*), श्वेतधात वा खटिनी (चुनो-*Chalk*), स्फटीक (तुरटी-*Alum*), स्रतिदूढः (गाड तांबड्या रंगाचें वखदी द्रव्य-*Bismuth*), पिन्नल (*calamine*), रियाल्गार (*realgar*), स्टिब्नायट (*Stibnite*), सॉल्ट-पॅपर (*Saltpepper*), रससिन्धूर (*Cinnabar*), सोमल विष वा नागजिव्हिका (*Arsenic*), गंधक (*Sulphur*), रक्तोपलं (*yellow & red ochre*), ब्लॅक सॅंड (*Black sand*), रेड क्ले (*red*

clay) हया खनिज द्रव्यांचो उल्लेख आयला. तशेंच भांगर (Gold), चांदी/रुपें (Silver), तांबें (Copper), पारो (mercury), लोह (Iron), लोह खणी (Iron Ores), पायरायट (Pyrite), पत्रो (tin) आनी पितूळ (brass) हया खनीज-धातुंचो उल्लेख संस्कृत साहित्यांत मेळटा. पारो (Mercury) हया धातुचो स्रोत वा ताच्यो खणी हांचो उल्लेख संस्कृत साहित्यांत केल्लो मेळना, हाचे वयल्यान पारो (Mercury) हो धातू आयात करताले जांवये असो अदमास करूं येता.

2.1.4 भारतांत खनिजाची भुगोलीक रचणूक

- 1.उत्तर-पूर्व पॅनिन्सुलर पट्टो - हातूंत मुखेलपणान झारखंड, पश्चिम बंगाल, ओरिसा हीं राज्यां आसपावतात. हया राज्यांनी मुखेलपणान कोळसो, लोह, मँगनीज, मायका, बॉक्सायट, तांबे, कायनायट, क्रोमायट, बॅरील, अपाटायट आदी खनिजां सांपडटात.
- 2.मध्य-पट्टो - हातूंत छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश हया राज्यांचो आसपाव जाता. मुखेलपणान मँगनीज, बॉक्सायट, लायमस्टोन, मार्बल, कोळसो, मायका आदी खनिजां मेळटात.
- 3.दक्षिण-पट्टो - कर्नाटक आनी तमिळनाडू राज्यांचो हया पट्ट्यांत आसपाव जाता फॅरस आनी बॉक्सायट खनिजां मेळटात.
- 4.दक्षिण-पश्चिम पट्टो- कर्नाटक आनी गोंयचो आसपाव हया पट्ट्यांत जाता. मुखेलपणान लोह, गार्नेट आनी क्ले हांचो आसपाव खनिजां भितर जाता.
- 5.उत्तर-पश्चिम पट्टो- राजस्थान, गुजरात हया अरावली पर्वत रांगेंतल्या राज्यांचो आसपाव हया पट्ट्यांत जाता. बिगर - फॅरस खनिजां, युरेनियम, मायका, बॅरिलियम, अक्वामरायन, पेट्रोलियम, जिप्सम, एमराल्ड हीं खनिजां मुखेलपणान हांगां सांपडटात.

भारतांत कोळसो, बॉक्सायट, टिटैनियम, क्रोमायट, निसर्गीक वायू, हिरे, पेट्रोलियम आनी लायमस्टोनाचे दखल घेवपा इतले सांठे आसात. कोळश्याच्या साठ्यांच्या बाबतींत भारताचो पुराय संवसारांत चवथो नंबर लागता. क्रोमायट उत्पादनांत भारत संवसारात दुसऱ्या जाल्यार कोळश्याच्या उत्पादनांत तिसऱ्या, लोह-उत्पादनांत चवथ्या, बॉक्सायट उत्पादनांत पांचव्या, मँगनीजाचें बाबतींत सातव्या जाल्यार अल्युमिनियमाचे बाबतींत आठव्या क्रमांकाचेर लागता. मायका उत्पादन आनी निर्यात हांचे बाबतींत भारत संवसारांत पयलो आसा. लोह आनी मँगनीज हीं खनिजां काडून निर्यात करपी भारत हो एक मुखेल देश आसा. भारतान आजून मेरेन आपले खनीज संपत्तीचें मुल्यांकन करूंक ना. आजूनय जायत्या वाठारांनी खनिज-पडताळणी जावूंक ना. खनिजाची भुगोलीक वांटणी प्रदेशागणीक वेगळीवेगळी आनी चडउणी आशिल्ल्यान मुल्यांकनाचे आनी उत्खननाचे नदरेन तें एक आव्हानच आसा.

2.1.5 गोंयांतलो मिनाखण वेवसाय

गोंयांतलो खण-वेवसाय पुर्तुगेज राजवटीच्या काळांत इ.स. 1950-51 च्या सुमाराक सुरू जालो. तेन्नाच्या पुर्तुगेज सरकारान 20 सप्टेंबर, 1906 दिसा जारी केल्ल्या कायद्या प्रमाण, गोंय, दमण आनी दीव ह्या ताच्या वसणुकांनी विंगडविंगड कंपन्यो, पेढ्यो (फर्मस) तशेंच व्यक्तींच्या नांवान 'मायनिंग कन्सेशन्स' (मक्ते/खाशेले हक्क) मंजूर केल्ले. पुर्तुगेज सरकार 'फेरो-मँगनीज' (लोखंड+मँगनीज) हांच्या उत्खनना खातीर उद्देजकांक परवाने दिताले. ते खातीर दर वर्सा थरावीक रक्कम सरकाराक 'राजस्व' (रेवेन्यू) म्हूण दिवची पडटाली.

गोंय मुक्ती उपरांत. 1987 वर्सा, भौशीक हिताचे नदरेन ह्यो 'कन्सेशन्स' रद्द केल्यो आनी गोंय, दमण आनी दीव मायनिंग कन्सेशन्स (निश्कासन आनी खण-भाडेपट्टयो म्हूण जाहीर करप) अधिनियम, 1987 खाला त्यो 'भाडेपट्टयो' (लिजेस) म्हूण घोशीत

केल्यो. हो अधिनियम 25 मे, 1987 दिसा एका खाशेल्या राजपत्रा वरवी, नवी दिल्ली हांगा उजवाडायलो. ताका लागून सबावीक पणान गोंयांतल्यो ह्यो सगल्यो भाडेपट्टयो खण आनी खनीज अधिनियम, 1957 चे फासकेंत आसपावल्यो. पुर्तुगेज काळांतलो खण-उद्देग साप्प थोड्या प्रमाणांत चलतालो. ताका लागून तशेंच तो फकत मनीसबळाचोच वापर करून चलतालो, देखून ताचो पर्यावरण वा मानवी जिणेचेर व्हडलोसो परिणाम जावंक नाशिल्लो; वा परकी सत्तेच्या हेर जायत्या दुशपरिणामांक लागून ताची खरसाण जाणवूंक नाशिल्ली जांवये; वा ताचे आड आवाज उठोवपाचो प्रस्न उप्रासूंक नाशिल्लो जांवये; वा शिक्षण, संघटीतपण हांचो उणाव आशिल्ल्यान ताका विरोध जावंक नाशिल्लो जांवये.

गोंयचे सुटके उपरांत हो वेवसाय नेटान वाडलो. कृशीचेर आदारीत गोंयची जिणेशैली उद्देगीकरणांत परिवर्तीत करपांत मीन वेवसायाचो व्हड वांटो आसा. त्याकाळांत ग्रामवेवस्था, कुटूंब-वेवस्था, अर्थीकमान तशेंच संस्कृतीक जीण हातूंत घडिल्ल्या आमूलाग्र बदलांचें वर्णन 1970 उपरांत बरयल्ल्या जायत्या कादंबऱ्यांतल्यान आयलां, जांचो अभ्यास मुखार जातलो. पुराय रितीन कोसळिल्ले कृशी आनी हेर परंपरीक वेवसाय, वाडिल्ली वेसनाधीनताय, बदलिल्ले मानवी संबंद हांचें विदारक रूप खण-वेवसायान 1970-80 ह्या काळांत निर्माण केलें.

गोंयांत सुमार 700 वर्ग कि.मी. पट्टयांत खनीज-पट्टो आसा. सांगें, दिवचल, सत्तरी आनी केपें आनी नव्या धारबांदोडें अशा पांच तालुक्यांनी चडांत चड उत्खनन-क्षेत्र आसा. गोंयांत मँगनीज, लोह आनी बॉक्सायट खनीज मेळटा. भारताचे लोह निर्गतींत गोंयचो वांटो 60% आसा. गोंय राज्यांत मंजुरीप्राप्त खण-आराखड्यां प्रमाण वट्ट 65.692 दशलक्ष टन लोह उत्पादन करपाक मान्यताय मेळ्ळ्या. गोंय राज्यांत 927.172000 दशलक्ष टन लोह

निजाचे सांठे आसात आनी आयजचे घटकेक तातुंतले 577.172000 दशलक्ष टन सांठे काडपाचे उरल्यात.

2.2 मिनाखण वेवसायाचें साहित्यांत पडबिंब

2.2.1 मिनाखण वेवसायाचेर आदारीत साहित्याची वळेरी

वाचपघरां आनी इंटरनेट तशेंच लेखक, प्रकाशक हांचे कडेन संपर्क सादून खण विशयाचेर संवसारभरांत बरयल्ल्या साहित्याची एक वळेरी तयार केल्या (परिशिश्ट 1). खण वेवसायाचेर आदारीत वट्ट 46 साहित्यकृतींची नोंद मेळ्ळी.

19 व्या शेंकड्याचे सुरवेक खण-वेवसाय साहित्याचो विशय जाल्लो दिश्टी पडटा. 1807 वर्सा खणीचेर बरयल्ली एक साहित्यकृती ऍलॅक्झांडर हमबोल्ड हांच्या नांवान नोंद जाल्या. ह्या पुस्तकांतलीं जीं पुस्तकां हाताक गावलीं तांची एक धांवती वळख ह्याच पाठांत मुखार घडयल्या.

2.2.2 अभ्यासाक उपलब्द जाल्ल्यो कादंबऱ्यो

पुर्वपिठिकेंत म्हणिल्ले प्रमाण उपलब्द जाल्ल्या णव - 1 कोंकणी, 4 मराठी, 1 मूळ तमीळ आनी 1 मूळ उर्दू (दोनूय हिंदींत अनुवादीत) तशेंच 2 इंग्लीश कादंबऱ्यांचो अभ्यास प्रस्तूत संशोधनांत केला.

1. अच्छेव, पुंडलीक नायक (1977)
2. होमकांड, रा .का .बर्वे (1978)
3. उद्धवस्त, सुभाष भेंडे (1983)
4. भीष्माचा डोंगर, श्रीराम कामत (1973)

5. अकरा कोटी गॅलन पाणी, अनिल बर्वे (2005)
6. कोयले की खान, भारती कु.चिन्नप्प (2008)
7. फायर एरिया, गद्दी इलयास अहमद (पयली तमीळ आवृत्ती-1994, अभ्याशिल्ली हिंदी अनुवादीत पयली आवृत्ती 2000)
8. गोल्ड मायन, विल्बर स्मिथ (1970)
9. क्राय द बिलोव्हड कंट्री, ऍलन पॅट (1948)

तांचे तपशील आनी मुखपृश्टां हया प्रबंधाक जोडल्यांत (परिशिष्ट 2).

2.2.3 मायनिंगाचेर आदारीत साहित्य रचिल्ले देश / वाठार

मेळिल्ले माहिती मदले मायनिंगाचेर आदारीत साहित्य रचिल्ले देश / वाठार अशे आसात:

कॅलिफोर्निया, वर्जिनिया सिटी (अमेरिका), बोलिविया, ब्राजील, युक्रेन, ऑस्ट्रेलिया, स्वीडन, मॅक्सिको, भारत, चिली, इटली, सावथवेल्लश (यू.के.), कॅनडा, स्पेन, फ्रान्स, द.आफ्रिका, रशिया.

2.2.4 खनिजा प्रमाण साहित्यकृतींची संख्या

ज्या साहित्याच्यो नोंदी वयर 2.2.1 भितर मेळ्ळ्यात, तांची खनिजा प्रमाण विभागणी करतकीच कोळसो खणीचेर सगल्यांत चड साहित्य आशिल्ल्याचें होलमता. कोळश्याचे खणीवयलें काम हेर खंयचेय खणी परस चड धोक्याचें आनी भलायकेचे नदरेन जोखमीचें आशिल्ल्यान, संवसारभरांत आयज मेरेन कितलेशेच अपघात कोळश्या खणींनी घडल्यात.

कोळश्या खणींचो समाजीक आघात भोवच खर आनी व्हड आशिल्ल्यान आपसूंकपणान साहित्यान ताची चड दखल घेतल्या.

प्रस्तूत सोद वावरांत 4 लोखण / मँगनीज खणींचेर आदारिल्ल्या आनी 2 भांगरा खणींचेर आदारिल्ल्या तशेंच 3 कोळश्या खणींचेर बरयल्ल्या कादंबऱ्यांचो अभ्यास केला.

2.2.5 साहित्यप्रकारां प्रमाण मिनाखणींचेर आदारीत बरपावळ

खण-वेवसायाचेर बरयल्ल्या हाताक लागिल्ल्या साहित्यां मदीं कादंबरी हो साहित्य प्रकार संख्येन चड आसा. कादंबरेंत खंयचेय समाजीक क्रियाकलापाची खोलायेन, विस्तृत आनी प्रदीर्घ चर्चा करपाक भरपूर अवकाश मेळटा. कादंबरेक जाय आशिल्ले तपशील आनी कथानकाक जाय ती खोलाय सहजतायेन प्राप्त जाता. देखून समाजीक आघातांचें चित्रण कादंबरेंत बरे तरेन जावंक पावता.

कादंबरी ह्या साहित्यप्रकारांत जिणेचें एक विस्तृत आनी सखोल दर्शन घडोवपाची उपजत तांक आसा. खण वेवसायांत अशे खरायेचे आनी जटील तशेंच दीर्घकालीन परिणाम घडोवपी जायते प्रसंग आनी घडणुको तशेंच जिणेचो एक विशाल पट आशिल्ल्यान माहिती मेळिल्ल्या साहित्यांत कादंबऱ्योसंख्येन चड बरयल्ल्यो मेळटात. त्या मानान कथा, कविता आनी प्रवासवर्णनां हें प्रमाण साप्प उणें आसा.

प्रस्तूत सोद-वावरांत फकत खनीजयुक्त खणींचेर आदारीत कादंबऱ्यांचोच अभ्यास केला. देखून खडयेच्यो खणी, चिऱ्यां खणी हांचेर आदारिल्ल्या साहित्याचो विचार ह्या वावरांत करूंक ना. हाचें कारण खडी वा चिऱ्यांच्यो खणी अल्पकालीन आसतात, तांचें उत्खनन जमनीच्या पोटांत चड खोल जायना आनी देखून तांचो पर्यावरण आनी मनीस जातीचेर दिर्घकालीन परिणाम जायना. देखून रामनाथ गावडे हांची तळाचो फातर (चिऱ्या खणीचेर

आदारीत), महाबळेश्वर सैल हांची अरण्याकांड (खडयां-खणीचेर आदारीत) अश्यो कादंबऱ्यो हया अभ्यासांतल्यान कुशीक दवरल्यात.

2.2.6 मिनाखणीचेर आदारीत कादंबऱ्यांचे देश / वाठार आनी थंयचें खनीज

खंयच्याय समाजीक उपक्रमाची दखल साहित्य रोखडीच घेता. तातूंत खण वेवसायाचो अर्थीक, मनीसबळाचे नदरेंतल्यान तशेंच पर्यावरणी प्रभावाचे नदरेंतल्यान खूब व्हड आशिल्ल्यान, ज्या देसांनी खण वेवसाय चलता, थंय खणीचेर आदारीत साहित्य निर्माण जावप सबावीक. देखून ज्या वाठारांनी खणीचेर आदारीत साहित्य रचलां त्या वाठारांनी मेळपी खनिजाच्या प्रकारांची एक वळेरी तयार केल्या. (परिशिष्ट 3). ती वळेरी पळयतकीच वट्ट 40 वाठारां मदल्या दरेकीं 8 वाठारांनी कोळसो आनी भांगराचें उत्पादन जाता, अशी माहिती मेळटा.

2.2.7 अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांची संक्षिप्त कथानकां

‘अच्छेव’

ही कादंबरी 1976 वर्सा सुरवेक ‘मीन पिकलां खाण्यांनी’ हया नांवान ‘जाग’ म्हयनाळ्यांत खिस्तींनी उजवाडाक आयली. मिनाखण वेवसायाचेर आदारिल्ली गोंय राज्यांतली ही पयली वयली कादंबरी मानूं येता. जाग प्रकाशनान 1977 वर्सा ती पयले फावट पुस्तक रुपान उजवाडायली. पुंडलीक नायक हया एका सिद्धहस्त आनी भोवआयामी लेखकान ती रचल्या.

‘गांवगिरे जिणेंची एक वास्तवकाणी’ अशें खासा लेखकान हे कादंबरीक उपनांवाच्या रुपान बिरुद जोडलां. गोंयांतल्या दिवचल म्हालांतलें कोळंब गांव हे कादंबरीचें घटनाथळ. त्या गांवांतल्या पंढरी-रुकमीण-केंसर-नानू हया प्रतिनिधीक कुटुंबा भोंवतणी केंद्रीत केल्ली ही काणी. पुराय कोळंब गांवची वर्सपटी कृशी केंद्रीत आसा. शेत-वेवसायाचेर पुराय गांव

निंबून आसता. पंढरी सारकेल्या कांय कुटुंबाचो स्वताचो जमीन कुडको आसा जाल्यार हेर लोक भाटकाराल्या शेतांत कूळ म्हूण वावुरतात हेर लोक मानाय-कामेरीं म्हूण दिसावड्याचेर जगतात. गांवांत गांवच्यो गरजो भागोवपी भट, म्हालो, गुरव, गोसाय, चामार अशे वेवसायीक आपापले जाती कडेन जोडिल्लो धंदो-वेवसाय करून पोट भरतात. गांवांत सर्वसादारणपणान फकत जितें उरपा इतलेंच 'अर्थीकमान' आसा. कांय कुटुंबां पेजेक म्हारग जाल्यांत. चडशे हातावयल्या पोटाचे लोक रावतात. पंढरीचें कुटूंब लेगीत जेमतेम खावन-जेवन सुखी म्हणपा इतलेंच आसा. चड करून पिकेर लोक पसरकारांचीं वा तावेर्नाचीं बिलां फारीक करतात, तीय बी पैशांच्या बदल्यांत भात दिवन.

पुराय गांवांत सोमारचें देवळांतलें भजन, शिमगो, धालो, गोरवां पाडवो, नाटक, सत्यनारायण पुजा, चवथ अश्या धर्मीक, संस्कृतीक आनी परंपरीक गजालींक महत्वाची सुवात आसा. गांवांत पलतडच्या वळवय गांवांतल्यान हाडिल्लो एक 'मास्तर' आसा. तो गांवांतल्या भुरग्यांक उपचारीक शिक्षणा वांगडाच संस्कार दिता. 'आबू' हो गांवांतलो जाणटेलो पुराय गांवची रीतभात सांबाळटा. आपली जाणटी पिराय आनी निसुवार्थीपण हांकां लागून गांवगाडो नीट चलतलो हाची तो जतनाय घेता. आबूक गांवांत मान आसता. लोकांनी बरेतरेन शेतांची मशागत करची, भुरग्यांनी बरें शिकचें हो आबूचो ध्यास.

हे फांटभुंयेर गांवांत मिनाखण येता. मिनाखणीचें काम करतल्यांक दिसाक पांच रुपया दिसावडो, बैलगाडयेक सत्तर रुपया भाडें ह्या रोख पैशांचे आशे खातीर गांवांतले सगळेच लोक ल्हवू ल्हवू मिनाखणीर कामाक वचूंक लागतात. शेतांकडेन दुर्लक्ष जाता आनी ल्हवू ल्हवू करून शेतां ओस पडटात. पीक साप्प उणें जाता. लोक पैशांफाटल्यान लागिल्यान उत्सव, परंपरा फकत नांवापुरत्योच उरतात. गांवची रीतभात म्होडटा. सगळी जिवनशैलीच बदलिल्ल्यान गांवांतलो म्हालो, चामार उपाशी पडटात. जाणट्यां विशींचो

लोकांच्या मनांतलो रेषेद ना जाता, इतलो की आबूच्या मर्णा उपरांत खांद दिवपाक लेगीत गांवांतले लोक वचनात. आपल्या भुरग्यांक लेगीत खणीर कामाक व्हेल्ल्यान गांवांतले शिक्षणाचें महत्व उणें जावन गांवांतलो मास्तर परतो वता.

फुडें फुडें ही परिस्थिती हाताभायर वता. पुराय गांव मिनाखणीचे भकीक पडटा. गांवांतलो दोंगर, तळें, शेतां सगळ्यांक भयाण रुप फावो जाता. गांवांतल्यो चलयो आनी बायलो सुरवेक पैशांचे आनी उपरांत वासनेचे भकीक पडटात. पुराय गांव विवेकशक्त वगडावन बेगिनांत बेगीन पेशे जोडपाच्या, कुडीभोगाच्या आनी वेसनांच्या चपक्यांत सांपडटा. निमणें पंढरी मिनाखणींतल्या धुल्लाक लागून जाल्ल्या टीबी.न जाल्यार ताचो पूत, नानू आपणेच घातिल्ल्या मिनाच्या राशीपोंदा पडून मरतात. गांवांतले तरणाटे सोरो आनी बायल-सुखाच्या विळख्यांत सांपडटात. बाबुसो आनी ताचे कडल्या कुडी-संबंदांक लागून रुक्मीण, दोगांय जाणां लिंगीक-प्रसरणशील दुयेंसांनी (सेक्सुली टान्समिटेड डिसीजीस) दुयेंत पडटात. केंसराचो खणीवयल्या ड्रायवरां कडेन कुडी संबंद आयिल्ल्यान गर्भपात जाता आनी निमणें मानुयेल ड्रायवरा वांगडा तें पळून वता. अशे तरेन ह्या प्रातिनिधीक पात्रां वरवी पुराय गांव मुळासावन हुमटता गांवाचेर 'अच्छेव' म्हणल्यार 'सांवार' येता, ताचें वर्णन पुंडलीक नायक हांणी केलां.

होमकांड

'होमकांड' ही रामकृष्ण काशिनाथ बर्वे हांची कादंबरी पयले फावट 1978 वर्सा उजवाडाक आयली. उत्तर-गोंयांतल्या होंडा-साखळी वाठारांत हे कादंबरेचें कथानक घडलां. मिनाखणीक लागून नश्ट जाल्ल्या एका कुटुंबाची ही काणी. हे कादंबरेंत शिवरामशास्त्री नांवाच्या एका मनशान खणीआड उबी केल्ली वैयक्तीक चळवळ, न्यायालयीन लडो, तातूंत ताका आयिल्लें अपेस आनी निमणें कुटुंबाची वाताहात हांचें काळजाक पीळ घालपी वर्णन केलां.

शिवरामाचें आनी ताच्या काकाचें कुटूंब (काका, काकी आनी बापोलभयण-आक्का) संयुक्त आशिल्लें. दोनय कुटुंबांचो एकमेकाचेर भोवच मोग. शिवरामाचो काका आनी बापूय दोगूय वेदीक पंडीत. पूण दोगय भिक्षुकी-भटपण करिनाशिल्ले. काकाचो जोतीश-शास्त्राचो भोवच अभ्यास आशिल्लो. ताका कुळागरांत श्रम करपाचीय भोवच आवड आनी कुशळटाय आशिल्ली. शिवरामाचो बापूय कुळागरांतलें इल्लेंशें काम करी. पुराय कुटुंबाचें पोट कुळागराचेरच भरतालें. सगळीं जाणां मनापासून कुळागरांत काम करतालीं देखून तांचे कुळागर रसरसून आयिल्लें. उदक-पाणी-सारें-मशागत वेळच्या वेळार आनी फावो तितली जाल्ल्यान तांच्या कुळागरांत सुपारी, केळीं, भिंडां, पणस, आंबे, नाल्ल आनी हेर पिकां चकचयाळ येतालीं. अशे तरेन हें कुटूंब समादानी आनी खावन-जेवन सुखी आशिल्लें.

पूण अकस्मात ह्या संयुक्त कुटुंबाचेर दुखाची हावळ आयली. शिवरामाची काकी अकस्मात सोरोप चाबिल्ल्यान मेली. ती मरतकीच वर्सभरा भितर काका-काकीचे एकमेव चलयेचें, म्हणल्यार शिवरामाले बापोल-भयणीचें, आक्काचें, गांवचे रिती प्रमाण लग्न करचें पडलें. तांकां मेळिल्लो जांवय अवधूत लागींच्याच गांवांत भटपण करतालो, देखून लोक ताका धूतभट म्हणटाले. लग्नाक दोन-तीन वर्सा जाता म्हणसर शिवरामाच्या काकाक एकलेपणाचो वाज येवंक लागलो आनी तांणे संन्यास घेवन तिर्थाटनाक वचपाचें थारायलें.

ह्याच वेळार काकाच्या जांवयान, धूतभटान, आक्काच्या वांट्याक येता त्या कुळागराच्या वांट्याची मागणी केली. पुर्तुगेज कायद्या प्रमाण आक्काचो आपले कुळागराचे इस्टेटीचेर अर्दो हक्क आशिल्लो. त्याच कायद्याचेर बोट दवरून धूतभटान ही मागणी केली. पूण काकान हे मागणेक खर न्हयकार दिल्ल्यान, धूतभटान आक्काक हाडून कुळारा सोडली. जो मेरेन आपल्याक आक्काच्या हक्काचो कुळागराचो वांटो मेळना तो मेरेन आपूण

तिका परतो व्हरचो ना अशी धमकीय ताणें दिली. कुळाराक आयिल्ली आक्का ह्या वेळार गुरवार आशिल्ली.

फुडें शिवरामाच्या बापायन मध्यस्थी करून इस्टेटीची वांटणी करपाक फुडाकार घेतलो. काकान उपाय ना जावन हे विभागणेक मान्यताय दिली. मदल्या काळांत धूतभटाच्याच पयसुल्ल्या सोयऱ्याचे चलये कडेन- अरुंधती कडेन शिवरामाचें लग्न जालें आनी आपणाक लागून वडिलोपार्जीत इस्टेटीचे कुडके जाले हें दुख वांगडा घेवन काका संन्यास घेवन तिर्थयात्रेक गेलो.

कांय वर्सांनी गांवांत मिनाखण आयली. शिवरामाच्या घरा फाटल्या दोंगराचेरूच ही मिनाखण व्हडा प्रमाणांत सुरू जाल्ल्यान शिवरामाच्या कुळागराचेर हावळ आयली. खणीचेर वावर करूंक भायल्या राज्यांतल्यान आयिल्ले हजारांनी कामगार, तांचीं कुटुंबां आनी भुरगीं हांकां लागून गांवची सवस्तकाय इबाडली. कुळागरांतल्या उत्पन्नाची चोरी, उदकाचो नितळ आनी भरपूर स्रोत आशिल्ल्या तळ्याचें कामगारांक आनी खणी-वावराक लागून जाल्लें प्रदुशण, कामगारांचीं झगडीं, खून, सरकारी अधिकाऱ्यांचें आनी पुर्तुगेज तशेंच खाप्री सोल्दादांचें यो-वच, हें सदचेंच जाल्ल्यान शिवरामाच्या कुटुंबाक भोवच त्रास भोगचे पडले.

खणीचो धनी-मोहनबाब धूतभटाचेच वळखीन, शिवरामाच्या काका कडेन खणीचो वावर सुरू करपा आदीं जोतीश पळोवंक आयिल्लो. धूतभट ज्या देवळांत पुजारी आशिल्लो ती देवी मोहनबाबाची कुळदेवी आशिल्ल्यान धूतभटाचें उतर तो मानतालो. मोहनबाबान शिवरामाच्या जागेंतल्यान ताका विचारी नासतना रस्तो काडिल्लो. ताची नुकसान भरपाय म्हूण ताणें 500 रुपया शिवरामा कडेन दिल्ले. ते घडणुके वयल्यान मोहनबाब हो बरो मनीस, तो उतर राखता अशें शिवरामाक दिशिल्लें.

पूण फुडें खणीचें प्रदुशण वाडतच गेलें. दोन हजार कामगारांनी तळ्याची केल्ली दुर्दशा, तांच्या भुरग्या-बाळांनी कुळागरांत घातिल्लें धुमशाण, खणीचेर रातदीस घडघडपी ट्रक, बुलडोझर, पावसांत खण बंद पडटकच दोंगरा वयल्यान पावसाच्या उदका लोटा वांगडा व्हांवन कुळागरांत सांचिल्लो चिखल, रेबो आनी खनीज-माती, ताका लागून पिकांचेर जाल्लो परिणाम, झाडांचो मर्णकाळ, कुळागराची दैना, पावसा उपरांत खण सुरू जातकीच धुल्लाचें साम्राज्य, कुळागरांत उरिल्लेंसुरिल्लें पीक कामगारांनी वा तांच्या भुरग्यांनी हातासप, खणीक लागून माकडांचें घर-दोंगर नश्ट जाल्ल्यान तांणी कुळागरांत आनी गांवांत येवन मांडिल्लो उच्छाद, धुल्लाक लागून पांच-स खंडी सुपारेच्या जाग्यार पांच-सात मण मेरेन पीक घटप, अश्यो जायत्यो घडणुको घडिल्ल्यान शिवरामाच्या कुटुंबाचो अर्थीक आदार ना जालो. ही गजाल खण मॅनेजराक सांगल्यार तो आरतीं-परतीं उतरां दिवन वा 'जातलें, धीर धरात', 'सरकाराक बरयलां, वेळ लागतलो' अश्यो थातूरमातूर जापो दिवन शिवरामाक परतो धाडटालो. खासा मोहनबाबाक सांगल्यार तो हजारेक रुपया दिवन गोड हांसतालो आनी ताका लागून शिवरामाच्या मनांतलो खण विरोध कांय काळ उणो जातालो.

शिवरामान थोडी कळ सोंसली. पूण एक दीस खणीचेर केल्ल्या जिलेटिनाच्या सुरींग स्फोटाक लागून शिवरामाचें घरच कोसळ्ळें आनी ताचो बापूय आनी आवय दोगांय मातये पोंदा चिड्झून मेलीं. शिवरामाक हे गजालीचो धपको बसलो. दुख्खाचो दोंगरच ताचेर कोसळ्ळो.

मोहनबाबान हे गजालीची दखल घेवन ताका काँक्रीटाचें नवें घर बांदून दिलें. आवयबापायविणें तांचो संवसार ह्या नव्या घरांत कांय तेंप सुखाचो जाता म्हणसर आयिल्ल्या पावसांत खणी वयलो उदकान भरिल्लो मिनाफोंड फुटून तांचें पुराय घर उदक आनी रेंब्यान भरून गेलें आनी तांचें पुराय कुळागर मातयेच्या राशी पोंदां पुरवलें.

अशें अवस्थेंत तांणी अक्कागेर वचून रावपाचो निर्णय घेतलो. पावसा उपरांतच तांकां परतून तांच्या घरांत परतुपाक मेळ्ळें.

कुळागर मातयेपोंदा गेल्ल्याची नुकसान भरपाय मोहनबाबान फकत पांच हजार रुपया म्हूण सांगलें. आपल्या पुराय कुळागराचें मोल फकत पांच हजार हें आयकून शिवरामान ती घेवपाक न्हयकार दिलो. धूतभटान मात कुळागराच्या आपल्या वांट्याची नुकसान भरपाय पांच हजार रुपया मोहनबाबा कडल्यान घेतली.

ताचे उपरांत शिवराम मोहनबाबा कडल्यान मदतीची आस्त दवरी नासतना तांचे आड कोर्टांत गेलो. खूब यत्न आनी कश्ट-दगदगां उपरांत सकयल्ल्या कोर्टान शिवरामाक मोहनबाबान साठ हजार रुपया नुकसान भरपाय दिवची, असो आदेश दिलो. शिवराम केस जिखलो. पूण मोहनबाबान तातूंत आनीक एक आडमिळें हाडलें. साठ हजार रुपयांची नुकसान भरपाय पुराय कुळागराची आशिल्ल्यान तातूंतली अर्दी रक्कम धूतभटाक फावता असो दावो करून ताणें धूतभटाक शिवरामा आड उबो केलो.

फुडें मोहनबाबान वयल्या कोर्टांत अपील करून केस आनीक कांय वर्सां लांबयली. त्या काळांत पुर्तुगेज राज्यकर्त्यांक जंगी पार्टीयो, भेटी आनी लांच दिवन आपल्या मिनेर तांकां ताब्यांत दवरताले. जुवीज लेगीत भश्ट आशिल्ले. देखून शिवरामाची केस सुनावणेकच आयली ना. तरी आसतना केस आपले वटेन लागतली असो विस्वास शिवरामाक आशिल्लो. मोहनबाबाक लेगीत ताची सुलूस लागिल्ल्यान ताणें शिवरामा कडेन तडजोड करपाचो यत्न केलो आनी सकयल्ल्या कोर्टान आदेश दिल्ल्या साठ हजारांच्या वांट्याक पस्तीस हजार रुपया दिवपाचें मान्य केलें. शिवरामान आपली बायल आनी आक्काचे सांगणे वयल्यान तें मान्यय केलें. पूण मोहनबाबान त्या पस्तीस हजारांतले फकत साडेसतरा हजार रुपया शिवरामाचे जाल्यार साडेसतरा हजार धूतभटाचे अशें सांगून दोट्टी खेळी केली. शिवरामान ती मानून घेवप शक्यच नाशिल्लें.

मदल्या काळांत गोंयांत सुटके झूज सुरु जाल्लें. कितलेशेच भुमीगत सुटके झुजारी गोंयांत वावुरताले. तातूंतलो रामनाथ गोवंडे ह्या नांवान वावुरपी एक भुमीगत सुटके झुजारी शिवरामाच्या घरांत आश्रयाक आयिल्लो. शिवरामाचें घर एके कुशीक आशिल्ल्यान मदीं मदीं तो आनी ताचे कांय सांगाती ताच्या घरांत रातचे राबित्याक येताले. गांवांत दोनेक हजार कामगार आशिल्ल्यान ह्या सुटके झुजाच्यांक हें एकोडें घर आलाशिरो घेवंक सुरक्षीत दिसतालें.

मोहनबाबान हेच गजालीचो फायदो घेवन शिवराम सुटकेझुजांत वांटो घेता आनी पुर्तुगेजां आड वावुरपी स्वातंत्र्य-सैनिकांक आपल्या घरांत दवरता अशें बगलांट ताचेर घालून ताका पुलिसां वरवीं अटक केली आनी बंदखणींत घातलो. बंदखणींत ताका पळोवपाची इत्सा जाल्ले ताचे बायलेक तो पिसो जाला अशें सांगून तिची फटवण केली आनी मोहनबाबान तिका तांच्या घरांत एकलीच रावपाची बुद्द दिली. गरीबकायेन आनी घोवाच्या आदारविणें रावपी ती बायल-अरुंधती ल्हवूल्हवू मोहनबाबाचे भकीक पडली आनी ताची रखेल जाली. ती ताणें दिल्ले दुडू आनी गिरेस्तकायेक लागून सुखावली आनी आपल्या घोवाक विसरली.

सुटके झुजांत वांटो घेतिल्ल्याचो आरोप आशिल्ल्या शिवरामाक गुन्यांवकार म्हण घोशीत करून ताका पुर्तुगेजांनी बंदखणींत घातलो. गोंय मुक्त जातकच हेर सुटके झुजाच्यां वांगडा बंदखणींतल्यान सुट्टकच तो आक्काच्या घरा पावलो. तेन्ना आपली बायल मोहनबाबाची रखेल जावन आपल्याच घरांत रावता म्हणपाचें ताका कळ्ळें.

गोंय मुक्ती उपरांत लेगीत जमनीची केस न्यायालयांत केन्ना उबी रावुंन. मिनेरांनी गोंयांतली सत्ता आनी सरकार हांकां आपल्या ताब्यांत घेतलींच, त्याभायर दिल्लींतल्या खासदारांक लेगीत गुठलायले. देखून मोहनबाब आपल्या वजनाचो वापर करून केस फुडें फुडें धुकलूंक लागलो.

निमणें केशीचो निकाल केन्नाच लागचोना, मोहनबाबान ताची वेवस्था केल्या, हें खासा ताच्या वकिला कडल्यान कळटकीच शिवरामाचें पाशियेंस सोंपलें. आपूण हारिल्ल्याची जाणविकाय ताका जाली. पूण ताचो सबाव हार मानून घेवपाचो नाशिल्लो. कायद्याच्यो आनी न्यायाच्यो सगल्यो वांटो बंद जातकीच ताणें आपल्या घरांत वचून थंय आपले बायले वांगडा संभोगांत आशिल्लो मिनेर मोहनबाब आनी आपली बायल अरुंधती हांचो खून केलो.

ताचे जमनीचे केशीचो निकाल केन्ना लागुंकूच ना. पूण खुनाचे केशीचो रोखडोच लागलो आनी दोन खून केल्ले खातीर आगवाद बंदखणींत शिवरामाक जल्मठेपेची ख्यास्त फर्मायली.

अशे तरेन खणीक विरोध करून पुराय जिवीतभर आपल्या पुर्वजांच्या कुळागराची राखण करपा खातीर एकाकी झूज दिवपी शिवराम निमणें खुनी थारलो.

उद्ध्वस्त

उद्ध्वस्त ही उत्तर गोंयांतल्या 'दत्तवाडी' ह्या एका काल्पनीक गांवाची कथा. विठू-साळू आनी तांचो पूत पंढरी, हें त्रिकोणी कुटूंब गांवांतल्या देसाय भाटकाराचें कूळ. जाल्यार भिकू-मोगा आनी तांची धूव बकुळा हें स्वताचो शेताचो कुडको आशिल्लें शेतकामती कुटूंब. ह्या दोन कुटुंबां भोंवतणी कादंबरीचें कथानक घुंवता.

त्याभायर शाणू हो मिलिट्रींतल्यान रिटायर जाल्लो बेकार आनी आंकवार दादलो, गांवांतलो खानदानी भाटकार देसाय, गांवांतलो परंपरीक पसरकार नरसू रायकार, गांवांतलो कुळागरी म्हाबळू भट आनी ताचो उच्च-शिक्षीत चलो रामनाथ, तरणेंपणांत विधवा जाल्ली अतृप्त लक्ष्मी, तावेर्न चलोवपी दादू भंडारी, मिनेर, ताचो खणीवयलो सुपरवायजर इब्राहिम, मुकादम आनी गांवांतलीं कांबेऱ्यां आनी मानाय. दत्तवाडींत

मिनाखणाचो प्रवेश जाय मेरेन हो गांव पुराय रितीन कृशी-वेवस्थेचेर आनी परंपरीक उद्देगांचेर निंबून आशिल्लो विठ्ठल कुटूंब भाटकाराच्या जाल्यार भिकूचें स्वताच्या शेतांत राबतालें. जांकां शेता कुडको ना ते हेरांच्या शेतांनी मानाय-कामेरपण करताले. कांतूबाब देसाय हो गांवचो भाटकार आपल्या कुळांनी दिल्ल्या पिका-खंडांचेर जगतालो जाल्यार म्हाबळभट स्वताच्या कुळागरांत कश्ट करून पोट भरतालो. नरसू रायकाराचो वडिलोपार्जीत पसरो आशिल्लो. गांवांत तीन अर्थीक पांवड्यावयले लोक आशिल्ले. एक कांतूबाबा भशेन गिरेस्त, दुसरो म्हाबळभट, दादू भंडारी, नरसू रायकारा भशेन मध्यमवर्गी आनी तिसरो विठ्ठल-भिकू-बाबुसो भशेन कश्टकरी गरीब समाज.

गांवांतले कामाक्षी देवीचो वैशाख पुनवेचो वर्सुकी उत्सव गांवां लागींची शिरगांवची जात्रा, चवथ, दिवाळी, धेणलो, मान्नी-पुनव, धालो, रामनवमी अश्या सणा-परबांचें चक्र नेमान चलतालें. शेतांची मशागत, नांगरणी, पेरणी, लावणी, नडणी, लुवणी हें गांवचें कृशीचक्र आशिल्लें. शेतांतल्यान मेळपी येणावळ वर्सभर कुटूंब पोसपाचे तांकीची नाशिल्ली. लोकांक अन्नाचो गोटो मेळटालो, पूण लोकांच्या हातांत पैसो घोळ नाशिल्लो. लोक उदारेचेर माल हाडटाले.

पूण गांवां लागसार मिनाखण येतकीच मात लोकांच्या हातांत पैशे येवंक लागले. धड कपडे आंगार दिसूंक लागले. लोकांक नुस्तें आनी हेर गजाली परवडूंक लागल्यो एक-दोन वस्ती चलयांच्या आंगार दिसूंक लागल्यो.

पूण मिनाखणीच्या प्रदुशणाक लागून कुळागरां शेतां नश्ट जालीं. लोक शेतांच्या वावरापसून पयस गेल्ल्यान शेतां पडींग जालीं. लोकांचें सोऱ्याचें वेसन वाडीक लागलें. वासना चाळविल्ल्यान गांवांतल्यो चलयो पैशांचे आशेन आनी भोग सुखांच्या कल्पनांचे आशेन कुड्ड्यो जाल्यो आनी मुकादम, सुपरवायजराचे वासनेचे भकीक पडल्यो.

गांवांतल्या उत्सवांतली उमेद आनी उत्साह सोंपलो. गांवांत जावपी नाटकां, धालो बंद पडल्यो.

पंढरी आनी बकुळा हांचेमदीं भुरगेपणासावन मोगाचें एक नाजूक नातें विणटालें पूण बकुळेची कूड भोगून सुपरवायजरान ताची फटवण केल्ल्यान तांचो मोग सोंपलो. गांवांतले रामनाथा सारके विवेकशक्त जागी आशिल्ले आनी अन्याया आड पेटून उठपी तरणाटे हतबल आनी निराश जाले.

अशे तरेन मिनाखणीक लागून एक गांवगाडो उद्ध्वस्त जाल्ल्याची काणी 'उद्ध्वस्त' नवलिकेंतल्यान श्री. सुभाष भेंडे हांणी सांगल्या. मुजरत घडोवन हाडिल्ल्या अपघातांत रामनाथाक आयिल्लें अपंगूळपण आनी इब्राहिमान (सुपरवायजरान) केल्ली आपली फटवण कळिल्ल्यान जीण उद्ध्वस्त जाल्लें बकुळा ह्या घडणुकांनी लेखकान कादंबरेची अखेर केल्या.

“ती तांबडीगुंज खण आपणालो अक्राळविक्राळ जबडो पसरून सगळें गिळून उडयता काय कितें, हाची ती धडधडटे छातयेन वाट पळोवंक लागली.” (अनुवादीत) (पान 137). कादंबरीची ही निमाणी वळ भोवच सुचक आसा. गांवचो फुडार काळखीच आसतलो अशी सुचोवणी करीत तेविशींची कल्पना करपाची मेकळीक लेखकान वाचप्यांचेर सोडल्या.

भीष्माचा डोंगर

"भीष्माचा डोंगर" ही मराठी भाशेंतली कादंबरी. श्री. श्रीराम कामत हांणी ती बरोवन 1978 वर्सा उजवाडाक हाडल्या. महाराष्ट्रांतल्या कोंकण वाठारांतल्या 'रेडी' गांवांतल्या मॅगनीज मिनाखणीक लागून गांवची परंपरीक जीण कशी बदलता, ताचें वर्णन हे कादंबरेंत केलां.

पुंडलीक नायक हांच्या 'अच्छेव' ह्या त्याच सुमाराक गोंयांतल्या मिनाखण वेवसायाचेर बरयिल्ले कादंबरेची समकालीन कादंबरी आसून लेगीत, आनी विकासाचे नदरेन गोंयांपरस कितल्याश्याच फाटीं आशिल्ल्या 'रेडी' वाठाराचेर आदारिल्ली आसून लेगीत, हे कादंबरेंत मीन-वेवसायाचीं जीं वर्णनां आयल्यांत तीं अजाप करपा सारकीं आसात.

'रेडी' हो कोंकणांतलो एक गांव. एके वटेन दर्या आनी दुसरे वटेन दोंगर हांचे मदीं वशिल्ल्या ह्या गांवांतलो लोक रांगडे पद्दतीन जीण जगता. फकत एकमेकाचीं कुतां काडप, खंयचेच गजाली कडेन सरळपणान पळय नासतना वांकडे नदरेन तिचें विश्लेशण करप, थोमणे मारप, एकमेकांचेर कुरघोडयो करीत, गाळी घालीत, मार-बडय करीत हो कृशी-आदारीत समाज जियेता. गांवांत बामण ही तातूंतले तातूंत अर्थीक नदरेन गिरेस्त जात. ह्या समाजा कडेन शेतां, कुळागरां, दोंगर हाची मालकी आशिल्ली. हेर समाज एकतर परंपरीक नुस्तेमारी सारकी कामां करपी वा हेरांच्या शेता-भाटा-कुळागरांनी वावरून आपलो चरितार्थ चलोवपी.

ह्या गांवांतलें नाबर हें एक खानदानी कुटूंब. तीन भाव, तांच्यो बायलो, भुरगीं. दाजी नाबर हें कादंबरेंतलें मुखेल पात्र. त्या काळांत लेगीत भरपूर शिकिल्लो, पूण आपले पिशेपणाचे वृत्तीक लागून करार्चींतली नोकरी सोडून गांवांत येवन राविल्लो. स्वातंत्र्याचे चळवळींतल्यान कादंबरेक सुरवात जाता. गांवांत सगल्यांनी पिसो, बाबत आनी कर्तूब नाशिल्लो थारायल्लो आनी अ-वेव्हारीक दाजी नाबर स्वातंत्र्य झुजांत पडटा. 1942 चें चळवळींत दोनेक वर्सांची बंदखण भोगता. ताका लागून दाजीची गांवांतली पत वाडटा. स्वातंत्र्या उपरांत महात्मा गांधींच्या सपनांतलें रामराज्य येतलें, अशें बाबडेपणान मानपी दाजीक, स्वातंत्र्या उपरांतच्या सत्ताधाऱ्यांचें खरें रूप कळटा आनी तो आनीकय पिसो जाता. वरांचीं वरां फकत पुस्तकां वाचप, कोणूय मेळटकीच निरर्थक तात्वीक बडबड

करप हाका लागून दाजीक तोंडार लोक मानता आसले तरी फाटल्यान ताच्यो खेबाडग्यो करतात.

दाजीची बायल आतेबाई मात कश्ट करून संवसार चलयता. दाजीचें चली धावी शिकून गांवांत परतल्लें आसता. ताच्या वांगडा विजय शिके नांवांचो सुशिक्षित तरणाटो, आपल्या मामाल्या-अण्णाल्या घरा आयिल्लो आसता. विजय हो अण्णाची भयण कमळीचो पूत. कमळी ही जातीन भावीण आसता आनी ती मेल्या असोच गांवांतल्या लोकांचो समज आसता.

ह्याच वेळार अण्णा गांवांत मॅगनीज खण कंपनी येतली म्हूण खबर दिता. अण्णा स्वातंत्र्या उपरांत गांवांत मास्तर जाल्लो आसता, देखून ताका लोक अण्णागुरूजी म्हणटात. अण्णा आनी दाजी दोगय सुटके झुजांत एकठांय आयिल्ल्यान तांची इश्टागत आसता. पूण खणीच्या प्रस्नाचेर मात तांचें पटना. अण्णाक गांवचे उदरगती खातीर खण आयिल्ली जाय आसता, जाल्यार दाजीक दिसता खण आयिल्ल्यान गांवांचेर हांवळ येतली.

दाजी आनी ताचे दोन भाव हांचे मदीं सारकीं झगडीं जातात. देखून ताचो बापूय जितो आसतनाच इस्टेटीची वांटणी करता. त्या वेळार आपणाक बायल आनी दोन भुरगीं आसून लेगीत भोळो दाजी आपणाक कांय नाका अशें सांगता. तरी लेगीत रावता तें घर, घरा मुखावयलें कुळागर, इल्लें शेंत आनी गांवांतल्या 'भीष्माचा डोंगर' नांवांच्या एका व्हड दोंगराचेर एक जमनीचो कुडको बापूय ताच्या नांवान दवरता.

गांवांत येवपी खणीची दवंडी गांवांतल्या म्हाराच्या आदारान कंपनी करता. उक्तावणाच्या दिसा व्हड मिरवणुकेन मंत्री, कंपनीचे दोनय मालक आनी हेर अधिकारी येतात. बंड्या आनी व्दारकानाथ ह्या गांवांतल्या गुंड तरणाट्यांनी खणीक विरोध करपा खातीर

आपल्या सगळ्या जातभाईंची एक टोळी केल्ली आसता. ही टोळी 'खणीचें' मरण केल्ल्याचें नाटक करीत, खण कंपनीन काडिल्ले येवकाराचे मिरवणुकेंत सामील जाता. थंय तांची आनी मंत्री सावंताची बाचाबाची जाता. खणीक विरोध करपी सगल्यांक अटक करपाचो आदेश मंत्री दिता. पूण दाजी मदीं पडटा, दाजीचे सत्ताधारी काँग्रेस पक्षांत वजन आशिल्ल्यान मंत्री नमतें घेता. इतल्यांत वयर भीष्माच्या दोंगरार सुरींगस्फोट जावन भिवन लोक पळून वतात. अशे तरेन गांवांत मिनाखण येता. हांगा कादंबरेचो पयलो वांटो सोंपता.

दुसऱ्या 'खाण' ह्या मुखावयल्या वांट्यांत खणीच्या आगमनाक लागून जावपी बदलांचें वर्णन आयलां. खणीचेर मजूर-भरती सुरू जाता. शेजारच्या गडहिंग्लज आनी हेर वाठारांतले हजारांनी अशिक्षीत तरणाटे आनी जाणटे खणीचेर मजूर म्हूण भरती जातात. मजुराचो दिसावडो दिसाक देड रुपया आसता. दीसभर मॅगनिजाचे फातर फोडपाचें आनी ट्रकांनी भरपाचें कश्टांचें काम आसता. सुमार बारा हजार घांटी मजूर आनी गांवांतले कांय लोक खणीचेर कामाक रुजू जातात. मजुरांक ह्या गांवांत घरा नाशिल्ल्यान ते गांवच्या लोकांचे पडवेर, आंगणांत, मांगरांनी वा गोठ्यांनी रावतात. गांवचे लोक तांचे कडल्यान थंय राबितो केल्ले खातीर पैशे घेतात. गांवांतले लोक आपूण खणीचेर काम करिनासतना ह्या घांटी मजुरां कडल्यान राबित्याचें, उदकाचें भाडें घेवन आनी पसऱ्या वयलो माल विकून पैशे जोडटात. हाचें कारण तांकां कश्टांची जीण नाका आसता.

दाजीची बायल आतेबाई कुळागरांत-शेतांत कश्ट करून भुरग्यांक आनी घोवाक पोसता. खरें पळोवंक गेल्यार आतेबायचें कुळार गिरेस्त आसता. पूण दाजीच्या पिशेपणांक लागून आतेबायचे साखर-कारखानदार भाव तिचे कडेन पळयनात. निमणें गांवांत खण येता. खरें म्हणल्यार हाचे आदीं दोन तीन फावट गांवांत कांय कंपन्यांनी मीन काडपाचो यत्न केल्लो आसता, पूण तो फळादीक जाल्लो आसना. कंपनी विशीं गांवांत उरफाटी-

सुरफाटी चर्चा चालू आसता. कांय लोकांक आदल्या कंपन्यांनी पगार दिनासतना फटयल्ले आसतात.

गांवांतले बामण लोक आपापले जमनीक बरें मोल मेळचें म्हूण भीष्माच्या दोंगरार वचून आपापले जमनीक आडे घालतात. तेवटेन अण्णाच्या चल्याक गांवांत आयिल्ले कडेन खणीचेर 'असिस्टंट मॅनेजराची' नोकरी मेळिल्ल्याची तार आयिल्ल्यान अण्णाचो नेट चडटा. तो खणीक उकतेपणान तेंको दिता. दाजी नाबर धरून गांवचे सगळे बामण खणीक विरोध करतात, तें गांवच्या लोकांचो विकास जाल्लो नाका म्हूण अशी भुमिका घेवन अण्णा गांवभर मोहीम सुरू करता. लोक मात कमळीचे खण मालकाकडेन कुडी संबंद आशिल्ल्यान तिच्या पुताक नोकरी मेळ्ळ्या अशी अफवा पातळायतात.

खणीक लागून गांवांतल्या बामण जमीनदारांच्या तोंडाक उदक सुट्टा. तांचे मदीं भीष्माच्या दोंगरा वयले जमनीचे वांटणी वयल्यान झगडीं जातात. खणी वयल्यान गांवांत जातीय तट पडटात. बामण लोक खणीक विरोध करतात जाल्यार हेर जाती अण्णाचें सांगणे वयल्यान खणीक तेंको दितात.

इतल्यांत गांवांत खणीचो मॅनेजर गोळे हजर जाता. तो खणीच्या उद्घाटनाची सगळी तयारी असिस्टंट मॅनेजर विजय आनी ताचो मामा अण्णा हांकां हाता कडेन धरून करता. मंत्री जाल्लो सावंत त्याच गांवांतलो आसता. कंपनीन गांवांत रामप्पा नांवाचो जायत्या खुनांचो आरोप आशिल्लो गुंड पोशिल्लो आसता. मजगतीं जिल्ल्याचे विकास मंडळाचे बसकेंत दाजी नाबरान खूब विरोध केल्ल्यान खणीचो विशय थंय चर्चेक येता. ताका लागून कंपनी अण्णाचे मदतीन दाजीचो कांटो काडपाचें थारायता. अण्णा दाजीक जाती वयल्यान खूब कितें उलयल्ल्यान, दाजी पंचायतीचो तडकाफडकीं राजिनामो दिता. उपरांत जाल्ले वेंचणुकेंत कंपनी उकतेपणान अण्णाक तेंको दिता. अण्णाच्या आड बामण जातीचो प्रतिनिधी म्हूण गांवांतलो व्दारकानाथ हो गुंड तरणाटो राविल्लो आसता. पुराय

वेंचणूक जातीचेर आदारून जाता. वेंचणुकें दिसा गांवांतल्या भोवजन समाजांतलो एकलोय अण्णाचे उमेदवारीची शिफारस करिना. हाचें कारण ते अर्थीक नदरेन ते बामण समाजाचेर निंबून आसतात. बामणांचे मालकीच्यो जमनी खंडाचेर घेवनच ते आपलें पोट भरतात. त्या भायर ते गुंड आशिल्ल्या व्दारकानाथा भियेतात. ह्या कठीण प्रसंगा वेळार दाजी अण्णाक पावता आनी तोच ताचे उमेदवारीची शिफारस करता. मागीर सगळ्या लोकांक बळ चडटा आनी ते अण्णाक भोवमतान निवडून दितात. वेंचून येतकीच अण्णा गांवच्या तरणाट्यांक आपल्या पदाचो वापर करून कामाक लायता. पूण गांवांतल्या ह्या मवाली आनी आळशी तरणाट्यांक कश्टांचीं कामां मातय आवडनात. ते फकत घांटी मजुरांचेर दमदाटी करीत आनी खणी वयल्या मजुरांक पिवपाचें उदक दिवपा खातीर अण्णान नेमिल्ल्या गांवांतल्या चलयांची फकाणां करीत आनी तांचे कडेन सगळ्यां मुखार चाळे करीत वेळ काडटात. त्यो चलयो तानेल्ल्या मजुरांक उदक दिवपाचें सोडून वरांचीं वरां ह्या फोल्गी वृत्तीच्या तरणाट्यां कडेन लगाटी करीत बसतात.

खणीवयल्या असिस्टंट मॅनेजर विजयाचेर दाजीचें चली वासंतीचो मोग आसता. पूण गांवांतल्या जातीय तणावाक लागून आनी खणीचेर चलिल्ल्या गांवांतल्या चल्या-चलयांच्या हलकटपणाक लागून विजय बेजारिल्लो आसता. त्याभायर एक दीस वासंतीच्याच घरांत वासंती आनी विजय एकमेकांचे वेंगेंत आसतना, वासंतीचो भाव तांकां तशे अवस्थेंत पळोवन घुंवळ येवन पडटा तेन्ना वासंती विजयाक थंयच्यान धांवडायता. अशे तरेन विमनस्क अवस्थेंत आसतना एक दीस विजय वासंतीक न्हयकारता.

दुसरे वटेन दाजी खणीक विरोध करता आसतनाच, खण आशिल्ल्या भीष्माच्या दोंगरा वयल्या आपल्या प्लॉटांत आंब्याचीं कलमां लावपाचें पिशेपण करता. दोंगरार कलमां लायिल्ल्या कारणान लोक ताच्यो बकच्छायो करतात. मजगतीं खणीचेर आनी खणीक

लागून गांवांत साबार घडणुको घडटात. गांवांत कितलीशींच ल्हान व्हड दुकानां, पसरे उबे जातात. मजुरांक चपात्यो-भाकऱ्यो जाय म्हूण पिठाच्यो गिरण्यो येतात. बारीं सुरू जातात. गांवांतली सावित्री नांवाची बदफैली बायल खण-मॅनेजर गोळे, खणीचो मालक धरून सगळ्या मजुरांची काम-वासना भागयता. अण्णागुरूजीचे शाळेंतलीं सगळीं भुरगीं खणीचेर कामाक लागतात. एक दीस जिवनसिंग नांवाचो एक खणी वयलो मेस्त्री सावित्रीचें अल्पवयीन चली- शकूचेर बलात्कार करता. त्या बलात्काराक लागून शकू मरता. घांटी मजुरांनीच शकूचेर बलात्कार केला अशें समजून गांवांतले लोक तिडकतात आनी अर्द न्हिदेंतल्या घांटी मजुरांक सामाना सकट भायर धांवडायतात. तेन्ना मनीसपणाचे भावनेंतल्यान विजय तांकां आलाशिरो दिता. दाजी नाबरय तांकां आदार दिता. पूण अण्णा व्हडा शिताफीन हें प्रकरण मिटयता आनी शकुच्या कुटुंबाक कंपनी कडल्यान एक हजार रुपयांची नुकसान भरपाय दिता. इतली व्हड रक्कम मेळिल्ली पळोवन गांवाचो विरोध मावळटा.

त्या उपरांत गांवांत जांच्यो जमनी मिनाखणी खाला गेल्यात ताचें मोल दिवपाचें कंपनी जाहीर करता. तातूंतल्यान लोकांक बसल्या जाग्यार वर्साक 2-3 हजार रुपया येणावळ जावपाची आशिल्ल्यान खणी आडचो उरिल्लो-सुरिल्लो विरोधय मावळटा. हे गजालीक लागून दाजीच्या गुंड पुतण्यांक दाजीच्या भीष्माच्या दोंगरा वेल्या प्लॉटाची आस जाता. ते दाजीक मारून बडोवन ताची कराराचेर निशाणी घेवंक पळयतात. पूण दाजीची बायल आतेबाई मदीं पडून तांकां धांवडायता. ह्या धक्क्यांतल्यान आनी पुराय जिवितभराच्या कश्टांक लागून आतेबाय दुयेंत पडटा. तिका कॅन्सर जाता. घरांत एका पैशाची येणावळ जायना. मदल्या काळांत सुरींगस्फोट जावपाच्या वेळार चुकून खणीर पाविल्ले वासंतीक विजय साल्वार करता. तें ताचे वेंगेंत आसतना पुराय गांव तांकां पळयता. तें पळोवन वासंती भियेता आनी बॉब मारून विजयान आपल्याचेर बळजबरी केल्ल्याचें बगलांट घालता. विजयाक व्दारकानाथ आनी हेर गुंड बडयतात आनी ताचो पाय म्होडटा. ताची

खणी वयली नोकरी वता. स म्हयन्या उपरांत बरो जातकीच तो घरा येता. हांगा कादंबरेचो दुसरो वांटो सोंपता.

तिसऱ्या 'सुरुंग' ह्या वांट्यांत गांवाक मीनखणीचो सुरींग लागून गांव मिनाखणीच्या पुराय चपक्यांत कसो वता ताचें वर्णन आयलां. आतेबाय कॅन्सराचें ऑपरेशन न्हयकारून घरा येता. दाजी नाबर कुळकायद्या प्रमाण भीष्माच्या दोंगरा वयले जमनीचो हक्क ताचे कडेन आसून लेगीत तिची जाहीर पावणी करपाचो निर्णय घेता. आपली जमीन खणीचे भकीक पडनासतना कोणाय बागायतदारान ती पावणेर घेवची अशी ताची भोळी इत्सा आसता. घरांत दुयेंत बायल-आतेबाई आनी दोन भुरगीं हांच्या फुडाराची चिंता करिनासतना तो हो पिशेपणाचो निर्णय घेता.

मजगतीं विजयान न्हयकार दिल्लें वासंती ल्हवूल्हवू ताचे दुयेंत आवयची विचारपूस करपाचें नाटक करून तांगेर येवपी गुंड व्दारकानाथाच्या मोगाच्या नाटकांत फसता. तो ताका ताच्याच घरांत भोगता. वासंतीक ताचे कुडीची आनी ताणें दाखयिल्ल्या नाटकी मानसीक आदाराची चटक लागता आनी तें जायते फावटी ताची वासना भागयता. निमणें वासंतीक दीस वतात. तेन्ना व्दारकानाथ तिचेर हेर दादल्या वांगडा संबंद दवरिल्ल्याचो दुबाव घेता. तरी लेगीत तो लग्नाक तयार जाता. पूण पिशे जावपाचे वाटेर पाविल्लें वासंती ताका झिडकारता. वासंतीन तशें वागपाचें कारण आसता. वासंतीन विजयाक फटीचो आरोप करून व्दारकानाथा कडल्यान बडयल्लो ही गजाल गांवांक कळिल्ली आसता. खूब फावट गांवांतल्या लोकांनी तांकां एकठांय पळयल्लीं आसतात. देखून विजयाचे खणीर काम करपी मुकादम, वासंती देवळांत गेल्ले कडेन ते विशीं ताका जाब विचारतात. त्या वेळार थंय व्दारकानाथ आसुनय बी तिका वांटावपाक येना, हाचो राग तिच्या मनांत आसता. गांवांतली वेश्या बायल सावित्री तिका गुंडांच्या हातांतल्यान वांटायता आनी गर्भपाताचें वखद दितां.

निमणें दाजीचे जमनीचे पावणेचो दीस येता. दाजी जमीन आपल्याच ताब्यांत उरची म्हूण पावणेक ती विकती घेवपा खातीर आपले बायलेच्यो, आतेबाईच्यो वस्ती घेवन वता. ते विशीं आतेबाईक कळटा तेन्ना तिका धक्को बसता. तीस वर्सांच्या संवसारा उपरांत लेगीत दाजीन आपणाक सांगनासतना वस्ती व्हेल्यो हाची तिका खंत जाता आनी ती कोसळटा. त्या भायर आपल्या गिरेस्त भावाक पत्र बरोवन आपल्या ऑपरेशना खातीर धा हजार रुपया रिणाची केल्ली मागणी भाव न्हयकारता आनी तिच्या घोवाच्या पिशेपणाक दोश दिवन, आपूण तुका मदत करपाक शकना अशें बरयता. ह्या दोनूय धक्क्यांक लागून ती पिशी जावन मरणा पंथाक लागता.

पावणेक बोली करपाक कोणच येनात. कंपनी एक दोन मनशांक लांस लावपाचें नाटक करपाक लायता. कंपनीन धाडिल्ल्या मनशां मदलो एकलो दाजीक उसनो धीर दिता. आपूण बागायतीचो वेवसाय करता अशी फट दाजीक मारून ताचो विस्वास संपादन करून साडे स हजार रुपयांक ताचे जमनीची पावणी जिखता. पावणी सोंपतकीच तो नकली मनीस कंपनीक वचून मेळटा तेन्ना दाजीक ताचें नाटक कळटा. पराभव जावन दाजी दोंगरार आपल्या प्लॉटार वता. थंय ट्रॅक्टर लावन ताचो प्लॉट सपाट करपाचें काम सुरू जाल्लें आसता. दाजी जिवाच्या आकांतान ट्रॅक्टराचेर धांवून वतना आपटता आनी ट्रॅक्टरा पोंदा सांपडून मरता. दाजीची बायल कॅन्सरग्रस्त आशिल्ल्यान मरणा धडेर, चली वासंती आंकवार अवस्थेंत गुरवार जाल्ल्यान लजेन आनी नैराश्यान जीव दिवपाचे वांटेर आनी चलो श्रीकांत पुराय बामण जातीन घातिल्ल्या बहिश्काराक लागून एकसुरो आनी दाजीक ट्रॅक्टरापोंदा आयिल्लें मरण, अशे तरेन खणीक लागून दाजी नाबराचें पुराय कुटूंब उद्ध्वस्त जाता.

अकरा कोटी गॅलन पाणी

‘अकरा कोटी गॅलन पाणी’ ही महाराष्ट्रांतल्या चंद्रपूर जिल्ल्यांतल्या भद्रपूर कोलियरीचेर आदारल्या. 2005 वर्सा (ही कादंबरी तेय पयलीं उजवाडाक आयिल्ली. पूण पयले आवृत्तीचें वर्स कळूंक ना) उजवाडायिल्ली ही मराठी कादंबरी श्री. अनिल बर्वे हांणी बरयल्या.

हे कादंबरेत उच्चस्तरीय भ्रष्टाचाराक लागून - कामगारांक कसो जीव वगडावचो पडलो, ताचें वर्णन केलां. सर जमनादास मेहता हो हे खणीचो मिनेर आसता. ताच्या आज्याक ब्रिटिश राजवटीच्या काळांत ह्या वाठारांतले जमनीचे पट्टे मक्ते म्हूण मेळिल्ले आसतात. फुडें जमनादासान सुमार 30 खणींचो ताबो घेवन त्या वाठाराचेर आपणालें साम्राज्य प्रस्थापीत केल्लें आसता. वेपारी आनी खुनशी तशेंच दहशतवादी वृत्तीक लागून ताका ‘काला सैतान’ अशी उपाधी लाबिल्ली आसता.

‘सैतानी खदान’ नांवाची ताची एक कोळशाची खण आसता. हजार-बाराशें मजूर ते खणीचेर वावुरतात. पूण अकस्मात कोळशाचो सांठो सोंपता. ते मजूर बेकार जाल्ल्यान तांचेर अन्नाक मोताद जावपाची पाळी येता. पूण जमनादास एका खण-जाणकाराक खूब पगार दिवन थंय हाडटा. तो जाणकार म्हणल्यार स्वामी. स्वामी थंय आनीक पांचशें फूट सकयल खणटा, तेन्ना अकराशें फुटांचेर प्रचंड सांठो गावता. पूण तो सांठो साप्प वाकडो-तिकडो आसता. तरीय स्वामी आपले बुद्दीमत्तेन आनी हुशारेन थंय भरपूर उत्पादन काडटा. जमनादासाक कोट्यांनी रुपया मेळटात. स्वामी लेगीत लक्षाधीश जाता. फुडें खणींतलो कोळसो सोंपपाक पावता. तेन्ना कायद्याप्रमाण खण सील करचे पयलीं थंयचे पोकळेंत वयली जमीन कोसळून पडची न्हय म्हूण कोळसो भरप सक्तीचें आसता. रेंव भरपाखातीर सरकारा कडल्यान रेंवेचेर सबसिडी मेळटा. पूण जमनादासाच्या आदेशा वयल्यान स्वामी रेंव भरिनासतनाच ती खण सील करता. सरकाराक रेंव भरिल्ल्याचीं

नकली कागदपत्रां दाखोवन सबसिडी घेता. तशेंच खणिल्ल्या कोळशाचें खरेलें प्रमाण दाखयनासतना उणें दाखोवन पैसे लाह्या. हाका लागून जमनादासाक लाखांनी रुपयांचो फायदो जाता आनी स्वामीकय ताचो वांटो मेळटा. हो सगळो भ्रश्टाचार स्वामी पैशांचे आशेन करता. जमनादासाची फाटराखण आशिल्ल्यान ताका हें करतना भंय दिसना.

मजगतीं खणींच्या राष्ट्रीयकरणाचो विचार सरकार करता. सुरवेक जमनादास आनी हेर खण-मालक एकठांय जावन सरकारान खणी ताब्यांत घेवपाक विरोध करतात. राष्ट्रीयकरणाची मागणी करपी मंत्र्याक ते कट रचून विमान अपघातांत मारुन उडयतात. आपले मज्जेंतल्या खासदारांक वापरून राष्ट्रीयकरणाक विरोध उबो करतात. खणींचें राष्ट्रीयकरण जाल्यार सरकार सगळ्यो खणी तपासतलें आनी मागीर सैतानी खणींत रेंव भरिल्ली ना म्हूण आपणाक ख्यास्त जातली, असो भंय स्वामीक दिसता. ताचेर उपाय म्हूण खणीक उजो लावपाचो आदेश जमनादास स्वामीक दिता. स्वामी खण्यांनीच ते खणीक उजो लायता आनी उजो पालोवंक जमना अशें कारण दाखोवन ती खण सासणाची सील करुन उडयता.

जे मिनेर सुरवेक खणींच्या राष्ट्रीयकरणाक विरोध करतात तेच मिनेर उपरांत तेंको दितात. हाचें कारण तेन्ना खणी खूब खोल पाविल्ल्यो आसतात आनी तांचे कडेन खोल खणी चलोवपा इतलें भांडवल आसना. देखून सरकारा कडल्यान भरपूर नुकसान भरपाय वसूल करुन खणी सरकाराक विकप आनी मागीर आपणालें राजकी वजन वापरुन कोळसो उण्या दरांत विकतो घेवन ताचेर भरपूर पैसे जोडप हो दोट्टी सुवार्थाचो विचार ते करतात.

फुडें सील केल्ले सैतानी खणीक तेंकून आशिल्ले खणींत काम सुरु जाता. तें काम सैतानी खणीचे लागीं पावता तेन्ना स्वामीक हुस्को जाता. हाचें कारण सीलबंद केल्ले सैतानी खणीचे रेंव भरुंक नाशिल्ले पोकळेंत पावसाचें आनी भुंयगर्भांतलें उदक भरिल्लें

आसता. हें उदक अकरा कोटी गॅलन इतलें आसता. सरकाराक सादर केल्ल्या नकाशांचेर सैतानी खण आनी तिचे लागींची खण हांचे मदलें अंतर तीनशें फूट दाखयल्लें आसलें तरी प्रत्यक्षांत तें शंबर फूटच आसता आनी हें फकत स्वामीकच खबर आसता.

शैतानी पिलाराचे वटेन फकत एका पिलाराचें उत्खनन जालें जाल्यार लेगीत, तातूंतलें उदक भितर सरून शेजारचे खणींतले सगळे मजूर आक्ताक बुडून मरतले हें स्वामीकच खबर आसता. देखून तो जमनादासाक मेळून सरकाराक शैतानी खणीकडेन उत्खनन करी नासताना न्हंये वटेन करपाची सुचोवणी करपाची विनवणी करता. पूण जमनादास ताचें म्हणणें कानामनार घेना. ताका कामगारांचें कांयच पडिल्लें आसना.

पूण स्वामीक मात हे गजालीचो हुस्को जाता. आपणें केल्ल्या भ्रश्टाचाराचो आनी वायट करणेचो ताका पश्चताप जाता. कशेय तरेन शैतानी खदाना वटेन खणप जावचें न्हय म्हूण तो यत्न करता. तो सुरवेक खण मॅनेजर म्हूण नव्यानच आयिल्ल्या दिवेचाक मनोवपाचो यत्न करता. शैतानी खणींचे लागीं आयिल्ले एके खणींत, राष्ट्रीयकरण जावचे पयलीं बोअरींग केल्लें आसता. पूण बोअरींगाचे बुराख पुरयल्ले आसनात आनी बोअरींग केल्ल्याची कुरुय बी नकाशाचेर दाखयल्ली आसना. त्या बुराखांतल्यान उदकाचो लोट येवन खणींत हुंवार येता. पूण स्वामी आपल्या अणभवांच्या म्हालवजार त्या अपघातांत जिवीतहानी जावंक दिना. ताचे वयल्यान दिवेचाक नकाशांचेर निंबून रावन चलचें ना हाची खात्री पट्टा आनी तो स्वामीचें म्हणणें आयकून न्हंयेचे दिखेन काम सुरु करपाचो निर्णय घेता. शैतानी खणीवटेन उत्खनन जालें जाल्यार लोक जमनी पोंदा बुडून मरतले हें सत्य राजकी फुडाऱ्यांक पटोवन दिवपाचो जायतो यत्न स्वामी करता. पूण वेंचणुको लागीं आयिल्ल्यान कोणूच ताचें आयकुपाचे मनस्थितींत आसना. जमनादास खण-कार्यालयांतल्या अधिकाऱ्यांक आनी कर्मचाऱ्यांक लांच दिवन शैतानी खणीची फायलच गायब करता. स्वामी आपले पदरचे लाखांनी रुपया म्होडून वेंचणुकेक उबे

राविल्ल्या उमेदवारांक आनी वेंचून आयिल्ल्या उमेदवारांक फंड दिवन शैतानी खदानाचें गुपीत सत्य सांगपाचो यत्न करता. पूण चडश्या आमदारांक ताचें कांयच पडिल्लें आसना. ते फकत सत्ता हातासपाखातीर गुल्ल जातात. जाल्यार कांय शिक्षीत आनी हुशार आमदार, स्वामीन सांगिल्ले माहितीचें भांडवल करून, विधानसभेंत प्रस्न विचारपाची धमकी दिवन जमनादासा कडल्यान पैसे खातात.

थंय निराशाच पदरांत पडिल्ल्यान स्वामी खबरापत्रां कडेन धांव मारता. पूण चडशीं खबरापत्रां मिनेरांनीच पुरस्कृत केल्लीं वा पोशिल्लीं आशिल्ल्यान तीं सत्य उजवाडाक हाडूंक धजनात. एकूच ध्येयनिश्ट तरणाटो आपल्या साताळ्यांत शैतानी खणीचो वृत्तांत छापपाची तयारी दाखयता. स्वामी आपले सगळे पैसे म्होडून, रात दीस पडटा तें काम करून त्या तरणाट्याच्या साप्ताहिकांत वावर करता आनी सत्य उकताडाक हाडपाची तयारी करता. दुसरे दीस तें साप्ताहिक उजवाडाक येवपाचें आसता. पूण खण-खात्याचे अधिकारी आनी मिनेर सरकाराचेर दबाव हाडून त्या खबरापत्राचेर पोलिसां वरवीं छापो घालतात. सरकारा आड बंड करप, लोकांक हिंसे खातीर चिथावणी दिवप अशीं कलमां लावन तो पेपर जप्त करतात आनी त्या तरणाट्याक अटक करतात. स्वामी थंय लेगीत हारता.

पूण तो आपलें झूज थारयना. तो आता खण-मजुरांचे संघटनेचो फुडारी पिंटो कडेन संपर्क करता. पूण आपलें पुराय जिवीत खण-कामगारांचो फुडारी जावन लेगीत आपूण तांचे खातीर कांयच करूंक ना, हे भावनेन खंती जाल्ल्या पिंटोन, नवो मॅनेजर दिवाचेक विस्वासांत घेवन खण-मजुरांचें जिवीत सुखी करपाचो यत्न करपाक निकतीच सुरवात केल्ली आसता आनी ताका येस मेळूंक लागिल्लें आसता. खण-मजुरांक वेळच्या वेळार पगार, तोय बी बँकेत जमा जावपी, तांच्या वसणुकांनी नितळसाण, तांच्या भुरग्यां

खातीर शाळा अशे जायते उपक्रम राबोवंक तो जैतीवंत जाल्लो आसता. देखून तो ह्या वेळार संघर्शाची भुमिका घेवंक तयार जायना.

फुडें नवें सरकार वीज-कपात घोशीत करता. हाचें कारण कोळसो उत्पादन चालू आसलें तरी रेल्वे-यार्डांनी वर्साचीं वर्सां माल पडून आसता. ताचें कारण तो माल व्हरूंक रेल्वेच्यो वॅगन्स उण्यो पडटात, अशें सरकार सांगता. खरें कारण मात आळसाय आनी भ्रश्टाचार आसता. लोकांच्या तोंडांक पानां पुसपाक सरकार चड उत्पादनाचो आदेश दिता. पूण न्हंयेवटेन उत्खनन करपाची परवानगी सरकार दिना. ताका लागून दिवेचाक उपाय नासून शैतानी खदाना वाटेन उत्खनन सुरु करचें पडटा. ह्या वेळार निमाणो उपाय म्हूण स्वामी खण-मंत्र्याचे पांय धरता. पूण तो आयकुपाचे स्थितींत आसना. हाचें कारण ताका कोळसो उत्पादन कशेय तरेन वाडोवन आपणाचेर पडिल्लो 'आंगठोबहादूर मंत्री' हो छाप पुसून उडोवपाचो आसता, आनी दुसरें म्हणल्यार तो स्वामीक जमनादासाचो मनीस लेखता. जमनादासान ताच्या राजकी विरोधकाक वेंचणुकेंत दुडवांची मदत केल्ली आसता.

निमणें जावपाचें आसता तेंच जाता. खणींत केल्ल्या सुरींग स्फोटाक लागून शेजारच्या शैतानी खणीची धड फुट्टा आनी अकरा कोटी गॅलन उदक ते खणींत भरून कांय खिणांतच 430 मजूर बुडून मरतात.

त्या धक्क्याक लागून स्वामी कांय वरांभितर ठार पिसो जाता. त्या अपघाताची चौकशी करपाक सरकार एक कमिशन नेमता. तें कमिशन जमनादासा कडल्यान लाखांनी रुपयांची लांच घेवन, आपल्या मालकाक-जमनादासाक काळखांत दवरून, फटीचे नकाशे दिवन आनी सबसिडीचे पैसे खावन स्वामीन शैतानी खदानांत रेंव भरूंक नाशिल्ल्याचे आरोप करून ताका गुन्यांवकार थारायता. अशे तरेन सुरवेक पैशांचे आशेन दुश्कर्म केल्ल्या पूण फुडें पश्चाताप जावन दुर्घटना टाळपा खातीर आपलें जिवीत वेंचिल्ल्या

स्वामीक, राजकी आनी प्रशासकी भ्रश्टाचार, लाचलुचपत आनी सुवार्थीपणाक लागून कशी हार खावची पडटा आनी शेंकड्यांनी मजुरांक आपलो जीव कसो वगडावचो पडटा ताची करुण काणी 'अकरा कोटी गॅलन पाणी' हे कादंबरेंत सांगल्या.

कोयले की खान

'कोयले की खान' हो कु. चिन्नप्प भारती हांचे मुळावे तमिळ भाशेंतले 'सुरंगम' हे कादंबरेंचो हिंदी अनुवाद 2008 वर्सा उजवाडाक आयलो. हो अनुवाद श्रीमती राधा जनार्दन हांणी केला. बंगाल, बिहार आनी झारखंड ह्या राज्यांतल्या कोळश्या खणींचेर ही कादंबरी आदारल्या.

हे कादंबरेंचें कथानक मजुरांचे सामुहीक जिणेचेर आदारलां. कथानकाचो मुखेल भर चंचल कुमार आनी ताचें कुटूंब तशेंच विकास चौधरी आनी दिलीप पासवान हांचेर आसलो तरी तो नांवापुरतोच आसा. चडशें पुराय कथानक कोळश्या खणींत हजारेक फुटांचेर खोल आनी मजुरांचे वस्तींत घोळत रावता. देखून वयर उल्लेख केल्लीं पात्रां फकत प्रतिनिधीक पात्रांच जातात. तांचे वयल्यान हेर मजुरांचे जिणेचो अदमास वाचपी करपाक शकता.

जेन्ना कोळसो खणींचें राष्ट्रीयकरण जावंक नाशिल्लें अशा 1970 पयलींच्या काळांत हे कादंबरेंचें कथानक सुरु जाता. खाजगी ठेकेदार कोळश्या-खणी पावणेचेर चलोवपाक घेताले. एक वर्स ते तीन/पांच वर्सांच्या काळा खातीर खणी चलयताले. एकेके खणीचेर शेंकड्यांनी मजूर वावुरताले. प्रस्तूत कादंबरेंतले खणीचेर चंचल कुमार आनी वयर उल्लेख केल्ले हेर मजूर वावुरताले. पिरायेच्या अठराव्या वर्सासावन चंचल कोळश्यां खणींचेर वावुरतालो. दिसाक सवाय रुपयाच्या दिसावड्याचेर दीसभर कोळसो कातरून भरपी तो मलकट्टा (मजूर) आशिल्लो.

चंचलाचो संवसार म्हणल्यार ताची बायल चंपा, मनोज आनी वरुण हे दोन पूत, जे लेगीत बापायवांगडा खणीचेर वावुरताले. चंचल आनी चंपाची आपल्या संवसारा विशीं आनी आपल्या भुरग्यांच्या फुडारा विशीं जायतीं सपनां आशिल्लीं. पूण अर्थीक दळडिराक लागून भुरग्यांचें शिक्षण पुराय करप लेगीत तांकां शक्य जावंक ना.

खणीवयले चडशे मजूर बंगाल, ओरिसा, बिहार राज्यांतल्यान आयिल्ले. गांवांत दुकळ पडिल्ल्यान कसलेंच पीक घेवप शक्य जावंक नाशिल्ल्यान आपलें नशीब फळपाचे आशेन ते पयसुल्या राज्यांतल्या खणीचेर रुजू जाल्ले. तांच्या तांच्या गांवांनी उरिल्ले चडशे जाणटेले उपासमारीची जीण जगताले.

प्रस्तूत कादंबरेंतले खणीचेर वावुरपी मजुरांक तीन रुपया दिसवडो मेळटालो. पूण ह्या तीन रुपयां खातीर तांकां खर कश्टांचें काम करचें पडटालें. खण दिसाच्या आनी रातींच्या शिफ्टिंनी चलताली. बारा वरां हजारेंक फूट सकयल, धरतेच्या पोटांत रावन हे मजूर राबताले. तांकां दर दिसाक एक टन कोळसो कातरून भरपाची अट आशिल्ली. मुळांत दरेकल्यान एक टन कोळसो भरप हेंच अन्यायकारक आनी मनशाचे तांकी भायलें आशिल्लें. तातूंत खण-मालक मजुरांच्या अशिक्षितपणाचो फायदो घेवन आनी तांची फटवण करून, प्रत्यक्षांत सुमार देड-टन कोळश्याची उपसणी तांचे कडल्यान करून घेतालो. मातशे चुकी खातीर तांचो दिसवडो वजा करताले.

मेळिल्ल्या पगारांतल्यान संवसार चलोवप शक्यच नाशिल्लें. त्या भायर एका दिसाचो पगार मायनिंग मुन्शीक ताचे कडेन बरेपण दवरूंक लांच म्हूण दिवचो पडटालो. पगाराच्या दिसाच पसरकार, बारांचे मालक आनी सावकार एकतर आपूण जावन वा आपणें पोशिल्ल्या गुंडांच्या आदारान खणीचे गेटीचेरच आपापले पैसे वसूल करताले. मजुरांचे उदारेचेर वा काडिल्ल्या रिणांचेर देडपट, दोनपट कळंतर वसूल करताले. खणीवयल्या दीसभराच्या कामाक लागून मजुरांक सांजेवेळार सोरो जायच पडटालो. कांय

मजुरांक जुगाराचें वेसन लेगीत आशिल्लें. ह्या सगळ्या गजालींक लागून दरेकलो मजूर रिणांच्या जाळ्यांत घुसपत वतालो आनी कर्जबाजारी जातालो. कर्जाच्या जाळ्यांत घुसपिल्ल्यान तो लाचार, हतबल, निराश जातालो.

आपल्याचेर खण-कंपनी, मायनिंग मुन्शी आनी मायनिंग सरदार अन्याय आनी अत्याचार करतात, हाची जाण लेगीत ताका उरनाशिल्ली. देखून कश्ट करप आनी अन्याय सोंसप हीच ताची दीसपटी जाल्ली.

मजुरांची रावपाची वेवस्था कंपनीन करूंक नाशिल्ली. कोळसो नाशिल्ली जमीन तांकां घरां बांदपा खातीर दिल्ली. हे भुंयेचेर मजुरांनी शेंकड्यांनी खोपी बांदिल्ल्यो. थंय तांकां उदका पुरवण नाशिल्ली, गटारां नाशिल्लीं आनी तांच्या भुरग्यांक शिक्षणाची सुविधाय नाशिल्ली. ह्या मजूर वस्तींत सगळे कडेन हळशिकेचें साम्राज्य पातळिल्लें. एके ल्हानशे खोपीत मजूर आपल्या कुटुंबासयत रावतालो. थंयच कोंब्यो, बोकड्यो पोसतालो. ताच्या कुटुंबाचें तें ल्हानशें पूरक उत्पन्न आनी संकश्टा वेळावयलो आदार आशिल्लें. फकत भाकरी आनी शीत हेंच ताचें अन्न आशिल्लें. ते नदरेन तो कुपोशीत आशिल्लो.

खणींत देंवतकीच ताचे अपरिमीत कश्ट सुरू जाताले. खणींत धड स्वास घेवंक हवा नाशिल्ली. सतत माथ्यावयल्यान झिरपुपी उदक आसतालें. कोळश्याचो आनी साबार हेर वायुंचो दर्प नाकांत वचून घुसमट जाताली. मिथेन आनी कार्बन डायऑक्सायड ह्या वायूंक लागून जीण नाका जाताली. प्रचंड गर्मी सोंसची पडटाली. खणींत पडपी उदक उसपुपी पंपांचो आवाज, सुरींगस्फोटांचे आवाज, कोळसो कातरपी अवजारांचे आवाज, सतत कोळसो वयर व्हरपी लिफ्टचो आवाज आनी कोळसो भरिल्ल्या वा रित्या लोखणाच्या पेटान्यांचो आवाज, तांकां ओडपी सांखळ्यो वा दोरांचो आवाज हांकां लागून कान किट्टाले. मदींच कोळसो कोसळून पडिल्ल्यान व्हड आवाज जातालो. तकलेर आशिल्लो जड हेडलॅम्प, हॅल्मेट, कमराची बॅटरी हांचें वजना सोंशीत काम करचें पडटालें.

खणींतलें काम भोवच धोक्याचें आनी जोखमीचें आशिल्लें. एके घडणुकेंत चंचल कुमाराच्या माथ्यावयलें कोळशाचें छत कोसळ्ळें आनी ताचे तकलेक कोंक जावन तो रगतबंबाळ जालो. पूण तरी लेगीत दीसभराच्या वावरांतल्यान मुक्ती नाशिल्ली. दीसभराचो कोळसो भरपाचो एक टनाचो कोटा पुराय जावंक ना जाल्यार त्या दिसाचो पगार मेळ नाशिल्लो. जेवणाचो वेळ जाय मेरेन भूक लागल्यार लेगीत जेवपाक मेळनाशिल्लें. वयल्यान रकपी उदक पोट फुटसर पिवन आनी व्हांवपी उदक घाव्याचेर मारून दीस काडचो पडटालो.

खणींत कामाचेर आसतना मायनिंग मुन्शी आनी मायनिंग सरदार हांच्यो बुरश्यो-पोजड्यो गाळी खायत, तांच्या चाबकाचो मार खायत जनावरांपाश्ट वागणूक सोंसची पडटाली. कोळसो फोडपी मजुरांकच उदकाचे पाट निवळ करपाचें वा माथ्यावयल्या छताक पडिल्लो बुराख पुरोवपाचें, ताका लोखणाची कांब मारपाचें काम लेगीत करचें पडटालें. तें करपाक गेल्यार दीसभराचो कोळशाचो कोटा पुराय जायनाशिल्लो. परती जाप केल्यार मायनिंग मुन्शी आनी सरदाराचो मार सोंसचो पडटालो. त्याभायर शिस्तभंगाची कारवाय म्हूण दिसाचो वा अर्द म्हयन्याचो पगार कापताले. मुन्शी, सरदार आनी कंपनीन पोशिल्ले गुंड आपल्या अधिकाराचो आनी ताकदीचो भंय दाखोवन मजुरांच्या बायलांक भोगताले. अशे तरेची गुलामाची जीण चंचल कुमार आनी हेर शेंकड्यांनी मजूर जियेताले.

हें फांटभुंयेचेर ते खणींत विरोधाची कीट उसळटा. ताका एक घडणूक कारणीभूत जाता. एक दीस खणीर लायिल्ल्या सुरिंगां मदलो एक सुरींग पेटपाचो उरता, पूण ताची जाणविकाय मजुरांक आसना. सगळे सुरींग फुटले अशें समजून कोळसो फोडपाचें काम सुरू जाता. तेन्ना तो फुटपाचो उरिल्लो सुरींग पेडा आनी स्फोट जाता. ताका लागून माथ्या वयल्या कोळशाचो थर कोसळटा आनी ते राशी पोंदा दोन मजूर मरतात,

जाल्यार एकलो खूब जखमी जाता. मेल्ल्यांच्या कुटुंबांक कंपनी फकत निमण्या संस्कारा खातीर कांय पैशे दिता. तांच्या कुटुंबाक कांयच मदत करिना. पयल्या मृत मजुराची बायल गरवार अवस्थेंत आपल्या दुसऱ्या दुदाच्या भुरग्याक घेवन कुळारा वता जाल्यार दुसऱ्या मयत मजुराचे बायलेक मात कसलोच आदार नाशिल्ल्यान, उपासमारी आनी पसरकारांची देणीं हांकां विटून, ती आपल्या भुरग्यांक वीख दिवन मारता आनी आपुणूय आत्महत्या करता. हे घडणुकेचो मजुरांचेर भोवच परिणाम जाता आनी तातूंतल्यान क्रांतीचीं बिजां किल्लतात.

मजूर एकठांय जातात आनी तांचें फुडारपण विकास आनी दिलीप हे दोन तरणाटे मजूर करतात. पूण कंपनीक निवेदन भेटोवपा भायर कांयच घडना. दुसरे वटेन कंपनी मजुरां भितर तयार जावपी बंडाची / क्रांतीची / एकवटाची कीट नश्ट करून तांकां परतून आपल्या चपक्यांत हाडपाचे नदरेन नवें कारस्थान रचता. बाजारांतलें कोळश्याचें मोल देंविल्ल्या कारणान कोळसो विकप शक्य ना. देखून कोळसो गुदांवांनी भरून दवरून स म्हयन्या उपरांत बरें मोल मेळटकीच विकचो पडटलो, अशी फट कंपनी मारता. ह्या स म्हयन्यांच्या काळांत कोळशाची विक्री जावची ना देखून कामगारांकूय पुराय पगार मेळचो ना. तांकां फकत रेशनाचे पैशे मेळटले अशें कंपनी सांगता. मजुरां सामकार आनीक कांयच पर्याय नाशिल्ल्यान मजूर तो प्रस्ताव मानून घेतात.

मजगतीं सरकारी अधिकारी खणीक भेट दिवपाक आयिल्ले आसतात. थंय विकास आनी दिलीप हांच्या नेतृत्वा खाला मजूर निदर्शनां करतात आनी बंडाचो बावटो हुबयतात. निशस्त्र मजुरांचेर पोलीस आनी कंपनीचे गुंड हल्लो करून तांकां मारहाण करतात. हे लटाफटींत विकास जायबंदी जाता. विकासाक आनी दिलीपाक कामा वयल्यान निलंबीत करतात. फुडले स म्हयने मजूर तेच अवस्थेंत वावुरतात. अर्दपोटी आनी उपाशी रावतात. पूण स म्हयन्या उपरांत कोर्ट मजुरांचे वटेन निर्णय दिता. स म्हयन्यांचो पगार कंपनीन

मजुरांक दिवचो म्हूण कोर्ट आदेश दिता. मजुरांक न्याय मेळटा पूण पगार मेळना, हाचें कारण ती खण बेकायदेशीर आसता आनी ती चलोवपी ठेकेदार तिवारी गायब जाता.

पूण विकास आनी दिलीपाक नोकरी मेळटा. सगल्यांत महत्वाचें म्हणल्यार कामगार युनियन घडोवपाचें स्वातंत्र्य कोर्ट तांकां दिता. ताका लागून मजुरांक मातशी थाकाय मेळटा. पूण तांच्या वांट्याचे कश्ट चुकनात. नवो ठेकेदार धपटशायेचे आदलेच मार्ग आपणायता.

फुडें खणीच्या खाजगीकरणांतल्यान कामगारांचें शोशण जाता म्हूण आनी कोळशांच्या उत्पादनांत कंपन्यो देशाक फटयतात म्हूण राष्ट्रीयकरणाची मागणी जाता. सगळे मजूर निदर्शनां करतात. आतां मजुरांचो आत्मविस्वास वाडटा आनी आपल्याचेर जाल्ल्या अन्याया आड आवाज काडूंक ते धजतात.

मदल्या काळांत खणींत आनीक एक दुर्घटना घडटा. खणीर काम चालू आसतना माथ्यावयल्या छताक बुराख पडटा आनी तातूंतल्यान उदकाचो लोट व्हावूंक लागता. तो बुराख पुरोवंक लोखणाच्यो कांबी हाड मेरेन एक कामगार वयर चडटा आनी त्या बुराखाक फाट तेंकोवन उदक आडावन दवरता. पूण उदक वाडतूच वता आनी खणींत हुंवार येवपाचो हुस्को जाता. म्हणसर लोखणाच्यो कांबी येतात. तेन्ना कंपनीचो अधिकारी वयर उदक आडोवंक वण्टीक दसून राविल्ल्या मजुराचेरच त्यो कांबी मारपाचो आदेश दिता. तो सकयल देंवसर उदक थारचेंना आनी पुराय खण उदकान भरून वचून हेर सगळे मजूर मरतले म्हूण तो असो आदेश दिता. अधिकाऱ्याचो आदेश मानिना जाल्यार नोकरी वचपाचो भंय आनी आपल्या मरणाचो भंय अशा दोनय गजालींक लागून त्यावेळार हेर मजूर त्या मजुराक थंय जितोच दाबून धरून कांबी मारतात. तो मजूर बाबडो विवश जावन हें सगळें पळयत जेजू ख्रिस्ता भशेन हेर मजुरां खातीर बलिदान दिता.

कंपनी त्या मजुराच्या बलिदानाची कांयच दखल घेना. ताच्या घरच्यांक कसलोच अर्थीक पालव दिना. वयल्यान हेर मजुरांचो जीव वाटावपा खातीर त्या मजुरान आपलो जीव दिलो, देखून त्यावेळार खणीर काम करपी दरेका मजुरान आपल्या पगाराचो इल्लो वांटो कंपनीक दिवचो, कंपनी व्हडा खोशयेन ती रक्कम त्या मजुराच्या कुटुंबाक दितली, अशें जाहीर करता. कंपनीच्या ह्या धोरणाक लागून मजुरां मदीं भोवच असंतोश पातळटा.

मजुरांच्या प्रस्ना बरोबर, जांच्यो जमनी खणींक लागून गेल्यात तांचेय प्रस्न नव्यान स्थापन जाल्ल्या युनियनान हाताळचे अशें थारता. मजुरांच्या प्रस्नां बाबतींत आपली नोकरी वचपाचो आशिल्लो भंय, उपासमारीचो भंय, प्रस्थापितां आड झगडपाचो भंय, आपापसांतलीं किजिलां, भिवकुरेंपण आनी जमीन मालकांच्या बाबतींत कंपनी कडल्यान मेळपाचे आशिल्ले इल्ले पेशे आनी मेळिल्ल्यो कांय सवलती हांकां लागून युनियनाच्या कामाक कामगारां कडल्यान पुराय तेंको मेळना. सगळेच हाताच्या पोटावयले मजूर आशिल्ल्यान ते नोकरी आनी कंपनी हांचे आड पावल उबारूंक धजनात.

राष्ट्रीयकरण जाल्या उपरांत लेगीत कामदारांचे प्रश्न तशेच उरतात. 'बाटली नवी सोरो तोच' अशीच तांची गत जाता. खाजगी खण-मालकांचे सुवातेर सरकारी अधिकारी येतात. ते एकतर सुस्त, मजुरां विशीं कांयच पडूंक नाशिल्ले वा भ्रश्ट आसतात. मागण्यो मांडपाचें स्वातंत्र्य कामगारांक मेळटा. पूण फायली फकत ह्या अधिकाऱ्या कडल्यान त्या अधिकाऱ्या कडेन घोळपाचें सोडून आनीक कांयच घडना. मजुरांचो संघर्श चालूच उरता. एका व्हडल्या हडताळाची - संपाची तयारी चलता. युनियन लीडर म्हूण विकास ते बसकेक गेल्लो आसता.

हे वटेन खणीचेर वावर चालू आसता. खोल भितर खणत वतां वतां, एके पोन्ने बंद पडिल्ले सीलबंद खणी मेरेन वावर पावता. कोळसो काडून सोंपिल्ल्यान ती खण बंद केल्ली आसता. पूण बंद करतना फावो ती जतनाय घेतिल्ली आसना. काम चालू

आशिल्ले खणी वटेनची ते बंद पडिल्ले खणीची वणत साप्प कमजोर जाल्ली आसता. पूण मजुरांनी जायत्या फावटीं मागणी करून लेगीत कंपनीन ती मजबूत करपा खातीर पावलां उबारिल्लीं आसनात. कंपनीक जाय आसता तें फकत कोळश्याचें उत्पादन. तांकां मजुरांचें देणें घेणें नासता. बंद खणींत फुगिल्लें उदक, काम चालू आशिल्ले खणींत नेटान घुसता. उदकाच्या महाप्रलयांत खणीर काम करपी सगळे 300 कामगार कांय मिनिटांतच बुडून मरतात. व्हड पंप लावन खणींतलें उदक उपसून काडटकीच मजुरांचीं फकत मडीं मेळटात, तींय बी कुशिल्लीं, फुगिल्लीं.

अशे तरेन अत्यंत शोकात्मक शेवट जाल्ले हे कादंबरेंत, विकासाच्या तोंडांतलीं निमाणीं उतरां भोवच अर्थपुराय आसात. मढ्यांमुखार रडत बशिल्ल्या तांच्या सोयऱ्यां मुखार उलयतना विकास म्हणटा,

“मनीस मेलो म्हूण जीण सोंपना, जे तरेन कापिल्ल्या रूखाक परतून खांद्यो फुट्टात, तेच तरेन मजुरांची संतती परतून निर्माण जातली...” (अनुवादीत)

क्रांतीचीं बिजां परतून किल्लून येतलीं, असो आशावाद उक्तावन ही कादंबरी सोंपता.

फायर एरिया

‘फायर एरिया’ ही मुळावी उर्दू भाशेंत बरयल्ली इलियास अहमद गद्दी हांची कादंबरी, रशिद अली हांणी 2009 वर्सा हिंदींत अनुवादीत केली. छोटा नागपूर नांवाच्या फामाद पठारा वयल्या कोळश्यांचे खणींचेर (कोलियरी) ही कादंबरी आदारल्या. झारखंड, बिहार, ओरिसा, बंगाल आनी छत्तीसगढ ह्या राज्यांनी पाताळिल्ल्या छोटा नागपूर पठाराच्या, धरमपूर कोलियरी, सिरसा कोलियरी, मोहना कोलियरी.... अश्यो साबार कोलियरी आशिल्ल्या सोनापूर, सिरसा ह्या गांवांचेर ‘फायर एरिया’चें कथानक आदारलां. पूण हे गांव म्हणल्यार परंपरीक गांव न्हय, तर खणींक लागून नव्यान वशिल्ले कृत्रीम गांव.

खरें म्हणल्यार हीं आधुनीक नगरांच. पूण हांगाचें जनजिवन मात गांवां परस लेगीत मागाशिल्लें, अर्थीक नदरेन दळडिराचें, दुःख, संघर्श, नैराश्य एकेवटेन आनी दुसरे वटेन अत्याचार-हिंसा, खून, बलात्कार हांणी भरिल्लें. हे कादंबरीचें पुराय कथानक बिहारांतल्या गया जिल्ल्यांतल्या सतगांव गांवांतल्या सहदेव रमानी आनी मार्क्सवादी विचारसरणेन जीण जगपी निसुवार्थी मजुमदार नांवाच्या दोन तरणाट्यांचे इश्टागतीन सुरू जावन निमाणें मजुमदाराच्या बलिदानान आनी सहदेवाच्या पश्चात्तापान सोंपता.

गांवांत धावी मेरेन शिकिल्लो सहदेव, स्वेच्छेन न्हय पूण निरुपायान, खणीचेर आपलें नशीब सोदपाक ननकू नांवाच्या गांवांतल्याच एका खण-मजुरा वांगडा शेंकड्यांनी मैल पयस आशिल्ल्या सिरसा कोलियरींत पावता. ह्या वाठारांत साबार कोळश्यां खणी ब्रिटिश काळासावन चलतात. स्वातंत्र्या उपरांत खाजगी मालक ह्यो खणी चलयतात. ते कोळश्या-उत्पादनाक लागून कोट्याधीश जातात, पूण खणीचेर कश्ट-दगदग काडपी मजूर मात दोन वेळच्या जेवणाक लेगीत मोताद जातात. ह्या खणीचेर आपलीं गांवां सोडून लाखांनी मजूर फकत रोख पैसे मेळटात म्हूण, मोनजातीक लेगीत लजेवपी कश्ट काडूंक येतात. सहदेव तातूंतलोच एक. खणीचेर मजुरांच्यो आनी कामगारांच्यो जायत्यो तरा आसात. मलकट्टा, लोडर, ट्रमड्रायव्हर, मिस्त्री, इंजिनियर, ऑफिस कर्मचारी, अधिकारी, मालक आदी. मजुमदार हो एक ऑफीस कर्मचारी.

लहवूल्हवू सहदेवाक खण-कामगारां वयल्या अत्याचारांची वळख जाता. पगारा दिसा आपापलो हप्तो घेवंक, आपापल्या गुंडांसयत गेटीर हाजीर आशिल्ले युनियन लीडर, मायनिंग मुन्शी, मायनिंग सरदार हांचे बळजबरीचें आनी अत्याचाराचें दर्शन ताका कांय म्हयन्यांतच घडटा. सळसळपी तरणें रगत आनी अन्याय सोंसून ना घेवपाचो सबाव, हाका लागून नव्यानच खणीर रूजू जाल्लो सहदेव त्या अत्याचारांक, अन्यायांक विरोध करता. खणीचेर वावुरपी कालाचंद नांवाच्या एका बेबद्या जाणट्या मजुराक भर चौकांत

नागडो करपी कपिल सिंह नांवाच्या लोकांक रिणां दिवन आपल्या रिणांच्या जाळ्यांत घुस्पावपी गुंडाक सहदेव विरोध करता. प्रकरण मारामारीचेर पावता, पूण ननकू त्या गुंडाक पांयां पडून सहदेवाक वाटायता.

सहदेवाक कालाचंदाची खरी काणी कळटा. कालाचंद हो प्रफुल्ल जोशी नांवाच्या खण-मालकाचे खणीचेर ताचो गुंड म्हूण काम करतालो. ताणें आपल्या जिवितांत कितल्याश्याच लोकांक जिवे मारिल्ले आसतात. प्रफुल्ल जोशी ताका वापरून घेता. निमणें एका कामगार फुडाऱ्याक बडोवपाची सुपारी तो कालाचंदाक दिता. कालाचंदाची भयानक ताकद आनी सो-याचो कैफ हांकां लागून, ताणें मारिल्ले एकेच खोंटेन कुमार बाबू (कामगार फुडारी) मरता. तेन्ना मात प्रफुल्ल जोशी हात वयर काडटा. कालाचंदाचेर खुनाचो आरोप जाता. पूण एक वकील ताका वांटायता. पूण ताची खणी वयली नोकरी आनी प्रफुल्ल जोशी कडल्यान मेळपी चंदो बंद जाल्ल्यान, तो शारिरीक आनी मानसीक नदरेन पुराय खचता. मदल्या काळांत ताचे भयणीक - राणीक प्रफुल्ल जोशी आपली रखेल म्हूण वापरून दोन वर्सांनी सोडटा. बेघर जाल्ली राणी आपली कूड विकून जीण जगता. फुडें ती सिरसा कोलियरीचे आंकवार हजेरी - बाबूची रखेल म्हूण रावता. पूण त्या आदीं कालाचंदान आपले भयणीक पुलिसांच्या चपक्यांतल्यान सोडोवपा खातीर कपील सिंहा कडल्यान ताणें 100 रुपया उदार घेतिल्ले आसतात. ताचें कळंतर आनी दंड मेळून ती रक्कम तीनशें जाल्ल्या कारणान कालाचंद रिणाच्या विळख्यांत सापडटा. राणी सहदेवाक मेळून हजेरी बाबू कडल्यान उदार घेतिल्ले चारशीं रुपया ताचे कडेन दिता आनी कालाचंदाक रिणांतल्यान मेकळो करपाक सांगता. ते प्रमाण खणीवयले जिणेंतलें पयलेंच धाडस करून सहदेव कपील सिंहाक मेळटा आनी आपले बुद्दीन कालाचंदाक रीणमुक्त करता.

हे घडणुकेक लागून सहदेवाक खणी वयल्या कामगारांची अवस्था आनी कपिल सिंहा सारख्या गुंडाची वृत्ती कळटा. कपिल सिंह आसता एक सादो प्यून, पूण तो आपणाक जाय त्या दरान मजुरांक उदारी दिवन, ते उदारीचे वसुलेंतल्यान गब्बर जाल्लो आसता. ताच्या करण्यांक खण-मालकाचो तेंको आसता. ताच्याच कुस्तार कपील गुंड पोसता आनी पगारा दिसा मजुरांक लुबाडटा. खणीवयले अर्द्या परस चड मजूर ताच्या जाळ्यांत सापडिल्ले आसतात. त्या भायर तो जुगाराचे अड्डे आनी बारीं चलयता.

अणभवांतल्यान सहदेवाक कळटा, कंपनींत दोन मजदूर युनियनां आसात. एक ज्वाला बाबाचें, जाचेर राजकीय फुडाऱ्यान हात दवरिल्लो आसता, जाल्यार दुसरें श्रीवास्तवाचें. पूण ज्वाला बाबाचे हुशारेक लागून आनी दंडशायेक लागून श्रीवास्तवाचें कांयच चलना. दोनूय युनियनां कंपनीक मेळिल्लीं आसतात. तांचें रुपडें मजूर युनियनाचें आसता, पूण भितरल्यान मात तीं कंपनी कडल्यान पैसे खातात. सोरो आनी बायल ह्या दोनूय वेसनांनी हे फुडारी बुडिल्ले आशिल्ल्यान, मजुरांच्या प्रस्नां कडेन तांचें लक्ष आसना. मजुरां कडल्यान जबरदस्तीन घेतिल्ले फी मदीं खणीवयले ठेकेदार, अधिकारी, राजकारणी, गुंड ह्या सगळ्यांचोच वांटो आसता. अशे तरेन मजूर बाबडे उपाशीच उरतात.

सहदेवाची मजुमदारा कडेन इश्टागत वाडटा आनी ताका ताचे कडल्यान जायत्यो गजाली कळटात. मार्क्सवादी विचाराचो मजुमदार, थंड थकलेचो, हिंसेचेर अजिबात विश्वास नाशिल्लो आसता. समाजांत क्रांती घडटली, पूण ती खंयच्याच हिंसात्मक मार्गान न्हय तर मजुरां मदीं जागृताय, तांचें संघटन आनी ते संघटनेंतल्यान उबे राविल्ले शक्तीच्या आदाराचेर जातली, हें तो सहदेवाक शिकयता.

दीसभर जमनीपोंदा हजारांनी फूट सकयल वावरिल्ले, कुडीची तांक सोंपिल्ले कश्ट करपी मजूर, जेन्ना घरा परततात, तेन्ना ते कोळशाच्या धुल्लाक लागून काळेकिट्ट जाल्ले

आसतात. तांचे भितर कसलीच शक्त उरिल्ली आसना. कुडीचे श्रम विसरपा खातीर ते सोरो पियेतात, तंबाखू खातात, फकत बटाटे वा शीत खावन अर्दपोटी न्हिदतात. तांच्यो बायलो बाळंटेरांत एकतर मरतात वा साप्प दुबळ्यो जावन जियेतात. तरण्या बायलांचेर ठेकेदार, गुंड आनी युनियन लीडर बलात्कार करतात.

कोलियरींत ह्या मजुरां भायर बाबू लोकय रावतात. ऑफिस कर्मचारी आसून लेगीत, तेय बी रिणांनी बुडिल्ले आसतात. कोलियरींत वेश्या वेवसाय करपी बायलोय रावतात. मजूर आनी हेरांच्यो कामवासना भागोवन त्यो जिवीत सारतात. हाचेय परस सकयल्ले अर्थीक स्तरांतलीं, मजुरेची नोकरी लेगीत नाशिल्लीं, फकत कोळश्याचे चोरयेचेर आनी उश्टाव्याचेर जगपी शेंकड्यांनी कुटुंबां लेगीत कोलियरींत रावतात. चोरी करून मेळिल्ले येणावळींतलो वांटो तांकां सुरक्षा-रक्षक, पुलीस आनी गुंडांक दिवचो पडटा. एकूण कोलियरीचें जिवीत जनावरां पाश्ट आसता.

सहदेवा वांगडा रहमान नांवाचो ताच्या शेजारच्या गांवांतलो तरणाटो आसता. ताची आनी सहदेवाची खूप इश्टागत आसता. रजा घेवन दोगय गांवघरा वतात, तेन्ना दुसऱ्यागेर वचून ताणें धाडिल्ले पैसे वा वस्तू पावयतात. एक दीस खणीर कोळशाची वणत कोसळून रहमानाक मरण येता. पूण ठेकेदार, युनियन, गुंड, पुलीस, अधिकारी ह्या सगल्यांक हाता कडेन धरून, तांका लांच दिवन कंपनी हें प्रकरण दाबून उडयता. सहदेव आपल्या इश्टाच्या मरणाचो सोद घेवपाचो जायतो यत्न करता. मजुमदारय ताका साथ दिता. पूण कंपनी भाड्याच्या गुंडां वरवी सहदेवाक बडयता आनी उपरांत सहदेव आणि मजुमदाराक नोकरे वयल्या निखळायता.

रहमानाचें मडें कंपनी खणींतच पुरून उडयता. पुरच्या आदीं रहमान खणींतल्यान भायर सरिल्लो अशें दाखोवपा खातीर ताच्या मड्याचो आंगाठो हजेरीपटाचेर लायता. रहमानाचें मरण आपल्या दोळ्यांनी पळयल्ल्या मदन बावरीक, ताच्या तीन भुरग्यांसयत कंपनीचे

गुंड खणीवयल्यान धांवडायतात. ताचे आदीं मदनाचे बायलेक कपील सिंहाच्या भावान जबरदस्तीन उबारून व्हरून सेगीत धा दीस तिचेर, तांणे आनी ताच्या गुंडांनी केल्ल्या बलात्कारांक लागून, तिका गुप्तभागाचें दुयेंस जावन ती मरता. तें प्रकरण आनी रहमानाच्या मरणाचें प्रकरण कंपनी गुंडांच्या आनी पैलवानांच्या आदारान पुराय कोलियरींत दहशत पातळावन दाबून उडयता. कोलियरींतलो एक लेगीत मजूर तपास अधिकाऱ्यां मुखार जबानी दिवपाचें धाडस करिना. कालाचंद आनी सहदेव तें करता म्हूण कालाचंदाचो जीव घेतात आनी सहदेवाक जायबंदी करतात. हांगां कादंबरेचो पयलो वांटो सोंपता.

कादंबरेच्या दुसऱ्या वांट्यांत, खण-कंपन्यो मजूर युनियनांकडेन हात-मेळवणी करून कशे तरेन मजुरांक पिडटात, आपल्या सुवार्थाखातीर तांकां कश्यो झुजयतात, राजकारणी आनी पुलीस यंत्रणा कशी कुड्डी, सत्तांध आनी भ्रश्टाचारी जाल्या आनी पुराय कोलियरीच्या वाठारांत दडपशाय, दादागिरी, गुंडागिरी, दहशत हांचें वातावरण पातळ्ळां ताचें चित्रण केलां. सहदेव आनी मजुमदार आदले खणी वयली नोकरी गेल्ल्यान दुसऱ्या गांवांतले एके खण-कंपनीत कामाक लागतात. आदले कंपनीत युनियनां मालकांच्या हातांतलीं बावलीं जाल्लीं आसतात. मजुमदाराची मार्क्सवादी चळवळ थंय चलना. देखून सहदेव हे नवे कंपनीत काँग्रेसप्रणीत 'इन्टक' संघटनेचो वावर करपाक लागता. त्या वेळार कंपनीत इनामुल खान, असगर खान हांचें युनियन फकत बळाचो वापर करून वावुरता. ह्या फुडाऱ्यांचो पुराय वाठाराचेर शेक आसता. जो कोण तांकां विराध करता, मागीर तो अधिकारी जावं वा मजूर, ते ताचेर गुळी मारून ताचो जीव घेतात. टर्नर मौरिसन कंपनी ब्रिटिश मालकेची आसता आनी सहदेव, मजुमदार तातूंत कामाक आसतात. युनियनाचे लीडर इतले मगूर जाल्ले आसतात, ते एक दीस कंपनीच्या सी.एम.ई.क घोड्या वयल्यान सकयल देंवोवन अपमानित करतात. तो गोरो ब्रिटिश अधिकारी स्वाभिमाना आशिल्ल्यान राजिनामो दिता. हें प्रकरण भोवच गाजता आनी

कंपनी कशेय तरेन इनामुल खानाचें युनियन सोंपोवपाचो निर्णय घेता. त्या वेळार देशांत काँग्रेस सत्तेर आयिल्ल्यान समाजवादी युनियनांक बरे दीस येतात. वर्मा नांवाचो एक तरणाटे 'इनटका'चो फुडारी असता. तो सरकारी फाटबळाचेर आनी कंपनीच्या आशिर्वादान ल्हवू-ल्हवू थंयचें युनियन ताब्यांत घेता. आंदोलन केल्ल्याचें नाटक करून कंपनी कडेन हात-मेळवणी करून पगारवाडीच्यो मागण्यो मान्य करून घेता. ताच्या युनियनांत लाला दीप नारायण नांवाचो एक फुडारी आसता, जो टर्नर मोरिसरांत काम करता. वर्मा ताच्या आदारान युनियनाचें काम टर्नर कंपनीत घट करून घेता आनी एक दीस ताका मारून उडयता. ताचे हत्येचें बगलाट तो इनामुल खान आनी भगत ह्या दोन गटांचेर धुकलून मेकळो जाता. आपल्याच युनियनांतलो आपल्या मार्गांतलो कांटो-लाला मरतकीच तो हे कोलियरिचो अनभिश्कित सम्राट जाता. पूण ताच्या युनियनांतल्या लोकांचो भ्रश्ट वेव्हार, सुस्तपण आनी फकत ह्या ना त्या मार्गान पैसे करपाची, तशेंच सोरो-बायलांचीं अंदाधुंद वेसनां करपाचे वृत्तीक लागून दोन वर्सां भितर सोशियालिश्ट युनियन कोंसळपाच्या मार्गार पावता.

दुसरे वटेन सहदेवाची मजुरां मदली लोकप्रियताय वाडीक लागिल्ली आसता. पूण सहदेवाक युनियनाचें खरें रुप कळिल्लें आशिल्ल्यान युनियनाच्या वावरांत तो लक्ष घालिना. तातूंत एक दीस तो लाला दीप नारायणाच्या घरा गेल्ले कडेन, ताची हातरुणार पडिल्ली बायल ताका लालाचो मारेकरी इनामुल वा भगत न्हय तर खुद्द वर्मा आशिल्ल्याचें गुपीत सांगता आनी तेविशीं खासा आपूण गवाय आशिल्ल्याचें सांगता. तें आयकून सहदेवाचो युनियना वयलो आनी वर्मावयलो उरिल्लो- सुरिल्लो विश्वास लेगीत सोंपता.

मजगतीं युनियनाची दशा सुदारपा खातीर वर्मा आतां सहदेवाची मदत घेवंक सोदता. पूण सहदेव ताका साथ दिना. देखून वर्मा कंपनी कडल्यान दबाव हाडून ताचेर फटीचीं

बगलाटां घालता आनी ताका कामा वयल्यान काडून उडयता. हरशीं कंपनीक जायते फावटीं सहदेवान आपल्या मना आड वचून लेगीत मदत केल्ली आसता. कोळश्याचीं फटीचे नमुने सरकाराक धाडून ताणें लाखांनी रुपयांचो फायदो कंपनीक करून दिल्लो आसता. तशेंच वर्मान राष्ट्रव्यापी संपांत वांटेकार जावपाचो उलो मारिल्लो आसतना लेगीत, कंपनीच्या सांगण्याप्रमाण सहदेवान संपा दिसा कंपनी चालू दवरिल्ली आसता. पूण इतलें आसून लेगीत कंपनी ताका कामा वयल्यान काडून उडयता. सहदेव थतरवितर जाता आनी भरपूर सोरो पियेवन, वर्मानच लालाक मारिल्ल्याची खबर बॉब मारीत सुट्टा. वर्माचे पोंशिल्ले गुंड ताका भरपूर बडयतात आनी ताचो पांय म्होडून घालतात.

ही घडणूक घडच्या वर्सभर पयलीं, सहदेवाचें लग्न, एका मजुराचे विधवा जाल्ले बायले कडेन जाता. प्रतिबाला भोवच खंबीर आनी खणीचेर एकल्यान जीण सारपी धाडशी बायल आसता. तिका कठीण परिस्थितींत मजुमदारान भावाची माया दिल्ली आसता.

तेच तरेन मृत रहमानाची विधवा बायल, आपल्या ल्हान भुरग्याक घेवन रहमानाच्या मरणाचें खरें कारण सोदूंक गांव सोडून कोलियरिच्या लागींच्या गांवांत रावता आनी कोळसो विकून आपलें पोट भरता. एक दीस अकस्मात तिका सहदेव दिसता. रहमान एके बायले वांगडा पळून गेलो, अशी चीट ननकून तिका ताच्या मरणा उपरांत धाडिल्ली आसता. पूण खुदियाक-रहमानाचे बायलेक आपल्या घोवाचेर विस्वास आसता. सहदेव रहमानाचो लागींचो इश्ट आसून लेगीत, आनी रहमानाच्या मरणा उपरांत एक-दोन फावट गांवांत वचून लेगीत तिका रहमानाच्या मरणाचें खरें कारण सांगप वा ना ह्या पेंचांत पडिल्ल्यान तो खुदियाक मेळपाचें टाळटा. खुदियाक कोलियरींत येतकीच आपल्या घोवाच्या- रहमानाच्या मरणाचें खरें कारण कळटा.

आपल्या घोवाच्या मरणाचो प्रस्न घेवन झगडपी सहदेवाक मार खावचो पडलो आनी नोकरी सोडची पडली, हेंय तिका कळटा. जखमी अवस्थेंत सहदेवाक हॉस्पिटलांत

घालपाक प्रतिबालाच्या आदाराक कोण आसना. त्या वेळार खुदिया आनी तिचो चलो इरफान तिच्या आदाराक धांवून येतात. हॉस्पिटलांतल्यान ती ताका आनी प्रतिबालाक आपल्याच शेजरा एक कूड दिवन तांची देखभाल करता. पैशांची मदतय करता.

प्रतिबालाक लागून खुदियाची आनी इरफानाची मजुमदारा कडेन भेट जाता. मजुमदार आदलेच टर्नर कंपनींत कामाक आसता. इरफान आनी मजुमदाराची इश्टागत जावन, इरफान लेगीत मजुमदारा भशेन साम्यवादी चळवळीत रिगता, तो मजुमदाराच्या पावलार पावल दवरून कामगार-चळवळ चलोवंक लागता.

मारहाणींतल्यान जाल्ल्या दुखापतींतल्यान सहदेव कांय म्हयन्यांनी बरो जाता. मजुमदार ताका पत्थरखेडा नांवाचे एके ल्हानशे खणीचेर अर्द-पगारी नोकरी दिता. फकत सरकाराक दाखोवपा खातीर खान-सरदाराची देडशे रुपयांची नोकरी करुन, सहदेव आपलो संवसार परतून उबो करता. ताका आतां दोन चले आनी एक चलीय जाल्ली आसता. प्रतिबाला चल्याक एका बऱ्या खाजगी शाळेंत घालपा खातीर सहदेवाच्या फाटल्यान लागता. पूण पैशांचे अडचणीक लागून सहदेव तें कानामनार घेना. पूण बायलेन परतें परतें सांगतकीच तो वचून शाळेच्या अधिकाऱ्यांक मेळटा. तो अधिकारी ताका शाळेच्या व्यवस्थापनाच्या खंयच्याय एका वांगड्या कडल्यान फावोर घेवन यो म्हूण सांगता. तो ताका जे. पी. सिंहाचें नांव सांगता. आपल्या चल्याक घेवन जेन्ना तो जे. पी. सिंहाच्या घरा पावता, तेन्ना ताका कळटा हो जे. पी. सिंह म्हणल्यार आपल्याच गांवांतलो, आपल्याच वांगडा गांव सोडून आयिल्लो जुगेश्वर. आपल्याच कोशा भितर रावपी, कोणाचेच लगाडेक पडनाशिल्लो, पूण अत्यंत वेव्हारी आनी महत्वाकांक्षी जुगेश्वर आपले जिणेंत पैसो करपा खातीर मेळत ते मार्ग आपणावन, आयज कोट्याधीश जाल्लो आसता. ताच्या दारांत सरकारी अधिकारी, खण-अधिकारी तशेंच मजुरांच्यो लायनी लागिल्ल्यो आसतात. सहदेव ताचें तें वैभव पळोवन आपल्या चल्याचें काम सांगनासतनाच थंयच्यान भायर सरता.

अशे तरेन पुराय रितीन निराश जाल्ल्या सहदेवाचो आपले जिणे वयलो विस्वासच ना जाता. तो सैरभैर जाता.

त्याच काळांत इंदिरा गांधी प्रधानमंत्री जाता आनी देशांतल्या सगळ्या खणींचें राष्ट्रीयकरण जाता. सहदेव वावुरता ती खण सरकाराच्या ताब्यांत वता. ताच्या नांवार कंपनीचे पी.एफ. खातें नाशिल्ल्यान ताका सरकारी जाल्ले तेच खणीचेर नोकरी मेळना. सनदशीर मार्गान ते खातीर केल्ले सगळे यत्न फुकट वतात. खण-अधिकाऱ्यांच्या जाग्यार आतां तांचेय परस चड भ्रश्ट सरकारी अधिकारी आयिल्ले आसतात. तांकां दिवपाक सहदेवा कडेन पैशे आसनात. तो जुगेश्वरा कडेन मदतीचे आशेन वता. पूण तो लेगीत ताचे कडेन तीन हजार रुपया लांच मागता. पैशे नासत जाल्यार नांव बदलून दुसऱ्या नांवान नोकरी मेळोवपाचोय सल्लो तो दिता. सगळी वेवस्था, वयल्यान सकयल मेरेन भ्रश्ट जाल्ल्याचें पळोवन सहदेव निर्शेता.

निमणें ताची गांठ भारव्दाज नांवाच्या एका युनियन लीडरा कडेन पडटा. ताचें युनियन रातची मनश्याक मारपाची सुपारी घेता आनी दिसाची पिस्तुलाच्या कुस्तार मजूर युनियन चलयता. सहदेवा सामकार संबंदीत अधिकाऱ्याच्या पोटाक पिस्तूल रोखून भारव्दाजाचे मनीस, सहदेवाचें काम करून घेतात. परतून सहदेवाचो संवसार जाग्यार पडटा. आतां फकत हिंसात्मक मार्गानच समाजांत बदल/क्रांती घडूंक शकता, अशा मताचेर सहदेव पावता आनी तो ल्हवू ल्हवू भारव्दाजाच्या चपक्यांत वचपाक लागता. तो ताच्या युनियनाचो अघोशीत लीडर जाता. कंपनींत ताचें वजन वाडटा. गरजू मजूर आनी पिडीत बायलो मदती खातीर ताचे कडेन येतात.

खणींचें राष्ट्रीयकरण जातकीच मजुमदार आदलेच कंपनींत साम्यवादी कामगार चळवळीच्या वावराक नेटान सुरवात करता. ल्हवू-ल्हवू मजूर लोकां मदीं आत्मविस्वास निर्माण करून तो तांचें संघटन घडयता. तांचे प्रस्न सोडोवपा खातीर धडपडटा. ताका

इरफान लेगीत साथ दिता. सहदेव हिंसेच्या मार्गान चल्ला हें मजुमदाराक कळटा. तो ताका भारव्दाजाचो सांगात सोडपाची विनवणी करता. पूण सहदेव आतां सुखवस्तू जाल्लो आसता आनी तो मजुमदाराचें कानामनार घेना.

निमणें भारव्दाजाचे चळवळीक हिंसेचो ओतो येता. भारव्दाजाचे लोक दिसा-उजवाडा आपल्या विरोधकांच्यो हत्या करतात. दुसऱ्या दिसा विरोधक भारव्दाजाच्या मनशांचेर हल्लो करतात. सकाळीं, दनपारां केन्नाय भर बाजारात खून जातात. बेछूट गोळीबार जाता. गर्देंत तरणाट्या चलयांक हेरून भर वस्तींत तांचे कपडे पिनतात, छातयेक हात घालतात, अब्रू लुट्टात. युनियनां, ठेकेदार आनी सरकारी अधिकारी हांचे मदीं संगनमत आशिल्ल्यान तशेंच सरकारी अधिकारी आनी पुलीस एकतर भित्ते वा भ्रश्ट आशिल्ल्यान कायद्याचो कसलोच भंय उरना. राजकारणी लोकच खणींचे ठेकेदार जातात, तेच खणी चलयतात, तेच कायदे करतात, तेच गुंड पोंसतात आनी पुलिसांनी कोणाक अटक केली जाल्यार तेच धरिल्ल्यांक फोन करून मेकळे करतात.

फुडें एक दीस भारव्दाजाचो उजवो हात आशिल्ल्या भरत सिंहाची भर बाजारांत हत्या जाता. भारव्दाज हे हत्येक लागून बिथरता. पांच जाणांक पुलिसांनी आरोपी म्हूण भितर उडयिल्ले आसतात. तातूंत समशेर नांवाच्या मजुमदाराच्या एका कार्यकर्त्याक बेश्टोच घुस्पायल्लो आसता.

ह्या पांचूय जाणांक कोर्टांतल्यान भायर सरल्या बराबर मारून उडोवपाचो कट भारव्दाज करता. पूण मजुमदाराक हें कारस्थान कळटकीच तो पुलिसांचे मदतीन त्या दिसा पांचूय जणांक भितरूच दवरपाची वेवस्था करता. ताका लागून भारव्दाजाचो प्लॅन चुकता. पिसाळिल्लो भारव्दाज तेच रातीं मजुमदाराचो खून करता. इरफान त्या हल्ल्यांतल्यान वांटावता.

दुसरे दीस शारांत एक भव्य मोर्चा मजुमदाराच्या खुनाच्या विरोधांत भायर सरता. हजारांनी मजूर तातूंत आपखोशयेन वांटो घेतात. आपलो एक सच्चो आनी प्रामाणीक फुडारी मेळ्ळ्याचें दुख आनी तिडक सगल्यांच्या तोंडांचेर आनी आंवलिल्ल्या मुठींतल्यान दिश्टी पडटा. पश्चातापान परिवर्तन जाल्लो सहदेव ते मरण-यात्रेंत वांटेकार जाता. हांगा कादंबरेचो दुसरो आनी निमणो वांटो सोंपता.

गोल्ड मायन

‘गोल्ड मायन’ ही विल्बर स्मिथ हांची कादंबरी 1970 वर्सा उजवाडाक आयली. पैशांच्या सुवार्थाक लागून मनीस कितलो सकयल पडूंक शकता ताचें दर्शन घडयत हो संवसार सारको चलचो म्हूण कांय सामान्य मनशांनी केल्ले यत्न ही कादंबरी दाखयता. दक्षिण-आफ्रिकेंतल्या किचनेरविले गोल्ड मायनीचेर ही कादंबरी आदारल्या. संवसारीक मळाचेर भांगराची बाजारपेठ आपल्या ताब्यांत दवरपा खातीर कांय खणी नश्ट करून उडोवपाचो कट कांय गर्भश्रीमंत लोक रचतात. भांगराचें वाडटें मोल नियंत्रीत करप हो तांचो उद्देश आसता.

आपल्या अधिकारान मदेळ्ळ्या वा आपणाक आयतें सय मेळचें म्हूण जिणेंत जोखीम उबारूंक तयार आशिल्ल्या एका दुबळ्या मनाच्या अधिकाऱ्या वरवी, एक फातराचो थर पोखरून खण-दुर्घटना घडोवन हाडपाचो यत्न हे लोक करतात. सोरपा भशेन रचणूक आशिल्ल्या ह्या फातरा थरा पोंदा फकत प्रचंड प्रमाणांत उदक आसतलें, असो भूगर्भशास्त्रज्ञांनी दाखलो दिल्लो आसतना लेगीत, त्या प्रस्तरा पेल्यान भांगराचे प्रचंड सांठे आसतले असो नकली अहवाल तयार करून तो सोंडर डीच मायनिंग कंपनीच्या मुखेल्याक, मॅनफ्रॅंड स्टीनराक भेटयतात.

स्टेनर साबार गजालींक लागून बेजार आसता. ताचें लग्न ते भांगरा खणीच्या मालकाचे - हर्चफेल्डाचे एकुलते एके नाती कडेन-टेरेजा कडेन जाल्लें आसता. स्टीनर हो थर फोडपाची जोखीम घेता. हेरांपरस बेगीन आनी रातीं भितर गिरेस्त जावपा खातीर, बेगिनांत बेगीन आनी कोणाकच कळूंक दिनासतना फातराचो थर फोडपा खातीर स्टीनराक प्रवृत्त करतात. स्टीनर ते खणीच्या भूपृश्टी वेवस्थापकाक-रॉडनीक ती फातरा रचणूक फोडपाचो आदेश दिता. रॉडनी ताका संभाव्य धोक्यां विशीं शिटकावणी दिता. पूण रातयां गिरेस्त जावपाच्या भ्रमांत स्टीनर ताचो सल्लो कानामनार घेनासतना मोन्यांनी फातर फोडपाची आज्ञा दिता. अनित्सेन आनी आपली नोकरी वचपाच्या भंयाक लागून रॉडनी ताचो आदेश मानता, पूण फुडारांतल्या धोक्याची सुलूस लागिल्ल्यान खणींतल्या कामगारांचे सुरक्षेखातीर पावलां उबारता.

मदल्या काळांत रॉडनीचो स्टीनराचे बायलेकडेन मोग जाता. स्टीनराक ही गजाल कळिल्ल्यान तो आनीकय निराश जाता.

बिग किंग कुलू हया खण-मजुरान दाखयल्ले हुशारेक लागून फुडाराचें अरिश्ठ टळटा. गोल्ड मायन उदकान भरून नश्ट जावपा पासून कुलू वांटयता. ताका लागून खणी वयल्या हेर मजुरांचो आनी रॉडनीचो जीव वांटावता. अती महत्वाकांक्षा, आशा, सत्ता, हिंसा आनी मोग अशा साबार गुणरसांनी भरिल्ली ही कादंबरी वाचप्यांक उमळशिकेचे तेंगशेर व्हरता.

विल्बर स्मिथान हे कादंबरेंत मनशाची सोंपनाशिल्ली हांव आनी आस, ताची हळशिकावणी महत्त्वाकांक्षा आनी ते खातीर खंयच्याय पांवड्याचेर वचपाची वृत्ती हया गजालींचेर व्हडा सुचकतायेन बोट दवरलां.

क्राय द बिलोव्हड कंट्री

‘क्राय द बिलोव्हड कंट्री’ ही नवलिका अँलन पॅटन हांणी बरयली. 1948 वर्सा ती ग्रेट ब्रिटन हांगा उजवाडाक आयली. आफ्रिकेंतल्या जोहान्सबर्ग हांगाच्या भांगरा खणींची फाटभूंय हे कादंबरेक लाबल्या.

खरें पळोवंक गेल्यार गोऱ्या मनशांनी केल्लें विघटन आनी ताचो परिणाम म्हूण काळ्या लोकांनी घडोवन हाडिल्लीं, चोरयो, खून, बलात्कार, हिंसा आनी रक्तपाता सारकीं समाजविघातक कृत्यां हे कादंबरेंत वाचूंक मेळटात. काळे आनी गोरे हांचेमदीं जाल्लें दुबावाचें वातावरण, परस्परां विशीं अविस्वास, दोनय वटेच्या फुडाऱ्यां कडल्यान जाल्लीं प्रक्षोभक भाशणां आनी तोंकाचीं विधानां तशेंच कृत्यां हांकां लागून आफ्रिकेची परिस्थिती नाजूक आनी संवेदनशीळ कशी जाल्या? तातूंत ‘चर्च’ हे धर्मीक संस्थेची जापसालकी कितें आसा? समाजांतले विचारवंत हे परिस्थिती कडेन कशे तरेन पळयतात? कांय लोक कातीन गोरे असुनय वर्णवाद सोपोवंक कशे काळजांतल्यान मुखार सरल्यात? तांचे कडेन समाज कसले नदरेन पळयता? काळ्या कातीच्या लोकां मदीं कसलो घुसमट चल्ला? तांचें नेतृत्व कसलें आसा? हे परिस्थितीचेर मात करपा खातीर शिक्षण, रोजगार, जनजागृताय, समजिकाय हांची भुमिका कितें आसा? अशा साबार प्रस्नांक हे कादंबरेंत जापो मेळटात. अत्यंत उच्च अशें मानवी-मुल्य, विचारांचो समतोल आनी संतुलीत बसका तशेंच काळाच्या फुडें वचून केल्लें चिंतप हांकां लागून ही कादंबरी म्हणल्यार वर्णभेद चळवळीचो जितोजिवो इतिहास, वास्तव आनी मनीसपणाची भावना जागोवपी फुडार थारल्या. वर्णभेदी दुस्वासांत खण वेवसायान भर घातल्या. जोहान्सबर्ग शारांत अचकीत लागिल्ल्या खनिज सांठ्याच्या सोदाक लागून त्या सामान्य शाराचो पुराय रितीन कायापालट जालो. युवरोपी वेवसायिकांनी ह्या शाराचेर ताबो मेळयलो. त्या शाराची आनी पर्यायान पुराय आफ्रिकेची अर्थीक स्थिती ह्या गोल्ड-मायन्सांचेरच निंबून

आशिल्ली. जोहान्सबर्गांतल्यो उंच इमारती, संवसारांतलें एक अजाप मानिल्लें सिटीहॉल, सुंदर पार्कटावन, तातूंतलीं गोऱ्या मनशांचीं आकर्शक घरां, युवरोप्यां खातीरचीं अर्विल्लीं आनी अद्ययावत हॉस्पिटलां हें सगळें झगझगीत वैभव खणींतल्या भांगराक लागुनच शक्य जाल्लें.

जोहान्सबर्ग शारा पासून खूब पयस, सैमाचो वरदहस्त लाबिल्ल्या पूण दुकळाच्या सांवटाखाला जगपी डोटशेनी गांवांत रावपी रेव्हरंड स्टीफन कुमालो आनी ताच्या कुटुंबाची ही परवड.

रेव्हरंड स्टीफन कुमालो आनी ताची बायल डॉटशेनी, नाताल, आफ्रिकेंतल्या एका ल्हानशा गांवांत रावतात. ताचो भाव जॉन, जोहान्सबर्गांत मेस्तपणाचो वेवसाय करता. तो वेवसाय करता. ताची भयण गर्टरूड (ताचेपरस 20 वर्सांनी ल्हान) आपल्या ल्हान भुरग्यासयत मीनाखणीर गेल्ल्या घोवाक सोदीत, जोहान्सबर्गांत वता. तीय परती येना. आपले आतेक सोदूंक कुमालोचो चलो आबालसम वता. तोय परतो येना. कुमालो आनी ताची बायल गांवांत एकटीच उरतात. भाव-भयण-चलो कोणाचीच कांयच खबर मेळना.

एक दीस जोहान्सबर्गांतलो एक फादर सिमांगू ताका ताचे भयणीविशीं-गर्टरूडाविशीं बरयता. ती साप्प वायट परिस्थितींत आसा म्हूण सांगता. तेन्ना कुमालो गांठीक आशिल्ले सगळे पैसे घेवन बायलेक एकली सांडून दोन दिसांचो प्रवास करून जोहान्सबर्गांत पावता. थंय तो पयलीं आपले भयणीक संकश्टांतल्यान सोडयता. ती वेश्या जाल्ली आसता. तिच्या ल्हान चल्याचेर तिचो भोवच मोग आसता.

उपरांत ताची भावाकडेन-जॉनाकडेन भेट जाता. ताचो वेवसाय बरो चलता. दुसरे बायलेकडेन तो काजार जाल्लो आसता. तो राजकारणांत रिगिल्लो आसता आनी कामगार चळवळीचें नेतृत्व करता. कुमालो पाद्री आसता आनी भोवच श्रद्धाळू आसता,

जाल्यार ताचो भाव जॉन मात नास्तीक आसता, तो चर्चीक मानीना. खण-मजुरांच्या मागण्यां खातीर ताणें चळवळ उबारिल्ली आसता.

मुखार कुमालो आपल्या चल्याच्या, अबालसमाच्या सोदाक लागता. अबालसम थंय चोर जाल्लो आसता. वेगवेगळ्या टोळ्यांनी वावरून तो चोरयो करता. बिराडां बदलता. धाकल्यो-धाकल्यो चोरयो करून तो पोट भरता.

जोहान्सबर्गांतलो फादर सिमांगू (जाणें ताका चीट बरोवन आफोवन घेतिल्लो आसता) ताची रावपाची वेवस्था श्रीमती लिथेबेच्या घरांत करता. कुमालो आपले भयणीक वेश्या-वेवसायांतल्यान आनी बेकायदेशीर सोऱ्याच्या वेवसायांतल्यान सोडोवन हाडून (तिच्या चल्यासयत) थंयच दवरता.

अबालसमाच्या सोदाखातीर कुमालो आनी सिमांगू खूब भोंवतात. पूण ताणें बिराडां सतत बदलिल्ल्यान तो तांकां मेळना. निमाणें एका सुधारगृहांत (रिफॉर्मेटरी) तो आशिल्ल्याचें कळटा. थंय वतकीच तो आतां सुदारला आनी ताका एके फॅक्टरींत नोकरी दिल्या हें कळटकीच ते थंय वतात. पूण तो फाटले कांय दीस थंय येवंक ना म्हणपाचें कळटा.

मजगतीं एके चलयेचेर अबालसमाचो मोग जावन तिका दीस गेल्यात म्हणपाचें कळटा, ती चली (कुमालोची जावपाची सून) तांकां मेळटा. ती पिरायेन 18-19 वर्सांचीच आसता. ते म्हणसर एका गोऱ्या मनशाचो-आर्थर जार्वीसाचो खून-हत्या जाल्ल्याची खबर येता. त्या खुनाच्या आरोपाखाला अबालसम आनी ताचो बापुलभाव मॅथ्यू (जॉनाचो चलो) तशेंच आनीक एक भुरगो पाफ्युरी हांकां अटक जाल्ल्याचें तांकां कळटा. कुमालोचेर दुख्खाचो दोंगर कोसळटा. तो अबालसमाक तुरुंगांत वचून मेळटा. अकस्मात आनी अनपेक्षीतपणान मुखार जार्वीस आयिल्लो पळोवन काचाबूल जावन आपणे ताचेर गुळी

मारली, अशें अबालसम ताका सांगता. ते तिगूय जार्विसाच्या घरांत चोरयेक गेल्ले आसतात.

पाद्री सिमांगू आनी ताचे सांगाती, अबालसमाखातीर वकील सोदतात. श्री. कार्मीचेल तांची केस देवाच्या नांवान फुकट घेता. जाचो खून जाला तो आर्थर जार्विस, कुमालोच्याच डोटशेनी गांवा लागसार आशिल्ल्या इक्सोपो गांवांतलो आसता.

आपल्या चल्याच्या खुनाची खबर कळिल्ल्यान जार्विसाचो बापूय आनी आवय जेम्स आनी मार्गारेट, विमानान जोहन्सबर्गाक सुनेच्या कुळारा पावतात. आपलो पूत 'काळ्या' लोकांचो बरें मागपी आशिल्लो. तो तांचेर भोवच मोग करतालो आनी तांचेखातीर वावुरतालो. तो भोवच वाचिल्लो आनी चिंतपी जावन आशिल्लो. जॅरीस एका क्लबांत वावुरतालो, जाचो उद्देस वर्णविद्वेश सोंपोवपाचो आशिल्लो, अशी माहिती आवय-बापायक मेळटा.

न्यायालयांत तीनय आरोपींचेर खटलो चलता. अबालसमाक फांशीची ख्यास्त जाता. हेर दोगजाण (ते थंयच आशिल्लेच म्हणपाचे) पुरावे नाशिल्ल्यान मेकळे सुट्टात.

निमणें कुमालो आपली भयण गर्टरुड, भाचो, आपली सून (फाशीची ख्यास्त जाल्ल्या अबालसमाची तरणेपणाच्या हुंब्यावयली गुरवार बायल, हांकां घेवन डॉटशेनी गांवांत परतुपाचो निर्णय घेता. पूण ताची भयण गर्टरुड मात पळून वता. गांवांत परतिल्लो कुमालो गांवचें परिवर्तन करपा खातीर धडपडटा. ताच्या यत्नांक खून जाल्ल्या आर्थर जार्विसाचो बापूय आनी आवय जेम्स-मार्गारेट जार्विस हांचो सांगात मेळटा. व्हड काळजाचो जेम्स जार्विस आपल्या पुताच्या मर्णाचें दुख्ख गिळून, काळ्या-गोन्या कातीच्या प्रस्नाचेर बरें शिक्षण, आधुनीक शेती, दुकळाच्या संकश्टा सावन गांवाक वांटोवपा खातीर धरण आनी हेर जमता तितली मदत करून दुख ल्हव करपाचो आनी

आपली जापसालकी पुराय करपाचो यत्न करता. अबालसमाक फांसार चडयतात आनी जाण्टो कुमालो गांवची सेवा करीत आपणाली काकुळटेणी जीण सारता.

2.2.8 मिनाखण वेवसायाचेर आदारीत हेर साहित्य

गोंयांतल्या मराठी कथा-कादंबरेंतलें मिनाखण वेवसायाचें चित्रण :

1. 'इदवास' ही मराठी कादंबरी चंद्रकांत गावस हांणी 2007 वर्सा बरोवन उजवाडायली. ही कादंबरी बेकायदेशीर आनी व्हडा प्रमाणांतले वृक्षतोडयेक लागून पर्यावरणाची आनी मानवी जिणेची जाल्ली अपरिमीत हानी दाखयता. ह्या कादंबरेंतलें एक पात्र दत्तारामाच्या तोंडांत अशें वाक्य आयलां:

“आतां लोक गोंयांत खणीर कामाक वतात. तांकां दोन रुपया मेळटात.” (पान 19) (अनुवादीत).

2. 'देऊळ' ही मराठी कथा श्री. विठ्ठल गावस हांणी 'लवण' ह्या कथा-झेल्यांत 2003 वर्सा उजवाडायली. एका मिनाखणीच्या गांवाचेर ती आदारिल्ली आसा. एका कृशी आदारीत गांवांत पांचवोचार सैम आसता आनी थंयची सैमीक संसाधनां अफाट आसतात. पूण एक दीस त्या गांवांत मिनाखण सुरु जाता आनी गांवचें पुराय रूपूच बदलून वता. नव्या आनी आदल्या रुपाचें दर्शन लेखकान अशें घडयलां:

“देवळाच्या प्रवेश-व्दारांतल्यान ताका मुखावयलो वाठार, परिसर दिश्टी पडटा. एखादरे फासकेंत घातिल्ले भशेन. तो एक लांब उस्वास सोडटा. सगळे कडेन पाताळिल्लें तांबडेभडक धुल्लाचें साम्राज्य... दोंगराक पडिल्ले व्हड-व्हड फोंड, उक्त्या दोळ्यांनी खोलायेचो थाव घेवंक जायना इतले.... आतां तांबडे मातयेच्या राशींनी नव्या पर्वतांची रांग तयार केल्ली. शेकान शेक तांबडे चिकण मातयेचो पट्टो, हांगाच्या शेतांचें अस्तित्वच ना करून उडोवपी... शेतांक रेवाडो घालून व्हांवपी

व्हाळ... कितलें नितळ खळखळीत उदक व्हांवतालें तातूंत! दनपारच्या वेळार काश्टी मारिल्लीं गांवांतलीं सगळीं पोरंबाळां थंयच न्हातालीं आनी तांचे वांगडा गांवांतलीं गोरवां-वासरां लेगीत. गांवांतले नवे सुनेक कपडे उमळटना आपल्या नव्या घरांतल्या सुखदुख्खांक उमळ फुट्टाली ती हांगाच. व्हाळाचे एके कडेन माड-माडयो मळबा कडेन सर्त करताले जाल्यार दुसरे वटेन लांबचे लांब पातळिल्लीं पाचवीचार शेतां, दोळ्यांभितर आसपावनात इतलीं. झाडांपेडांतल्यान सुकण्या-सवण्यांच्या चिवचिवाटाचें म्होंवाळ संगीत आयकूंक येतालें. जाल्यार शेतांच्या बांदार धवीफुल्ल बकीं एके हारीन बसतालीं. माड-माडयांवयल्यान माकड आपले छातये वयल्या पिलांची मात लेगीत पर्वा करी नासतना बिनधास्त हुडयो मारताले उपरांत ह्या व्हाळांतल्यान तांबडें उदक व्हांवक लागलें. शेंकड्यांनी मनशांचे बळी दिवन व्हाळाच्या उदकांत मनशांचें रगत व्हांविल्ले भशेन. आतां ताचें रितें सुकिल्लें पात्र भयाण दिसतालें, मरून पडिल्ल्या अजस्त्र हाराभशेन.” (पान 37) (अनुवादीत).

गांवांक अशें उजाड करतकीच एक दीस ती खण खनीज सोंपिल्ल्यान बंद पडटा. अख्खो गांव रितो जाता. एकूच जाणटेलो त्या गांवांत उरता, उपाय ना जावन. हे कथेंत मिनेर गोंयां भायलो दाखयला (शेट रामचंदानी). ताणें गांवांतल्या लोकांक देवूळ बांदूंक एक लाख रुपया दिवपाचें उतर दिल्लें आनी त्या बदलांत दोंगर पोखरून मीन काडपाची परवानगी मागिल्ली.

ताच्या पयलीं लोक आपापले खोंपींतूच देवाची पूजा करताले. रातचे भजन-अभंग म्हणटाले. मिनाखण सुरू जातकीच पुराय गांव यंत्राभशेन जालें. गांवांतल्या लोकांक काम मेळ्ळें, लोकांच्या हातांत चार पैशे घोळूंक लागले. लोकांची अर्थीक स्थिती सुदारली. खोंपी जाग्यार नळ्यांचीं घरां आयलीं. शेणाचे जमनीच्या जाग्यार तिजुले आयले. शेट रामचंदानी म्हणल्यार गांवचो देव जालो.

पूण उपरांत गांवांत कामगार संघटना आयल्यो. घोशणा, मोर्चा, हिंसा, हांणी गांवची शांतताय इबाडली. देवळांत कोणूच पावना जाले. गांवांत बारा सुरु जालीं. वेसनांचें प्रमाण वाडलें आनी उपरांत एक दीस खणीवयलें मीन सोंपिल्ल्यान गांव ओस पडलो. मिनाखण आयिल्ली तेन्ना लोकांक मीन, खनीज, तातूंतल्यान जावपी लाब हांचे विशीं कांयच खबर नाशिल्लें. तेविशींचो हो संवाद:

“पात्रांव इतली माती कित्याक व्हरता?” एका गांवकाऱ्यान विचारलें.

“आरेस...हे मातर्येंत भांगर आसा भांगर” मिशिना वयलो मनीस झेतान सांगूंक लागलो.

कितें“ भांगर?”

हय?, हय भांगर”

“ही माती शेट जपानाक धाडटा. ते लोक काडटात तातूंतले भांगर”...(पान 83)
(अनुवादीत).

आनी निमणें मीन सोंपतकीच जाल्लो संवाद पळयात:

“खंय वता ?” मिशिना वयल्या मनशाक ताणें विचारलें.

“दुसरे कडेन.” मिशिनावयल्या मनशान जाप दिली.

“कित्याक ?”

“माती काडूंक”.

“आनी आमच्या गांवांतली माती ?”

“तातूंतलें भांगर सोंपलें आतां.”

“कितें? आमचे गांवचे मातयेंतलें भांगर सोंपलें?”

“हय सोंपलें.”. (पान 87) (अनुवादीत).

खण बंद पडटकीच लोकांनी परतून शेतांभाटांकडे धांव मारली. पूण तातूंतले आतां कांयच उरूंक नाशिल्लें. गांवभर पातळिल्ली ती फकत तांबडी माती आनी धुल्ल.

3. पाज्ज-कोंकणी कथा, पुंडलीक नायक

‘पाज्ज’ ही पुंडलीक नायक हांची कथा, मुठय (सेवा समिती प्रकाशन, मडगांव 1977) हया कथा झेल्यांत उजवाडाक आयली. कथा वाचतकीच होल्मता, हे कथे वयल्यान पुंडलीक नायक हांणी मुखार ‘अच्छेव’ कादंबरी रचली. हाचोच अर्थ ‘अच्छेव’ कादंबरी म्हणल्यार ‘पाज्ज’ कथेचोच आशय-विस्तार आनी रुप-विस्तार.

‘पाज्ज’ कथेंत विठाबाय नांवाचे खणीर खडी वेंचपाचें काम करपी एके बायलेची काणी सांगल्या. कसलेंच काम करूंक लायक नाशिल्लो बेकार घोव आनी तीन भुरगीं, असो विठाबायचो संवसार. घोवान पेशे जोडपाची अपात्रताय सिद्ध जातकीच विठाबायन खणीर कामाक वचपाचो निर्णय घेतलो. तिच्या भुरगेपणांत ती सुखान रावताली. तरणेपणांत तिणें जायती मजा मारिल्ल्याचो उल्लेख कथेंत आसा. लग्ना उपरांत नाकर्त्या घोवाक लागून तिच्या वांट्याक कश्ट-दगदग आयिल्ले, जाची मात तिका संवय नाशिल्ली.

जोडिल्ली जोड घर चलोवपा खातीर आनी घोवाच्या विडी आनी सो-याच्या वेसना खातीर सोंपताली. दीसभराच्या कामाचो शीण वच नाशिल्लो. तेभायर घरात दुदाचें भुरगें आशिल्लें. निमणें हे सगळे दगदग सोंसूंक जायना जावन विठाबायन सादिक

नांवाच्या ड्रायव्हराचें सांगणें आयकून ड्रायव्हरांक जेवण रांदून वाडपाचें काम स्विकारलें. मदीं मदीं ती थंय रातची रावंक लागली आनी निमणें ती आपलीं भुरगीं आनी आळशी घोव हांकां सोडून सादिका वांगडा पळून गेली.

अशे तरेन हे कथेंत सुखाक चटाविल्ली एक बायल पैशांक लागून संवसाराक कशी फाट करता, ताचें चित्रण केलां. खण-वेवसायांतले ड्रायव्हर बायलां कडेन आपल्या उपभोगाची वस्तू म्हुण पळयतात ताचेंय चित्रण हे कथेंत वाचूंक मेळटा.

4. इंग्लीशिंग तलें साहित्य

1. किंग कोल, अष्टन सिनक्लॅर, इंडी पल्बिश (2008)

कॉलेजींतलो एक विद्यार्थी कोलोराडो हांगा मिनाखणीक भेट दिवपाक वता, ताका थंयची जीण जाणून घेवपाची आसता. पूण थंयचें चित्र पळोवन तो अजाप जाता. थंय पुराय असुरक्षिततायेचें वातावरण आसता. प्रवाश्यांक नागोवन तांचे पैसे चोरतात. थंयचे खण-मजूर कोळश्या-खण कंपनीच्या व्हड चेपणा खाला वावुरतात. खणीवयले खंयचेय गजाली विशीं कागाळ करतल्याक जीव वगडावपाचो पडटा. मिनेर खंयच्याच कायद्यांक पाळो दिनात. फकत शाळेंत मेळपी शिक्षणाक लागून विद्यार्थ्यांक भायल्या संवसारा विशीं माहिती मेळटा. थंयचे सगळे खण-मजूर मध्ययुगीन गुलामां भशेन रावतात तांकां खणीर सुटयोय आसनात आनी हेर कसले लाबय मेळनात. चर्चीतल्यान पाद्री फकत लोकांचे वेसनाधीनतायेचेर उलयतात. पूण कोणूच गरिबी आनी मिनेरांनी केल्ल्या अन्याय आनी शोशणा आड उलयनात.

खण-मजुरांक तांणी उत्पादीत केल्ल्या कोळश्याच्या प्रमाणा वयल्यान फटयतात. मजुरांच्या राष्ट्रीयत्वा प्रमाण तांचे मदीं भेदभाव करतात. खणीं वयल्या तरणाट्या चलयांक थंयचे सुपरवायजर शिंदळकेक लायतात कामगारांक एकमेकांच्यो चाडयो करपाक प्रवृत्त करतात ताका लागून कामगारां मदीं दुबावाचें वातावरण निर्माण जाता. मायनिंग कंपन्यांनी न्याय-वेवस्थेंत आनी राजकारणांत कसो भ्रश्टाचार माजयला, ताचें दर्शन हें पुस्तक घडयता. (संदर्भ : www.amazon.com).

2. **स्ट्रेंज अँड धीस वॅदर हँज बीन**, अँन पॅनकेक, शूमेकर अँड हॉर्डे (2007)
शारांत सुरू जावंक सोदपी खणीक लागून एक कुटूंब विभक्त जावपाचो धोको निर्माण जाता. ताचेर हें पुस्तक आदारलां. (संदर्भ: www.amazon.com).
3. **कोल कॅम्प जस्टीस**, टू रॉगस् मेक अ रायद रिचार्डो गार्सिया,
युनिवर्सिटी ऑफ न्यू मॅक्सिको प्रेस (2005)
न्यू मॅक्सिकोच्या उत्तर-पश्चिमे कडल्या कोळश्या खणीं वयल्या कॅम्पांतल्यान थंयचे असुरक्षित परिस्थिती आड संघर्श सुरू जाता एका कामगार संघटनेची स्थापना जाता. कामगार संघटनेच्या फुडाऱ्यांन खणीं वयल्या अन्याया आड केल्लो संघर्श ह्या पुस्तकांत दाखयला
(संदर्भ : www.unmpress.com)
4. **किंग कोल'स स्लेवस**, विलियम जी. विलियम्स, बर्ड स्ट्रीट प्रेस (2002)

मिनाखणीक लागून नोक्यो, रोजगार निर्माण जाले, जहाजांक, बोटींक, रेल्वेक आनी कारखान्यांक बळगें मेळ्ळें, जांकां लागून अमेरिका एक सशक्त देश म्हूण मुखार आयलो पूण खणीक लागून कितल्याश्याच जाणांचे जीव गेले आनी कितल्योश्योच बायलो विधवा जाल्यो. 18 व्या शेंकड्याचे अखेरेक बरयिल्ली ही कादंबरी. पॅनसिल्वानिया हांगाच्या कोळश्या-खणीवयल्या कामगारांचे जिणेचेर ती आदारल्या.

(संदर्भ: www.abebooks.com)

5. **कोल कॅम्प डेस्**, रिकार्डो गार्सिय, युनि. ऑफ न्यू मॅस्सिको प्रेस (2001)

हे कादंबरेत मॅक्सिकोंतल्या कोळश्या-खणीवयल्या कामगारांची संघर्शमय, गरीब आनी दुखी जीण चित्रीत केल्या. (संदर्भ: www.unmpress.com)

6. **‘द फर्नदेल कोलियरी डिजास्टर्स’**, हॅरीस, गॅरेथ, ग्लिनकोच, पाँटीप्रीड म्युजियम.

‘द फर्नदेल कोलियरी डिजास्टर्स’ हें पुस्तक (घडये सत्यकथा) गॅरेथ हॅरीस ह्या ग्लिनकोच हांगा रावपी लेखकान रचलां. ह्या पुस्तकांत ताणें 1891 वर्सा फर्नदेल हांगाचे खण-दुर्घटनेची काणी सांगल्या. हे दुर्घटनेत 178 खण-मजुरांक मरण आयिल्लें. फाटली 20 वर्सां हो लेखक खण-दुर्घटनांचेर पुस्तकां रचता. पूण ताचीं हेर पुस्तकां हाताक लागूंक नात. तातूंत अल्बियन कोलियरी आनी होपकिन्स्टोन हांगाच्या दुर्घटनांचो आसपाव जाता. मिनाखण-दुर्घटनांचेर आपूण कितेंय बरयतलों, अशें दिसूंक नाशिल्ले. पूण फर्नदेल हांगाचे दुखेस्त घडणुकेन म्हाका बरोवंक प्रवृत्त केलो, अशें ताणें पुस्तकांत म्हणलां.

हया पुस्तकांत फकत दुर्घटनांचीच खबर येवंक ना, जाल्यार समाजाचेर खणींच्या जाल्ल्या परिणामांचीय चर्चा केल्या. मिनाखणींनी भुंयेपोंदा वावुरतना खण-मजुरांक सामकारावंचे पडटात त्या धोक्यांचें आनी जोखिमांचें वर्णन हया पुस्तकांत वाचूंक मेळटा. संदर्भ: (रोंडा लीडर हया वेल्श खबरापत्रांत 17 जानेवारी, 2013 दीसा डेव्ह एडवर्डस् हाणें दिल्ले बातमे वयल्यान.) (संदर्भ:www.walesonline.co.uk-news/local authors /latest book.).

2.2.9 मीनाखण वेवसायाचेर आदारीत चलचित्रां

खण-वेवसाय आनी खण-वेवसायाचेर आदारीत कथा, कादंबरी आनी हेर साहित्य हो चित्रपट सृश्टीचे नदरेन सदांच एक आकर्शणाचो विशय थारला एकाच वेळार लाखांनी मजुरांचे प्रस्न, प्रचंड अर्थीक उलाढाल आनी राजकारण हांकां लागून समाजाचेर भोवआंगी परिणाम करपी, गरिबी, भ्रश्टाचार, हिंसा, विस्थापन, पर्यावरणनाश अशे कितलेशेच प्रस्न धगधगावपी हो वेवसाय म्हणल्यार उद्देगीकरणाचे अनिर्बंधतायेची आनी आत्यंतिकतायेची तेंगशी जाल्ल्या कारणान चित्रपटांक हो वेवसाय भरपूर मसालो दिवपी थारला. हॉलिवूड तशेंच बॉलिवुडांत खण-वेवसायाचेर जायत्या चलचित्रांची निर्मणी जाल्या. तातूंतलीं चडशीं चलचित्रां खण-वेवसाया वयल्या कादंबऱ्यांचेर आदारीत आसात. एक बरो चित्रपट निर्माण करूंक लागपी दीर्घकालीन समस्या, संघर्श, धाडस, धोको, सैम-सौंदर्य, नायक आनी खलनायक अशे सगळे घटक मायनिंग वेवसायांत आसतात. तातूंतले कांय महत्वाचे चित्रपट अशे आसात:

इंग्लीश चलचित्रां

1. द ट्रेजर ऑफ द सियेरा माद्र

1948 वर्सा हो चित्रपट प्रदर्शित जालो. खण-वेवसाया वयलो तो बऱ्यांतलो बरो चित्रपट मानतात. भांगरा-खणीच्या सोदा खातीर गेल्ल्या हजारेक लोकांची ही काणी. स म्हयन्यांच्या काळा उपरांत तातूंतल्या एकल्याक भांगर मेळटा. ताचेर ताचो तशेंच हेर णवशें णव्याण्णव लोकांचो हक्क आसता.

2. दॅर विल बी ब्लड

हो चित्रपट तेला-खणीचेर आदारला. पूण तातूंतलो नायक भांगर-खणीक लागून गिरेस्त जाता आनी उद्देजक म्हूण गाजता ज्या काळांत खणीचेर कसल्योच सुरक्षा-सुविधा उपलब्ध नाशिल्ल्यो त्या 18 व्या शेंकड्याचो उत्तरार्ध आनी 19 व्या शेंकड्याचो पुर्वार्ध ह्या काळांतल्या खण-कामगारांचे प्रस्न ह्या चित्रपटांत मांडल्यात. 2007 वर्सा हो चित्रपट प्रदर्शित जालो.

3. नॉर्थ कंट्री

एके खण-मजूर बायलेन आपल्याचेर जाल्ल्या लिंगीक छळा आड दाखल केल्ले केशीचेर आदारून 2005 वर्सा ह्या चित्रपटाची निर्मणी जाली.

4. कोल मायनर्स डॉटर

लॉरेटा लीन नांवाचे एके अल्पवयीन काजारी चलयेचेर हें फिल्म आदारलां. तिचो बापूय बचर होलो, केंदुकी हांगा एक खण-मजूर आसता, आनी ती खूब गरिबींत वाडिल्ली आसता. तिच्या घोवाच्या प्रोत्साहनाक लागून ती एक व्हड गायिका म्हूण नामनेक पावता.

अकादेमी पुरस्कार जैतीवंत हें फिल्म 1980 वर्सा प्रदर्शित जालें. सुजन कॅम्पबॅल बर्टोलेटी हांचे कादंबरेचेर ह्याच नांवाचो आनीक एक चित्रपट आदारला. तातूंत लॅटीमॅर, पॅनसिल्वानिया हांगाच्या कोळश्या-खणींचें 1890 तलें वास्तव वर्णन वाचूंक मेळटा. हातूंत प्लकी अनेकता ही चली पॅनसिल्वानियांतल्या एका खण-मजुरा लागीं लग्न जाता. तिच्या घोवाचो तिचेर मात लेगीत मोग आसना. पयले बायले पसून ताका जाल्ल्यो तीन चलयो लेगीत तिचेर मोग करिनात. तांच्या काळजांत आपले आवयच्या मर्णाच्यो यादी ताज्यो आसतात आनी प्लकी लेगीत पोलंडांतलें आपलें भुरगेपण विसरूंक ना. अशें स्थितींत हें नवें घर सांबाळपा खातीर ती पेंगट बांदता.

5. किंग सोलमन्स मायन

हो चित्रपट 1950 वर्सा प्रदर्शित जालो. एके वज्राचे खणीचो सोद घेवपाक गेल्ल्या आनी बेपत्तो जाल्ल्या खण-संशोधकाचो सोद घेवपाक एक धाडशी मनीस भायर सरता. ताची काणी हांगा चितारल्या.

6. गॅलेक्सी क्वेस्ट

विज्ञान-साहित्याचेर आदारीत हो चित्रपट. आपलो वेवसाय आनी तारूं तिगोवपाचे नदरेन जहाजा वयलें खनीज चोरपाचो यत्न करपी कॅप्टनाचेर तो आदारला.

हिंदी चलचित्रां

काला पत्थर

काला पत्थर (ब्लॅक-स्टोन) हो चासनाला कोळसो खणीचेर आदारीत चित्रपट 1979 वर्सा प्रदर्शित जालो. तो आशिल्लो. यश चोप्रा हांणी तो दिग्दर्शित केल्लो. सलीम-जावेद हांणी बरयल्ल्या कथानकाचेर तो आदारिल्लो. यश चोप्रा

हांचो एक क्लासीक चित्रपट म्हूण ताका वळखतात अमिताभ बच्चन, शशी कपूर, शत्रुघ्न सिन्हा, प्रेम चोप्रा, राखी, परवीन, नितू सिंग ह्या दिग्गज कलाकारांक लागूनय तो गाजलो. मिनाखणीच्या मालकाच्या कामगार विरोधी कारवायांचेर तो आदारला. कामगारांक फावो त्यो सुरक्षा- सुविधा आनी उपकरणां दिवंक नाशिल्ल्यान खणींत आयिल्ल्या कृत्रीम-हुवाराक लागून शंभरां वयर मजुरांच्या जिवाक धोको निर्माण जाता. हे घडणुके आड संघटीत जावन कामगार संघर्श करतात, ताचें संघर्शमय चित्रण ह्या चित्रपटांत पळोवंक मेळटा. तशेंच कोळसो-खणीचें विदारक रुप आनी ताचे परिणाम भोवच प्रभावीपणान ह्या चित्रपटांत दाखयल्यात.

मिनाखणीचेर आदारिल्ले हालीं तेंपा वयले हेर हिंदी चित्रपट म्हणल्यार 'गॅंगस् ऑफ वासीपूर' (2012), गुंडे (2013), जातूंत कोल-माफियांचें चित्रण केलां. 'कोयेलांचल' ह्या नांवान दिग्दर्शक आशू त्रिखा हांचो झारखंडांतल्या कोळसो-खणींचेर आदारीत चित्रपट येवपाचो आसा. राजकारण, प्रशासन आनी मजुरांचे प्रस्न तातूंत मांडल्यात.

कोंकणी चलचित्रां

अलीशा

कोंकणी चित्रपटा भितर आतां मेरेन खण-वेवसायाचेर आदारीत प्रदर्शित एकमेव चित्रपट म्हणल्यार, 'अलीशा'. 2004 वर्सा हो चित्रपट श्री. राजेंद्र तालक हांणी निर्माण आनी दिग्दर्शित करून प्रदर्शित केलो. ह्या चित्रपटांत मिनाखणीक लागून जाल्लो पर्यावरणाचो इबाड, वेसनाधीनताय, कुटुंबांची ताटातूट आनी हेर समाजीक प्रस्नांचेर उजवाड घातला. एका उद्देजक कुटुंबांत सून म्हणून

आयिल्ली पर्यावरण-मोगी बायल कशे तरेन कुटुंबाचें मतपरिवर्तन करून वृक्षारोपण आनी हेर पर्यावरणी अनुकूल उपक्रम राबोवंक जैतीवंत जाता ताचें काळजाक स्पर्श करपी चित्रण ह्या चित्रपटांत पळोवंक मेळटा. खण-वेवसायान पर्यावरणाचो भक्षक जाय नासतना, पर्यावरण-इश्ट म्हूण आपली प्रतिमा निर्माण करची, असो संदेश हो चित्रपट दिता. नामनेचे कोंकणी लेखक श्री. दामोदर मावजो हांणी ह्या चित्रपटाचें पटकथा लेखन केलां. ह्या चित्रपटाक 52 व्या राष्ट्रीय फिल्म महोत्सवांत कोंकणींतलें उत्कृश्ट फिचर फिल्म म्हूण पुरस्कार मेळ्ळो. 2004 च्या आंतरराष्ट्रीय फिल्म महोत्सवांत हो चित्रपट प्रदर्शित केल्लो.

मराठी चलचित्रां

उद्ध्वस्त

श्री. सुभाष भेंडे हांचे 'उद्ध्वस्त' कादंबरेचेर आदारून त्याच नांवाची एक दूरदर्शन मालिका सुरू जाल्ली. पूण कांय कायदेशीर बाबींक लागून ती बंद पडली.

-----X-----X-----

प्रकरण 3:

अभ्यासार्थं न्यायलललुल कलदंलुलतली सललललल

प्रकरण 3:

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतली समाजजीण

3.1 कुटूंब वेवस्था

अच्छेव

‘अच्छेव’ कादंबरी गोंयांतल्या दिवचल तालुक्यांतल्या कोळंब हया ल्हानश्या गांवांत घडल्या. हे कादंबरींत अस्सल परंपरीक जीण जगपी कुटुंबांचें चित्रण बरोवप्यान केलां. तातूंत पंढरी (शेतकार घोव), रुक्मीण (बायल) आनी तांचीं दोन भुरगीं- नानू आनी केंसर, हया कुटुंबाची काणी प्रातिनिधीक रुपांत सांगल्या. घोव-बायल, आवय-बापूय, भाव-भयण, पूत-धूव अशा नात्यांनी तांचे मदले संबंद घट विणिल्ले आसतात. पंढरी दीसभर शेतांत राबता, रुक्मीण घरची कामां करता आसतनाच घोवाक शेतकामांत मदत करता. कुटूंब गरीब आसा. घरांत खावपा-जेवपा पुरतेंच आसा. भुरग्यांनी घरकामांत मदत करची म्हूण आवय तांकां म्हणटा:

“आतां झगडीं नाका रे. बाप्पा येवपाचो जालो. चला, दोगांय लागोन नासणें दळून सोंपयात. फाल्यां दोगांकय आख्खी एक एक भाकरी”. (पान 12).

हरशीं फकत शीत, सुंगटांची कडी आनी सुको पेडवो खावन जगतल्यांक भाकरी हें पक्वान्न दिसता. पूण गरीब आसून लेगीत तें समादानी कुटुंब आसा. घोव-बायल एकचारान आनी एकमेकांक विस्वासांत घेवन संवसार करतात. तांची भुरग्यांचेर भोवच माया.

कश्टांची जीण सारपी पूण खेळीमेळीन रावपी हया कुटुंबांत, गांवांत खण येतकीच मात पुराय रितीन बदल घडटा. पंढरी शेतांत वचच्या जाग्यार आपली बैलांगाडी घेवन खणीर फातर फोडपाच्या आनी बैलांगाडयेंत भरून ते शेनोरेर पावोवपाच्या कामाक वता. हे वटेन पलतडचो

बाबुसो नांवाचो खणी वयलो दलाल रुक्मीणी कडेन गोड उलोवन आनी तिका कापड, फुलां भेट दिवन खुश करता आनी तिका भोगता.

ल्हवू-ल्हवू पंढरीक खणी वयल्या दुडवांची रूच लागता आनी चड पैसे जोडपाचें सपन पळयत, तो आपल्या चल्याक- नानूक आनी चली-केसराक लेगीत खणीर कामाक व्हरता. खणीर कामाक गेल्ल्या पंढरीची शेता कडेन आडनदर जाता. पंढरीची भलायकी ल्हव-ल्हवू इबाडपाक लागता.

घरांत पैसे येतात पूण समादान उरना. गांवांतल्या चालीरितींक पंढरी आनी रुक्मीण पैशांनी मेजूंक लागतात. मास्तर आपले शिकोवणेचें भात मागूंक आयला अशें समजून रुक्मीण खणी वयल्या पैशांच्या नेटार “भात नाका जाल्यार मास्तराक ते वांट्याचे पैसेच दियात. तेची गरज भागतली कसली.” (पान 109) अशें म्हणटा. पूण दोगांय जाणां नानूक खणी वयल्या कामाचो बंद करून शाळेंत घालपाक तयार आसनात. वयल्यान नानुकूच शाळेंत वचपाची इत्सा ना अशी फट मारतात.

धा वर्सां भितर पंढरी खणी वयल्या वावराचो बंद जाता. ताका अकाली जाणटेपण येता. टी.बी.चें दुयेंस जाता. बाबुशा वांगडच्या कुडी भोगांक लागून रुक्मीणीक लिंगीक दुयेंस जाता नानूक सोप्याचें आनी बायलांचें वेसन लागता. केंसर खणी वयल्या ड्रायव्हराचे वासनेक बळी पडटा. पंढरीचें सगळें कुटूंब उद्ध्वस्त जाता.

निमणें नानू खणी वयल्या राशी पोंदा चिड्डून मरता. केंसर ड्रायव्हरा वांगडा पळून वता. पंढरी आनी रुक्मीण मात खणीन भेट दिल्ली दुयेसां आंगार काडीत जितीं उरतात अशे रितीन खण वेवसायान निर्माण केल्ले दुडवांचे आशेक लागून पंढरीच्या पुराय कुटुंबाची वाताहात जाता. पुराय गांवांतले कोसळिल्ले कुटुंबीक जिणेंचे दर्शन बरोवप्यान पंढरीच्या कुटुंबाच्या माध्यमांतल्यान घडयलां.

होमकांड

‘होमकांड’ कादंबरी सत्तरी तालुक्यांतल्या एका ल्हानशा गांवांत घडटा. फकत तीशेक घरांचो हो गांव. ह्या गांवांत शिवरामाचें घर आसता. शिवराम भट जातींतलो आसता आनी भटांची चार आनी वीशेक हेर जातींचीं घरां ह्या गांवांत आसतात.

पुराय कादंबरेंत फकत शिवरामाच्या कुटुंबाची काणी सांगल्या. हेर कुटुंबांचो फकत गरज थंय उल्लेख केला. शिवरामाचे आवय-बापूय, काका-काकी आनी तांची चली-अक्का. शिवरामाचो बापूय शास्त्री आशिल्लो. जाल्यार काका जोतिशी. काका आनी काकी कश्ट-मेहनतीच्या वावरांत तरबेज जाल्यार शिवरामाची आवय घरकामांत. शिवराम आनी ताची बापोल भयण आक्का कुळागरांत वावरून, सैमाच्या गोपांत ल्हानांची व्हड जाल्लीं. कुटुंबांत दोनय भाव आनी तांच्या बायलां मदीं मोगाचें आनी आपलेपणाचें नातें आशिल्लें.

मुखार सोरपान फुंकिल्ल्यान काकीक मरण आयलें. तिचो विरह सोसूंक जाय नाशिल्ल्यान काका संन्यास घेवन यात्रेक गेलो. वचचे पयलीं आपले एकच धुवेचें ताणें लग्न केलें.

उपरांत घरांत फकत शिवराम आनी ताचे आवय-बापूय उरले. शिवरामाचे लग्न जातकीच घरांत ताची बायल अरुंधती आयली. उपरांत खणी वयल्या सुरींग स्फोटाक लागून शिवरामाचें घर कोसळून ताची आवय बापूय दोगय मातयेच्या राशी पोंदा चिड्डून मेले. अशे तरेन शिवरामाच्या कुटुंबाची वाताहात खणीक लागून जाली.

शिवरामाचे पुराय कुटुंब सुसंस्कृत संस्कारी आशिल्लें. ताच्या बापायक आनी काकाक गांवांत खूब रेस्पेद आशिल्लो. शिवरामाची आवय गांवांतल्या अडचल्ल्यांक-भुकेल्ल्यांक सदांच मदत करताली. फुडली सगळी काणी शिवरामान खणी आड केल्ल्या एकाकी संघर्शाची आशिल्ल्यान आनी अरुंधती मिनेराची रखेल जाल्ल्यान शिवरामाचें पुराय कुटुंब उद्ध्वस्त जाता.

उद्ध्वस्त

हे कादंबरेत विठू-साळू तांचो पूत पंढरी आनी भिकू-मोगा आनी तांची धूव बकुळा तशेंच म्हाबळू भटाच्या कुटुंबांची काणी विस्तारान आयल्या.

विठू आनी साळू भाटकार देसायाच्या शेतांत मुंडकार आसतात. भाटकार देसाय सबावान बरो आशिल्ल्यान विठूचें कुटुंब उपाशी पडना. पूण भरपूर कश्ट करून लेगीत नवें पीक येवच्या आदींचे दोन-तीन म्हयने पेजेर रावचें पडटा. विठू आनी साळू दोगांय शेतांत राबतात जाल्यार पंढरीक तांणी शिकपा खातीर दिवचले ताच्या मामागेर दवरिल्लो आसता. गांवांतलीं सगळींच कुटुंबां भोवच मायेस्त, एकमेकांक समजून घेवपी, एकमेकांच्या अडीअडचणींक पावपी आसतात. गांवांत एकचार आसता. झगडीं, किजिलां हांचें नांव लेगीत गांवांत आसना. गरिबी आसली तरी एके तरेचें समादान गांवांत नांदता. जातीचो वयलेचार आसलो तरी देवीच्या उत्सवाक वा धालां मांडार सगळे एक जातात. कुटुंबांतल्या व्यक्तित्तांचो एकमेकां कडेन बरो संवाद आसता. कितेंय करपाचें जाल्यार कुटुंबांत सामुहीक निर्णय जातात

भिकू आनी मोगा हांचें कुटुंब विठूच्या कुटुंबाच्या मानान खावन जेवन सुखी आसता तांचें स्वताचे मालकीचें शेत आसता. तांचें चली बकुळा गांवांत मुखा वयल्या शिक्षणाची सुविधा नाशिल्ल्यान शिक्षण सोडटा आनी गांवांतलीं गोरवां राखता. विठूलो पंढरी आनी भिकूलें बकुळा हांचे भितर भुरगेपणा सावन मोगाचें नाजूक नातें निर्माण जाल्लें आसता

गांवांत म्हाबळूभट, ताचो उच्च-शिक्षीत चलो रामनाथ आनी सून उर्मिला हांचेंय कुटुंब रावता. म्हाबळूभट आनी रामनाथ स्वता कुळागरांत खपतात. कुळागर तांची वर्साची भूक भागयता. अशे तरेन पुराय गांवांतलीं कुटुंबां आपल्या वा हेरांच्या शेता-कुळागरां-भाटांचेर जगतात.

पूण गांवांत मिनाखण येतकीच ही परिस्थिती रोखडीच बदलता. लोक शेतां-भाटांतलो वावर सोडून खणींचेर कामाक वतात. खणींचेर काम केल्ल्यान तांकां रोख पैशे मेळटात. ताका

लागून सदच्या जेवणाची चिंता आनी सैमाचेर आदारिल्ल्या शेतांच्या पिकांचो हुस्को ना जाता. रोख पैशे हातांत आयिल्ल्यान लोकांचें जिवनमान सुदारता. बरें जेवण, कपडे लोकांक परवडूंक लागतात. पूण हाका लागून कुटुंबीक स्थितींत फरक पडटा खणीवयल्या कश्टांक लागून आनी हातांतल्या पैशांक लागून सोऱ्याचें वेसन वाडटा, ताका लागून कुटुंबांत कलह, झगडीं, केस्तावां आनी मतभेद जातात. पंढरीचें आपल्या बापाय कडलें नातें आनी बकुळेचें आपलो आवय कडलें नातें इबाडटा. बकुळा खणी वयल्या इब्राहीम नांवाच्या मॅनेजराच्या मोगाच्या जाळ्यांत फसता आनी आपणाली कूड ताका ओंपता. इब्राहीम एक तडीपार जाल्लो गुन्यांवकार आसता. बकुळाक वापरून घेतकीच आनी खणीर विरोध करपी रामनाथाक, कंपनी कडल्यान सुपारी घेवन अपघातांत जायबंदी करतकीच तो फरार जाता.

खणीर कामाक लागतसून इब्राहीमा कडल्यान पैशे, भेटी, कपडे आनी सुखाचीं सपनां मेळटा आशिल्ल्यान ते धुंदींत बकुळाक पंढरीच्या मोगाचो विसर पडटा आनी ताचें नातें ती तोडटा. ते वटेन खणी वयल्या प्रदुशणाक लागून म्हाबळभटाचें पुराय कुळागर नश्ट जाता तेंच दुख घेवन म्हाबळ मरता, जाल्यार ताचो उच्च-शिक्षीत चलो रामनाथ आपल्या कुळागराची राखण करपा खातीर खण-कंपनी कडेन संघर्श करता. पूण तो एकाकी पडल्यान कंपनी अपघात घडोवन ताका अपंगूळ करता.

अशे तरेन हे कादंबरेंतलीं सगळीं कुटुंबां खणी वयल्या वावरांतल्यान मेळपी पैशांचे आशेक लागून उद्ध्वस्त जातात. कुटुंबांतल्या नात्यां मदीं भरून येवपा ना इतलें अंतर निर्माण जाता.

‘भीष्माचा डोंगर’

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेंतली कुटुंब वेवस्था नात्या-पात्यांनी बांदिल्ली अशी परंपरीक वेवस्था आसा. हे कादंबरेंत दाजी नाबराचें कुटुंब, धर्मा-सावित्रीचें कुटुंब, दाजीच्या दोन भावांचीं कुटुंबां

आनी भाऊ कुलकर्ण्याचें कुटूंब अशीं प्रतिनिधीक कुटुंबां पळोवंक मेळटात दरेकलें कुटुंब आपापल्या फायद्याचें पळयतात. गांवचें कोणाक पडिल्लें आसना. दाजी नाबराच्या कुटुंबांत ताची कश्टकरी बायल आतेबाई, धावी शिकिल्लें चली वासंती आनी इशकोलांत शिकपी चलो श्रीकांत आसात. दाजी दीसभर पुस्तकां वाचता आनी फकत आदर्शवादाचीं सपनां पळयता. आपलें घर चलोवंक ताका तांकना. ताची बायल आतेबाई मात काळा परस भोवच फुडलें चिंतपी आसता आनी तीच कुळागरांत वावर करुन कुटूंब चलयता दाजीची जबरदस्तीन निशाणी घेवंक ताचे भाव आनी पुतणये येतात तेन्ना तीच दुर्गेचें रुप घेवन तांकां धांवडायता. आपलो घोव संवसाराक कसलोच हातभार लावपाक पावचो ना, हाची जाणविकाय आसून लेगीत, तोंडान फटकळ आशिल्ली बायल, ताका केन्नाच आपल्या मनांतल्यान अपमानीत करिना. पूण जेन्ना निमाणे कडेन दाजी तिका सांग नासतना तिच्या वस्तीचें पेटूल विकपाक व्हरता, तेन्ना मात तीस वर्सांच्या संवसारा उपरांत ताणे आपल्याचेर विस्वास दवरूंक ना म्हण ती खंती जाता. आपल्या घोवाक दुशणां दिलीं म्हूण आपल्या भावान धाडिल्लो दोनशें रुपयांचो चॅक, तिच्या वखदपाण्याक पैशांची गरज आसून लेगीत ती पिनून उडयता.

दाजीचे चलयेचो वासंतीचो सबाव बापाय भशेन बेभरवंशाचो आसता. मनांतल्यान विजयाचेर मोग आसून लेगीत तें ताका स्विकारपाक शकना. वयल्यान गांवांतल्या लोकांनी आपणाक विजयाचे वेंगेंत आसतना पळयलें म्हूण उरफाटें विजयान आपल्याचेर जबरदस्ती केल्ल्याचें नाटक करुन तें ताका बडोवपाक लायता. फुडें व्दारकानाथा कडेन आयिल्ल्या शारिरीक संबंदांक लागून दीस वतकीच, ताणें लग्न जावपाचें उतर दिवन लेगीत तें ताचे कडलें नातें तोडटा. अशे तरेन बापाय भशेन उरफाटे-सुरफाटे अताकीक निर्णय घेवन तें निमाणें आत्महत्या करपा कडेन पावता.

श्रीकांत ह्या नाबराच्या चल्याक गांवांतल्या बामण भुरग्यां कडल्यान मार सोंसचो पडटा. आपल्या राजिनाम्याक लागून रित्या जाल्ल्या ग्रामपंचायतीच्या वांगडी पदा खातीर दाजी अण्णाचें, जाती भायले व्यक्तीचें नांव सुचयता म्हूण सगळीं बामण भुरगीं श्रीकांताचेर बहिश्कार घालतात. ताका मार बडय करतात. वयल्यान ताचे भयणीचो बामण नाशिल्ल्या विजयाचेर मोग आसा म्हूण ते ताका चाळयतात तशेच अवस्थेंत संघर्श करीत हो सान भुरगो जियेता. आपले दुयेंत आवयची सेवा करता.

धर्मा-सावित्री आनी तांचें चली शकू अशें एक कुटूंब. धर्मा सामको दुबळो आनी लाचार मनीस आसता. ताची बायल उकतेपणान देहविक्री करुन पेशे जोडटा. खण येवच्या पयलीं ती बंड्या नाबराची रखेल आसता. पूण खण येतकीच मात ती खण-मालक, मॅनेजर आनी मजुरांक देह-विक्रय करुन खुलेआम वेश्या-वेवसाय करता. आपल्या धंद्यांत तीं आनीकूय कांय चलयांक हाडटा. तिचे हे नाच पळोवन हतबल जाल्लो धर्मा लोकांगेर मानायपण करीत जगता. धर्माचो आपले चलयेचेर शकूचेर भोवच मोग आसता. वेश्या-वेवसायांत बुडिल्ल्यान सावित्रीचो चलये कडेन कसलोच संवाद आसना. धर्मा मात शकूक बरें शिकोवन व्हड करपाचें सपन पळयता. अशे तरेन आवय-बापूय आसून लेगीत अनाथ, निराधार जीण जगपी हें गोड आनी शिटूक अल्पवयीन चली निमाणें खणी वयल्या एका मेस्त्र्याचे चाळवल्ले वासनेची शिकार जाता. पुराय जिवीतभर भिवकूच्या बाबत मनशाची जीण जगिल्लो धर्मा मात, शकूचेर बलात्कार करपी मेस्त्र्याचो जीव घेता आनी आपूण जावन पुलिसांचे सुवादीन जाता.

दाजी नाबराचे दोगूय भाव फकत आपल्या गुंड जाल्ल्या पोरांच्या कुस्तार गांवाचेर शेक गाजयतात. आपल्यो जमनी तांणी गांवांतल्या गरीब लोकांक कसपाक दिल्ल्यो आसतात. ताका लागून भोवजन समाज तांचे पांगेंत आसता. बाळ्या नाबर आपल्या पांच गुंड प्रवृत्तीच्या चल्यांच्या आदारान गांवांत दहशत निर्माण करता. जाल्यार दुसऱ्या भावाचो चलो बंड्या सोरो आनी वेश्यांच्या वेसनांनी बुडिल्लो आसता.

पूण दाजीच्या भावांच्यो बायलो मात कणखर सबावाच्यो आसतात. आपल्या भुरग्यांक लेगीत इंग्लीश शिकोवचें म्हूण त्यो आपूण जावन घरा भायर सरुन शाळेंत येवन विजयाक मेळटात.

भाऊ कुलकर्णी हो एक बेरकी आनी पाताळयंत्री मनीस आसता. ताचे बायलेचो उल्लेख कादंबरेंत केल्लो ना. भाऊ जमीनदार आसता आनी तो भोवजन समाजाक आपले दावणेक बांदून जियेता. आपल्या गुंड चल्याक व्दारकानाथाक पंचायतीचेर वेंचून हाडपा खातीर तो साम-दाम-दंड-भेद चारूय तरांचे उपाय करता. पूण तातूंत अपेस आयिल्ल्यान तो अण्णाक उदकांत पळयता. ताचो चलो व्दारकानाथ गांवांत फकत गुंडगिरी करीत भोंवता. आपल्या चल्याक सगळे तरेचीं वेसनां आसात, हें ताचो बापूय सगळ्यांक अभिमानान सांगता. अडचणींत सांपडिल्ले वासंतीक धीर दिल्ल्याचें नाटक करुन व्दारकानाथ ताका आपल्या नकली मोगाच्या जाळ्यांत घुसपायता आनी ताचो भोग घेता.

गांवांतलीं हेर कुटुंबां खण येवन लेगीत दळडिरांत आनी दुखांत जगतात हाचें कारण, तांच्या भुरग्यांच्या हातांत खणी वयल्या कामाचे आयते आनी आलायते पैसे आयिल्ल्यान, तीं आवय-बापायक लेखिनात. दीसभर खणीर वावुरपी चल्यां फाटल्यान आनी रातीं गांवांतल्या हेर चल्यांचीं फकणां करीत हीं भुरगीं मवाली जातात.

अशे रितीन खण वेवसायाक लागून पुराय रितीन भंग जाल्ले कुटुंबवेवस्थेचें वर्णन 'भीष्माचा डोंगर' कादंबरेंत वाचूंक मेळटा.

अकरा कोटी गॅलन पाणी

'अकरा कोटी...'
कादंबरेंतलीं मजूर कुटुंबां बिहारांतल्या गया तालुक्यांतल्यान चंद्रपूर महाराष्ट्रांतल्या कोलियरीचेर वावरूंक आयिल्लीं आसतात. तातूंत खणीवयले मजूर तर आसातच, त्या भायर म्हाले आनी हेर बारीकसारीक वेवसायीक लेगीत आसतात. तशेंच

युनियन लीडर, खान, सरदार आनी हेर अधिकारी लेगीत आसात. खणीचेर तीस वर्सां काम केल्लो आनी खानसरदार जाल्ल्या तिवारीचाचा सारके बुजुर्ग आसतात, तेच प्रमाण नव्यान रुजू जाल्ले, निकते लग्न जाल्ले तरणाटेय आसतात. कोलियरींत वाडत वचपी खोपींच्या लायनींनी ते आपापलीं बिराडां करून रावतात. मॅनेजर आनी हेर अधिकारी वर्गाची वेगळी कॉलनी आसता.

सगळ्याच अर्थीक स्तरांतल्या कुटुंबा मदीं जिणे विशींचें एक सपन, संकश्टाचेर मात करपाची मानसीक तयारी आनी संघर्शाची उपजत वृत्ती दिश्टी पडटा. खणी वयलो दरेकलो जाण्टो मजूर आपल्या पुताक वा सोयऱ्याक खणीचेर नोकरी मेळची म्हूण धडपडटा. खणीचेर जाल्ल्या दरेका अपघातांत आपले मनीस ना न्ही? म्हूण दरेकलो हुसक्यान पळयता.

दिवेचा सारक्या प्रामाणीक मॅनेजराक लेगीत कुटुंबीक संघर्शाक तोंड दिवचें पडटा. 'अकरा कोटी' हे अभ्याशिल्ले एकेच कादंबरेंत एक प्रामाणीक खण-मॅनेजर दाखयला. तो दरेका अपघाता वेळार जिवाची पर्वा करिनासतना खणींत देंवता. आपले बायलेक केन्ना न्हय तें पिकचराक व्हरपाचें उतर दिवन लेगीत, खणीचेर घडिल्ले घडणुकेक लागून ताका तें उतर पाळूंक जमना. निमणें हेर 430 मजुरां वांगडाच तोय बी खणींत बुडून मरता.

अभ्याशिल्ल्या साबार कादंबऱ्यां मदीं हे कादंबरेचें आनीक एक खाशेलपण म्हणल्यार, हेर सगळ्या कादंबऱ्यांनी खण-मॅनेजर वा खण-अधिकारी वा ठेकेदार वा मालक खणी वयल्या मजुरांचेर अरिश्ट येतकीच हात वयर काडटात, पळून वतात वा प्रकरण चिड्डून उडयतात. मात फकत 'अकरा कोटी' कादंबरेंतलो स्वामी हो खण-तज्ञ आनी अधिकारी, आपले भश्टाचारी करणेक लागून खणींत उदक भरतलें आनी शेंकड्यांनी लोक मरतले म्हूण पश्चातापान पोखरता आनी निमणें अपघात टाळपा खातीर यत्न करता.

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरेतली कुटुंबां म्हणल्यार कोलियरींत खोंपींनी रावपी मजुरांची कुटुंबां आनी खणी भायल्या वाठारांत रावपी कांय गांवांतलीं कुटुंबां-जातूंत सामान्य शेतकामती आनी जमीनदारांचो आसपाव जाता.

खोंपींनी रावपी कुटुंबां पयसुल्ल्या गांवांतल्यान आयिल्लीं आसतात. चंचल कुमाराचें एक प्रतिनिधीक कुटुंब हांगां चितारलां. चंचल आपली बायल आनी दोन भुरग्यां सयत कोलियरींत रावता. बायल आनी घोवाचें नातें भोवच समजिकायेचें. घोवान खणीर वावरून जोडून हाडप आनी बायलेन घरची उस्तवारी करप. आपल्या भुरग्यांक शिक्षण दिवपाची बायलेची इत्सा आसता. ते खातीर ती खोंपी भायर एक गाय पोसता. दुदाच्या पुरक उत्पन्नांतल्यान भुरग्यांक शिकोवचें, बरे कपडे हाडचे अशें तिचें सपन आसता. पूण गाबणी आसतनाच एक दीस ती गाय मरता आनी तिचीं सपनां मातीमोल जातात. चंचलाचो जाणटो बापूय कुड्डो जावन गांवांतल्या घरा आसता. ताची देखभाल विधवा जाल्ली ताची भयण करता. सगळ्याच कुटुंबांची हीच परवड आसता.

कादंबरेत विकासाचे भयणीचें कुटुंब चितारलां. खणी लागसारच्या गांवांत तिका दिल्ली आसता. घोव कसलेच तरेचें काम करूंक निरुपेगी जाल्ल्यान तीच ल्हान-सान कामां करून ताका पोसता. तिका मांय-मांव वा घरचीं आनीक कोणच नाशिल्ल्यान विकास हो तिचो एकमेव आदार आसता. विकासाक खणी वयले गुंड मारतात, तेन्ना ती ताका आपणागेर हाडून स म्हयने ताची कुयदाद घेता. ताणें युनियनाच्या कामांत पडचें न्हय, लग्न जावन संवसार करचो, अशी तिची इत्सा आसता. पूण विकास लग्न जावपाक पुराय न्हयकार दिता आनी आपली जीण युनियनाच्या वावराक ओंपता.

गांवातलीं जमीनदारांचीं कुटुंबां लेगीत खणीपोंदा गेल्ल्या आपल्या शेतजमर्नीची नुकसान भरपाय मेळटली, हे आशेर जगतात. कंपनी आड ते खातीर आंदोलन करपा विशीं चिंतपाचें लेगीत धाडस तांचे कडेन आसना.

अशे तरेन 'कोयले की खान' कादंबरेंतली कुटूंब-वेवस्था साप्प कोलमडिल्ली आसा. फकत नात्यांच्या अनुबंधाक लागून तीं कुटूंब तिगून आसात

फायर एरिया

'फायर एरिया' हे कादंबरेंत खणीक लागून निर्माण जाल्ल्या एका कृत्रीम नगराची काणी सांगिल्ली आशिल्ल्यान, हे कादंबरेंत गांवांतली परंपरीक कुटूंब-वेवस्था दिश्टी पडना. मुळांत आपले-बापूय वा भाव-भावजय वा बायल भुरग्यांक गांवघरा दवरून, पोट भरपा खातीर आयिल्ले हे मजूर. देखून कुटूंब वेवस्थेंतलीं नातीं, संबंद आनी दुवे हांगा वेगळ्या मापान मेजचे पडटात.

हे नवलिकेचो नायक सहदेव. झारखंड राज्यांतल्या सतगांव गांवांतल्यान आपल्या एका गांव-इश्टा वांगडा (जुगेश्वर) आनी लागींच्या गांवांतल्या एका तरणाट्या (रहमाना) वांगडा सिरसा खणीर येता आनी ननकू नांवाच्या ताच्याच गांवांतल्या जेश्ट मजुरा सयत ताचेच खोंपीत रावता. थंय ताची मजुमदार नांवाच्या एका खण-कर्मचाऱ्या कडेन वळख जाता. वळखीचें रुपांतर इश्टागतींत जाता. दोगूय जाण मजुरांचेर जावपी अन्याया आड आवाज उठोवपाचें काम करतात, म्हूण कंपनी एके घडणुके उपरांत तांका मास्बडय करुन कामावयल्यान काडून उडयता. सहदेव ल्हवूल्हवू मजूर युनियनाचें काम करूंक लागता फुडें हे खणी वयल्यान काडून उडयिल्ल्यान दोगय जाण शेजारचे गांवांतले कोलियरींत कामाक लागतात. तेन्ना मजुमदार आपले एके मानिल्ले भयणी कडेन ताची सोयरीगत जुळयता. थंयच्यान सहदेवाचो संवसार सुरु जाता.

सहदेवाची बायल प्रतिबाला विधवा आसता. तिचो घोव लेगीत सिरसा खणीचेर एक मजूर आसता आनी ताच्या मर्णा उपरांत मजुमदारानच तिका भयण मानून जगपाक आदार केल्लो आसता. सहदेव आपलीं विचारधारा आनी युनियनां बदलत रावता. केन्ना समाजवादी जाल्यार केन्ना कम्युनिश्ट. निमणें खणीचें राष्ट्रीयकरण जातकीच तो एका हिंसावादी युनियनाचें काम करपाक लागता. खणीचें राष्ट्रीयकरण जातकीच वगडायल्ली नोकरी परती मेळोवपा खातीर हे संघटनेन ताका मदत केल्ली आसता. पूण फुडें सहदेव आपली विचारधारा विसरून हिंसावादी युनियनां वांगडा व्हांवत वता तो भरपूर पैशेय बी जोडटा. अशे तरेन तो पथभ्रश्ट जाता.

दुसरे वटेन आंकवार मजुमदार निश्टेन आपलें काम चालू दवरता ताच्या कामाक मजुरां कडल्यान तेंको मेळटा तें पळोवन ताचो कांटो काडपा खातीर सहदेवाच्या युनियनाचो लिडर, मजुमदाराचो खून करता. निमणें सहदेवाक पश्चाताप जावन तो मजुमदाराच्या शिकयल्ल्या विचारां प्रमाण काम करपाचो निर्णय घेता. सहदेव आनी प्रतिबाला दोगांय एकमेकांचेर भोवच मोग करतात. प्रतिकूल परिस्थितींत प्रतिबाला ताका धीर दिता, समजायता आनी वेळ पडल्यार ताचेर फोगय काडटा.

हे कादंबरेंत सहदेवा वांगडा आयिल्ल्या हेर दोन व्यक्तित्वांच्या कुटुंबांचोय उल्लेख आयला. ताचे वांगडा आयिल्लो ताचो गांवभाव जुगेश्वर संदीसादूपणान ठेकेदार जाता आनी लक्षाधीश जावन फोल्गी जीण जगता. पयली बायल मरतकीच तो एके जुवान चलयेकडेन लग्न जाता.

सहदेवा वांगडा आयिल्ल्या ताच्या शेजारच्या गांवांतल्या रहमानाक खणी वयल्या अपघातांत मरण येता. पूण ताचे गांवांत आशिल्ले बायलेक कोणूच खरी गजाल सांगिनात. रहमान एके बायले वांगडा पळून गेलो अशी फट मारतात. पुताच्या विरहान रहमानाचो जाणटो बापूय मरता आनी ताची बायल खुदिया आपल्या ल्हान चल्याक-इरफानाक घेवन घोव गायब जावपाचें खरें कारण सोदून काडपा खातीर शेंकड्यांनी मैलांचेर आशिल्ले खणीर येता आनी

थंयच कोळसो विकून इरफानाक वयर काडटा. खुदिया भोवच संघर्शाची जीण जगता. तिचो चलो मजुमदाराच्या युनियनांत वता आनी मजुरांच्या कल्याणा खातीर आपलें जिवीत सारपाचो यत्न करता. 'फायर एरिया' कादंबरेंत कुटुंबांच्या संघर्शाची, वेदनांची आनी त्यागाची काणी सांगल्या.

गोल्ड मायन

हे कादंबरेंत मॅनफ्रॅड स्टीनर आनी तेरेजा स्टीनर हांच्या कुटुंबाची काणी येता. मॅनफ्रॅड उच्चशिक्षीत आनी हुशारय, पूण रातयां, झटपट गिरेस्त जावपाचें सपन पळोवपी आसता. ताचें लग्न हॅरी हिर्चफॅल्ड नांवाचे मिनेराचे एकलेच नाती कडेन, तेरेजा कडेन जाता. उपरांत बेगोबेग गिरेस्त जावपाच्या हावेसान, तो नकळटां, खण उदकांत बुडोवन नश्ट करपाच्या लंडनांतल्या कांय गुन्यांवकारांच्या, कारस्थानाक बळी पडटा. खणींतले फातराचे थर फोडपाचो यत्न तो करता, जांचे फाटल्यान ताणें चिंतिल्ले प्रमाण आनी त्या गुन्यांवकारांनी ताका सांगिल्ले प्रमाण भांगर आसना, तर फकत तुंबिल्लें उदक आसता.

मॅनफ्रॅड आनी तेरेजा हांचे वैवाहीक संबंद सारके आसनात. त्या भायर तेरेजाचें रॉडनी कडेन संबंद आशिल्ल्याची गजाल मॅनफ्रॅडक कळिल्ल्यान तो साप्प निराश जाता.

अशेतरेन गिरेस्त जावपाची अती-महत्वाकांक्षा आनी इबाडिल्ले नात्या संबंद हांकां लागून हें कुटुंब असमादानी जीण जियेता.

क्राय द बिलोव्हड कंट्री

'क्राय...' कादंबरेंत रेव्हरंड कुमालोच्या कुटुंबाचे काणयेच्या माध्यमांतल्यान द. आफ्रिकेंतले कुटुंब वेवस्थेचें दर्शन घडयलां. हीं कुटुंबां कृशी-वेवसायाचेर जगतात. तरणाटे चले जोहान्सबर्गांतल्या खणींचेर मजूर जावपा खातीर धांव मारतात. ताका लागून गांवांतल्या

जाणट्या मनशांचेर मर्णाची पाळी येता. गांवांनी पडिल्लो दुकळ आनी शेतांचेर वावरूंक तरणाट्यांचो उणाव हांकां लागून गांवांतले जाणटे उपासमारीन तडफडटात.

रेव्हरंड कुमालाचो भाव जॉन जोहान्सबर्गांत मेस्तपणाचो वेवसाय करुन थंयच स्थायीक जाल्लो आसता. तो थंय खण-मजुरांचें युनियन चलयता. कुमालो आनी जॉनाची एकूच भयण गर्टरूड, जोहान्सबर्गांत खणीचेर वचून बेपत्तो जाल्ल्या आपल्या घोवाचो सोद घेवंक जोहान्सबर्गांत वता. पूण ताय परती येना. आपले आतेक सोदूंक कुमालोचो चलो अबालसम जोहान्सबर्गांत वता, तोय परतो येना. निमणें आफ्रिकेंतल्या एका सिमांगू नांवाच्या पाद्री कडल्यान आपल्या चल्याची-अबालसमाची खबर मेळिल्ल्यान जाणटो कुमालो आपले बायलेक गांवांत दवरुन जोहान्सबर्गांत वता. थंयच्या राबित्यांत तो आपल्या भावाक मेळटा, भयणीक सोदून काडटा. ताची भयण गर्टरूड वेश्या जाल्ली आसता आनी बेकायदेशीर सोऱ्याच्या धंद्यांत पडिल्ली आसता. कुमालो तिका त्या नरकांतल्यान सोडयता. तिका एक ल्हान चलो आसता.

निमणें कुमालोक ताचो चलो मेळटा. पूण चोरी आनी खुनाच्या आरोपां खाला ताका अटक जाल्ली आसता. खुनाच्या आरोपा वयल्यान अबालसमाक फांशीची ख्यास्त जाता. मजगतीं ताची भयण-गर्टरूड लेगीत पळून वता, आनी अखेरेक कुमालो आपलो भाचो आनी अबालसमा कडेन कुडी-संबंद येवन दीस गेल्ले चलयेक-आपली सून मानून घेवन गांवांत परतता. अशे तरेन गरिबी, लाचारी, हिंसा, अवैध वेवसाय हांणी भरिल्ली कुटुंबीक स्थिती 'क्राय...' कादंबरेंत पळोवंक मेळटा.

3.2 अर्थ वेवस्था

अच्छेव

'अच्छेव' कादंबरेत एका कृशी-वेवस्थेचेर आदारिल्ल्या गांवाचें उद्देगीक-वेवस्थेंत कशें परिवर्तन जाता, ताचें वर्णन वाचूंक मेळटा. कोळंब गांवांतली सगळीं कुटुंबां शेतांचेर जगतालीं. तातूंतल्यान तांच्या वर्स भराच्या पोटाची वेवस्था जाताली. स्वताचीं शेतां आशिल्ल्यांक जेवणाची ददात नाशिल्ली. हीं कुटुंबां गरीब वा निम्न-मध्यमवर्गीय अर्थीक-स्थितींत जगतालीं. गांवांत रोख पैशांचो वेव्हार साप्प उणो जातालो. गांवची कसलीय सेवा वा मानाय-कामेरपण केल्ले खातीर रुपयाचें चलन मेळच्या वांट्याक मळणेर भात मेळटालें. शेतांत वावर करपी कामेऱ्यां-मानायांक दोन रुपया दिसावडो मेळटालो.

सोरो विकपी गादयेकार मळणेचेरच येवन, शेतकामत्यान पियेल्ल्या सोऱ्याच्या मोलाचें भात व्हरतालो. भट, मडवळ, म्हालो ह्या वेवसायिकांक आनी भुरग्यांक शिकोवपी मास्तराक लेगीत धान्य रुपांतच तांचे सेवेचो मोबदलो मेळटालो.

मिनाखण येतकीच हें चित्र बदल्लें. शेताचें उत्पन्न लागीं लागीं नश्ट जालें. गांवांतले भुरगे खणीर वचूंक लागिल्ल्यान शाळा बंद पडली. मास्तरान गांव सोडलो. गांवांतले लोक शेतां-भाटांनी मानायपण-कामेरपण करच्या वांट्याक खणीचेर फातर फोडपाक, ट्रकांनी माल भरपाक वचूंक लागले. तांच्या हातांत भरपूर पैसे घोळपाक लागले. खणीर मानाय-कामेऱ्यांक दरेकीं पांच रुपया मजुरी, बैलांगाडयेक सत्तर रुपया दिसावडो मेळूंक लागिल्ल्यान गांवाची अर्थ-वेवस्था बदलूंक लागली.

गांवांतले लोक एक-दोन रुपयाक लेगीत म्हारग आशिल्ले. पूण खणीक लागून तांच्या हातांत रुपया घोळूंक लागले. धा वर्सां आदीं पलतडच्या जयदेवान वर्सावळी प्रमाण एकावन्न रुपया दिवन गांवांतली पावणी व्हेल्ली. तोच जयदेव खण आयल्या उपरांत ती पावणी घेवंक

असमर्थ थारलो. ताचोय शेताचो वेवसाय बंद पडिल्ल्यान पंचात्तर रुपयां वयर लांस घालप ताका जमना जालें. गांवां भायल्यान कोळंबार नाटक करूंक आयिल्ले खणी वयले ड्रायव्हर पावणी सादोवपाक लागले.

गांवांतले तरणाटे खणीर ट्रक चलोवंक लागिल्ल्यान भरपूर पैशे जोडपाक लागले. तांकां म्हयन्याक दोन-तीनशें रुपया पगार, ओव्हरटायम मेळपाक लागलो. ते पैशे ते हॉटेलांतलीं खाणां-जेवणां, सोरो आनी खणी वयल्या चलयांचेर म्होडून वासना भागोवंक लागले.

कादंबरेंत गांवांतल्या सरपंचाचे मालकीचो ट्रक आशिल्ल्याचो उल्लेख आयला. बाजी वयले खलाशी ब्लॅकान फॉरेन वस्तू गांवच्या लोकांक विकूंक लागले. कादंबरेचे अखेरेक गांवांतली अर्थीक स्थिती साप्प पडली. शेताचें पीक ना जाल्ल्यान आनी खणी वयली जोड सोऱ्याक आनी वखदांक तशेंच कामवासनेक म्होडिल्ल्यान, निमणें शेतकामती पयलीं परसूय गरीब आनी मजूर कफल्लक जाल्ल्याचें चित्र दिश्टी पडटा. एका तेंपार खणीचेर मुकादम आशिल्लो पंढरी पैशांक पातेशीर जालो. जाणटेपणांत संवसार चलोवंक खणीर च्यायेचें दुकान घालपाची पाळी ताजेर आयली.

अशे तरेन गांवांत खणीक लागून भरपूर पैसो घोळपाक लागिल्ल्यान गांवची अर्थीक स्थिती पुराय रितीन कशी बदल्ली ताचें चित्रण 'अच्छेव' कादंबरेंत केलां.

होमकांड

'होमकांड' ही शिवराम नांवाचे सुशिक्षीत व्यक्तीन केल्ल्या खण-विरोधी संघर्शाची काणी. गांवची अर्थीक परिस्थिती सुमाराचीच आसता. चडशीं कुटुंबां भोवच गरीब आसतात. गांवांतल्यो जमनी भटांच्योच आशिल्ल्यान, त्यो जमनी खंडाक घेवन हेर जातींतली हीं कुटुंबां पोट भरतात. कांय जाण भटांच्या कुळागरांनी मजुरीय करतात.

कुळागरां आनी शेतां हें गांवचें उत्पन्नार्थे साधन. देखून भटांची कुटुंबां उच्चमध्यमवर्गीं जाल्यार हेर जातींची कुटुंबां गरीब गटांत म्होडटालीं.

गरिबी आशिल्ल्यान गांवांतले जायते लोक जेवपाक शिवरामागेर येताले. कोणागेर बाळंटीण आसल्यार शिवरामागेर साकुनूच जेवण वतालें. हाचे वेल्यान गांवांतले गरिबीची कल्पना येवची. गांवांत खण येतकीच वर्सभरांत शिवरामाच्या कुटुंबाची अर्थीक स्थिती लेगीत बिकट जावपाक लागता. खण-प्रदुशणाक लागून कुळागरांचें उत्पन्न देंवता मुखार निकृश्ट मातयेचे राशींचो पुराय दोंगर कोसळून शिवरामाचें पुराय कुळागर पुरवता बेघर जाल्ल्या शिवरामाची गत भिकाऱ्याची जाता.

‘होमकांड’ कादंबरेंत मजुरांचे अर्थीक स्थितीचेंय दर्शन घडयलां. सुमार दोन हजार मजूर त्या गांवांत आयिल्ले. खणी वयलो पगार हेंच तांचें उत्पन्न. चड करून कर्नाटक राज्यांतल्यान आयिल्ले हें मजूर हाताच्या पोटा वयले आसतात. तांची पोटां फाटीक तेंकिल्ली आसतात. फकत पोटा खातीर ते मजूर खणी वयलें कश्टाचें काम आपले जल्मभुंये पासून शेंकड्यांनी कि.मी. पयस येवन करतात. अशें तरेन खणीक लागून गांवची अर्थीक-वेवस्था कशी कोसळटा आनी गांवचे लोक तशेंच मजूर कशे भड्डून वतात, ताचें दर्शन हें कादंबरेंत घडयलां.

उद्ध्वस्त

‘उद्ध्वस्त’ कादंबरेंत देसाया सारके गिरेस्त भाटकार, म्हाबळभटा सारके आपलें कुळागर /शेत आशिल्ले मध्यमवर्गीं आनी गरीब-धाकटीं कश्टकरी शेतकामत्यांचीं कुटुंबां अशीं तीन अर्थीक स्तरांतलीं कुटुंबां आसात.

भाटकारांच्यो जमनी, शेतां आसात आनी गांवांत तातूंत राबूंक तयार आशिल्ले भरपूर मानाय-कामेरीं आसात. देखून भाटकाराक असुदाय उत्पन्न मेळटा. कश्टकरी समाज मात

अर्दपोटी, दोन-तीन म्हयने फकत पेज खावन जगता. देखीक स्वताचें शेत आशिल्ल्या भिकूची गत पळोवची. सकाळीं फुडें शाणू तागेर च्या-पाव खातीर येता तेन्ना भिकू ताका म्हणटा:

“शाणू, च्या-उंडो खंय परवडटा आमकां? म्हयन्या-दोन म्हयन्यांत च्याचें पाणी मेळल्यार खूब जालें.” (पान 56) (अनुवादीत).

फुडें आपले गरिबीची व्यथा सांगपी भिकूची बायल मोगाबाय भिकूचेर शीण काडटना म्हणटा:

“...मोगाबायन रागान म्हणलें, “व्हडलो भाटकार तूं कांतूबाबा भशेन! मरमर मरपाचें शेतांत. वर्सभर धड पेजेचो नीस काय मेळना! णववारी कापड घेवंक येना! म्हज्या आंगार पळय, झिरझिरिल्लें कापड कपयो लावन न्हेसतां...बरें नुस्तें खाल्ल्यार म्हयनो जालो...” (पान 58) (अनुवादीत).

ही गत जर आपणालें शेत आशिल्ल्या भिकूची जाल्यार हेर शेतकामत्यांचें फकत चिंतूं येता शेताचेर वावर करून तांकां दिसाक दोन-तीन रुपया दिसावडो मेळटालो. देखून तांच्या हातांत रोख पैशे येनाशिल्ले. आसताले ते फकत तांदूळ वा नासणे. परवडटालो तो फकत सुको बांगडो.

पूण मिनाखण येतकीच लोकांची अर्थीक स्थिती पुरायपणान बदल्ली. शेता वयल्या दिसावड्याच्या दोन रुपयांच्या जाग्यार खणीर मनशा फाटल्यान दिसाक धा रुपया मेळूंक लागले आनी तेय बी रोख आनी वर्साचे लागीं लागीं बाराय म्हयने. ह्या रोख पैशांक लागून लोकांक आपल्यो दीसपट्ट्यो गरजो भागोवन कपडे-लत्ते आनी इल्लें भांगर शिंगर करूंक शक्य जावंक लागले. पूण जे लोक फकत शेतां-भाटां-कुळागरांचेर जगताले तांची अर्थीक स्थिती मिनाखण येतकीच पुराय रितीन कोलमडली. खण-प्रदुशणाक लागून कुळागरां नश्ट

जालीं. सुपारी, नाल्ल हांचें पीक अर्दापरस उणें जालें आनी तांच्या वांट्याक उपासमारीची पाळी आयली.

जे लोक परंपरीक वेवसाय करताले ते दिवाळखोरी कडेन पावले. नरसू जेन्ना वडिलोपार्जित भुसारी दुकान चलयतालो, तेन्ना तो भिकेक पाविल्लो. पूण ताणें जेन्ना गांवांतलें पयलें बार सुरू केलें, तेन्ना कांय म्हयन्यांतच तो लक्षाधीश जालो.

अशे तरेन गांवांतले अर्थीक स्थिती भितर खणीक लागून पुराय स्थित्यंतर घडलें. अर्थीक स्वातंत्र्याक लागून लोकांक भौतीक सुखाची आनी स्वावलंबी जीण जगप शक्य जालें.

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेचें कथानक कोंकणांतल्या रेडी गांवांत घडटा. ह्या गांवची अर्थ-वेवस्था सामान्य मध्यमवर्गी आसता. पुराय गांव तीनेक हजार लोकसंख्येचें. तातूंतलीं एक दोन डजन चड करून बामण समाजांतलीं कुटुंबां सोडली जाल्यार हेर कुटुंबां निम्न मध्यमवर्गी कुटुंबां आसात. बामण जातींतलीं कुटुंबां पुर्वापार जमीनदार भाटकार कुटुंबां आशिल्ल्यान, तीं उच्च-मध्यमवर्गी गटांत म्होडटांत. आपल्यो जमनी, भाटां, कुळागरां वा शेतां भोवजन समाजांतल्या कश्टकऱ्यां कडेन कसपाक दिवन हे भाटकार जगतात. आपल्या वा भाटकाराच्या शेता-भाटा-कुळागरांनी राबून गांवांतली चडशीं कुटुंबां पोट भरतात. गांवांतलो पसरो भाटकारांचोच. भोवजन समाजांतले शिकिल्ले तरणाटे मुंबयत स्थायीक जाल्यात. तांणी धाडिल्ल्या पैशांचेर जायतीं कुटुंबां चलतात. गांवांतल्यो लग्न जाल्ल्यो चलयो मुंबयत आपल्या गिरणी कामगार वा हेर नोकऱ्यो करपी घोवां वांगडा संवसार करतात. आपलो मुंबयतलो भाव वा भावोजी आपणाक मुंबयत कामाक लायतलो, हे आशेर गांवांतलो बेकार तरणाटो जगता. गांवांत आपणागेर वा हेरांगेर कसलीच कश्टाचीं कामां करपाची तांची

मानसिकताय आसना. मिठागरांचो परंपरीक वेवसाय करपी समाजांचोय उल्लेख कादंबरेंत आयला.

गांवांत मँगनीज खण येई मेरेन हें चित्र आसता. पूण खण येतकीच गांवांतले कांय लोक खणीर मजूर म्हूण रुजू जातात तरणाट्यांक ही मजुरी करपाची इत्सा वा तांक दोनय आसना. अण्णा पंच जातकीच असल्या बेकार, वाळेस, लोफेर गांवकार तरणाट्यांक खणीर मुकादमाची नोकरी दिता. ताका लागून तांचें आयतेंच फावता. मुंबयत नोकरी मेळपा पयलींची ही चार दिसांची मजा म्हूण ते ही नोकरी करतात. दीसभर घांटी मजुरांक गाळी घालीत, तांचेर शेक गाजयत ते दीस सारतात. हातांत आयिल्ल्या पगाराच्या पैशांनी ते फोल्गां मारतात. घरा जाणट्या आवय-बापायक पोसपाचो आव हाडून तांकां परतीं उतरां दितात. गांवांत आनी खणीर गांवच्या चलयांचीं फकाणां मारीत आनी मोगाचे खेळ करीत जगतात.

खण येतकीच गांवांतल्या लोकांक उत्पन्नाचीं जायतीं साधनां गावतात. घांटी मजुरांक राबितो करूंक दिल्ल्या आंगणाचें / पडवेचें / गोठ्याचें भाडें, बांयचें उदक विकून आयिल्ले पैसे, कंपनी कडल्यान जमनीचें वर्सुकी मानधन (रॉयल्टी वा राजस्व) आनी भायले मजूर गांवांत रावपाक दिल्ले मान्यताये खातीर जमानत (डेपोजिटां), मजुरां खातीर उक्त्या केल्ल्या पसऱ्या वयलीं धान्यां, पीठ, सोरो, पान-विडी हांची विक्री अशी आलायती जोड मेळिल्ल्यान भोवजन समाजाच्या हातांत पैसो घोळूंक लागता. लोकां कडेन पैसो जाला हें कळपाचें माध्यम म्हणल्यार लोकांनी व्हडा उमेदीन पैसे म्होडून मनयल्लो गांवातलो महामायेचो वर्सुकी उत्सव. अशे तरेन खण येतकीच लोकांच्या हातांत रोख पैसे घोळटात. गांवची अर्थीक स्थिती खण येतकच पुराय रितीन बदलता.

अकरा कोटी गॅलन पाणी

‘अकरा कोटी’ कादंबरेत गिरेस्त खण-अधिकारी, मजुरांकडल्यान जबरदस्तीन वा युनियनाच्या नांवान वा नोकरी दिवपाचें आमीश दाखोवन पैसे घेवन गबर जाल्ले गुंड, युनियन लीडर तशेंच साप्प दळडिराची जीण जगपी मजूर अशे तीन थरांतले लोक रावतात.

स्वामी हो पयल्या गटाचो प्रतिनिधी. जमनादास मेहता ह्या कंपनीच्या मालकाचे सांगणे वयल्यान सरकाराक फटोवन कोट्यांनी रुपयांची इस्टेट ताणें निर्माण केल्या. ताचो चलो अमेरिकेंत स्थायीक जाल्लो आसता जाल्यार चलीं गर्भश्रीमंत घराण्यांत लग्न करून दिल्ली आसता.

जमनादास मेहता हो तर खणींचो राजा. ताचे कडेन अफाट धन आसता. दोन-अडेज खणींचो तो धनी आसता. सरकारां घडोवपाची आनी उडोवपाची शक्त ताचे कडेन आसता, इतलेंच न्हय तर आपल्या मार्गांत आड येवपी मंत्र्याचो खून करून लेगीत तो पचयता.

रामप्रसादा सारके स्वताक युनियन लीडर म्हणोवन घेवपी गुंड कंपनीन पोशिल्ले आसतात. वयर सांगिल्ले प्रमाण नोकरेचीं आमिशां दाखोवन वा हेर तरेन धपटशायेच्या मार्गान आनी दहशत निर्माण करून तो मजुरां कडल्यान पैसे एकठांय करता.

मजूर हो तिसऱ्या गटाचो प्रतिनिधी. ह्या मजुरांचो पगार दिसाक तीशेक रुपया आसता. पूण तांचीं वेसनां आणि अज्ञान हांकां लागून कंगाल भिकाऱ्यां भशेन जीण ते जगतात. तांच्या खोर्पीचेर सादे शिमिटाचे पत्रे लेगीत आसनात आनी भुरग्यांच्या आंगार धड कपडे आसनात. तांचे खोपी भायर ना गटारां ना संडास. पावसांत पुराय वाठारांत रेबो-बांबर जाता. पूण खंयच्याच मजुराक खणी वयली एकेक कायल रेंव हाडून थंय उडोवची अशें दिसना. (पान 24) (अनुवादीत).

अशे तरेन संख्येन हजारांनी आशिल्ले मजूर आपलें पुराय आयुश्य दळडिरांत काडटात

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरेत मजुरांक एका दिसाक तीन रुपया मजुरी मेळटा. म्हयन्याच्या पगारांतल्यान एका दिसाचो पगार बरेपण जोडपा खातीर मायनिंग मुन्शीक दिवचो पडटा. दर दिसाक सवाय दन कोळसो खणपाची अट आसता. इतलो कोळसो दर दिसा कातरप तांकां म्हयन्यांतले 10-12 दीस तरी शक्य जायना. ताका लागून त्या दिसांचो पगार कंपनी कापून घेता. त्या भायर रजेचे दीस, दुयेंत पडिल्ल्याचे वा गांव घरा गेल्ल्याचे दीस लेगीत खाडेच वतात.

पगाराच्या दिसाच कंपनीचे गेटीर आपापले पैसे वसूल करपाक पसरकार, सोऱ्याच्या गादयांचे धनी, पैसे उश्णे घेतिल्ले आसत जाल्यार सावकार आनी ताचे गुंड हाजीर आसतात. चडशे मजूर रिणकारी आसतात. सावकार कळंतराचें प्रमाण आनी बुडीत खात्याची दोब्राद रक्कम तांचे कडल्यान वसूल करून घेवन तांकां रिणाच्या जाळ्यांत घुसपायतात अशे तरेन रिणाच्या जाळ्यांत घुसपिल्ल्या मजुराक मागीर आपली पुराय जीण तेच खणीर सारची पडटा. हांगा अन्याय जाता म्हूण दुसरे खणीर वचपाचें तो चिंतूक लेगीत शकना हे निराशेंतल्यान आनी दीसभराच्या कुडी कश्टांतल्यान मेकळीक मेळोवपा खातीर सोरो, पान, जुगार हांची बड ताका लागता आनी हातांत उरिल्ले पैसे तो थंय म्होडटा. वायट अर्थीक स्थितीक लागून मजूर पुराय लाचार जाता ताका लागून आपले शोशण जाता, हाचें लेगीत ताका भान उरना.

हें कादंबरेत मजुरां मदीं असंतोश आनी अन्याया आड झुजपाची वृत्ती जागी जाल्ली पळोवन, ती मारून उडोवपाचे नदरेन कंपनी बाजारपेठेंतले कोळश्याचें मोल देंवलां अशी फट मारून फुडले स म्हयने तांकां पुराय पगार दिनासतना फकत रेशनाचे पैसे दिवपाचें कारस्थान करता. ते स म्हयने मजुरांची अवस्था सुण्या पाश्ट जाता.

फायर एरिया

‘फायर एरिया’ कादंबरेतली अर्थीक स्थिती साप्प सकयल्ल्या पांवड्या वयली आसा. फकत पोटाची भूक भागोवपा खातीर मजूर खणीर वावुरतात तांचे मुखार आनीक कसलींच सपनां आसनात. दिसाक साडे चार रुपया पगारा खातीर ते आठ वरां कोळसो फोडटात.

तांच्या पगारांत मायनिंग मुन्शी सरदार, पठाण, सावकार, पसरकार, बारांचे मालक आनी युनियन हांचो वांटो आसता. हातांत उरिल्ल्या पैशांनी ते आपलो संवसार धुकलतात. सुरवेक गांवांतल्या जाणट्या आवय-बापायक वा बायलेक पेशे धाडूंक पावतात, पूण ल्हवू ल्हवू वेसनांचे भकीक पडून कर्जबाजारी जातात आनी जिवीतभर भिकाऱ्याची जीण जगतात. कोलियरींत मजूर नाशिल्ले कांय लोक रावतात. खणींतलो कोळसो चोरून विकप होच तांचो वेवसाय. उश्टेंपाश्टें, किडिल्लें धान्य आनी कुशिल्लीं फळां खावन ते जगतात.

खणी वयले ऑफिस-कर्मचारी लेगीत खर्च भागना, म्हूण रिणां काडटात आनी टायमार परतफेड करुंक पावना जातकीच कळंतरां आनी कळंतरांचेर कळंतरां भरीत दिवाळखोर जातात. खणीचेर अर्थीक नदरेन उंचेल्या पांवड्याचेर जगपी लोक म्हणल्यार खणमालक, ठेकेदार, तांचे गुंड, कंपनीक सामील आशिल्ल्या युनियनांचे लीडर आनी कोलियरींतले पसरकार, बार्कार आनी जुगारवाले.

अशे रितीन आशिल्ले आनी नाशिल्ले, शोशक आनी शोशीत अशे दोन अर्थीक वर्ग ‘फायर एरियांत’ दाखयल्यात. मजुरांचे गांवांनी रावपी आवयबापूय, थंय दुकळ पडिल्ल्यान आनी शेतांचें पीक ना जाल्ल्यान उपासमारीन आनी मजुरांनी धाडिल्ले भिकेचेर दीस काडटात.

गोल्ड मायन

‘गोल्ड-मायन’ कादंबरेत गर्भश्रीमंत आशिल्लो हॅरी हिर्चफॅल्ड, भांगराच्या आंतरराश्ट्री बाजारांतले वेवसायीक, रॉडनी भशेन तांचे सकयल्ल्या अर्थीक स्तरांतले खण-अधिकारी आनी

साप्प गरीब, दळडिरे अवस्थेंतले आफ्रिकन मजूर अशे चार अर्थीक स्तरांतले लोक आसात. हॅरी हो भांगराच्या खणीचो मालक आनी आफ्रिकेंतलो सगल्यांत गिरेस्त आनी वजनदार मनीस आसता.

भांगराचे आंतरराष्टीय बाजारपेठेंत भांगराचें मोल सतत वाडत उरचें आनी भांगराची बाजारपेठ सदांकाळ आपल्या ताब्यांत उरची हे खातीर कट-कारस्थानां करपांत सक्रीय आशिल्ले एके गुन्हेगार टोळयेची खबर हे कादंबरेंत आयल्या. ही टोळी आंतरराश्ट्री बाजारांत भांगराची मक्तेदारी आपल्या कब्जांत हाडपा खातीर धडपडटा.

‘क्राय...’

‘क्राय...’ कादंबरेंत जोहान्सबर्गांतली खणींच्या सोदाक लागून बदलिल्ली अर्थ-वेवस्था चितारपाचो यत्न केला. थंय खण-मालक आनी खण-अधिकारी संपन्न आनी गिरेस्त जीण जगतात. खणींक पुरक आशिल्ल्या वेवसायांतले लोक सधन जाल्यात.

लाखांनी संख्येन आशिल्लो मजूर मात दळडिरांत जगता. ताका दिसाक फकत तीन शिलींग पगार मेळटा. तांचे पगारवाडीची मागणी फकत युनियनांच करिनात जाल्यार लॅन्सडावन कमिशन, स्मीथ कमिशन हे सरकारान नेमिल्लो आयोग लेगीत करतात. तांच्या रावपाची वेवस्था बंदिस्त ‘कंपावंडांनी’ गुलामां भशेन करून तांच्या व्यक्ती स्वातंत्र्याचेर बंदी हाडिल्ली आसता.

कादंबरेंतलीं मजूर-वस्तींचीं वर्णनां वाचतकीच मजूर सामक्या सकयल्ल्या अर्थीक स्तरांतले आसात हाचो अदमास येता. हे खण-मजूर चोरयो, लूट, खून, बेकायदेशीर सोरो विक्री ह्या धंद्यांनी गुतिल्ले आसतात. भांगराच्यो खणी आशिल्ल्या जोहान्सबर्ग शारांतली अर्थीक स्थिती कितली बिकट आनी सकयल्ल्या थरा वयली ताचें चित्रण ‘क्राय....’ कादंबरेंत वाचूंक मेळटा.

गांवांतले जमनीचेर वर्सासकीच्या दुकळाक लागून उपासमार जाल्ले थंयचे लाखांनी तरणाटे जोहान्सबर्गांतल्या भांगरा-खणींचेर मजूर म्हूण काम करतात.

“आमचे खातीर (काळ्यां खातीर) आशिल्ल्या हॉस्पिटलांनी वचून पळय, लोक जमनीर पडिल्ले दिसतले इतले लागी लागी पडिल्ले दिसतले, मदीं पावल लेगीत घालूंक जावचेंना.”
(पान 31) (अनुवादीत).

हे कादंबरेंत काळ्या-लोकांक समानतायेची आनी मनीसपणाची वागणूक मेळची म्हूण जावीसाचो चलो आर्थर हाणें चळवळ सुरु केल्ली आसता. आर्थराचो खणींक मशिनरी विकपाचो वेवसाय आसता. पूण आपल्या धंद्याचेर आपले हे चळवळीच्या जावपी परिणामांची तो पर्वा करिना.

द. आफ्रिकेंतल्यो खणी आनी तातूंतल्यान मेळपी महसूल सरकाराचे नदरेन भोवच महत्वाचो आसता. खणींच्याच पैशांचेर आफ्रिकेंतले उद्देग चलतात आनी खणींतल्या पैशांचेर शेतमालाचे बाजारपेठेंतल्यो वस्तू खपतात.

खण-वेव्हाराक लागून आंतरराश्ट्री बाजारपेठेचे अर्थीक स्थितीचेर लेगीत परिणाम घडटा. शेयर्स देंवतात आनी चडटात. ऑडन्डालसृश्ट हांगा खणींत भांगर सापडलां इतलीच खबर पातळटकीच, खण सुरु जावचे पयलींच शेयर्सचें मोल अपेक्षे भायर वाडटा. वीस शिलींगां वयल्यान शंबर शिलींग जातात.

‘क्राय...’ कादंबरेंतले गिरेस्त आपल्या मोटारींनी भोवतात. ट्रेनीन वा बशीन चुकून प्रवास करतात. ‘अॅलॅक्झांड्रा’ हांगा वचूंक बशीची तिकेट स पेन्स आसता, म्हणल्यार सप्तकाक स शिलींग. सप्तकाक पगार मेळटा 35-40 शिलींग आनी तातूंतले 6 शिलींग बशीक म्होडचे पडटात.

जोहान्सबर्गांतले अर्थीक विशमतायेचें वर्णन जॉनान-कुमालोच्या भावान बेसबरें केलां:

“हांगा जोहान्सबर्गांत खणी आसात. ह्यो खणीच हांगाचें सर्वस्व. ह्यो उंच बिल्डिंगो, हें सुंदर सिटीहॉल, पार्कटावन, तातूंतली सुंदर घरां, हें सगळें खणींतल्या भांगरानच बांदलां...हें युरोपिअनां खातीरचें सुंदर हॉस्पिटल, विशुववृत्ताचे (इक्वेटराचे) दक्षिणेक आशिल्लें सगल्यांत व्हड हॉस्पिटल...” (पान 31) (अनुवादीत).

अशे रितीन एके वटेन भिकेकंगाल मजूर आनी दुसरे वटेन कोट्यांनी रुपयांची उलाढाल करपी खण-वेवसायीक अशे परस्परविरोधी अर्थीक स्थितीचें वर्णन ‘क्राय...’ कादंबरेंत केलां.

3.3 राजकी वेवस्था

अच्छेव

‘अच्छेव’ कादंबरेंत राजकी-स्थितीचें चित्रण ना. पूण कादंबरेचें अखेरेक गांवांतल्या सरपंचान कंपनी कडल्यान ट्रक सुतलायलो असो संदर्भ मेळटा (पान 185). हाचे वयल्यान राजकी फुडाऱ्यांनी खणींचो लाब घेतलो म्हणपाचें स्पश्ट जाता.

खूब वर्सांनी गांवांत आयिल्ल्या येशाच्या पुता कडेन-शंकरा कडेन उलयतना शाणू म्हणटा:

“त्या कागदाचेर (खबरा-पत्रांनी) कितें घालां तरी. सगळ्या लोकांक कळूं दी.”

ताचेर शंकर म्हणटा: “सगळे पेपर मिनेरूच छापतात.”

“छापूं”. (शाणू).

“आपल्याचेरूच वायट ते कशे छापतले?” (शंकर).

“मागीर हें भारत काय कितें जालां ते फकत कुकमाक आदार?” (शाणू) (पान 185).

शाणूचो हो प्रस्न तेन्नाचे राजकी स्थितीचें विदारक दर्शन घडयता. 1961 वर्सा गोंय स्वतंत्र जाले, पूण लोकशायेंत नागरिकांक बहाल केल्ले हक्क कोळंब गांवांतल्या नागरिकांक मात मेळूंक नाशिल्लें. अर्थीक नदरेन ते आजूनय पारतंत्र्यांतच उरिल्ले.

होमकांड

‘होमकांड’ कादंबरेच्या चडश्या वांट्यांत पुर्तुगेज काळाचें आनी निमण्या वांट्यांत गोंय मुक्ती उपरांतच्या काळाचें वर्णन आयलां.

पुर्तुगेज काळांत गोंयांत मिनेर आनी पुर्तुगेज सत्ता हातांत हात घालून चलताली मिनेर सोरो आनी पैसे दिवन पुर्तुगेज सोल्दादांक खूश दवरताले ‘होमकांड’ कादंबरेंत एक दीस मजुरां मदीं झगडीं जावन एक मजूर मरता. ते घडणुकेचो पंचनामो करपाक शिवरामाच्या आंगणांत पुर्तुगेज अधिकारी येता. मेल्ल्या मजुराचें मडें शिवरामाच्या दारांत दवरून पंचनामो जाता. पंचनामो म्हणल्यार फकत हेर मजुरांक थापटावन तांचे कडल्यान घडणुकेची खबर काडप. हें चालू आसतना थंय मोहनबाब येता. मिनेर आयिल्लो पळोवन तो अधिकारी उठून ताका येवकार दिता. मिनेर ताका सोऱ्याच्यो बाटल्यो आनी खावपाचे जिन्नस दिता. तो अधिकारी आनी ताचे सोल्दाद शिवरामाच्या आंगणांतच पियेतात, खातात, शिगारी मारतात. पंचनाम्याची भोगावळ जातकच मिनेर मजुरांच्या मुखेल्याक आफोवन ताच्या हातांत पांचशीं रुपया दिता आनी सांगता “ह्या मड्याची विल्हेवाट लाय आनी सगळ्यांक ह्या पैशाचो सोरो आनी खावपाक दी.” (पान 71) (अनुवादीत).

फुडें खणी वयल्या स्फोटांक लागून शिवरामाचें घर कोसळटा. तेन्ना पुर्तुगेज सरकार ह्या प्रकरणाची चवकशी सुरू करता. निमणें शिवरामाक मोहनबाबाच्या ऑफिसांत आफयतात. थंय चार-पांच चवकशी-अधिकारी बशिल्ले आसतात. तांची बरी बडदास्त मोहनबाबान दवरिल्ली आसता. घर कोसळिल्लें आसता तें खणी वयल्या स्फोटाक लागून. पूण अधिकारी

मात शिवरामाचेरच घातपाताचो आनी सुटके झुजाचे 'जयहिंद' चळवळींत वांटेकार आशिल्ल्याचो आरोप करतात. त्या वेळार शिवराम तांकां खरी गजाल सांगपाचो यत्न करता. तेन्ना ते अधिकारी आनी मोहनबाब ताचे कडेन पळोवन मिशकील हांसपाक लागतात. हाचे वेल्यान दोगय सामील आसतात हें सिद्ध जाता. तशेंच मूळ कारण कुशीक दवरून ह्या प्रकरणांत शिवरामाक कसो घुसपायलो, हो भाव तांच्या तोंडार दिसता.

पुर्तुगेज तेंपार हेर राज्यांतल्यान गोंयांत येवपाक पासपोर्ट काडचो पडटालो. पूण खणीर मात शेंकड्यांनी मजूर कर्नाटक आनी हेर राज्यांतल्यान येवपाक शकताले. हाचें कारण मिनेरांनी पुर्तुगेज अधिकाऱ्यांक आनी पुलिसांक लांच दिवन कायदो सदळ करून घेतिल्लो. ह्याच कायद्याचो आदार घेवन खंयचोय मजूर वा मुकादम त्रास करूंक लागलो जाल्यार ते ताका पासपोर्ट ना म्हूण भायर काडटाले.

कुळागराची नुकसान भरपाय म्हूण मिनेर फकत पांच हजार नुकसान भरपाय दिता म्हूण कळटकीच तें न्हयकारून शिवराम कोर्टांत गेलो, केसय जिखलो, पूण ताका कोर्टान थारायल्ली रक्कम दिनासतना मिनेर वयल्या कोर्टांत गेलो.

ह्याच काळांत (1946 उपरांत) गोंयांत सुटकेची चळवळ नेट धरूंक लागली. मोंतेरो नांवाच्या जुलमी अधिकाऱ्याची सत्ता चलताली. तो जनतेचेर खासा करून बायलांचेर भोवच अत्याचार करतालो. पूण ह्या काळांत लेगीत खणींक लागून गबर जाल्ल्या मिनेरांनी राजसत्तेचेर कब्जो केलो.

गवर्नर धरून पुर्तुगालच्यान आयिल्ल्या दरेका पुर्तुगेज अधिकाऱ्यांक ते पार्ट्यो दिताले. त्यो इतल्यो जंगी आसताल्यो, ते पार्टिक आपणाक आपोवणें येवचें म्हूण पुर्तुगेज अधिकारी यत्न करताले. मिनेरां कडेन लाचार जाताले. उंची सोरो, बऱ्यांतले बरें जेवण, उंची घड्याळा, पेनां, अत्तरां, भांगरा-रुप्याच्यो वस्ती, अधिकाऱ्यांच्या बायलांक हार, मुदयो अश्या भेटींची वेवस्था

करून मिनेर पुर्तुगेज सत्ताधर्यांक 'भिजयताले'. (पान 125). एके पार्लेंतच दुसरो मिनेर फुडले पार्लेंची आमंत्रण पत्रिका दितालो. ताका लागून सगळे अधिकारी मिंधे जाल्ले देखून मिनेरां आड कागाळ करून पुर्तुगेज अधिकाऱ्यां कडल्यान न्याय मेळप अशक्य आशिल्लें.

देखून शिवरामान वयल्या कोर्टांत लडपाचें थारायलें. थंय ताका जैत मेळटलें हाची सुलूस लागिल्ल्यान मिनेरान, पुलिसां वरवी ताचेर तो जयहिंद चळवळींत पडिल्ल्याचे बगलांत घालून ताका बंदखणींत उडयलो. पुर्तुगेज तेंपार शिवरामाक न्याय मेळो ना, हाचें कारण भ्रश्ट प्रशासन आनी लाचार सत्ताधीश.

गोंयचें मुक्ती उपरांत आपणाक न्याय मेळटलो म्हणपाची शिवरामाची आशा लेगीत रोखडी मावळी. लोकशायेंत भारताचें लोकसभेंतल्या खासदारय भ्रश्ट जाल्ले. ते मिनेरांचीच वट घेताले. खण वेवसायाचो अभ्यास करपा खातीर गोंयांत येवन आलिशान हॉटेलांनी रावताले आनी मिनेरां कडल्यान भेटी-भोंवाऱ्यो घेवन परतताले. अशे तरेन स्वातंत्र्य भारतांतली राजकी वेवस्था पुराय किडिल्ली.

निमणें मिनेर मोहनबाबान जुविजांचे हात ओले करून शिवरामाची केस कोर्टांत उबींच जावची ना, हाची वेवस्था केली आनी शिवरामाक हार पत्करची पडली.

अशे तरेन पुर्तुगेज राजवटींत आनी गोंयचे मुक्ती उपरांत लेगीत प्रशासन पुलीस, राजकी फुडारी आनी न्याय-वेवस्था लेगीत कितली भ्रश्ट जाल्ली ताचें जितेंजिवें दर्शन 'होमकांडांत' घडयलां.

उद्ध्वस्त

'उद्ध्वस्त' कादंबरेंत राजकी स्थितीचो मात लेगीत उल्लेख ना. पूण मिनेरांचे हात खूब वयर मेरेन पावल्यात असो संदर्भ मिनेराचो सेक्रेटरी फर्नांडीस हाच्या उलोवपांतल्यान आयला.

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ हे कादंबरेंत भ्रष्ट राजकी वेवस्थेचें रूप दिश्टी पडटा. उप-मुख्यमंत्री जाल्लो सावंत त्याच गांवातलो भुरगो आशिल्लो. तरणेपणांत दाजी नाबराचे पडवेर तो पडिल्लो आसतालो. म्हयनो-म्हयनोभर तो दाजीगेर रावतालो. आतेबाईच्या जेवणाची तुस्त करतालो. ताचेच हस्तुकीं गांवांतले खणींचें उकतावण जावपाचें आसता. पूण दाजीन थंय वचपाचें ना अशें थारायल्लें आसता. दाजीक दिसता वरांची वरां आपले कडेन उलोवपी आपणालो काँग्रेसी, गांधीवादी विचारांचो शिश्य, गांवांक सुरींग लावपी खणींचो पुरस्कार केन्नाच करचो ना. पूण सावंत खूब बदलिल्लो आसता. गांवांतले खणीक विरोध करपी तरणाट्यांक अटक करपाचो आदेश तो पुलिसांक दिता. दाजी थंय पावतकीच तो मातशें नमतें घेता. पूण तेच स्थितींत खणीचें उकतावण जाता. फुडें दाजी नाबर कलेक्टरा वांगडचे बसकेंत आपले गांवांतले खणीक पुराय रितीन विरोध करता. तेन्ना कलेक्टराक ताका अटक करपाची इत्सा जाता. पूण उप-मुख्यमंत्री सावंतान दाजीक नाराज करूं नाकात अशें पत्र बरयल्ल्यान कलेक्टर नमतें घेता.

हो इतलोच राजकी संदर्भ कादंबरेंत आयला. ताचे वयल्यान राजकी फुडारी सावंताचे खण-कंपनी कडेन बरेपण आशिल्ल्याचें सिद्ध जाता. दाजी नाबराचें गांवांतलें महत्व वाडचें न्हय म्हूण ताका तिडायनासतना ताचो विरोध पालोवपाचें राजकी तंत्र तो आपणायता.

अकरा कोटी गॅलन पाणी

‘अकरा कोटी...’ कादंबरेंत तत्कालीन राजकी स्थितीचें विदारक दर्शन घडयलां. भद्रपूर कोलियरी सुरवेक खाजगी मालक चलयताले. तेन्ना तांची फकत कोलियरीचेरच न्हय तर पुराय राज्याच्या प्रशासनाचेर आनी सरकाराचेर हुकमत चलताली मिनेर म्हणटाले तो कायदो अशी स्थिती आशिल्ली. ही कोलफिल्ड ब्रिटिश काळांत ब्रिटिशांनी दख्खन पठाराचेर रेल्वे सुरू केल्या उपरांतच्या काळांत सुरू जाल्ली. जमनादास मेहताच्या आज्यान तेन्नाच्या

ब्रिटिश सरकारा कडल्यान हे जमनीचे मक्ते मेळयल्ले (1925). ताच्या उपरांत ताच्या नातवान, जमनादासान दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळांत 'वॉरबाँड' विकते घेवन आनी विकून ब्रिटिश सरकाराक भरपूर मदत केल्ली. ब्रिटिश मिलिट्रीन जेन्ना आनी जितलो कोळसो मागलो, तितलोय ताणें पुरवण केल्लो. महात्मा गांधींची 'चले जाव' चळवळ भद्रावती देंगणांत पातळची न्हय म्हूण साम्दाम-दंड-भेदाचे सगळे मार्ग आपणायल्ले. ते खातीर ब्रिटिश सरकारान 'सर' ही पदवी दिवन ताचो भोवमान केल्लो. अशे तरेन ब्रिटिश राजसत्तेच्या काळा सावन जमनादास त्या वाठाराचो सम्राट जाल्लो.

स्वातंत्र्या उपरांत हातूंत कांयच फरक पडूंक ना. उरफाटें ब्रिटिश काळांत आशिल्लो कायद्याचो भंय लेगीत ना जालो. जमनादासान पुराय सरकारी यंत्रणा आपले दावणेक बांदली. कोळसो काडून सोंपिल्ले खणींत कायद्या प्रमाण लाखांनी टन रेंव भरपाचो कायदो आसता. जमनादासान स्वामीक रेंव भरिनासतनाच भरली अशें दाखोवन सरकारा कडल्यान लाखांनी रुपयांची सबसिडी खाली. तशेंच कोळशाचें उत्पादन उणें जाल्ल्याचें दाखोवन पैसे खाले. हयो सगळ्यो गजाली ताणें राजकारण्यांच्या संगनमतानच केल्ल्यो.

खणींचें राष्ट्रीयकरण ताणें आपलें राजकी वजन वापरून आडायलें. इतलेंच न्हय तर खणींच्या राष्ट्रीयकरणाची मागणी करपी मंत्र्याक ताणें विमान अपघातांत मारून उडयलो. लोकसभेंत आपली लॉबी करून राष्ट्रीयकरणा आड आघाडी उबारली.

राष्ट्रीयकरण जाल्या उपरांत, जमनी पोंदा खोल गेल्ल्यो खणी भरपूर नुकसान भरपाय घेवन सरकाराक विकल्यो आनी सरकारान काडिल्लो कोळसो सरकाराचेरच दबाव हाडून सवाय दरेन विकतो घेतलो.

स्वामीक रेंव भरूंक नाशिल्ले खातीर पश्चाताप जातकीच आनी शेंकड्यांनी मजूर बुडून मारपाचो धोको कळटकीच ताणें जमनादासाक मेळून सैतानी खणी वटेनचें उत्खनन

थांबोवपाची विनवणी केली. पूण ह्या प्रकरणांत आपूण पडलों जाल्यार तें आपल्याक शेंकतलें म्हण जमनादासान स्वामीचें म्हणणें कानामनार घेवंना. इतलेंच न्हय तर स्वामी खण-खात्या कडेन सैतानी खणीचे दुकुमेंत पुरावे म्हूण दाखोवपा खातीर हाडूंक वतलो हें कळिल्ल्यान खण-सुरक्षा संचालकाक लांच दिवन ते कागद नश्ट करपाक फर्मायलें. खण खात्यांतल्या शास्त्री नांवाच्या हेड-कारकुनाक फितूर करून स्वामी कडेन गोड गोड उलोवन ताचीं फुडलीं पावलां जाणून घेवन आपले मेरेन पावोवपाची वेवस्था केली. फुडें एका तरणाट्यान सैतानी खणीचें रहस्य आपल्या नेमाळ्यांत स्वामीचे मदतीन उकताडाक हाडपाचो यत्न केलो. तें कळटकीच जमनादासान मंत्र्या वरवी त्या छापखान्याचेर धाड घालून अंक जप्त केलो आनी तरणाट्याक राजद्रोहाच्या कलमा खाला भितर उडयलो. हाचे वयल्यान पुराय राजकी यंत्रणा आनी राजकारणी मिनेरांक सामील आशिल्ल्याचें होलमता.

राजकारणी लोकांक स्वामी मेळूंक वता तेन्ना तांचे दलाल, चाकर सगळे जाण ताका लुबाडटात. राजकी पक्ष वेंचणुके खातीर ताचे कडल्यान देणग्यो घेतात. सैतानी खणीचे वटेन चलिल्लें काम थारचें हे खातीर स्वामी मेळत ताचीं बोल्सां भरता. आमदारांक विधानसभेंत हो प्रस्न काडपाची विनवणी करता. अशिक्षीत आमदारांक सगळी काणी बरोवन दिता. पूण सत्ता तिगोवपाच्या यत्नांत आशिल्ले राजकारणी ताची ही गजाल दोळ्यांआड करतात. कांय तरणाटे आमदार तर स्वामी कडल्यान गुपीत आयकून, हें कारस्थान विधानसभेंत मांडपाची धमकी दिवन जमनादासा कडल्यान पैसे खातात.

पुराय प्रशासन कोलमडिल्लें आसता. रेल्वे-खातें वॅगन्स नात म्हूण कोळसो उबारिनात कोळसो उकत्यार पडिल्ल्यान ताची चोरी जाता आनी दर्जोय देंवता. गिमांत धरणां आटिल्ल्यान वीज-निर्मणी उणी जाता आनी कोळश्याची गरज वाडटा. खणींत सांठोवन दवरिल्ल्या कोळशाक उजो लागून एक कामगार मरता. तरी सुस्त सरकाराक जाग येना. सुरक्षे विशीं कामगारां मदीं कसलीय जागृताय सरकार करिना

राज्याच्या खणमंत्र्याक वाचूंक लेगीत येनाशिल्लें. ताणें रामप्रसाद ह्या गुंडाक आपलो सल्लागार नेमिल्लो. रामप्रसादान कोलियरींत गुंड पोसून तांच्या कुस्तार तो जिल्लो परिशदेची वेंचणूक जिखतालो. पूण दिवेचान युनियन लीडर म्हूण ताचें अस्तित्व पुराय काबार केल्लें आनी पिंटोच्या आदारान कोलियरींत मजुरां खातीर घरां उदक, गटारां, बागो, तांच्या भुरग्यांक शाळा, तांचे पगार बँकेत जमा करप, कोलियरीक आडो घालून रामप्रसादाच्या गुंडांक भायर काडप अशीं विधायक कामां केल्लीं. ताका लागून रामप्रसादान सोनूसिंग बाठेचे खण-मंत्र्याचे कान फुंकले आनी ताका दर दिसाक चार हजार टन कोळसो उत्पादीत करपाचो आदेश दिवपाक लायलो.

भद्रावती न्हंयेक हुंवार आयिल्ल्यान न्हंये वटेन काम करप शक्य नाशिल्लें आनी उत्तरे वटेन काम करतलो जाल्यार थंय वयर आशिल्ल्या रेल्वे खात्यान उत्तरे-वटेन काम करपाची परवानगी दिवंक नाशिल्ली. अशे परिस्थितींत कोळशाचें उत्पादन फकत सैतानी खदाना वटेनच जावप शक्य आशिल्ल्यान, मंत्र्याच्या चड उत्पादनाच्या आदेशाक लागून, निरुपायान दिवेचान थंय काम सुरू करपाचो आदेश दिलो. ताचो परिणाम, सैतानी खदानाची हे खणी वटेनची धड सुरींगस्फोटाक लागून फुटली आनी 430 मजूर मेले.

अशे तरेन अपात्र, भश्ट आनी पोकळ कानांच्या, सत्तेच्या फाटल्यान लागिल्ल्या राजकी फुडाऱ्यांच्या निर्णयाक लागून शेंकड्यांनी मजुरांक आपलो जीव व्हगडावचो पडलो. मजूर मरतकीच सोनूसिंग बाठेन राजिनामो दिलो. तेन्ना ताच्या जाग्यार आपले मर्जेतलो मनीस घेवपाचें सपन पळयत उद्देगमंत्र्यान मेल्ल्या मजुरांच्या दुखेस्त बायल-भुरग्यां मुखार भाशण केलें. दुसरे वटेन जमनादास मेहतान मेल्ल्या मजुरांच्या कुटुंबांक तीन लाख रुपयांची मदत जाहीर केली आनी उपरांत जुविजाचीं बोलसां भरून आपणाक ह्या प्रकरणांतल्यान निर्दोश मुक्त करून घेवन, स्वामीचेर बगलांट घालून ताका ख्यास्त भोगूंक लायली. फकत 74

पानांचे हे नवलिकेंतल्यान बरोवप्यान भ्रश्ट, सुस्त, लाचार आनी सुवार्थी प्रशासन, सरकार, पुलीस आनी न्याय-वेवस्था हांचें खरें रूप वाचप्यां मुखार मांडलां.

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरेच्या चडश्या वांट्यांत खाजगी खणींचें वर्णन आयलां. कंपनीचे मालक तांचेर कसलोच निर्बंद नाशिल्ल्यान बेधुंदपणान खणी चलयतात. तांचेर सरकाराचो कसलोच धाक आसना. कसलेच कायदे अस्तित्वांत नात. साबार खणी बेकायदेशीर आसात. लाखांनी टन कोळसो काडून फकत कांय हजार टनांचें उत्पादन केल्ल्याचें फटोवन मिनेर तोच कोळसो सरकाराक विकतात.

मजूर पयले फावट आपल्यो मागण्यो सरकारी अधिकाऱ्यां मुखार मांडपाचें धाडस करतात, तेन्ना तो प्रवर्तन अधिकारी पेंचांत पडटा. हाचें कारण कंपनीचे मालक वा ठेकेदारांनी सरकारी अधिकाऱ्यांक विकते घेतिल्लें आसता. ते खणीर भेट दिवपाक येतात तेन्ना सोरो, जेवणावळी आनी तांची काम वासना भागोवपाची लेगीत बडदास्त कंपनीन दवरिल्ली आसता (पान 57). परिस्थिती हाता भायर वता तें पळोवन सरकारी अधिकाऱ्याक मजुरांच्या घेरावांतल्यान सोडोवपा खातीर कंपनी पुलिसांचे आनी गुंडाचे मदतीन मजुरांक बेदम मारझोड करता. राजकी वेवस्था कितली सकयल्ल्या थराक पावल्या हाच्यो देखी कादंबरेच्या अर्द्या परस चड वांट्यांत वाचूंक मेळटात.

कादंबरीचे अखरेक खणींचें राष्ट्रीयकरण जाल्या उपरांतचे स्थितीचें दर्शन घडयलां. आतां खणी सरकार चलयतलें, म्हणटकच आमकां फाव तो पगार मेळटलो, कोळसो फोडपाचें प्रमाण उणें जातलें, आमच्यो रावपाच्यो, भुरग्यांच्या शिक्षणा विशींच्यो मागण्यो मान्य जातल्यो अशें मजुरांक दिसता. पूण परिस्थितीत मात लेगीत फरक पडना. मजुरांच्या

मागण्यांच्यो फायली एका सरकारी अधिकाऱ्या कडल्यान दुसऱ्या कडेन घुंवत रावतात (पान 139).

खणींच्या राष्ट्रीयकरणाक लागून मजदुरांक युनियनां करपाचें स्वातंत्र्य मेळ्ळें ही राष्ट्रीयकरणाची जमेची बाजू. पूण चडशीं युनियनां आपणालें अस्तित्व तिगोवपा खातीर सरकारी अधिकाऱ्यां कडेन हात-मेळोवणी करुन सरकारी यंत्रणेचीं लाचार बावलीं जातात. सरकारी अधिकारी भश्ट जाल्ल्यान मजुरांच्या प्रस्नां कडली तांची संवेदनशीळताय बोथट जाता.

अशे तरेन प्रत्यक्ष राजकीय स्थितीचीं वा राजकारण्यांच्या हस्तक्षेपाचीं वर्णनां वा उल्लेख 'कोयले की खान' कादंबरेंत नासले तरी भश्टाचारी सरकारी अधिकाऱ्यांचें वर्णन मात कादंबरेच्या सोंपत्या वांट्यांत वाचूंक मेळटा.

फायर एरिया

'फायर एरिया' हे कादंबरेंत तीन राजकी-वेवस्थांचो उल्लेख आयला. एक ब्रिटिश-काळांतली, दुसरी स्वतंत्र भारतांतली पूण खाजगी मालकांच्या काळांतली आनी तिसरी खणींचें राष्ट्रीयकरण जाल्या उपरांतची.

पयल्या ब्रिटिश काळांत खणींचे मालक ब्रिटिश राज्यकर्तेच आशिल्ले. देखून खण-वेवसाय सरकारी वेवसायच आशिल्लो. उगड्या-नागड्या आदिवासी मजुरांक वेठबिगार आनी गुलाम करुन, खणींतलो कोळसो फोडून घेवन ते गबर जाताले.

खाजगी मालकांचो खण-वेवसाय सुरु जाल्ल्याच्या काळांत भारताक स्वातंत्र्य मेळिल्लें आसता. पूण राजकी वेवस्था भश्ट जाल्ल्यान मजुरांचें कल्याण कुशीकूच उरता. हे कादंबरेंत ज्वाला मिश्र नांवाचो युनियन लीडर एका राजकी फुडाऱ्याच्या आशिर्वादान, गुंड पोसून मजुरांच्या

पगारा दिसा तांचे कडल्यान कशे हप्तें घेता आनी ह्या हप्त्यां मदीं राजकी फुडाऱ्यांचो वांटो कितलो आसता आनी तो तांकां कसो मेळटा, ताचें वर्णन आयलां.

“ज्वाला बाबा ज्या फुडाऱ्याचें नांव परतून परतून घेता, तो एक व्हड फुडारी आसा. एकेका फुडाऱ्या सकयल डजनभर न्हय तर वीशेक कोलियरी आसतात. तांचे प्रतिनिधी जावन ल्हान लीडर हप्तो एकठांय करतात आनी कोलियरिंतले प्रस्न सोडयतात. जेन्ना प्रकरण गंभीर जाता, तेन्ना ते व्हड फुडाऱ्यांची मदत घेतात. जे तरेन व्हड जमीनदार आपल्या इस्टेटिंनी दौरे करतात, तेच तरेन हे व्हड फुडारी लेगीत केन्नाय कोलियरिंतल्या मजुरांक मेळूंक येतात, पूण तांचो उद्देश फकत हप्तो हातासपाचो आसता. व्हडलो फुडारी दरेका मजुरा फाटल्यान स रुपया जाल्यार धाकलो एक रुपया वसूल करता. (पान 21, 22) (स्वैर अनुवादीत).

खणीचेर अपघात घडल्यार कंपनीचो मालक पुलीस आनी राजकी फुडाऱ्यांक तशेंच युनियन लिडरांक हाता कडेन धरून तें प्रकरण सहज मिटयता. राजकी वेवस्था भ्रश्ट जाल्ल्या कारणान स्वतंत्र भारतांत- लोकशायेंत लेगीत मजुरांक न्याय मेळना.

खणींच्या राष्ट्रीयकरणा उपरांत ही परिस्थिती आनीकूय इबाडटा. आतां खाजगी खण-मालकां जाग्यार राजकी फुडारीच खणींचे कॉन्ट्रॅक्ट घेवन ठेकेदार जातात. तेच खणी चलयतात, तेच कायदे करतात, तेच पुलिसांक आदेश दितात आनी तेच आपापल्या विचारांचीं वा पक्षांचीं युनियनां पोसतात. हाका लागून मजुरांक न्याय मेळपाची निमणी आस्त लेगीत सोंपता. पुराय रितीन सडिल्ले, कुशिल्ले, किडिल्ले, सुस्ताविल्ले आनी मदांध जाल्ले राजकी वेवस्थेची चिरफाड ‘फायर एरिया’ कादंबरेंत केल्या.

गोल्ड मायन

हे कादंबरेंत प्रत्यक्ष राजकी स्थितीचें वर्णन ना. आंतरराश्ट्री बाजारपेठेंतल्या अर्थीक राजकरणाचें वर्णन हे कादंबरेंत केलां, जाचे फाटल्यान सगल्यो वेपारी आनी राजकी शक्ती आसतात.

‘क्राय...’

‘क्राय...’ कादंबरेंत प्रत्यक्ष सरकाराचो वा राजकी फुडाऱ्यांचो उल्लेख ना. पूण पुलीस, सरकारी अधिकारी आनी प्रशासन हांचीं धोरणां आनी कृती मात दाखोवन दिल्यात. पुलीस हुकमघे ताबेदार आसतात. ते वयल्यान आदेश मेळमेरेन कसलीच कारवाय करिनात. प्रशासनाक कामगारांच्या मागण्यां विशीं कांयच पडिल्लें ना. जोहान्सबर्गाचेर पुरायपणान खण-मालकांची अनिर्बंध सत्ता चलता. कामगारां मदीं असंतोश वाडीक लागतकीच सरकार जोहान्सबर्गा भशेन आनीक एका शारांत-ऑडेन्डालसृष्ट हांगा भांगर मेळिल्ल्याची खबर पातळावन, लोकांचें लक्ष थंय ओडटात.

3.4 जातवर्णाचें समाजशास्त्र

अच्छेव

‘अच्छेव’ कादंबरेंतल्या जातींचें विश्लेशण फुडें पाठ 4 तल्या परंपरीक वेवसाय विभागांत (4.3) विस्तारान केलां, देखून तें हांगा पुनरावृत्ती जावची न्हय म्हूण टाळ्ळां

होमकांड

‘होमकांड’ कादंबरी 1940-70 हया काळांतल्या गोंयांतले जाती-वेवस्थेचें दर्शन घडयता. हे कादंबरेंचो नायक शिवराम, भट समाजांतलो आसा. ताचें कुटूंब कुळागराचेर जगता. ताणें एकल्यान खण-वेवसाया आड केल्ल्या झुजाचें वर्णन कादंबरेंत केला. तें करतना शिवरामाक जाती वयल्यान भोगच्या पडिल्ल्या त्रासांचें वर्णन बरोवप्यान भोवच मार्मिकतायेन केलां.

शिवरामाच्या कुटुंबाक गांवांत भोवच रेस्पेद आसता. ताच्या काका कडेन ज्योतिश विचारपाक, म्हूर्त काडपाक गांवांतले तशेंच भायले लोक येतात मजेची गजाल अशी, आबा कुडयकार नांवांचो खानदानी भाटकार आपले चलयेचे लग्न मोहन खरंगटे नांवाच्या उद्देजका कडेन करूंक सोदता. आबा तेंखातीर शिवरामाच्या बापाय कडेन लग्नाचो म्हूर्त काडपाक येता. म्हूर्त काडटकीच आबा ताका सहज विचारता, “चलो भुरगो कसो आसा? म्हजे चलयेक सुख मेळटलें न्हय?” ताचेर काका ताका जाब दिता, ‘तुमचें चली जिवीतभर संपत्तीत लोळत उरतली.’ (पान 26) (अनुवादीत). फुडें आबाचो जांवय जाल्लो मोहनबाब त्या वाठारांत खणी सुरू करपा खातीर काका कडेन ज्योतिश विचारता. तेन्ना काका सांगता, “(खण) उद्देग येसस्वी जातलो. ग्रहस्थिती बरी आसा.” तें आयकून मोहनबाब खूश जाता आनी काका कडल्यान तशें बरोवन घेता. काकान बरयल्लो कागद ताका आपल्या मांवाक-आबाक दाखोवन ताचे कडल्यान भांडवल मेळोवपाचें आसता.

शिवरामाचो काका ज्योतिशाचे पैसे केन्नाच घेना. ताची गुजराण फकत कुळागरांचेर आसता. देखून फुडे जेन्ना खणीक लागून कुळागर इबाडता तेन्ना शिवराम मोहनबाबा कडल्यान न्याय मागता. त्यावेळार कितल्याश्याच फावट मोहनबाब पुर्तुगेज अधिकाऱ्यां मुखार ताची जात वयर काडटा, जाती वेल्यान ताचीं फकाणां मारता.

मोहनबाबाचे रखवालदार, पुलीस आनी हेर अधिकारी लेगीत तांणी नेशिल्लो पंचो, ताची शेंडी आनी ताचें शिवराक खाणा-जेवण हांचे वेल्यान ताचीं फकाणां मारतात.

कादंबरेंत म्हार, कुळवाडी, धनगर आदी जातींचो उल्लेख आयला. शेतांनी-कुळागरांनी वावरून वा गोरवां पोसून ते आपलो चरितार्थ चलयतात. गांवांत जातीय-एकचार आसा. जातीं मदीं झगडीं वा केस्तावां जाल्ल्याचो उल्लेख कादंबरेंत ना.

उद्ध्वस्त

हे कादंबरेत उल्लेखान वा सुचकतायेन भट, गावडा, बामण, भावीण ह्या जातींचो संदर्भ आयलां. पूण हें कादंबरेत खंयच जातीभेद, जाती-संघर्श, ताण-तणाव, उच्च-नीचताय हांचे संदर्भ वाचूंक मेळनात. गांवांत जाती-पाती मदीं सामंजस्याचें आनी एकचाराचें वातावरण आसा. भाटकार मुंडकारांगेर वचून च्या-पाणी घेता असो उल्लेख कादंबरेत आयला (पान 73). खण येवच्या पयलीं वा उपरांत ह्या जातीय सलोख्यांत कसलोच फरक पडूंक ना.

‘अकरा कोटी...’

‘अकरा कोटी...’ कादंबरेत जातीचो व्हडलोसो संदर्भ ना. पूण म्हालो आशिल्लो ‘कैची’ आपले जातीक आनी वेवसायाक इज्जत ना म्हूण आपल्या चल्याकभोल्याक म्हालेपणाचो वेवसाय करपाक दिनासतना भरपूर लांच दिवन आनी हाच्या-ताच्या पांयां पडून खणीर नोकरेक लायता. खणींतल्या अपघातांत भोलो मरतकीच ताका आपले करणेचो पश्चाताप जाता.

कादंबरेतली जाती विशींची दुसरी देख खण-मंत्री सोनूसिंग बाठेची आसा. तो मागासवर्गी आशिल्ल्यान, त्या वर्गांतलो कोणतरी मंत्री जाय म्हूण त्या आंगठे बहादुराक पक्षान मंत्री केल्लो आसता. तथाकथीत उच्च जातींतले अधिकारी ताच्या अडाणीपणा वयल्यान आनी जाती वयल्यान ताचीं फकाणां मारता. त्या ‘उच्च’ जातींतल्या लोकांक बाठे ‘भीमरुपी महारुद्र’ वाले म्हणटा जाल्यार ते लोक ताका ‘आनीबानीपानी’ वाले म्हणटा. पूण समाजीक जाती नासल्यो तरी अभ्यासार्थ हेर कादंबऱ्यां प्रमाण गिरेस्त आनी गरीब ह्यो दोन जाती

मात कादंबरेत प्रकर्शान दिसतात. तांचे यथार्थ वर्णन बरोवप्यान निवेदनांतल्यान एकाच वाक्यांतल्यान केलां:

“कोळसो जाळपी-लासपी भांगराचो धुंवर काडूंक लागले..जाल्यार कोळसो खणपी आपणालो जीव जाळूंक लागले...” (पान 7) (अनुवादीत).

कोळश्याक लागिल्ल्या उज्याक लागून जमनी पोंदा हजारेक फुटांचेर भोला मरता तेन्ना ताका लासपाक लेगीत ताच्या बापाय कडेन- कैची कडेन पैसे आसनात. त्याभायर जमनी पोंदा लासून मेळ्ल्या भोल्याचें मडें लेगीत मेळना. देखून प्रथेप्रमाण पिठाचो एक व्हड बावलो, ताचें प्रेत म्हूण तिरडीचेर बांदपाक तयार करपाचें आसता तो खर्च करूंक पैसे नाशिल्ल्यान तिवारीचाचा कैचीक पीठ उदार दिता. तें पिठाचें मडें लासपाक लाकडां विकतीं हाडपाची तांक ना म्हूण पुताच्या मरणाचें दुख सोंशीत बापू सरकारी गुदावांतलो कोळसो चोरून हाडटा. निमाणें कोळश्याक लागून मेळ्ल्या भोल्याची चिता भर पावसांत लेगीत भगभगून पेढा. जमनीचेर चलतना आपूण आपल्या चल्याच्या जमनी पोंदा आशिल्ल्या मड्या वयल्यान चलिल्ल्याचो भास कैचीक जाता. अशे तरेन 'अकरा कोटी' भितर जातीय प्रस्नाचें वास्तव चित्रीत केलां.

कोयले की खान

'कोयले की खान' हे कादंबरेंत फकत दोनच जाती आसात: शोशक आनी शोशीत. मिनेर वा ठेकेदार, सरकारी वा कंपनीचे अधिकारी, गुंड, सावकार, पसरकार हे शोशक जाल्यार मजूर हो शोशीत वर्ग. ज्या लोकांक दीसभरांत दोन जेवणांची मारामार, ते जात-पात कितें घेवन बसतले ? मजुरांची चिंता फकत पोटाची 'भूक' भागोवपाची आसता.

'कोयले की खान' कादंबरेंत जातीचें आनीक एक समीकरण मांडलां. गिरेस्त आनी गरीब. कादंबरेंतलो ठेकेदार तिवारी आपले एकुलते एक चलयेचें लग्न करपाचें थारायता. तो जातीन भट आसता. कोट्यांनी रुपयांचे बेकायदेशीर संपत्तीचो धनी आशिल्ल्यान चलयेच्या लग्नाक तो फकत पैसेकार लोकांकच आफयता. आपल्या वा बायलेच्या गरीब सोयऱ्यांक टाळटा. चलयेच्या आंगार पंदरा कील भांगर घालपाची भास करपी तिवारीची जात पैसेकाराची-गिरेस्ताची.

हे कादंबरेत विकासाच्या (युनियन लीडर) भुरगेपणांतली गजाल सांगल्या. विकासाचो भाव भाटकाराच्या माडार चडिल्लो आसतना वयर सोरोप चाबिल्ल्यान कोसळून मरता. चलो मेल्ल्याची नुकसान भरपाय म्हूण भाटकार एक पडीक जमनीचो कुडको विकासाच्या बापायक दिता. विकासाचो बापूय घामाचें रगत करून ती जमीन पिकयता. जमनीचें तें पीक पळोवन भाटकाराक ते जमनीची आस जाता. पूण आपुणूच ती ताका दिल्ल्यान तो कांयच करूंक शकना. एक दीस विलासाच्या बापाय फाटल्यान दोंगरार एक बैल लागता. जिवाच्या आकांतान त्या बैला पासून आपली राखण करपा खातीर विकासाचो बापूय लागींच आशिल्ल्या देवळाचे गर्भकुडींत धांव मारता. देवळाचो भट दलितान देवूळ बाटयलें म्हूण गांवभर बोंब मारता. गांवची पंचायत बसता आनी देवळाच्या शुद्धीकरणाचो खर्च विकासाच्या बापायन भरपाची आज्ञा दिता. गरीब आनी दुबळो विकासाचो बापूय हतबल जाता तेन्ना भाटकार ताका दिल्ली जमीन आपणाक परती दिवन देवळाचे पैसे भरपाक फर्मायता. निरुपायान विकासाच्या बापायक ती कसयल्ली जमीन भाटकाराक परती दिवची पडटा. अशे तरेन जाणटेपणांत जगपाचो आदार नाशिल्ल्यान, तो आनी ताचो बापूय हुंदीर मारपाचें वीख खावन आत्महत्या करतात. अनाथ जाल्ल्या विकासाक गांव सोडून खणीर वचपा बगर पर्याय उरना. जातभेदाची ही हृदयद्रावक काणी, विशमतायेचेर उजवाड घालता.

गोल्ड मायन

‘गोल्ड-मायन’ कादंबरेत वर्ण-वेवस्थेचें चित्रण केलां. युरोपांतले गोरे कातीचे खण-मालक आनी आफ्रिकेंतले थळावे काळे कातीचे आदिवासी हांचें वर्णन कादंबरेत केलां.

‘क्राय...’

‘क्राय...’ कादंबरेत जातीचें न्हय तर वर्णभेदाचें भयाण रूप पळोवंक मेळटा. खणरुपी उद्देगीकरणान एकेवटेन वर्णभेद सोंपयला पूण दुसरेवटेन तो घट केला

गोरे आनी काळे कातीच्या लोकां खातीर वेगळे वेगळे कायदे आसात. जोहान्सबर्गांत काळो मनीस जमीन विकती घेवपाक शकना. जोहान्सबर्गा भायर जंय तो विकती घेवपाक शकता, थंय रस्ते, लायट आसनात. बायलांचेर गुंड हल्लो करतात आनी पैशे लुट्टात, केन्ना केन्ना बलात्कार करतात. अशेच एके गोरे कातीचे बायलेचेर बलात्कार जावन ती विवस्र अवस्थेंत पडिल्ली आसता. एक काळो पाद्री तिका आपलो कोट दिवन लागींच आशिल्ल्या एका गोऱ्या मनशागेर वता. पूण तो गोरो मनीस ते पिदेस्त बायलेक घरांत भितर घेना. इतलें अविस्वासाचें वातावरण आसता.

गांवांत समानताय मानपी कांय गिरेस्त लोक लेगीत आसतात. ते गरीब काळ्या लोकांक, चड करून जाणट्यांक आपले गाडयेंत लिफ्ट दितात. कुमालो हो गांवांतल्यान आयिल्लो पाद्री. आपले आख्खे जिणेंत पयलेंच फावट एका गोरो मनीस कडेन शेकहँड करता तें पळोवन अजापभरीत जाता. एक सुप्रसिध्द गोरो वकील कुमालोच्या चल्याचेर खुनाचो आरोप आसून लेगीत 'प्रो दिओ' (देवा खातीर) ताची केस स्विकारता.

आर्थराचे अंत्ययात्रेक गोरे आनी काळे, आफ्रिकानेर आनी भरतीय सगळे तरेचे लोक एकठांय जातात. त्या वेळार आर्थराचो बापूय जार्वीस आपलें जिणेंत पयलेच फावट काळ्या मनशां कडेन शेकहँड करता. मागीर ताचे भितर पुराय परिवर्तन घडटा आनी गांवांत परतो वतकीच तो काळ्या लोकांच्या कल्याणा खातीर वावुरता.

3.5 मिनाखणीं विशींचें अज्ञान

अच्छेव

'मिनाखण' हें उतरच गोंयांतल्या गांवांनी नवखें, अपरिचीत आशिल्लें. मीन म्हणल्यार कितें? तें खंय व्हरतात? ताचें कितें करतात? हेविशीं लेगीत लोकांमदीं अज्ञान आशिल्लें. गांवांतल्या शेतकामत्यां मदीं जाल्लो हो संवाद:

“थंय नावेले गोडबांयकडें खण मारून कसले तरी फातर उस्तिता, तो रे ?”- पंढरी.

“कसले फातर? मीन म्हणटात तेका. आरे भांगर करता तेचें”- बाबुशान जाप दिली. (पान 14).

“खंय व्हरता रे तें मीन?” पंढरीन सहजतायेन विचारलें....

“सांगलें न्हूं भांगरां करूंक आनी मसणांत व्हरना! आमकां कितें?...” बाबुसो. (पान 15).

पूण गांवांत “चिऱ्यांखणी” आशिल्यो. चिऱ्याखणीचेर फकत मनीस बळान वावर चलतालो. बैलगाड्यांचो वापर चिरे खणी वयल्यान गांवांत व्हरूंक जातालो. पूण एकतर ते खातीर बैलांगाड्यांक मेळपी भाडें साप्प उणें आशिल्लें म्हूण आनी दुसरें म्हणल्यार बैलांचो आनी बैलांगाड्यांचो उपेग शेतांकामां खातीरच जातालो, देखून हेर कामां खातीर बैलांचो वापर करपाक बैलांचे आनी बैलगाड्यांचे धनी राजी आसनाशिल्ले. बैलांक चिरे ओडून व्हरपाक कश्ट जावचे न्हय अशी ताची प्रामाणीक इत्सा आसताली. आनीक एक महत्वाची गजाल म्हणल्यार दरेकल्याचीं शेतां आसतालीं. देखून बैलाचो वापर शेत नांगरपा खातीरच जातालो. बैलांक आनी तांच्या धनयांक हें काम सोडून दुसरें काम करूंक वेळ आसनाशिल्लो

मिनाखणीच्या वेवसायांत सुरवेक चडशे गुजीर वा गोंयां भायलेच लोक आसताले उपरांत गोंयांतल्या धनिकांनी हो वेवसाय आपणायलो, असो उल्लेख कादंबरेंत आयला.

होमकांड

ज्या वाठारांत ‘होमकांड’ कादंबरी घडटा, तो गोंयांतलो दिवचल तालुको म्हणल्यार एक समृद्ध खनीज-पट्टो. सत्तरी आनी दिवचल ह्या दोनय तालुक्यांनी पुर्तुगेज काळा सावन खणींचे मक्ते दिवपाक सुरवात जाल्ली. देखून ‘होमकांड’ कादंबरेंतल्या पात्रांक मिनाखणी सुरू

जाल्ल्या विशीं अजाप दिसना. खणीं विशीं तांकां घडये जाण आशिल्ल्यानच, खणीं सुरु जातात हें विशींच्या अजापाचो वा खोशयेचो कसलोच उल्लेख कादंबरेंत मेळना.

“मोहन खरंगटे हो उद्देजक ह्या वाठारांत मॅगनीज आनी लोखण खनीज आसा वा ना, हाचो सोद घेवपाक लागला... तेन्ना तांकां जोशी काकाचो (शिवरामाच्या काकाचो) सल्लो जाय” (पान 43) (अनुवादीत), अशें म्हूण मोहनबाबाक घेवन पयले फावट धूतभट शिवरामागेर येता, तेन्नाय बी शिवराम वा ताच्या कुटुंबांतलो खंयचोच वांगडी ते विशीं अजाप परगटायना. हाचे वयल्यान त्या वाठारांतल्या लोकांक खणीं विशीं अज्ञान नाशिल्लें तर खबर आशिल्ली असोच तर्क काडचो पडटा.

हें कादंबरेंत निवेदनांतल्यान (निवेदक पयलो पुरुशी आसा आनी खासा शिवरामाच्याच तोंडांतल्यान) असो उल्लेख आयला:

“वतां वतां हांवें तांकां (मोहनबाबाक) आमच्या कुळागरची कशी गत जाल्या तें दाखयलें. अर्थांत ते चित्र तांकां नवें नाशिल्लें. कारण जंय जंय अशे तरेच्यो खणी आशिल्ल्यो थंय थंय हीच परिस्थिती जाल्ली.” (पान 76) (अनुवादीत), असो उल्लेख येता. हाचे वेल्यान निवेदक शिवरामाक लेगीत खणीं विशीं माहिती आशिल्ली असो तर्क काडूं येता.

उद्ध्वस्त

‘उद्ध्वस्त’ कादंबरेंत दत्तवाडींतल्या खंयच्याच मनशाक ‘मीन’ वा ‘मिनाखणी’ हांचेविशीं खबर नाशिल्ली. हाका आडवाद एक फकत शाणू. आपणाक मिलिटींतलो आनी मुंबय रावून आयिल्लो अशें मानपी शाणूच गांवच्या लोकांक खणीं विशीं माहिती दिता. धालो उत्सव चालू आसतना फांतोडेचेर लागींच्या गांवांत एका फाटल्यान एक सुरींग स्फोट जातात. दादले, बायलो, भुरगीं सगळेच ह्या स्फोटाक लागून आंग काडटात. कोणाक भुंयकांपाचो जाल्यार कोणाक जगबुडी जाल्ल्याचो भास जाता:

“कसले रे हे आवाज शाणू?” दोगातिगांनी एकेच फावट प्रस्न केलो.

“सुरंगाचे! जमनींत खोल पुरिल्ले सुरींग पेटल्यात धाडधाड ! तांचे हे आवाज.”

“सुरींग? कोणे पुरले जमनींत? कित्याखातीर?” कांतू देसायान अजापान विचारलें.

“तुमकां खबर ना न्हय? शी...”

शाणून शिगार ओडीत शांतपणान सांगलें, “बाबांनो, आमचे दत्तवाडे लागसार भांगर पिकता ! जमनीच्या पोटांत राशींनी मीन भरलां!”

“मीन! मीन म्हणल्यार?” विठून विचारलें.

“...मीन म्हणल्यार लोखणाचे फातर! तांबडेगुंज, ओबडधोबड फातर फोडप आनी भितरलें लोखण काडप !”

“फातरांत लोखण? भिकूचे तोंड उकतेंच उरलें.” (पान 53) (अनुवादीत).

दत्तवाडी हे उत्तर-गोंयांतलें गांव. त्या काळांत दक्षिण-गोंयांत सावड्ड्यां, सांग्यार मिनाखणी चलताल्यो. मुरगांवाक मिनाच्यो राशी पडटाल्यो. पूण दत्तवाडींतले लोक मात चडांत चड दिवचले फुडें पावूंक नाशिल्ल्यान तांका मिनाखणीं विशीं कांयच खबर नाशिल्लें. गांवांतले चडशे लोक निरक्षर. तांका मिनाखणी विशीं खबर नासप एकवेळ समजूं येता. पूण गांवांतलो भाटकार कांतू देसाय शिक्षीत आनी जाणकार. ताका लेगीत खणींच्या आगमना विशीं खबर नासप हाचेर विस्वास दवरूंक येना.

मिनाखण वाठारांत शिक्षणाचो साप्प उणाव आसता. पूण दत्तवाडींत फकत मुळाव्या शिक्षणाची सुविधा आशिल्ली. मुळावें शिक्षण गांवांत घेवन कांय वर्सां उपरांत पंढरी ‘इशकोलाक’ दिवचले गेलो, असो उल्लेख वाचूंक मेळटा (पान 8). गांवांत शिकिल्लो असो

एकूच तरणाटो, तो म्हणल्यार म्हाबळूलो रामनाथ. कृशी पदवीधर जावन तो गांवांत आयिल्लो. शाणू, कांतू देसाय हे साक्षर पूण सुशिक्षीत न्हय सुशिक्षितपणाक लागून येवपी शाणपण तांचे कडेन नाशिल्लें. तांचें शिक्षण फकत वेव्हारा पुरतेंच मर्यादीत आशिल्लें. गांवांतल्या ह्याच अडाणीपणाचो फायदो खण-मालकांनी करून घेतलो.

‘भीष्माचा डोंगर’

कोंकणांतले जमनींत साबार कडेन खनिजपट्टो आसा. पूण गांवांतल्या निरक्षर, अडाणी लोकांक ताचेविशीं आनी ताच्या उपेगांविशीं मात लेगीत खबर नाशिल्ली. ब्रिटिश राजवटींत गोऱ्या मनशान तें निसर्ग-धन वळखिल्लें. तें संसाधन काडपाचो यत्न लेगीत स्वातंत्र्या पयलीं जाल्लो, पूण तातूंत व्हडलेशें येस मेळूंक नाशिल्लें लोक खणी विशीं उरफाटें सुरफाटें उलयताले, हाचें कारण त्या वेळार खनीज संसाधन आनी खणी हे विशींचें अज्ञानच आशिल्लें. देखून खण येतकीच ताचे विशीं लोकांक अजापच जाल्लें:

“गांव माथ्यार, म्हणल्यार भीष्माच्या दोंगरार नाचूंक लागिल्लें. रत्नागिरी जिल्ल्याचे चांटे पोंदा आंग चोरून कशेंतरी जीव वांटावन आशिल्लें एक चिमटीभर खेडेगांव. कंपनी आयले बराबर अकस्मात हें बेंबूक पोट फुगोवंक लागिल्लें. दोंगरा वयले जमनीची गोऱ्या तज्ञां कडल्यान तपासणी जावंक लागली आनी भीष्माच्या पोटांत गडप जाल्ल्या एकेका गोंडबंगालाचो सोद लागूंक लागलो. मँगनीज तर आशिल्लेंच-दोन चार पिळग्यो पुरून उरतलें इतलें आनी ताचे सकयल, खोल तळा कडेन...हे विशीं ह्या विलायतेच्या सायबाचें लेगीत एकमत नाशिल्लें-मतभेद आशिल्ले. कोण म्हणटालो कोळसो आसा, कोण तांबें म्हणटालो आनी एकल्यान तर दोळे धांपून फोडिल्लें, भांगरच आसूंक जाय...” (पान 128, 129) (अनुवादीत).

अशे तरेन मँगनीज-लोह हांचे खणीं पोंदा भांगर आशिल्ल्याचो उल्लेख हेर कांय कादंबऱ्यां भशेन हांगाय वाचूंक मेळटा.

‘अकरा कोटी...’

‘अकरा कोटी...’ कादंबरी महाराष्ट्रांतल्या चंद्रपूर जिल्ल्यांतल्या कोळसो-खणीचेर आदारल्या. भद्रावती न्हंयेचे देगे वयल्या देंगणांत आदिम मानवाचो राबितो आसलो. तो आपल्या वनवासी देवाक ‘डोंगाक’ पुजतालो. थंय दाट रानां आशिल्लीं. मनीस त्याच रानांत ल्हानसान शिकार करून वा फळां-मुळां खावन जगतालो. आधुनीक जिणेपसून तो सामको पयस आशिल्लो.

हया वाठारांत कोळसो आशिल्ल्याची मात लेगीत खबर आदिवासींक नाशिल्ली. मुंबय आनी कलकत्याच्यान आयिल्ल्या सुशिक्षीत मनशांक पळोवन ते अजाप जाताले. दख्खन पठाराचेर जेन्ना रेल्वे सुरु जाली (1925 उपरांत) तेन्नाच हया वाठारा कडेन लोकांचें लक्ष गेलें.

कोळसो आमचे जमनींत मेळटा, तो खणून काडूं येता, तो बरो जळटा आनी इंधन म्हूण ताचो वापर करूं येता, हेंच थळाव्या लोकांक खबर नाशिल्लें. अशे तरेन मिनाखणी विशीं भद्रावती न्हंयेच्या वाठारांत पुराय पणान अज्ञान आशिल्लें.

कोयले की खान

मिनाखणी विशीं अज्ञान आसपाचें कारण ‘कोयले की खान’ कादंबरींत आसूंकच शकना. हाचें कारण गांवांतलो दुकळ आनी दळडीर हांकां लागून पयसुपयसुल्यान 14-15 वर्सांचे पिरायेर तरणाटे खणीर कामाक येताले. आपली पुराय जीण ते खणींचेर जगताले. पूण खणीं विशीं अज्ञान नासलें तरी खण-वेवसाया विशीं हया मजुरांक कांयच खबर नाशिल्लें.

दिसाक सवाय टन कोळसो फोडपाचो कायदो खणीर आसता. मुळांत इतलो कोळसो एका मनशान फोडप अन्यायकारकच आसता. त्या भायर मजुरांच्या अज्ञानाचो फायदो घेवन कंपनी प्रत्यक्षांत मत तांचे कडल्यान देड टन कोळसो फोडून घेता. बाबड्या मजुरांक मापां आनी मेजणी हांचे विशीं कांयच खबर नाशिल्ल्यान ते मोन्यांनी वावर करतात. अशे तरेन दरेका मजुरान काडिल्लो देड-देड टन दरेकी कोळसो कंपनी एका टनाक बत्तीस रुपया प्रमाण विकता. आनी त्या बदल्यांत मजुराक मेळटा तो फकत सवाय रुपया.

अशे तरेन वेवसायाच्या अज्ञानाक लागून मजूर कंपनीचे मोने वेठबिगार जातात

‘फायर एरिया’

‘फायर एरिया’ कादंबरेंत खणीर कामाक येवपी लाखांनी मजूर पयसुल्ल्या गांवांतले आसतात. खणीर काम करपी कोणाचेय वळखीन ते खणीर कामाक लागतात. खणी वयलें काम कोळसो फोडपाचें आशिल्ल्यान तें काम तांकां रोकडेंच कळटा. देखून खणीं विशीं आनी थंयच्या कामा विशीं अज्ञान आसलें तरी नोकरी मेळप कठीण जायना.

पूण गांवांतल्या लोकांक मात खण, खणीवयलें काम, खणींचो वाठार हे विशीं खबर आसना. पुतान वा भावान खणीर मजूर जावप म्हणल्यार तांकां जिणेचें कल्याण जाल्ले भशेन दिसता. म्हयन्या-दोन म्हयन्यांनी मजुरान धाडिल्ले पन्नास-शंबर रुपया तांकां भांगराभशेन दिसतात.

‘गोल्ड मायन’

‘गोल्ड मायन’ कादंबरेंत कामाक येवपी दरेका खण-मजुराक खणी विशीं कसलीच माहिती वा गिन्यान आसना. देखून कामार नव्यान रुजू जातकीच ताका खणींतल्या अती उश्म आनी आर्द्र वातावरणांत काम करप शक्य जावचें म्हूण पयले आठ दीस प्रशिक्षण दितात

‘क्राय ...’

‘क्राय...’ कादंबरेत लेगीत खासा करून गांवांतल्या लोकांक मिनाखणीं विशीं पुराय अज्ञान आसता. हे कादंबरेत डोटशेनी गांवचो पाद्री पयलेच फावट जोहान्सबर्ग शारांत वता आसतनाचें वर्णन आयलां. तो रेल्वेन प्रवास करतना भायर खणी दिश्टी पडटकीच लोक “खणी” म्हूण बोवाळ घालतात ताचेर हो शिकिल्लो, सज्ञान पाद्री म्हणटा, “पयस तीं धवीं, सपाट तेमकां दिसतात त्योच व्हय खणी?” एका पाद्रीची जर ही आवतिकाय जाल्यार गांवांतल्या हेरांक खणीं विशीं कितलें गिन्यान आसतलें ताची कल्पना करूं येता.

डोटशेनी सारक्या परंपरीक गांवांनी आसत वा लाखांनी खण-मजूर जंय रावतात त्या जोहान्सबर्ग शारांत आसत, खंयच शिक्षणाची फावो ती वेवस्था दिश्टी पडना. आपल्या गांवांतल्या दरेका भुरग्याक भरपूर आनी योग्य शिक्षण मेळूंक जाय अशें कुमालोक दिसता तो चिंतता:

“शाळे विशीं आतां तांची नदर बदलपाची आशिल्ली. हाचें कारण शाळा म्हणल्यार भुरग्यांक फकत बरोवंक, वाचूंक आनी गणीत शिकोवपाची सुवात न्हय तर संवसारांत खंयीय गेल्यार जिणेक सामकारावपाची मानसीक जडणघडण करपी केंद्र आसूंक जाय...अशे तरेचे संस्कार तांचेर जावंक जाय, आपले जमातीच्या नियमां कडेन, नितीमुल्यां कडेन, रिती रिवाजां कडेन सांगड घालपी संस्कार जावंक जाय” (पान 62) (अनुवादीत).

त्या गांवांतल्या हेडमास्तराक तो मेळटा, तेन्ना हेडमास्तर ताका आपल्यो येवजण्यो आनी प्रयोग हांचे विशीं सांगता. पूण तें सगळें प्रत्यक्षांत न्हय तर फकत कागदाचेर आसता, हें पळोवन कुमालो खंतीभरीत जाता.

त्या वेळा वयलो एकलोय शिकिल्लो तरणाटो शेतांनी काम करूंक तयार जायना तें पळोवन फकत शिक्षणान हो प्रस्न सुटचो ना हाचे विशीं कुमालोची खात्री पट्टा.

जोहान्सबर्गातल्या क्लॅरमाँट हे मजूर वस्तीचें वर्णन कादंबरेंत केलां. थंय हजारांनी मजूर रावतात. थंय सगळी घाण, हळशीक दिश्टी पडटा. थंय बेकायदेशीर सोरो विकपी दादले आनी बायलो रावतात. थंय भुरगीं शाळेंत वचनात, हाचें कारण सांगतना फा. सिमांगू म्हणटात:

“कारण तातूंतल्या कांय भुरग्यांक जाल्यार कांय जाणांच्या आवय-बापांयक शाळेंचें पडून वचूं ना. पूण चडशी भुरगीं शाळेंत जागोच नाशिल्ल्यान वचूंक शकनात” (पान 23) (अनुवादीत).

अशे तरेन फावो तितलें शिक्षण आनी फावो तें शिक्षण नाशिल्ल्यान निर्माण जाल्ल्या प्रस्नांची चर्चा ‘क्राय...’ कादंबरेंत केल्या.

3.6 मिनाखण वेवसायाचें वर्णन

अच्छेव

‘अच्छेव’ कादंबरेंत स्वतंत्र गोंयांतल्या पयल्या दसकांतल्या (1961-70) खण-वेवसायाचें वर्णन केलां. ह्या काळांत गोंयांत मनीस-बळाचेर लोखणाच्यो खणी चालू जाल्ल्यो. शेंकड्यांनी मजुरांची खणीचेर गरज पडटाली. खणीचेर सुरींग लावन तळपां फोडटाले. तीं तळपां बारीक करपाचें काम मानायांनी करपाचें आसलें. बारीक केल्ले फातर बैलां-गाडयेंत भरून शेनोरेर-म्हणल्यार तळ्याचे-न्हंयेचे देगेर हाडप. थंय कोठये-व्हडलीं व्हडीं आसतालीं. तातूंत घालून ते बार्जी कडेन व्हरताले. मीन-येरादारीची प्रक्रिया कादंबरेच्या सुरवेच्या कांय पानांनी बाबुश्याच्या तोंडांतल्यान आनी भुरग्यांच्या खेळांतल्यान बरोवप्यान सांगल्या. कादंबरेच्या दुसऱ्या अर्दांत खणी वयल्या वावराचें विस्तारान वर्णन केलां. सकाळीं आठांक मिनाचे खणीर घोंगो वाजतालो. ते सरशीं मानाय, कामेरीं आनी आडसाटी भुरगीं कामाक वचूंक भायर सरतालीं. खणीच्या वावराचे सुवातेक प्लॉट म्हणटाले:

“आतां ताका प्लाँटा वयलें चित्र येवजून आयलें. सगळीं कामेऱ्यां जमल्यांत... जेवणाचे डबे कुंबया मुळांत दवरून सगळीं मालाचे राशी कडेन बसल्यां.. माथ्यार हॅट घालून मास्तर कामेऱ्यांक एक एक काम फर्मायता. कोणाक राशीं वयलें मीन वेचूंक सांगता... कोणाक सारकें दाळूंक लायता... कोणाक चाळणीर पावडर गाळपाक सांगता... पावडरीच्यो राशी करता... मोडटा... एक आनी दोन अशी हज्जार कामां...” (पान 116).

उपरांत मीन कायलींनी भरून बैलांगाडयेंत भरपाचें काम कामेरीं करतालीं. आदल्या तेंपार जेटीर कामेरीं बार्जी भरतालीं. आतां बार्जी ओरबिनार भरतात.

वाटेर मेळिल्ल्या इश्टाक-शाणूक पंढरी सांगता:

“...सुरवातीक (बैलां) गाडयांनी भरताले माल. दुर्भाटकार कोठ्यांनी मुरगांवां बोटीर पावयताले. आतां पयलींचें कितें उरलां? खटाच्यो गाड्यो गेल्यो. ट्रक येयले. ट्रक भरूंक मानाय उपकारता? शेवाळीं येयलीं. कोठये खंय कोठ्याक पडले देवाक खबर ! बार्जी येयल्यो. जेटीर कामेऱ्यां बार्जी भरतालीं. आतां जेटी गेल्यो. ओर्बिना, पोटे बांदून आपशींच माल पराये वयलो बार्जीत.” (पान 121).

उपरांत मानुयेल आनी नानू हांच्या संवादांतल्यान खणीर आयिल्ल्या विंगडविंगड ट्रकांचो उल्लेख आयला:

“इंदियान ट्रक चोयनाय. आमचे कोंपोनीच्यो लाकडी बॉडी सगल्यो इंडियान. गिरोण कसो आवाज. नाजाल्यार फॉरेन गाड्यो, इसुझू, निशाण, शॅवरलेट, बेडफॉर्ड. हॉर्ना बगर एका पार्टाचो आवाज ना. इंदियान म्हुळ्यार सामकी पन्नास वरसांची लाकडी बॉडी...” (पान 128).

“भरिल्ले ट्रक कांट्यार व्हरताले. थंय तांचें वजन काडून काट्यावयलो मास्तर वजनाची स्लीप ड्रायव्हरा कडेन दितालो.” (पान 136).

“प्लॉटार चायेचीं ल्हान हॉटेलां आशिल्ली. थंय ड्रायव्हर, बार्जी वयले खलाशी आनी सुपरवायजर लोक च्यार्येंत बुडोवन कांकणां खाताले.” (पान 148).

“खणी वयल्यान ट्रक धडधडत चिंचेदेवण्या वयले परायेर येताले. लाकडी बॉडीच्या ट्रकांतलें मीन मानाय उसपिताले, जाल्यार टिप्परी आपुणूच रित्यो जाताल्यो.” (पान 150).

अशे तरेन खण-वेवसायाच्या मनीस बळान आनी माकनांच्या आदारान चलपी दोनय पांवड्यांचें दर्शन ‘अच्छेव’ कादंबरेंत घडयलां.

‘होमकांड’

‘होमकांडां’तली मिनाखण लोखण आनी मॅगनिजाची आशिल्ली. पुर्तुगेज सरकारान मिनेरांक पुराय दोंगरांचे आनी जमनीचें ‘मक्ते’ (कन्सेशन्स) दिल्ले. पुराय दोंगर पोखरून हयो खणी चलताल्यो. चडश्यो खणी मानवी-बळाचेर चलताल्यो. पूण काम बेगीन जावचें हे खातीर शेंकड्यांनी ट्रक, बुलडोझर हांचो वापर जातालो. सुरींगस्फोटांनी निबर तळपां फोडटाले. हजारांनी खण-मजूर भायल्या गांवांतल्यान हाडिल्ले. गांवांतले कांय लोकय खणीचेर वावर करताले.

मिनाखण ‘ओपन कास्ट’ पद्दतीची जाल्ल्यान सुरवेक जमनीचो वयलो थर फोडून ती माती कुशीक सारताले. उपरांत भुंयेंत कांय फुटांचेर लोह-खनीज सापडटालें. तें हेर फातर आनी माती हांचे पसून वेगळें करून ताच्यो राशी दाळटाले आनी उपरांत ट्रकांनी भरून निर्गत करताले. उरिल्ली निकृश्ट माती (रिजेक्टस्) दोंगरांचेर आनी गांवांत मेळत थंय दाळटाले.

सुरवेक केल्ले जंगलतोडीक लागून पर्यावरणाचें भोवच नुकसान जातालें उपरांत टाकावू माती पावसा वांगडा दोंगरा वयल्यान व्हांवत येवन लोकांच्या शेताभाटा-कुळागरांनी सांचताली.

दोंगराचेर खनिजाच्या सोदांत खूब सकयल पोखरिल्ल्यान प्रचंड फोंड पडटाले. तातूंत पावसाचें उदक फुगून धडो फुट्टाल्यो आनी गांवांत हुंवार येताले लोकांची घरां, कुळागरां नश्ट जातालीं.

‘उद्ध्वस्त’

मिनाखण वेवसायाचें प्रत्यक्ष चित्रण ‘उद्ध्वस्तां’त वाचूंक मेळना. पूण शाणू आनी हेर पात्रांच्या संवादांतल्यान मनीसबळाचेर चलपी हे लोखणाचे खणींत पेटयल्ले सुरींग, मिनाची खडी वेंचप, पाटल्यांत खडी घालून ट्रक भरप, माती गाळप अशा खण-प्रक्रियांचो उल्लेख आयला. तेच तरेन खण सुरू जातकीच वर्सभरांत खणीर धांवपी ट्रक, बुलडोझर, निकृश्ट मातयेच्यो राशी, पयस दर्यादेगेर उब्यो आशिल्ल्यो बाजीं हांचो उल्लेख आसा.

‘अकरा कोटी...’

शेंकड्यांनी कोळश्या खणी आशिल्ल्या महाराष्ट्रांतल्या चंद्रपूर जिल्ल्यांतल्या कोलफिल्डाचें वर्णन हे कादंबरेंत आयलां. खण हजार फुटां परस चड खोल आसा. खणीचे आदले (खणी खाजगी मालकीची आशिल्ली तेन्नाचे) आनी आतांचे (खणीचें राष्ट्रीयकरण जाल्या उपरांतचे) नकाशे पळोवन ते प्रमाण काम चलता.

खाजगी खणींच्या तेंपार सरकाराक फटोवंक चुकीचे नकाशे दिल्ले. तातूंत सैतानी खणी सावन सद्याक काम चलतालें ते खणीचें अंतर 380 फूट आशिल्ल्याची नोंद केल्ली. पूण तें अंतर प्रत्यक्षांत मात 100 फूटां परस उणें आशिल्लें. हे नकाशे ब्रिटिश काळांत तयार केल्ले आनी ते यू.के., यू.एस.एस. च्या जाणकारांनी तपासल्यात म्हणपाचे उल्लेख तांचेर आशिल्ले. हाचो अर्थ ब्रिटिश काळांत पैशे लाटून तांचेर निशाण्यो केल्ल्यो.

खण हालींच आधुनीक जाल्ली. ब्रिटिश तेंपार हॉलेज मार्ग (येरादारीचो मार्ग) आनी कन्वे बॅल्ट (विजेचेर चलपी टब फुडें वा वयर व्हरपी पट्टो) नाशिल्लो. तेन्ना कोळशान भरिल्ले टब

वयर काडपाक घोड्यांचो वापर करताले. खणीचेर नवी सुरक्षा हॅल्मेटां आयिल्लीं. तेच तरेन मजुरांच्या माथ्या वयल्या 'कॅपलॅम्प' म्हणल्यार दिव्यांत लेगीत सुदारणा जाल्ली. कादंबरेंत रेझिंग पीट, पीटबॉटम हांचें खोलायेन वर्णन केलां. रेझिंग पिटांतल्यान लिफ्टिन इकराशें फूट सकयल वतकीच फोंडाचे मुळा कडेन (पीटबॉटम) पावताले.

थंय भुयारी मार्ग आशिल्ले. दरेक शंबर फुटांचेर आडवीं भुंयारां एकमेकांक जोडिल्लीं. शंबर चौखण फुटांचे कोळशांचे खांब तयार जाताले. सगळीं भुंयारां खणून तातूंतलो कोळसो काडटकीच मागीर ह्या खांब्यांतलो (सीम) कोळसो काडपाचे क्रियेक 'डी-पिलरायजिंग' म्हणटाले. सकयल खणत वता तशें वणटीक रंग मारताले. हाचें कारण रंग मारिल्ल्यान कोळश्याचो धुल्ल आनी ताका लागून उजो लागपाचो भंय लेगीत उणो जातालो. कोळश्या खणींनी मिथेन वायू आशिल्ल्यान तांकां वायूयुक्त (गॅसी) खणी म्हणटाले. लोखणाचें कवच (कॅप) आशिल्ले लाकडी बडयेन छताचेर टकटक आवाज करुन थंय पोकळी आशिल्ल्याचो दुबाव आसल्यार त्या छताक सकयल्यान शिमिटाच्या पुलाचो आदार दिताले. सुरींग स्फोटा उपरांत जायत्या फावटी कोळशाच्या थरांतलें सांचिल्लें आनी झरींचें उदक, काम चालू आशिल्ले खणींत अकस्मात नेटान घुसतालें, कांय मिनटांत तें धोंपरा मेरेन वा कमरा मेरेन पावतालें. तेन्ना व्हड पंप लावन तें उदक भायर उपशिताले. खणींच्या वयर जमनीर आशिल्ल्या पंपांचीं पायपां हजारेक फूट सकयल पाव इतलीं लांब आसतालीं. जायते फावटी खण सुरु करचे पयलीं जेन्ना सर्वेक्षण वा पडताळणी करताले, तेन्ना 6 इंची बुराख (बोअर) मारुन मालाची ग्रेड आनी प्रमाण तपासताले. सर्वेक्षण जातकीच जायते फावटी हे बुराख पुरोवपाचो (सील करपाचो) उगडास उरनाशिल्लो. खणीचेर काम चालू जातकीच हेच बुराख नळा भशेन जाताले आनी खण उदकान भरुन उडयताले. अशा वेळार लाकडी खांब तासून तो त्या बुराखांत घट भरताले. खांब छताक ठोकपा खातीर उदारें पडून वयल्या उदकाचो मारो आनी ताका लागून जाल्ली घुस्मट सोंशीत घणाचे प्रहार खांब्याचेर करपाचें काम भोवच जोखमीचें आनी जिकिरीचें आसतालें.

अशे रितीन केन्ना आंगार कांटो हाडपी जाल्यार केन्ना उमळशीक वाडोवपी जायत्या तकनिकी गजालींची आनी खणी वयल्या प्रक्रियांची माहिती बरोवप्यान 'अकरा कोटी...'त सांगल्या.

'कोयले की खान'

'कोयले की खान' ही कादंबरी कु. चिन्नप्प भारती हांणी प्रत्यक्ष थळाचो अणभव घेवन आनी भोवच अभ्यास करून बरयल्या. ताका लागून मिनाखण वेवसायाचें बारीकसाणेन केल्लें चित्रण कादंबरेंत वाचूंक मेळटा. हे कादंबरेंत बरोवप्यान कोळश्याचे खणीचें रेखाटन दिवन वाचप्यांक खणी वयल्या वेव्हाराची माहिती दिवपाचो यत्न केला. (पळयात परिशिष्ट 4).

कादंबरेंत कोळश्या खणींतल्यान कोळसो खणून वयर काडपाचें वर्णन विस्तारान वाचूंक मेळटा.

सकाळीं फुडें खणीर घोंगो वाजतकीच हजारांनी मजूर हुंदराभशेन खणीचेर धांवतात खणी वयल्या नियंत्रण कक्षांतल्यान चालक बॅल वाजोवन हजारेक फूट सकयल काम करपी रातपाळयेच्या मजुरांक वयर येवपाक शिनाल करता. सकयल्ल्यान परतून 'आमी वयर येवंक तयार आसात' अशी सुचोवणी दिवपी बॅल मजूर वाजयतात, मागीर तांकां लिफ्टंतल्यान गटा-गटान वयर काडटात. ते मजूर आपलें हॅल्मेट, हेडलायट सगळें परतें दिवन रजिस्टराचेर भायर सरिल्ल्याची निशाणी करून घरा धांवतात. दिसाचे शिफ्टंत काम करपी मजूर हॅल्मेट, हेडलायट, बॅटरी बांदून आपणाक खंयच्या मीनाफोंडांत वचपाचें आसा तें नोंद करून घेतात.

मजूर भितर वच्चे पयलीं मायनिंग सरदार आनी उदकापंपाचे खलाशी सकयल देंवून खणीची तपासणी करतात. खंय उदकाची धार आसत वा उदक फुगिल्लें आसल्यार पळोवन, आसल्यार तें भायर उपसून काडटात. हातांत दांडो घेवन ते कोळश्यांचे वणटींचेर, छताचेर वाजयत खंय उदक तुंबूंक ना, पोकळसाण ना हाची खात्री करतात. हातांत सेफटी लॅम्प

घेवन, खंयीय कोळश्या पासून निर्माण जावपी कार्बन डायऑक्सायड वा मिथेन गॅसाचो, स्राव ना हाची खात्री करतात. उदक उसपुपी पंप बरे तरेन चलतात हाची खात्री करतात आनी मागीर मजुरांक सकयल देंवयतात. (पान 12) (अनुवादीत).

देंवतनाच आंगार चारुय वटांनी पाझरपी उदकान मजूर भिजतात. पाटांनी व्हांवयल्लें हें उदक व्हडले व्हडले पंप लावन खणींतल्यान उपसून उडयतात. खणींत गुप्प काळोख आसता. आपल्या माथ्यावयली लायट पेटोवन दीसभर काम चलता. दिवो दीसभर पेटचो म्हूण कमराक जड बॅटरी बांदिल्ली आसता. कोळसो जे दिखेन सापडटा ते दिखेन तेरा फूट रुंद आनी णव फूट उंच खण-मार्ग तयार केल्लो आसता. त्या मुखेल रस्त्यापसून शाखा-मार्ग (स्तंभ वा खांबे) काडिल्ले आसतात. थंय कोळसो कातरून काडपाचें काम चलता. खणींत भितर देंवतना पयलीं शीं खाता. पूण मागीर मात गरम वाफेन जीव हुल्पता थंय कोळशाचे भरिल्ले वा रिते टब एकमेकांचेर आपटतात. तांचो कर्कश आवाज कान किटयतात. कोळशांचे टब वयर उखलपी दोरयो / सांखळ्यांचो आवाज जाता. उदकाच्या पंपाचो व्हड आवाज आसता. कातारिल्ल्या कोळश्याची वणत / धड कोंसळून व्हड आवाज जातात. अशे आवाज आनी कंपनां सोंशीत मजूर दीसभर वावुरता. खणींत कोळसो आनी उदक एक जावन एक हळशिकावणो दर्प मिर्माण जाता, जो मजुरांक ओंकारो हाडटा (पान 12) (अनुवादीत).

जंय कोळश्याचें छत सकयल देंवलां वा सदळ जालां अशें दिश्टी पडटा, थंय ताका लोखणाच्यो कांबी वा पत्रे भरून शिमिटान घट करतात. हें काम करुंक कंपनी वेगळे मजूर दवरिना. आपलो कोळसो कातरपाचो दिसाचो कोटा पुराय करपा भायर मजुरांक हींय कामां करचीं पडटात (पान 15). पुराय कूड कोळश्याच्या धुल्लान भरून व्हता हातोडे आनी घण घेवन कोळसो फोडप, ताचे कुडके करप आनी तो टबांनी भरप अशें काम 8-10 वरां मजूर, गटा-गटान करीत रावता. मदीं जेवणा खातीर इल्लो सुशेग मेळटा. खणींत व्हांवपी उदक पिये-पियेवन तो आपली तकालस उणी करपाचो आनी उदक दोळ्यांर मारून आनी माथ्यार

थापून ताजो रावपाचो यत्न करीत रावता. तांणी फकत काम करचें म्हूण मायनिंग सरदार आनी मुन्शी तांकां गाळी मारीत रावतात. त्यो बुरश्यो, पोजड्यो गाळी आयकून कामगारांक ओंकारी येता (पान 16) (अनुवादीत). कापून टबांनी भरिल्लो कोळसो वयर व्हरपा खातीर सकयल्ल्यान सुचक बॅल वाजयतात. दुसरे बॅलीन लिफ्ट वयल्यान सकयल येता म्हणपाची सुचोवणी मेळता. लिफ्टींत टब घालून एकेक करून टबां वयर व्हरतात. रिकामीं टबां परतून सकयल येतात. वयर सकयल करपी लिफ्ट आनी टबां हांकां लागून सुमाराभायर धुल्ल हुबता (पान 19) (अनुवादीत).

कोळश्याचे घट्ट आनी निबर थर फोडपा खातीर जिलेटिनाचे सुरींग लावन स्फोट करतात. स्फोटाक लागून आवाज आनी काळीज हालोवपी कंपनां जातात, कोळश्याचो थर फुटून ताचे व्हडले व्हडले कुडके कोसळटात. जायते फावटी ते मजुरांचेर पडून एकतर मजूर मरतात वा अपंग जातात (पान 27) (अनुवादीत).

अशे तरेन 'कोयले की खान' कादंबरेंत कोळश्याचे खणीचेर चलपी प्रक्रियेचें वर्णन केलां. खण-ठेकेदार वा मालक फकत पैसे मेळोवपाचेंच चिंतता आशिल्ल्यान, खणीचेर सुरक्षा नेम आनी देखरेख हांचे कडेन साप्प दुर्लक्ष करता कादंबरेचे अखरेक शेजारचे बंद पडिल्ले खणींतलें उदक हे खणींत रिगता. हाचें कारण मजुरांनी शेंकड्यांनी पावट कळीत करून लेगीत, दोन खणीं मदली वणत घट आनी सुरक्षीत करपाचे कसलेच यत्न कंपनीन केल्ले आसनात.

'फायर एरिया'

'फायर एरिया' कादंबरेचीं सुरवेचीं कांय पानां सोडलीं जाल्यार चडशी कादंबरी, खणी भायल्या, जमनी वयल्या प्रस्नांचेर आनी घडामोडींचेर केंद्रीत केल्या. देखून प्रत्यक्ष जमनी पोंदा हजारेक फूट सकयल चलपी खण-प्रक्रियेचीं वर्णनां कादंबरेंत वाचूंक मेळनात.

कोळश्या खणीचेर आदारीत हेर कादंबऱ्यां प्रमाण हांगाय कोलियरीच्या अंतरंगाचें दर्शन घडयलां. दोन वा चार जाणांच्या पंगडांनी मजूर खणीर येतात, रातपाळीचे मजूर ल्हवू-ल्हवू चोंब्या-चोब्यांनी भायर सरतात, मागीर दिसा पाळयेंत काम करपी मजूर काळखी भुंयारांनी देंवतात, थंयची गर्मी, घुस्मट, काळोख हांकां लागून तांच्या नसानसांतल्यान घाम फुट्टा, मागीर खोरीं, हातोडे, घण आनी हेर अवजारां घेवन सेगीत आठ वरां ते कोळसो फोडटात, फोडिल्लो कोळसो टबांनी भरतात, ट्रॅम-झायव्हर कोलटबाचे गाडे धुकलीत हॉलिज (येरादारी) केंद्रा मेरेन व्हरतात आनी थंयच्यान ते टब वयर ओडटात (पान 10).

गोल्ड मायन

हे कादंबऱेंत खण-प्रक्रियेचें, जे तरेन वर्णन 'अकरा कोटी...', 'फायर एरिया', 'कोयले की खान', ह्या हेर कादंबऱ्यांनी आयलां, तें तर आसाच, त्याभायर अभ्यासार्थ हे एकेच कादंबऱेंत खणीचेर नव्यान रुजू जावपी दरेका मजुरा खातीर राबयिल्ल्या 'वातावरण अनुकूलिकरण' (एकलमटायजेशन) प्रक्रियेचो खाशेलो उल्लेख आयला. 91 डिग्री फॅरनहायट उश्णताय आनी 84% आर्द्रताय हांची ताका संवकळ जावची, उश्माघातान (हीटस्ट्रोक) वा घुसमट जावन ताका जीव वगडावचो पडचो न्हय म्हूण आठ दीस, दिसाक आठ वरां ही अनुकूलनाची प्रक्रिया चलता. दरेका नव्या मजुराक उण्यांत उण्या कपड्यां सयत एके भट्टे भशेन आशिल्ल्या हॉलांत उबो करतात. ताका थंय आशिल्ल्या सोंपणांचेर वयर सकयल करपाक सांगतात. विजेच्या लकलकपी लायटींच्या आदारान ताच्या हालचालींची गती नियंत्रीत करतात. दर धा मिनिटांनी ताका उदक दिवन ताचे कुडीचें तापमान मेजतात. हे परिक्षेंत तो पास जालो जाल्यार आठव्या दिसा ऑलिंपीक एथलॅटा भशेन तो खणीर काम करूंक पात्र थारता.

‘क्राय द...’

हे कादंबरेत भांगराच्या खणींची जायतीं वर्णनां आयल्यांत. रेल्वेन प्रवास करपी कामदार, खणी दिश्टी पडले बराबर ‘खणी’ म्हूण व्हडल्यान आड्डतात कुमालो आनी ते मजूर हांचे मदीं जाल्लो हो संवाद खणींचें वास्तव सांगपी आसा:

“तीं फकत तळपां, फादर, तातूंतलें भांगर काडलां. ”

“तळपां कशीं जातात?”

“आमी सकयल वचून खणटात, फादर, खणटना जेन्ना तळप लागता, तेन्ना आमी पयस वचून रावतात. मागीर गोरे मनीस सुरींग लावन ती सुवात फोडटात मागीर आमी परते येवन तें सगळें निवळ करतात, ट्रकांत घालतात. तें पांजऱ्यांतल्यान वयर काडटात, सांगूंक लेगीत कुस्तार अशा उंच चिमण्यांतल्यान”

““पूण तें वयर वता कशें?” ”

“तें एका व्हड चक्राक रेंवडायतात. मातशे रावात. हांव दाखयनच तें तुमकां...”

“तें पळयात तें चक्र, फादर, पळयात थंय.” ”

हवेंत एक खूब व्हड लोखंडी धूड ताचेर एक व्हडलें चक्र इतल्या वेगान घुंवतालें, ताच्या आऱ्यार नदर लेगीत थारनाशिल्ली. खूब व्हड इमारती. पायपांतल्यान धुंवर येतालो. सगळीं मनशां बेगीबेगीन वतालीं. एक व्हड धवी तेंमकी, तिचेर केन्नाच सोंपचीच ना इतली ट्रकांची मिरवणूक वयर चडटाली. सकयल रस्त्याचेर मोटारी, टिप्पर, बशी, सगळो बोवाळूच बोवाळ.”

(पान 11) (अनुवादीत).

आफ्रिकेंतल्यो गोल्ड मायनी ओपनकास्ट पद्दतीच्यो आशिल्ल्यो. देखून भांगर काडून जातकीच उरिल्ली माती (रिजेक्ट) कुशीक दळटाले. अशे दळिल्ले मातयेचेच दोंगर जाल्ले, ताचें वर्णन कुमालो आनी जार्वीस हांचे भेटेंत आयलां :

“मुखार सगळो तणाचोच वाठार आशिल्लो. खणींतल्यान भायर उडयल्ल्यो धव्यो राशी वतांत तेंमकां भशेन दिसताल्यो...” (पान 151) (अनुवादीत).

अशेतरेन ‘क्राय द बिलोव्हड कंट्री’ हे नवलिकेंत खणींचे भकास भोंवतणेचें वर्णन केलां.

3.7 मिनाखण-मजुरांची जीण

अच्छेव

‘अच्छेव’ कादंबरेंत गांवांतलेच शेतकामती आनी तांचीं भुरगीं खणीचेर मजूर जालीं. सकाळीं फुडें खणीर वचूंक भायर सरिल्ले वळवयचे लोक पळेतकीच, हे वळवयचे लोक वळवळे, पैशां खातीर कसलेंय काम करतीत, अशें कोळंबाचे लोक पयलीं तांकां म्हणटाले. मागीर कोळंब गांवांतले लोक लेगीत रोख दुडवांचे आशेन खणीर वचपाक लागले.

‘अच्छेव’ ही अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांतली एकूच कादंबरी आसा, जातूंत गांवांतलेच लोक खणीचेर ‘मजूर’ म्हूण वावुरतात हेर सगळ्या कादंबऱ्यांनी स्थलांतरीत मजुरांचो प्रस्न आयला, तसो हे कादंबरेंत ना. हे कादंबरेंत फकत लुंगी न्हेसपी, म्हणल्यार केरळ, तमिळनाडूंतल्या बार्जी वयल्या खलाशांचो संदर्भ आयला.

सकाळी फुडें उठून दादले, बायलो आनी आडसाटीं भुरगीं लेगीत खणीर कामाक वचपाक लागतात. आपापले जेवणाचे डबे कुंबयां-मुळांत दवरून कामाक लागतात. कोण पावडर गाळटा, कोण राशी रचता, कोण फातर वेंचता, कोण ट्रक भरता, दनपारा कुंबया सावळेंत बसून जेवतात. परतून काम करून जाम जावन सांजे घरा परततात. म्हयनो म्हाल मेळपी

पैशांक लागून तांचे कडेन अर्थीक सुबत्ता आयल्या. कांय शेतकामत्यांनी शिमिटाचीं घरां बांदल्यांत.

गांवांतल्या कांय तरणाट्यांक खणींचेर ट्रक ड्रायव्हर, सुपरवायजर, मुकादम अशीं कामांय मेळ्ळ्यांत. ते मजुरां परस चड जोडटात. ट्रक-ड्रायव्हरांचें युनियन आसा. तांणी संप करून ड्रायव्हरांक बोनस मेळोवन घेतला. त्या भायर तांकां ओव्हरटायम बी मेळून अडेचशें रुपया पगार मेळटा. (पान 171).

ट्रक-ड्रायव्हर कश्ट विसरपा खातीर पिल्ल्या सोऱ्याचेर, शिगारींचेर, आनी आपली कामवासना भागोवंक गांवांतल्याच चेडवांचेर पेशे म्होडटात. लायटरा भशेन फॉरेन वस्तू ते बाळगितात, फॉरेन सोरो पियेतात.

सुपरवायजर, मुकादम दीसभर खणी वयल्या बायलांची, खासा करून चलयांचीं फकाणां मारतात, तांच्या फाटल्यान नांचतात, तांचे हलकट वृत्तीचे दर्शन कादंबरेंत अशें घडयलां:

“कामेऱ्यां उबीं रावल्यार तो तिडकता (मुकादम). पूण ताचे कडेन उलोवंक गेल्यार, ताचीं फकाणां केल्यार मास्तर चळटा. मागीर पचपच सुरू जाता. ताच्यो नदरो मागीर खंयचे खंय पावपाक लागता. मागीर कायल भरताना सांबाळून ओणव घालचो पडटा. गरज नासतना मास्तर कायल उखलपाक आदार दिता. तेन्ना हातभर पयस रावून कायल माथ्यार घेवंची लागता. ना जाल्यार चुकून मास्तराचो हात खंयचे खंय पडपाचो दुबाव आसता मास्तराचें लक्ष कामार उरना. सवणें कशें भिरभिरता. भिरीं कसो तो कामेऱ्यां भोंवतणी भोंवत आसता. मागीर कामेऱ्यांकय वाज येता. कितली म्हण सांबाळटलीं, सांवरतलीं. कितलीं म्हण नदर चुकयतलीं. मागीर कोणांक कांय दिसना. दिसल्यारूय कोण लागून घेना, खुपून घेना. तशें लागून घेतल्यार मास्तर मागीर कामाच्या वेळार धारेर धरता. मागीर जेवणाक वर वर वगत मेळना. उदक पिवपाक संद मेळना. मुतूंक वचपाक अर्द वर मेळना. मास्तराची मर्जी

आसल्यार सकाळीं हाजीर जावंक अर्दवर न्हय, वराचो लेगीत कळाव जाल्यार उपकारता, मास्तराच्या बापायचें कांय सरना. कंपनीक लुकसाण. आनी एका कामेच्याच्या एका वराच्या उणावा लागून कंपनी कितें दिवाळें काडूंक वचना.” (पान 116).

वयल्या निवेदनांतल्यान खणी वयले मुकादम, सुपरवायजर, खणी वयल्या चलयां कडेन कशे वागताले, हाचो अदमास येता. खणीवयले ड्रायव्हर लेगीत हाका आडवाद नात. ते दोट्टी अर्थाचीं, पोजडीं उतरां वापरून चलयां-बायलां कडेन उलयतात.

खणी वयल्यो चलयो आनी बायलां हांची आवतिकाय वयल्या निवेदनांतल्यान कळटा. पूण पगाराच्या आनी ड्रायव्हर वा हेरां कडेन लगट केल्ल्यान मेळपी दुडवांक लागून खणीं वयल्यो चलयोय बी बदल्ल्यात:

“पापया, हीं वावराक येयल्यां म्हणटलो कोण? आनी सगळीं आंकवार मरे! कितें नखरे! केसांचे आंबाडे, विणयो... कोंग्यो पट्यो आनी कपड्यांच्यो कसल्यो मोदी! पणजे-मडगांव शारांत लेगीत असल्यो मोदी येवंक ना आजून” (पान 151).

त्या चलयांचो भेस आनी नखरे पळोवन खण-मास्तराची वासना चाळवता. बायल जावं वा दादलो, चली जावं वा लग्न जाल्ली बायल, सुपरवायजर जावं वा मास्तर, ड्रायव्हर जावं वा हेर मानाय हांचें शारिरीक, मानसीक, बुद्दीक, अर्थीक आनी लिंगीक नदरेन पुराय पतन जाता, अशें चित्र ‘अच्छेवां’ त पळोवंक मेळटा.

होमकांड

‘होमकांडां’तले भोवतेक सगळेच मजूर गोंयां भायल्यान, कर्नाटक राज्यांतल्यान हाडिल्ले. थंय गांवांत तांचीं शेतां आशिल्लीं. पूण पावस पडल्यार वर्साक एकूच पीक घेवप शक्य आशिल्लें. हरशीं उदकाचो उणाव आसतालो. घेतिल्लें पीक वर्सभर पावनाशिल्लें. देखून हे हातावयल्या पोटाचे लोक झुंडीन गोंयांत खणीर कामाक येताले. तांचो उद्देस फकत पोट भरपाचो

आशिल्ल्यान आशिल्ल्यान हेर खंयच्याच गजालींचें सोयरसुतक तांकां नाशिल्लें. तांची जीण सदांच संघर्शाची, कश्टांची आशिल्ली. घोव-बायल दीसरात दोंगरार खणींनी राबून खनीजयुक्त फातर वेगळो करून ताच्यो राशी घालप, माल ट्रकांनी भरप असलीं कामां करतालीं, जाल्यार तांचीं भुरगीं सकयल्ल्या कुळागरांत आनी गांवांनी वचून धुडगूस घालतालीं कसलेच तरेच्या संस्कारांची अपेक्षाच नाशिल्लीं हीं मनशां कुळागरांनी चोरयो करतालीं. आपापसांत झगडटालीं, तांचे मदीं अत्र्यापयन्यान झगडीं, खून जाताले. तांकां नितळसाणेची कसलीच संवय नाशिल्ल्यान तशेंच उदका-पुरवण, संडास वा राबितो हांची कसलीच सुविधा खण-मालकां वरवी दिवंक नाशिल्ल्यान ह्या दोनेक हजार कामगारांचो आनी तांच्या भुरग्याबाळांचो ताण गांवांतले जल-वेवस्थेचेर आनी हेर साधन-सुविधांचेर पडटालो. 700-800 लोकसंख्येच्या गांवांत ताचे परस दुपेटीन मजूर येवन राविल्ल्यान पुराय गांवची वेवस्थाच कोलमडून पडली. दीसपट्टे जिणेंत संवेदनहीण दिसपी हीं मनशां, शिवरामाचेर आयिल्ल्या अरिश्टा वेळार मात ताच्या कुटुंबा वांगडा रातभर जागिल्लीं पळोवंक मेळटात. खणी वयल्या स्फोटाक लागून जेन्ना शिवरामाचें घर कोसळून ताचे आवय-बापूय भितर चिणून मरतात, तेन्ना पैशांची वा कसलीच अपेक्षा धरिनास्तना हे मजूर ताचें घर उस्तून ताच्या आवय-बापायचीं मडीं भायर काडटात. रात भर त्या मड्यां भोवतणी बसून रावतात, थंयच आडवे जातात, शिवराम-अरुंधतीक धीर दितात. हाचे वयल्यान हरशीं शिवरामान कुळागरांत धुडगूस घालपी तांच्या भुरग्यांक धरतकीच ताच्या आंगार झुडून वचपी आनी कसलोच पातसो धरबंद नाशिल्लीं हीं मजूर कुटुंबां, संकश्टाच्या वेळार मात मनीसपणाचे भावनेन वागतात. तांची भास शिवराम-अरुंधतीक कळना, पूण तांच्यो भावना समजतात. हे घडणुकेचें काळजाक पीळ घालपी वर्णन कादंबरेंत आयलां:

“ते रातीं मनीसपणाचें एक आथर्वेच रुप हांवें पळयलें. एक वेगळोच साक्षात्कार जालो. दीसभर कुडी-कश्टांचो वावर केल्ले ते सगळे मजूर आमच्या दोगांय भोंवतणी बसून आशिल्ले. मुखार आवय-बापायचीं मडीं. हांव आनी अरुंधती मदीं आनी भोंवतणी ते दोन-

अडेचशें मजूर-दादले आनी बायलो! कोणूच कोणाकडेन उलय नाशिल्लो. आमकां कोणच कांयच सांगी नाशिल्लो. खरें सांगपाचें जाल्यार तांचे मदल्या कितल्याशाच जाणांची भासय आमकां कळप शक्य नाशिल्लें. पूण थंय जमिल्ल्यां मदलो एकलोय हाललो ना. थंयच्यान कुशीक सरलो ना.

म्हाका न्हीद येवप शक्यच नाशिल्लें. रात वाडूंक लागली तशी लोक बसल्या थंयच झेमूंक लागले. कांय जाण बशिल्ले थंयच आडवे जाले आनी अक्षरशा न्हिदून पडले. स्वासा वांगडा तांचीं फाटींक तेंकिल्लीं पोटां हालतालीं कांय जाण घोरिल्ल्याचो आवाज येतालो आनी तो सोडल्यार सगळें शांत आशिल्लें.” (पान 93) (अनुवादीत).

अशे तरेन ‘होमकांडां’त पोटा खातीर धायदिको भोंवपी, विस्थापीत, हरशीं तत्वहीण आनी मुल्यहीण दिसपी गरीब, लाचार मजुरां भितरल्या मनीसपणाचें वर्णन हे कादंबरेंत केलां.

उद्ध्वस्त

‘उद्ध्वस्त’ कादंबरेंत पयलीं शेता-भाटांनी रावपी गांवांतले शेतकामतीच खणीर मजूर म्हूण रुजू जाल्ल्यान, हेर कादंबऱ्यां भशेन स्थलांतरीत वा भटके मजूर हे कादंबरेंत ना. गोंयचे सुटके उपरांतच्या काळांत (1961-80) ही कादंबरी रचिल्ल्यान त्या काळांत मजुरांचे प्रस्न, युनियनां, कामगार पुढारी हांचेय बी प्रस्न हे कादंबरेंत अपेक्षीत नात.

पूण शेताभाटांच्या कामाची संवय आशिल्ले शेतकामती जेन्ना खणीर कामाक रुजू जातात, तेन्ना कुडीक तांकनात इतले श्रम केल्ल्याची जाणीव तांकां जाता आनी देखून त्या श्रमांतल्यान थाकाय मेळोवपा खातीर ते सोऱ्याचीं अनिर्बंध वेसनां करतात असो उल्लेख मेळटा.

‘उद्ध्वस्त’ कादंबरेंत मुंबय आनी हेर भायल्या वाठारांतल्यान खण-कंपनींत कामाक आयिल्ल्या अधिकारी आनी कामदार वर्गाचो उल्लेख आयला. मॅनेजर इब्राहीम हो तातूंतलोच

एक. अशा कामदारांक सोरो आनी बायलांची व्यसनां आसतात. गांवांतली लक्ष्मी नावाची बायल तांची देहभूक भागयता. इब्राहीम खणीचेर काम करपी बकुळाक आपल्या मोहपाशांत घुसपायता.

भीष्माचा डोंगर

हे कादंबरेंत दोन तरांच्या खण-मजुरांचें चित्रण आयलां. गांवांतले मजूर आनी पयसुल्ल्या गडहिंग्लज आनी भोंवतणच्या वाठारांतल्यान आयिल्ले मजूर गांवांतले मजूर चड शिकिल्ले-सवरिल्ले नासले तरी तांकां सामान्य गिन्यान आसता. तातूंतल्या कांय जाणांचें इल्लें शिक्षण जाल्लें आनी ते मुंबयत कामगाराची नोकरी सोदताले. तो मेळ मेरेन इल्ले पैसे जोडचे म्हूण तांणी खणीचेर नोकरी पत्करिल्ली. ह्या मजुरांची संख्या 200-300 परस चड ना, हें कादंबरी वाचतकीच होलमता.

हाचे उरफाटें भायल्यान आयिल्ल्या मजुरांची संख्या 12-13 हजार आसता. गांवचे लोकसंख्ये परस तीन-चार पटीन आसता. ह्या भायल्यान, घांटा वयल्यान आयिल्ल्या मजुरांक गांवांतले लोक 'घांटी' म्हणटात. तांचो समाजीक पांवडो साप्प उणो आसता. खरेपणान ते मागास आनी रानवटी स्वरुपाचे लोक आसतात. तातूंत आडसाटे तरणाटे धरून ते जाणट्यां मेरेन सगळ्या पिराय गटांचे लोक आसतात. ह्या लोकांचें अज्ञान इतलें आसता, तांकां आपलें नांव आनी आपल्या गांवाचें नांव लेगीत खबर आसना. कंपनीचो एसिस्टंट मॅनेजर एकल्याक नांव विचारता तेन्ना तो 'न... नांव...' म्हूण चांचरता तेन्ना दुसरो जाब दिता 'लिवा, विष्ण्या मोरबाळ्या' (पान 118). गांव विचारतकीच तो म्हणटा "हेंच न्ही ! म्हणल्यार आमचो तिगांयचो गांव एकच पळय सायब. एकच. ह्या अर्जुनाचो, ह्या म्हादेवाचो आनी म्हजो. कळ्ळें? घरां तिगांची तीन. गांव मात एकदम एक" (पान 118) (अनुवादीत).

फुडें तोच तरणाटो सांगता, “हो भीमा मात आमच्या गांवचो न्हय. म्हणजे ताचें कितें आसा, आलतडीं आमचो गांव, मदीं न्हंय आसा आनी तेंकून पेल्यान पळय ह्या भीमाचो गांव.” (पान 118) (अनुवादीत).

पूण फुडें विजय बेजारून तांकां विचारता, ‘तुमच्या गांवांक नांव बी आसा वा ना?’ ताचेर ते मजूर जाप दितात, “एकूच कित्याक? जायतीं आसात सायब !” एकल्यान अभिमानान सांगलें, “राधेचो डोह, बोंबलेचो माळ...” ताणें वळेरी सांगली” (पान 118) (अनुवादीत).

ह्या मजुरां कडेन आसता ती एकच वस्त म्हणल्यार कश्ट उसपुपाची तयारी. स-सात वरां ते खणीचेर फातर फोडपाचें काम मोन्यांनी करतात. तांची कसलीच मागणी वा कागाळ आसना. तांच्या रातच्या रावपाची वेवस्था खण-कंपनीन केल्ली आसना. देखून तांचे मदले कांय जाण उकत्यार जाल्यार कांय जाण लोकांच्या मांगरांनी, आंगणांनी आनी गोठ्यांनी लेगीत फाट तेंकयतात. सकाळीं दर्या वचून नित्यकर्मा करतकीच ते खणीर रावतात. परतून सांजे दर्या वचून न्हातात, थंयच राती मेरेन बसून रावतात आनी मागीर येवन न्हिदतात. हाचे भायर तांचे कडेन आपापसांत उलोवपा सारकें, सांगपा सारकें वा विचारपा सारकें कांयच आसना. पगार मेळिल्ल्या दिसा लेगीत तांच्या तोंडार खोशी आसना. तांचे मदल्या जायत्या जाणांक सोरो, विडी, तंबाखुचें आनी कांय जाणांक बायलांचें व्यसन लागता.

रातीं आंगणांत फकत फाट तेंकोवपा खातीर घरांचे मालक तांचे कडल्यान सप्तकाक आठ आणे घेता, एक कळसुलीभर उदकाक एक आणो मेजचो पडटा. पूण गांवचे लोक पठाणा भशेन अशी वसुली करतना लेगीत हे मोने मजूर कांयच उलयनात. अशा शेंकड्यांनी मजुरांच्यो खण-कंपनी मुखार लायनी लागतात. पन्नाशेक मैल चलून येवन ते येतात. जे मजूर शिरोड्यां मेरेन बसीन येतात तांची शिरोड्यां सावन रेडी मेरेन 3 मैलांची लायन लागता.

गांवांत अल्पवयीन शकूचेर बलात्कार जाता. तेन्ना लोक ह्या घांटी मजुरांचेर दुबाव घेतात मध्यानरातीं न्हिदेंत आसतना तांकां साटली पोटली घेवन भायर धांवडायतात. पूण हे मजूर कसलोच प्रतिकार करपाक शकनात. ना म्हणल्यार फकत तांकां आलाशिरो दिवंक आयिल्ल्या दाजीक मारपाक लोक येतात, तेन्ना मात हे लोक दांडे घेवन दाजी भोंवतणी गराडो घालतात आनी ताची राखण करतात.

ह्या मजुरांचें वर्णन लेखकान निवेदनांतल्यान भोवच संवेदनशीलतायेन केलां:

“आतां वयल्या दोंगरांत खणी सुटिल्ल्यो. मजूर परतताले. चोंब्यांनी दर्याचेर देंवताले. बाबत तोंडां, सकयल मुंडी, घामान आनी तांबडे मातयेन रापिल्ले कपडे. कपडे नांवाचेच - बानयान वा मोटवें खोमीस, पट्ट्यांची चड्डी. सरळ चलप ह्या लोकांक घडये खबरच नाशिल्लें. पाय फांकून फुडल्या पावलार ते धांवत चलताले. आपापसांत उलोवपा सारकें तांचे कडेन घडये कांयच नाशिल्लें. गजाली मारतना ते सहसा दिसनाशिल्ले. रावतले चोंब्यांनी, पूण तांचे मदीं भासाभास नाशिल्ली-गुपितां नाशिल्लीं- खाजगी गजाली नाशिल्ल्यो. आयज सुमानाचो पगार जाल्लो. खरें म्हणल्यार खोशी आसूंक जाय तांणी, आनी घडये ते आसतय बी. पूण एकल्याच्याय मुखामळा वयल्यान तशें दिसनाशिल्लें. तेंच मुखामळ, बाबत- लाकडाच्या ठोकळ्या भशेन...” (पान 131) (अनुवादीत).

अण्णान कंपनीचेर दबाव हाडून गांवांतल्या मवाली तरणाट्यांक खणीचेर मुकादम म्हूण नोकऱ्यो दिल्ल्यो. हे मवाली तरणाटे दीसभर फकत हेवटेन तेवटेन हेडटाले. घांटी मजुरांक आवयबापाय वयल्यान गाळी संवताले. कांय तरणाट्या घांटी मजुरांक तांचो राग येतालो. खणीचेर उदकाची वेवस्था नाशिल्ल्यान, मजुरांक पिवपाक उदका-पुरवण करपा खातीर अण्णान गांवांतल्यो कांय चल्यो नेमिल्ल्यो. पूण त्यो चल्यो तांकां उदक दिवपाक पावच नाशिल्ल्यो. हाचें कारण हे मवाली मुकादम तांकां वांटेरच आडायताले, तांची फकाणां मारताले. थोड्याच दिसांनी ते त्या चलयांक फुसलावन, थंयच खणीचेर उकतेपणान मोगाचे

खेळ खेळटाले. तांकां ते अवस्थेंत पळोवन घांटी मजूर लजताले, तांच्योय वासना चाळवताल्यो. हे गजालीक लागून मजुरां मदीं इल्लो असंतोश निर्माण जालो. तो उकतायतना एक मजूर म्हणटा:

“परगांवांत पडले म्हूण कितें कितें आनी कितलें सोंसपाचें दादा? आनी कित्याक रे? आमीय मनशांच. आमकांय मन आसा, मान आसा. बऱ्यो-वायट इत्सा आनी वान्साय आसात. पोटा फाटल्यान घाट हुपून हांगा पावले म्हूण आमी मनीसय उरले नात रे ? सामकीं गोरवां जालीं काय कितें” (पान 173) (अनुवादीत).

आनी फुडें निवेदनांतल्यान तांची बदलिल्ली मनोवस्था अशे तरेन परगटायल्या:

“घाटी पोरां मदीं कीड धरताली. असंतोश वाडीक लागिल्लो. गांवांतल्या तरणाट्यांक लागून तांचे मदल्या जायत्या जाणांचें नुकसान जाल्लें. सुखाचें काम ना जाल्लें, गुन्यांव नासतना खणीचेर तांकां खडी फोडची पडटाली. वयल्यान नव्यान भरती जाल्ले हे मुकादम आनी रखवालदार गरजे भायर फौजदारी करताले. क्षुल्लक कारणा वयल्यान आवय-बापूय वयर काडटाले. आंगार येताले. कित्याक? जाल्यार ते हया गांवचे म्हूण तो तांचो हक्कच खंय ! आवयचो घो ! ... हयो वाडिल्ल्यो चलयो हाडल्यात. आनी तांचेर लेगीत गांवच्या तरणाट्यांचो हक्क? घांटी तरणाट्यांचें रगत उसळटालें, मन चवताळटालें. आनी मागीर तांचें लक्ष कामा कडेन लागनाशिल्लें. तें उडटालें. मातर्येंत मांसा खातीर घुटमळटालें. अपमान दिसतालो तो तांकां. सामको. असहय ! ना. ते नालायक नाशिल्ले, हिजडे नाशिल्ले. गांवांतल्या चल्यांक आनी चल्यांक तशेंच दिसताले. म्हूण तर तांचे मुखार हे चाळे चलताले उगड्याचेर नागडो खेळ चलतालो आनी घांटी मजूर वळवळटाले. काळजांत-पोटांत चीर पडून काळजांत भगभग, दोळ्यांत वखवख. पेड्या दोळ्यांनी तांणी तें पळोवचें, जळट्या गळ्यान गिळचें... हया मजुरांतलें जनावर जागें जाल्लें.” (पान 173, 174) (अनुवादीत).

अशे तरेन लाचार, हताश, हतबल जाल्ल्या जाणट्या आनी तिडक आनी नैराश्य हांणी पोखरिल्ल्या तरणाट्या मजुरांचें चित्रण 'भीष्माचा डोंगर' नवलिकेंत वाचूंक मेळटा.

'अकरा कोटी...'

'अकरा कोटी...' कादंबरेंत हजारांनी खण-मजुरांचे प्रस्न मांडल्यात. महाराष्ट्रांतले हे खणीचेर उ.प्र., बिहार अश्या पयसु पयसुल्ल्या राज्यांतल्यान आनी महाराष्ट्रांतल्या गांवगिऱ्या वाठारांतल्यान आयिल्ले मजूर आशिल्ले. गांवांत पडिल्लो दुकळ आनी अठरा विश्व दळडीर हांकां लागून हे कामगार आपलें घरदार, बायलभुरगीं, शेतजमीन सोडून हजारांनी मैल पयस आशिल्ल्या महाराष्ट्रांतल्या ह्या रुक्ष वाठारांत झोपडपट्ट्यांनी सुण्यापाश्ट जीण जगताले. तांच्या जिविताचें वर्णन कादंबरेंत अशें केलां:

“चारुय आंगांनी भरिल्ले ते कोलियरी कडेन पळयत पिंटो जायतो वेळ खिन्नपणान उबो रावलो...वांकड्यो तिकड्यो अस्ताव्यस्त पातळिल्ल्यो खोंपी... कोयराच्यो राशी... सांडपाण्याचीं डबकीं... घुंवपी चक्की... घाणीचो दर्प मारपी हातभट्टी” (पान 23) (अनुवादीत).

आदल्या तेंपार कामगारांक म्हयन्याक दोन-तीनशें रुपया पगार मेळटालो. वीस वर्सां संघर्श केल्या उपरांत हो पगार चार आंकडी जाल्लो. फुडें म्हारगाय वाडटा तसो पगार वाडटालो खरो, पूण कामगारांच्या सोऱ्याच्या आनी जुगाराच्या वेसनांक लागून ते कंगालच उरतले. खण-मजुरांच्या घरांतलीं दोन-तीन मनशां खणीचेर वावरतालीं. तरी लेगीत तांच्या खोंपींचेर शिमिटाचे पत्रे लेगीत चडनाशिल्ले आनी तांच्या भुरग्याबाळांच्या आंगार धड कपडे लेगीत आसनाशिल्ले.

तांच्यो झोपड्यो कश्याय कश्यो बांदिल्ल्यो आशिल्ल्यो. थंय गटारां लेगीत आसनाशिल्लीं. संडासाची सुविधा नाशिल्ली, देखून सगळे कडेन हळशीक पातळिल्ली. पगार उणो मेळटालो हें खरें. पूण इतल्याच पगारांत नोकरी करपी मनीस मात वेवस्थीत रावंक शकता. वीस

वर्सांत खण-मजुरांचो पगार तिपेटीन वाडून लेगीत तो बकालच उरिल्लो, तो ताचें खणींतलें कूड पोखरपी काम आनी बेसुमार वेसनाधिनतायेक लागून.

तांच्या भुरग्यांक धड शिकपाची सोय नाशिल्ली. भलायकी केंद्रांचेर तांचे खातीर सुविधा नाशिल्ल्यो.

सगळे खण-मजूर हजारांनी फूट सकयल आशिल्ल्या खणींनी वावुरताले. हवा घोळपाची शक्यताय नाशिल्ल्यान जावपी घुस्मटमार आनी भयानक गर्मी, कोळसो फोडपाचें, भरपाचें कश्टाचें काम, पुराय कुडीक दशिल्लो कोळश्याचो धुल्ल आनी घाम हांकां लागून ह्या मजुरांची अवस्था गुलामापास्त जाल्ली. ताका लागून कामा वयल्यान घरा येतनाच सोरो पियेल्या बगर तांचो मेंदू चलच नाशिल्लो. रातीं जळारां, सुणीं हांच्या सांगातांतली न्हीद आनी दुसरे दीस सकाळीं न्हिदसुऱ्या तांबड्या दोळ्यांनी परतें खणीर रुजू जावप ही तांची दीसपटी.

त्याभायर घरा पैसे धाडपाचो हुस्को, आपल्या चल्याक वा हेर सोयऱ्यांक खणीर कामाक लावपा खातीरची धडपड, ताचे खातीर दलालांक पैसे दिवप, खणींचेर मिनेरांच्या वरदहस्तान वावुरपी गुंडां कडल्यान आपणाक त्रास जावचो न्हय म्हूण तांकां खंडणी दिवप अशेय बी प्रकार चलताले.

खणींत जाल्ल्या अपघाताक लागून खण-मजूर मेलो जाल्यार ताका लासपाक लागपी लाकडां विकतीं घेवपाची कुवत लेगीत खण-मजुरां कडेन आसनाशिली. कंपनी लेगीत कांयच मदत दिनाशिल्ली. देखून थोडी लाकडां आनी खणींतल्यान चोरून हाडिल्लो कोळसो हांच्या सरणाचेर मडें दवरून तें लासपाचो प्रसंग तांचेर येतालो.

अशे तरेन 'अकरा कोटी...' कादंबरेतले सगळेच खणमजूर भोवच कश्ट-दगदगांची, हाल-उपाद्रयांची, जोखिमो आनी धोके हांणी भरिल्ली असुरक्षीत आनी दहशतीन भरिल्ली काकुळटेणी जीण जगताले.

फायर एरिया

कोळश्या खणीचेर आदारीत हेर मजुरां प्रमाण 'फायर एरिया' तले मजूर लेगीत परिस्थितीचे बळी थारल्यात. हे कादंबरेत मजुरांक उद्देसून कालाचंद नांवाचो एक जाणटो आनी अणभवी मजूर म्हणटा:

“क्या ननकू भाई, इस बार तो बहुत अच्छा पाठा लाए हो!” (पान 11). खूब वर्सां खणीर काम केल्लो एखादरो मजूर जेन्ना आपल्या गांवांत वतालो, तेन्ना जायत्या तरणाट्यांचे पालक आपल्या चल्याक वा भावाक खणीचेर काम दी म्हूण ताचे फाटल्यान लागताले खणीर कितलेय मजूर हाडले तरी उणेंच. देखून तो मजूर खणीर परततना आपले वांगडा कांय तरणाट्यांक घेवन येतालो आनी आपले वळखीन खणीर कामाक लायतालो. तशेच तरेन ननकून तीन तरणाट्यांक खणीर कामाक लावपाक हाडिल्ले. तांकां कालाचंद 'पाठा' म्हणटा. 'पाठा' म्हणल्यार दुर्गा-पुजेतलो 'बळीचो बकरो'. हाचे वयल्यान खणीर येवपी दरेक तरणाटो म्हणल्यार बळीचो बकरो अशेंच हेर मजुरांक दिसता.

हे मजूर घरदार सोडून पैसे जोडपा खातीर खणीर कामाक येतात. तरणाटें सळसळपी रगत, कुडीची ताकद हांकां लागून ते कश्ट उसपितात. पूण उपरांत कुडीचे कश्ट सोंसूंक जायनात म्हूण सोभ्याचे भकीक पडटात. कुडीन आनी मनान लेगीत दुबळे जातात हे कादंबरेतले सहदेव, रहमत हे तरणाटे मजूर घरच्या यादींचेर जगतात, नेमान घरा कडेन पैसे, बायलेक साडी, घरांतल्या भुरग्यांक खेळणी बी धाडटात. पूण उतार-पिरायेचेर काम जायनाशिल्ल्यान कुडीच्यो यातना उण्यो करूंक आनी कांय वरां काय जायना सपनाचे जिणेंत जियेवंक सोरो

पियेतात. निकृश्ट आनी अर्दकुटो आहार, कामाचें वजें, सोरो-विडी-तंबाखू हांचीं वेसनां, जुगाराचें वेसन हांकां लागून ते पुराय अशक्त जातात ल्हवू-ल्हवू खण-कंपनीनूच पोशिल्ल्या सावकारां कडल्यान सणा-परबेक, घरा धाडपाक, लग्नाकार्याक उश्णे पैशे घेतात आनी अज्ञानाक लागून ह्या रिणांच्या कळंतरांनी घुस्पतात पोन्नें रीण वा ताचें निखटें कळंतर फारीक करपाक दुसरें रीण, मागीर तिसरें अशें करून ते रिणाच्या दमनचक्रांत अडकतात आनी खणीर कायमचे गुलाम जावन जियेतात.

कालाचंद पुलिसांनी धरिल्ले आपले भयणीची सुटका करपाक शंभर रुपयांचें रीण घेता वर्स भरांत हे रीण आनी कळंतर वाडून तीनशें रुपयांचेर पावता. खणी वयल्या सावकाराची कळंतर वसूल करपाची तरा विचित्र आसता. कालाचंदाचें मुदलचें रीण शंभर रुपयांचें आसता. दरेका म्हयन्याक धा रुपया अशे तरेन बारा म्हयन्यांत रीण फारीक करपाचें आसता. हाचो अर्थ वर्साक वीस टक्के कळंतर आसता. कालाचंदाक पगार आसता एकशें पस्तीस रुपया. तातूंत पसरकार, बारवाले, जुगार अड्ड्यांचे धनी हांचोय वांटो आसता. देखून तो टायमार रीण फारीक करूंक शकना. आता रीण दोनशें रुपया जाता आनी ताचेर कळंतर आसता चाळीस टक्के आनी दर एका म्हयन्याक फारीक करपाचो हप्तो जाता वीस रुपया. अशे तरेन कारस्थान करून सावकार मजुरांक रिणांच्या कळंतरांनीच घुसपावन दवरतात. पगाराच्या दिसा गेटीचेर उबे रावन, गुंडांच्या आदारान जबरदस्तीन पैशे वसूल करतात. पगाराच्या दिसा मजूर रित्या बॉल्सान सोऱ्याच्या बारार नवीं बिलां करपाक वता.

रिणांच्या विळख्या भायर दुयेंत पडप, खणीचेर अपघात जावप, थारावन दिल्ल्या कोळश्याचें प्रमाण फोडूंक जावंक नाशिल्ल्यान कंपनीन पगार कातरप, ह्या गजालीं खातीर लेगीत तो खांकनवाळ जाता. मायनिंग सरदार, मायनिंग मुन्शी हांचो हप्तो युनियनाची फी ताचें उरिल्लें शोशण करतात.

चार-पांच वर्सा खणीचेर कश्ट-दगदग सोंसतकीच गांवांत वचून शेताचेर वावुरपाचें तरणाट्या मजुरांचें सपन कांय वर्सांतच मातीमोल जाता आनी आपली पुराय जीण ते खणीचेर गुलाम म्हूण जियेतात

हे कादंबरेंत रहमान खणी वयल्या अपघातांत मरता. कंपनी तें प्रकरण दहशत निर्माण करून आनी सरकारी अधिकाऱ्यांक पैशे चारून दाबून उडयता. ताच्या प्रेताचो आंगाठो निशाणी म्हूण रजिस्टराचेर लावन, तो खणींतल्यान पळून गेलो अशें जाहीर करता. ताच्या मर्णाची गवाय आशिल्ल्या मदन बावरीक ताणें जबानी दिवची न्हय म्हूण ताच्या तीन ल्हान भुरग्यां सयत धांवडावन घालतात (काय मारून उडयतात...?).

संख्येन लाखांनी आशिल्ल्या मजुरांचें प्रतिनिधीक दर्शन घडोवपा खातीर हे कादंबरेंत वर्णन केल्ल्या कालाचंद, रहमान, मदन बावरी आनी सहदेव ह्या पात्रांचें जिवीत पळयतकीच, हेर मजूर कशे जगता आसतले, हाची कल्पना करूं येता.

गोल्ड-मायन

‘गोल्ड-मायन’ कादंबरेंत आफ्रिकेंतल्या आदिवासी काळे कातीच्या मजुरांचें वर्णन आयलां. हे भोवच शक्तीमान आनी धाडशी मजूर आपली जीण खणीचेर सारतात. तातूंत जायते जाण ल्हान पिरायेचेरच फुफुसांचें दुयेंस जावन मरतात खणी भितरली सोंसूंक जाय नाशिल्ली उश्णताय, आर्द्रताय आनी स्वासांतल्यान फुफुसांनी गेल्ले सिलिका धूळकण हांकां लागून जायत्या जाणांक उश्माघाताचो धक्को बसता आनी ‘प्यिसीस’ नांवाचें फुफुसांचें उपचार नाशिल्लें दुयेंस जाता.

3.8 कादंबऱ्यांतले मिनेर

अच्छेव

‘अच्छेव’ कादंबरेंत सुरवेच्या काळांत गुजराती मिनेर आशिल्लो म्हणपाचो उल्लेख आयला. तो भोवच बेरकी, आपलें काम सादून घेवपी, कोंकणी भास कळनाशिल्ली तरी परिस्थिती प्रमाण कितें उलोवचें हाचें भान आशिल्लो असो आशिल्लो. गांवांतल्या लोकांनी शेतां सोडून खणीर कामाक येवचें आनी मुखेलपणान जांचे कडेन बैलांगाडयो आसात तांणी त्यो खणीर मीन व्हरपाच्या वावराक लावच्यो म्हूण विनवणी करूंक तो गांवभर भोंवता हो काळ 1950-60 मजगतींचो आशिल्लो.

कादंबरेच्या दुसऱ्या अर्दांत अप्रत्यक्ष रितीन गोंयकार मिनेरांचो उल्लेख आयला. गोंयांतली सगळीं खबरपत्रां तेच (मिनेर) चलयतात असो संदर्भ वाचूंक मेळटा (पान 185). तो मेरेनच्या कथानका प्रमाण मीन-वेवसायाच्या धंद्याचेर तांची पुराय पकड बशिल्ली. देखून मिनाखणीक लागून जावपी उदक-जमीन प्रदुशणाक लागून शेतांची नासाडी जाता हाची कागाळ सरपंचा वरवी ताचे कडेन पावतकीच, तो शेतकामत्यांक मदत करपाचें सोडून तांचीं शेतांच विकती घेवपाची भाशा करता. हाचे वयल्यान मिनेर कितले मुजोर जाल्ले तें कळटा. हो काळ 1960-70 मदलो आसा.

सुरवेक खण मनीसबळान चलताली. म्हणल्यार मानाय आनी कामेऱ्यां प्लॉटा वयलो मिनाचो माल बार्जीनी भरतालीं. पूण उपरांत पटे लायिल्ल्यान तें काम सोंपे जालें आनी मनीसबळाची गरज सोंपली. मिनेर थारायत जाल्यार कितेंय करूंक शकतात, अशें लोकांक दिसूंक लागलें:

“अशें? आनी आतां काम तरी खंय उल्लां मानायां-कामेऱ्यांक? सगली मिशिनरी. फाल्यां खणीर साकून बद्द मुरगांव बॅल्ट लावन माल धाडपाक मिनेर फांटी नात.” (मानुयेल) (पान 151). हाचे वयल्यान मिनेरांची अर्थीक ताकद कितली आशिल्ली हाचो अदमास करूं येता.

होमकांड

‘होमकांडां’तलो खणधनी गोंयचोच आशिल्लो. मुळांत तो खानदानी जमीनदार कुटुंबांतलो गिरेस्त मनीस आशिल्लो. उल्लेखान आयिल्ले हेर मिनेर लेगीत गोंयकारच आशिल्ले. मोहन रामचंद्र खंवटे हो खण-मालक पुर्तुगालाक चार वर्सां रावन इंजिनिअर जावन आयिल्लो पणजी शारांत ताचो आयात-निर्गतीचो धंदो चलतालो. मोहनबाबान गांवांतले अख्खे दोंगरच ‘मिनाखणीचे मक्ते’ म्हूण पुर्तुगेज सरकारा कडल्यान कराराचेर घेतिल्ले दोंगरां वांगडाच पंचवीशेक मैल लांबरुंद जमीन ताणें करार करून ताब्यांत घेतिल्ली. ते जमनींत खण-उद्देग सुरू करपाचो ताचो विचार आशिल्लो. ते खातीर कादंबरेच्या निवेदकाच्या- शिवरामाच्या काका कडेन ज्योतीश पळोवंक तो आयिल्लो.

हया मिनेरांचो ज्योतिशाचेर आनी देवाचेर भोवच विस्वास आशिल्लो. ताचे खातीर ते कितलेय पैसे म्होडूंक तयार आसताले. जोशीकाकान मीन-वेवसाय बरो चलतलो अशें बरोवन दिल्यार आपलो मांव-आबा कुंडयकार आपल्याक भांडवल दिवपाक तयार जातलो, देखून मोहनबाब जोशीकाका कडेन आयिल्लो.

मोहनबाब आनी हेर सगळेच मिनेर भोवच बेरकी आनी धूर्त आशिल्ले. सुरवेक गोड-गोड उलोवन आनी पैशांचीं हायसां दाखोवन ते गांवांतल्या लोकांक खूश करताले. शिवरामाक विचारिनासतना ताचे जमनींतल्यान काडिल्ल्या रस्त्या खातीरचे वापरिल्ले जमनीचें मोल म्हूण दिल्ले रोख पांचशे रुपया, फुडें खणीक लागून जाल्लें कुळागराचें नुकसान म्हूण दिल्ले हजार रुपया, ताचें घर खणींत जाल्ल्या स्फोटाक लागून म्होडिल्ल्यान बांदून दिल्लें नवें घर हया गजालीं वरवीं मिनेर मोहनबाबान शिवरामाक आपले पांगेंत दवरलो. सुरवेक ‘मोहनबाब बरो मनीस आं, तो रोखडीच दखल घेता’ अशी भावना शिवरामाच्या आनी ताच्या कुटुंबाच्या मनांत निर्माण जाल्ली. पूण उपरांत मोहनबाबाचीं कारस्थानां अणभवतकीच ताका ताचें खरें रुप कळ्ळें. जी गजाल शिवरामाची तीच हेरांची.

आपूण केस हारतलों अशें मोहनबाबाक दिसलें तेन्ना ताणें वाटाघाटी करून शिवरामाक पैशांची लालूच दाखोवपाचो यत्न केलो. ह्या मिनेरांचे मॅनेजर लेगीत परिस्थिती पळोवन लोकां कडेन वागताले. कुळागर-शेतांच्या नुकसानीची कागाळ करूंक गेल्ल्यांक सुरवेक आस्वासनां दिवन, पात्रांवाक सांगतां, पळयतां, अशें ते फुसलायताले आनी जेन्ना मिनेराची गांवां वयली पकड घट जाताली तेन्ना कशे तरेन उलयताले, ताची ही एक देख -

“सदां उठून तुमच्यो कागाळी! आयज कितें तर घरांत घुल्ल जाता. फाल्यां कितें तर भुरगीं चोरतात- सारक्यो कागाळी- त्यो कागाळी खज्योय आसत, ना अशें न्ही! पूण आतां आमी कितें करतले? आमी सरकारा कडल्यान ह्या सगळ्या वाठारांतलें लोखण आनी मॅगनीज काडपाचो मक्तो घेतला. ते खातीर आमी वर्सागणीक सरकाराक लाखांनी रुपया भरतात. त्या भायर आमचे कडल्यान कर वसूल जाता तो वेगळोच! अशें आसतना आमी आनीक कितें करचें- तुमचें नुकसान जाता आसत जाल्यार आमचे आड कागाळ करात. सदची तुमची कटकट नाका. कोर्टांतल्यान हुकूम हाडात म्हणटकच जी नुकसान भरपाय थरतली ती आमी दितले- ना जाल्यार तुमकां जें कितें करपाचें आसा तें करात...” (पान 74) (अनुवादीत).

अशे तरेची शिटकावणेची, धमकेची भास मिनेरच तांकां उलोवंक सांगताले. ते खातीरच तांकां पगार मेळटालो. मिनेरांनी सगळी सरकारी वेवस्था आपल्या ताब्यांत घेतिल्ली. पुर्तुगेज गवर्नराक आनी प्रशासनांतल्या सगळ्यांक पार्टीयो दिवप, भेटवस्तू दिवप हांकां लागून सामान्य मनशाचें थंय चलनाशिल्लें. मिनेरांनी न्यायाधिशांक लेगीत विकते घेतिल्ले. देखून मिनेरां आडची केस न्यायालयांत उबीच राव नाशिल्ली, आनी उबी रावलीच जाल्यार तिचो निवाडो केन्ना जायच नाशिल्लो.

मिनेरांचे हे बेरकी वृत्तीचें वर्णन कादंबरेंत केलां, तें अशें: “कोर्टाच्या कामा निमतान हांव घरा भायर आसतकीच आमचे वळखीचे वा हेर कोणूय घरा आयले, जाल्यार ते अरुंधतीक सांगताले, “तुज्या घोवाक कितेंय पूण सांग आगे, खण-मालकां आड झगडून आतां मेरेन

कोणाक कितेंय मेळ्ळां व्हय? तुजो घोव सामको मूर्ख आनी अविचारी. अशेच तरेन तो वागलो जाल्यार ताका गोंयांत रावप लेगीत कठीण जातलें.” (पान 125) (अनुवादीत).

परिस्थिती खऱ्यांनीच तशी आशिल्ली. मातयेमोलान मेळिल्ल्या लोह-खनिजाची निर्गत करून जायते लोक एके रातींत गिरेस्त जाल्ले. जे पयलींच गिरेस्त आशिल्ले ते चड गिरेस्त जाले. हे संपत्तीचो वापर करून तांणी पुराय राज्ययंत्रणेचेर एके तरेन ताबोच मेळयल्लो. ‘ते म्हणटात तो कायदो’ अशी परिस्थिती आशिल्ली. खण-मालकांची सरकारी अधिकारी वा हेर लोक हांचे कडेन वागपाची एक कावेबाज पद्दत आशिल्ली. पुर्तुगालच्यान कोणय अधिकारी गोंयांत आयलो वा गोंयांतलो खंयचोय अधिकारी उच्चपदार पावलो जाल्यार सगळे खण-मालक मेळून ताका एक व्हड भूस दिताले... हे मेजवानीच्या वेळार आयिल्ल्या लोकांचो नेट पळोवचो. उंची सोरो आनी बऱ्यांतलें बरें भूस, नाचप-गावप अशी जंगी पार्टी आसताली... गवर्नरा भशेन व्हड अधिकारी एक फावट पार्टीक आयलो काय ताका खण-मालकांनी बोल्सांत घातलोच. अशे पार्टी वेळारच दुसरो खण-मालक फुडले पार्टीचें आपोवणें दितालो. सगळ्या थरां वयले अधिकारी खण-मालकां कडल्यान पार्टीचो झोडटाले. ताका खंयचोय सरकारी अधिकारी आडवाद नाशिल्लो आनी मागीर ह्या खणमालकांचें कोणाय कडेन कसलेंय काम आसल्यार लेगीत तें बेगोबेग जातालें.

त्या भायर अशा पार्टींच्या वेळार विंगडविंगड तरांच्यो भेटवस्तू तांकां सदळ हातान दिताले. दरेका अधिकाऱ्याक ताच्या पांवड्या प्रमाण भेट मेळटाली. म्हारग घड्याळी, फावंटन पेनां, अत्तरां, वेगळ्या वेगळ्या प्रकारच्यो हेर चैनीच्यो वस्तू, भांगरा रुप्याच्यो वस्ती, अधिकाऱ्यांच्या बायलांक हार, मुद्यो अशा साबार वस्तुंचो आसपाव तातूंत आसतालो हे रितीक खणमालकाक ‘ओलो करप’ म्हणटाले. एखादरो अधिकारी इल्लो निबरसाणेन वागूक लागलो, मिनेरांक त्रास पडत अशें कितेंय करूंक लागलो जाल्यार, ‘ताका मातसो ओलो करूंक जाय’ अशें म्हणटाले. ल्हानसान अधिकाऱ्यांक ते मेजीच नाशिल्ले. तांणी मिनेरांचें

आयकूंक ना जाल्यार तांकां जाग्यार हाडपाचे मार्ग वेगळेच आशिल्ले.. ह्याच खण-मालकांची लोकां कडेन वागपाची तरा सामकी वेगळी आशिल्ली. चडश्या खण-मालकांच्या खणींक लागून कोणाचें ना कोणाचें नुकसान जातालेंच कोणाची प्रत्यक्ष जमीन वताली, शेत, कुळागर, काजी वा भाट हांचे मदल्या कित्याचेर तरी हावळ येताली... आपलें नुकसान जातकीच तो शेतकामती सुरवेक खण-मालकाकडेन कागाळ करतालो. सुरवेक कोणूच ताका कॅर करिनाशिल्लो. खण-मालकांचे मॅनेजर चड करून धमकी दिवन वा दादागिरी करून वा गोड उलोवन ताका धांवडायताले.

एखादरो शेतकामती हे प्रक्रियेंत तग धरून उरलो जाल्यार खण-मालक ताका मेळपाचे उपकार करतालो. खण-मालकाक सदांच ताकतीक आसताली... मागीर तो आपल्या मॅनेजराक आफोवन घेतालो आनी कागाळ करूंक गेल्ल्या शेतकामत्या मुखार ताचेर तापय काडटालो. “इतले दीस तुवें हांचे कागाळेची दखल कित्याक घेवंक ना? तुका पगार कित्याक लागून मेळटा?” अश्या अपमानकारक उतरांनी ताका उजरायतालो. इतलें जाय मेरेन युनिफॉर्म घातिल्लो शिपाय च्या-फराळ घेवन येतालो. मागीर खण-मालक नमळायेच्या आवाजांत त्या जमीन-मालकाक ‘तुमी च्या घेयात, अनमनूं नाकात’ अशें सांगी. तो आपूण मात कांयच घेनाशिल्लो. शेतकामती खण-मालकान केल्ले सरबरायेन चड करून भुल्लुसून वच खण-मालकाच्या ऑफिसाचें वैभव आनी ताचो झेत पळोवन ताचे दोळे दिपकावन गेल्ले आसताले. हें सगळें चालू आसतना तो मॅनेजर एखादऱ्या पेट्या भशेन मान सकयल घालून उबो रावतालो. मागीर खण-मालक परतून ताचेर ताफार जातालो, “वच. हांगाच्यान भायर वच. तुका लागून ह्या लोकांक त्रास जाता आनी आमचे विशीं ह्या लोकांचो गैरसमज जाता. पगार घे, कामां मात नाका करूं!” इतलें जातकीच तो मॅनेजर, ‘सुटलो बाबा एकदां’ अशें तोंड करून थंयच्यान कडसरतालो. अशें घडटकीच शेतकामती फुडले स म्हयने खण-मालक कितलो बरो हें सांगीत भोंवतालो आनी तेच समजणेंत उरतालो.

अशे चार-स म्हयने गेले काय तो मेरेन ताची जमीन पुराय रितीन निरुपेगी जाल्ली आसताली. शेतकामत्याचो जिणे आदारच नश्ट जाल्लो आसतालो. ताच्या उपरांत जेन्ना तो शेतकामती परतून कागाळ करपाक वच तेन्ना मॅनेजर ताका सरळ धांवडावन घालतालो.

इतलेंय करून एखादरो शेतकामती तग धरून चिकाटेन कोर्टांत गेलोच जाल्यार शक्य तितले यत्न करून खण-मालक ती केस ताचे आड वतली अशी वेवस्था करतालो. ते खातीर बऱ्या वायट सगळ्या मार्गांचो वापर तो करतालो. इतलेंय करून एखादऱ्या शेतकामत्यान केस जिखलीच जाल्यार मिनेर तिचे आड वयल्या कोर्टांत अपील करतालो. इतलेंय करून निकाल शेतकामत्याचे वटेन लागतलो हाची सुलूस लागल्यार निमण्या खिणाक 'तडजोड' करतालो. हाचें कारण एखादरे केशींत शेतकामत्याचे वटेन लागिल्लो निकाल हेर खंयचेय केशींत दाखलो म्हूण आदार थरूं येतालो आनी दुसरी गजाल म्हणल्यार हो निकाल आयकून हेर जायत्या शेतकामत्यांक खण-मालकां आड केशीं घालपाक नेट येतालो..." (पान 125,126,127) (वेंचीक) (अनुवादीत).

अशें रितीन खण-मालकाची पुराय कारस्थानी, कपटी आनी धूर्त वृत्ती 'होमकांड' कादंबरेंत उकताडाक हाडल्या.

उद्ध्वस्त

उद्देगीकरणान समाजांत कांय नव्यो जाती तयार केल्यो. गरीब-श्रीमंत, मालक-मजूर, मुकादम, सुपरवायजर आदी. त्या सगळ्यां परस वयली जात म्हणल्यार 'मिनेर' (मायन ओनर- मिनाखणीचो धनी). 'उद्ध्वस्तांत' ह्या मिनेरांचो उल्लेख आयला तो असो:

“मिनांत भांगर पिकता भांगर! शंबर कामेऱ्यांक गोविंद खरंगटो धा-धा रुपया दितलो आनी आपूण दिसाक धा-वीस हजार जोडटलो. ताचें कितें वता धा रुपया दिसावडो दिवपाक?” (पान 57) (अनुवादीत).

“...मिनेरांआड उबें रावप म्हणल्यार फातराचेर तकली मारून घेतिल्ले भशेन. तकलेचे कुडके-कुडके जातले. फातराची एक कपची लेगीत वच्ची ना. कळ्ळें?” (पान 118) (अनुवादीत).

“...ह्या नवश्रीमंतांचे वाटेक वचूं नाका. चड श्रम करी नासतना भरपूर दुडू जोडपी फातरांतल्यान दुडू काडूंक सोदपी हे नव-श्रीमंत, राकेसांचे आनी सैतानांचे जातकुळयेंतले. सुवार्था खातीर कितेंय करूंक ते फाटींफुडें पळोवचे नात गोड हांसतले, हांसूंक म्हूण तोंड उगडटले आनी दोन दाडमणां मदीं लवंग चिड्डुची तशें तुमकां रगडटले, तिस्त्यो-वादेज्यो करतले!... विखारी सोरपाची ही जात हांवें लागींच्यान पळयल्या...!” (पान 119) (अनुवादीत).

“दामले, हरशीं मिनेरांमदीं उजो वचनासलो तरी जेन्ना हितसंबंदाचो प्रस्न येता तेन्ना (ते) सगळे एक जातात! तुमचो लेख एका मिनेरा आड ना- सगळ्या मिनेरां आड, मिनाखण वेवसाया आड आसा ! म्होंवा माल्याचेर फातर मारून तुमकां सगळें रान उठोवपाचें आसा व्हय?” (पान 122) (अनुवादीत).

“शे! काम बंद कित्याक? ताका (रामनाथाक) कित्याक भिवपाचें? मिनेरान एक फूंक मारली जाल्यार शेंवटून पडटलो खंयच्या खंय!” (पान 128) (अनुवादीत).

ह्या संवादा वयल्यान मिनेर वेवसायिकांचो धाक, जरब, तांची खुनशी वृत्ती, बेरकीपण मतींत येता.

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेंत मुंबयचे ‘मेहता, करीमभाई आनी कंपनीन’ खण सुरू केल्ल्याची खबर आयल्या. खण मालक गुजराती (पुरुषोत्तमदास मेहता) आनी करीमभाई आसतात. मंत्री आनी सरकारी अधिकाऱ्यां कडेन हात-मेळवणी करून तांणी हो वेवसाय रेडी गांवांत सुरू केल्लो आसता. मिनेर, ताचे मॅनेजर आनी ताणें पोशिल्ले गुंड भोवच वेसनी आनी रंगेल आसतात. गांवांत येतकीच ते सावित्रीगेर-गांवांतले वेश्या-वेवसाय करपी बायलेगेर तळ

ठोकतात. थंय तांणी कांय वेश्या-वेवसाय करपी चलयोय हाडून दवरिल्ल्याची खबर वाचूंक मेळटा. कट-कारस्थानां करून, गांवच्या लोकांक जातीच्या आनी अर्थीक आदारांचेर झुजत दवरून हे मिनेर आपलो सुवार्थ सादतात.

‘अकरा कोटी...’

‘अकरा कोटी...’ कादंबरेंतले मिनेर चड करून जंय खण चलता त्या वाठारा / राज्या भायले दाखयल्यात. हे कादंबरेंत सर जमनादास मेहता हो प्रातिनिधीक मिनेर चित्रीत केला. ताच्या आज्याक ब्रिटिश राजवटेच्या काळांत भद्रपूर वाठारांतल्या जमनीचे ‘मक्ते’ मेळ्ळे आनी तेन्नाच्यान थंयच्या थळाव्या ‘डोंगाराजा’ ची सत्ता वचून थंय मेहता घराण्याचें राज्य सुरु जालें.

लहवूल्हवू ताणें सुमार 25 खणी ह्या वाठारांत सुरु केल्यो. मेहता कांयच शिकिल्लो नासून लेगीत फकत ब्रिटिशांची फाटराखण केल्ल्यान ताका ‘सर’ ही पदवी मेळ्ळी. दुसऱ्या महायुद्धा वेळार ताणें ब्रिटिशांक जायती मदत केली. वॉरबाँड विकते घेवप, ब्रिटिश मिलिट्रीक जाय तेन्ना आनी जाय तितल्या कोळश्याची पुरवण करप, गांधीजींची चळवळ भद्रावती वाठारांत पसरची न्हय म्हूण साम्दाम-दंड-भेद, सगळे तरेचे मार्ग आपणावन ब्रिटिशांक मदत करप, ट्रेड युनियनाची चळवळ म्होडून काडपा खातीर कामगारांक झोडून काडप, हे तांचे ‘सेवे’ खातीर ब्रिटिशांनी तांकां ‘सर’ किताब बहाल केल्लो.

वृत्तीन भोवच धर्मपरायण आशिल्लो जमनादास पारव्यांक धान्य घालून मागीर आपूण जेवता. सकाळीं मॉर्निंग वॉकाक वतना पोतयेंतल्यान साखर व्हरून रॉयणेंतल्या मुंयांक घालता. पूण खण-मजुरांचें मात रगत पियेता, तांचें शोशण करता. सगळे तरेचे भ्रश्टाचारी आनी बेकायदेशीर मार्ग आपणावन ताणें पुराय भद्रपुरांत आपली दहशत निर्माण केल्ली. स्वातंत्र्या उपरांतच्या काळांत राजकारण्यांक वेंचणुकेंत पैशांच्यो पोटल्यो धाडप, गुंड पोसप,

खबरापत्रां एकतर आपूण चलोवप वा विकर्ती घेवप, अशे तरेच्या करण्यांक लागून सगळे जाण ताका थर्त भियेताले. त्या भंयांतल्यानच सगल्यांनी ताका 'काला सैतान' अशें नांव दवरिल्लें आनी ताच्या बंगल्याक 'काले सैतान की कोठी' अशें म्हणटाले.

स्वातंत्र्या उपरांत जेन्ना खणींच्या राष्ट्रीयकरणाचें वारें सुरु जालें तेन्ना जमनादासान ताका सगळ्या पांवड्यां वयल्यान विरोध केलो. तशे तरेची मागणी करपी मंत्र्याक ताणें विमान अपघातांत मारून उडयलो. खासदारांक विकते घेवन आपली लांबी तयार केली. शेतानाची खदान हे खणींत रेंव भरी नासतना ती तशीच पोकळ दवरपाचें आपलें कर्म उकताडाक येत म्हूण ताणें ते खणीक उजो लावन ती सीलबंद केल्ली सरकारी अधिकाऱ्यांक लांच दिवन ते खणी संबंदांतलीं कागदपत्रां ताणें गायब करपाक लायिल्लीं. तशेंच ते गजालीचो गौप्यस्फोट करूंक सोदपी तरणाट्या संपादकाक ताणें राजद्रोहाचें बगलांट घालून अटक करपाक लायिल्ली. निमणें भद्रपूर कोलियरींत शैतानी खणींतलें उदक भरून शेंकड्यांनी मजूर मेले तेन्ना ते आपले चुकीक लागून मेले हाची मात लेगीत खंत वा लज बाळगिनासतना तीन लाख रुपयांची देणगी ताणें जाहीर केली.

ह्याच मिनेरान खूब खोल गेल्ल्यो कोळश्या खणी चलोवंक कुस्तार जाल्ल्या कारणान, भरपूर मोबदलो घेवन त्यो सरकाराक विकपाचो निर्णय हेर मिनेरा वांगडा संगनमत करून घेतलो. खणी सरकारी जातकीच, त्याच खणींतलो कोळसो उण्या दरान विकतो घेवन ताचेर पैसे जोडले. अशे तरेन 'अकरा कोटी'...कादंबरेंत वर्णन केल्ले मिनेर अत्यंत धूर्त, कपटी, कारस्थानी, बेरकी आनी सुवार्थी आशिल्ल्याचें दाखयलां. तांचे कडेन कसल्योच भावना आसनात, तांचे लेखीं दरेक मनीस म्हणल्यार पैशांनी विकत घेवं येता अशी वस्त, हें सत्य कादंबरेंत निवेदनांतल्यान उकतायलां:

“जाणट्या स्वामीक ताणें 'वच हांगाच्यान' अशें म्हणूंक ना... कारण स्वामीन इमानदारीन ताची तीस-बत्तीस वर्सां चाकरी केल्ली. पूण 'यो, बस' अशेंय म्हणलें ना. हाचें कारण

स्वामीचें खातें ताणें खूब पयलींच बंद केल्लें. दरेक मनीस म्हणल्यार सर जमनादास मेहता हांच्या हिसबान खातेंपटयेतलें एक खातें. हिशेब जालो काय खातें बंद” (पान 11) (अनुवादीत).

कादंबरेचे अखेरेक कोलियरींत जाल्ले दुर्घटनेची चौकशी करपी न्याय-वेवस्थेक विकती घेवन जमनादास मेहतान, आपलेच सांगणे वयल्यान फटीचे अहवाल दिल्ल्या स्वामीचेर बगलांट घालून ताका गुन्यांवकार थारायलो.

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरेंत प्रत्यक्ष मिनेर नात. पूण कोळश्यांचे खणींची पावणी घेवन ती खण चलोवपाक घेवपी ‘ठेकेदार’ (कॉन्ट्रॅक्टर) दाखयल्यात. हे कादंबरेंत दाखयल्लो ठेकेदार वेवसायान पुरयत वा भट आशिल्लो. देवळांत येवपी भक्तांनी दिल्ले रकमेचेर आपलें पोट भरतालो. पूण तो भोवच महत्वाकांक्षी आशिल्लो. चड पैसे जोडपा खातीर ताणें आपले जमनींतली माती विकपाचो वेवसाय सुरु केलो. ताका लागून ताच्या हातांत पैसेय घोळपाक लागले आनी शारांतल्या पैसेकारांच्यो वळखीय वाडल्यो. फुडें ताणें विटो तयार करपाचो उद्देग सुरु केलो. ताच्या हातांत भरपूर पैसे आयले ते वापरून खणी भाडेपट्टेचेर घेवपाच्या वेवसायांत तो रिगलो आनी गर्भश्रीमंत जालो.

अत्यंत गरिबींत जीण सारिल्ल्या तिवारी कडेन कोट्यांनी रुपयांची मालमत्ता जाली. राजकारणी, पैसेकार हांचे वांगडा ताची इश्टागत जाली. तिवारी भोवच बेरकी आनी पाताळयंत्री आशिल्लो. मजुरांक ताणें सेगीत आपल्या पांयां पोंदा दवरले. तांकां गुलामा भशेन वागोवप होच ताचो धर्म आशिल्लो. मजुरां विशीं सहानभुती आनी काकळूट दाखोवपी खणी वयले मुन्शी आनी सरदार हांकां लेगीत ताणें कठोरतायेन वागयले. निर्दयतायेन, क्रुरतायेन गुलामा भशेन वागयिल्ल्यानच मजुरां कडल्यान बरें काम जाता, ह्या मताचो तो

आशिल्लो. दया, माया, मोग हीं उतरां ताच्या काळजांत लेगीत नाशिल्लीं. मजुरां मदीं एकी जावपाचीं वा बंडाचीं कसलींय चिन्नां दिसल्यार तो तीं रोखडीच म्होडून काडटालो.

ज्या मनशान ताका धंदो सुरु करचे पयलीं आपणें कश्टान जोडिल्ली जिवीतभराची बचत रकम, भांडवल म्हूण दिल्ली, त्या मनशाक लेगीत तो विसरलो. आपले चलयेच्या लग्नांत आपल्या सगळ्या सोयऱ्यांक, ते फकत गरीब आशिल्ले म्हूण तांणे आपोवणें लेगीत दिवंक ना, आनी तुमकां आपयल्यार तें जांवयाक अरिश्टांचें जातलें, अशी फट ताणें मारली.

कोर्टान कामगारांचे वटेन निर्णय दिवन स म्हयन्यांचो दिवंक नाशिल्लो पगार तांकां दिवपाचो आदेश दिलो, तेन्ना तिवारी पळून गेलो आनी बेपत्ता जालो.

आपले चलयेक चौदा-पंदरा कील भांगर आशिल्ल्याच्यो बडायो मारपी आनी व्हड-व्हड राजकी फुडारी आनी पैसेकारां वांगडा वावुरपी तिवारी वयल्यान ह्या खण पट्ट्यांतल्या खण-भाडेपट्ट्यो धारकांचो अदमास करूं येता.

फायर एरिया

‘फायर एरिया’ कादंबरेंत 1940 च्या सुमाराक गुजराती लोक खण-मालक आशिल्ले असो उल्लेख आयला.

“यह धरमपूर कोलियरी की बात है, उसका मालिक प्रफुल्ल जोशी, साला गुजराती बच्चा एक नंबर का हरामी था।” (पान 12).

मागीर कादंबरी जंय घडल्या ते खणीच्या मालकाचो संदर्भ येता. ताचें नांव वा हेर माहिती मेळना पूण ताची सगळीं कर्मां कादंबरेंत उकताडार हाडिल्लीं आसात. गुंड पोसप, आपलेच खणींत काम करपी कपिल सिंह नांवांच्या शिपायाक सावकारीचो धंदो करपाक लावन मजुरांक रिणांनी घुसपावन दवरप, खंयचोय मजूर बंडाची भाशा करपाक लागल्यार ताचेर

लक्ष दवरून ताचो कांटो काडप, अशे ताचे काळे-कारनामे कादंबरेंत वाचूंक मेळटात. जेन्ना रहमान खणींत कोळश्याचो फातर आंगार पडून मरता, तेन्ना मिनेर ताचें मडें खणींतच पयस व्हरून पुरपाचो आदेश दिता आनी ताच्या मड्याच्या आंगाठ्याची निशाणी रजिस्टराचेर लावन, तो कोणा बायले वांगडा खणी वयल्यान पळून गेलो अशी अफवा उठयता. अशें केल्ल्यान मजुरांच्या घरांच्याक दिवपाची नुकसान भरपाय तो वांटायता, तेच वांगडा खणी वयल्या अपघातांची चौकशी टाळून खणीची बदनामी टाळटा. तशेंच त्या मजुरांच्या अपघाती मरणाक लागून हेर मजुरां मदीं असंतोश जावंक दिना

अत्यंत निर्दय आनी मजुरांच्या कश्टांच्या म्हालवजार गबर जाल्ल्या खण-मालकाची काणी हे कादंबरेंत सांगल्या. कादंबरेच्या मुखा वयल्या वांट्यांत ब्रिटिश मालकेचे खणीची काणी येता. ब्रिटिश राजवटीच्या काळांत सुरू जाल्ले हे खणीचे मालक खासा ब्रिटिशच आसतात. ते लेगीत गुंड पोसून आपली खण चलयतात. राश्ट्रीयकरणा उपरांत खणीची मालकी सरकारा कडेन येता, हाचो उल्लेख कादंबरेचे निमाणे कडेन आयला.

3.9 मिनाखण-विरोधी आंदोलनां

उद्देगांक कोणाचोच विरोध आसपाचें कारण ना. उद्देग, कारखाने म्हणल्यार मानवी बुद्दीचेंच एक उपफळ. विज्ञानांतले नवे नवे सोद आनी विज्ञानीक दिश्टीकोन हांकां लागून मनीस कुळयेक लाब जाला, हाचे विशीं कोणाचेंच दुमत ना. वयर म्हणिल्ले प्रमाण उद्देगांक लागून मनीस जातीक दसून आशिल्ली जात-वेवस्था म्होडली. मनशाक ताचे जाती-काती वयल्यान न्हय तर कर्तृत्वा वयल्यान वळखूंक उद्देगीकरणानच शिकयलें उद्देगांक लागून हजारांनी वर्सां विशमतायेच्या रगड्यांत चिडडिल्ल्या, भड्डल्यांक आनी दळडिरपणाचो शाप लाबिल्ल्यांक जगपाचें साधन मेळ्ळें. कलेचें आनी कर्तुबाचें भांगर जालें. ताचें भितर नवोन्मेश आनी उमेद निर्माण जाली. पूण फुडें जेन्ना ह्या धंद्याचो अतिरेक जालो, अनिर्बदपणान दपटशायेन हो

धंदो चलूंक लागलो, तेन्ना ताका विरोध जावंक लागलो. अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांनी हो विरोध कसो चितारला, तें पळोवप महत्वाचें.

होमकांड

‘होमकांडां’त खणींच्या विरोधांत एकलो शिवराम संघर्श करता. गांवांतल्या लोकांनी वा गांवांतल्या आनी भायल्या मजुरांनी ताका खण-विरोधी संघर्शांत साथ दिल्ल्याचो कसलोच उल्लेख कादंबऱेंत ना. उरफाटें, तूं मिनेराच्या आड वचूं नाका, असोच सल्लो लोक ताका तोंडार दितात. तरी लेगीत शिवराम कोर्टांत वता. तें पळोवन लोक ताका पिशांत काडटात आनी ताच्या पिशेपणा विशीं अरुंधती मुखार लेगीत उकतेपणान उलयतात.

फकत खणी सुरू जातकीच, एके धनगरणीचेर पुर्तुगेज सोल्दाद बलात्कार करतात तेन्ना सगळे मजूर आपलीं अवजारां सकयल दवरून काम बंद करतात आनी बलात्काराची चौकशी जावपाचो आग्रह धरतात. पूण हें आंदोलन खणीं आड न्हय तर पुर्तुगेज सोल्दादां आड आसता आनी तेंय बी मोहनबाबाक निवेदन दिवन सोंपता.

खणींनी केल्ल्या प्रदुशणा आड एक व्हड झूज शिवराम एकटो खेळटा तो मोहनबाबाक थेट मेळटा, ताच्या मॅनेजराक मेळटा, पूण फुडें कांयच घडना तें पळोवन तो सरळ कोर्टांत वता. सकयल्ल्या कोर्टांत तो कायदेशीर लडाय जिखता. पूण मोहनबाबान वयल्या कोर्टांत अपिल करता. वयल्या कोर्टांत लेगीत शिवराम जिखतलो हें कळिल्ल्यान मोहनबाब ताका तडजोडी खातीर खाजगींत आफोवन पस्तीस हजार रूपया दिवपाची कबुली दिता. पूण तातूंतय अर्दी रकम धूतभटाची अशी खेळी तो करता. पूण शिवराम ताच्या कारस्थानाक बळी पडना. तो आपले झूज चालूच दवरता. मदल्या काळांत गोंय पुर्तुगेजांचे सत्तेंतल्यान मुक्त जाता तरी शिवरामाक न्याय मेळना. न्याय मेळपाची आशा पालवतकीच शिवराम मोहनबाबाचो आनी ताची रखेल जाल्ले आपले बायलेचो खून करून कायदो हातांत घेता.

अशे तरेन वैयक्तीक पांवड्याचेर खण-विरोधी आंदोलन तो चलयता. ताका तातूंत यश येना. पूण आपल्याचेर जाल्ल्या अन्यायाचो प्रतिकार केल्ल्याचे समादान मात मेळटा.

उद्ध्वस्त'

'उद्ध्वस्त' कादंबरेंतलो कृशी-पदवीधर आनी स्वता एक बागायती कश्टकरी आशिल्लो आनी पिकांचेर नवे नवे प्रयोग करपाचो हावेस आशिल्लो रामनाथ खण-वेवसायाच्या अनिर्बंध संचाराक जाहीर विरोध करता. ते खातीर तो मिनेरान खासा घरा हाडून दिल्ली हजारांनी रुपयांची लांच न्हयकारता. खबरापत्रांनी लेख धाडून मिनाखणींच्या सांवारा आड आवाज उठोवपाचो यत्न तो करता. तातूंतल्यान कांयच घडना म्हूण गांवांतल्या लोकांक मेळटा तांकां खणींचे दुश्परिमाम सांगता आनी मिनेरांचीं काळीं कर्मां उक्ताडार हाडटा. साबार मजुरांच्यो भेटी घेवन तो तांकां समजायता. देखून ताच्या यत्नांक जैत मेळपाक लागता. खणीं आड घडये राज्यांतलो पयलो मोर्चा येवपाची शक्यताय निर्माण जाता. ह्या गजालीची धास्ती घेवन खण-कंपनी आपल्याच एका सुपरवायजराक सुपारी दिवन अपघात घडोवन ताका लुळोपांगळो करून उडयता. अशे तरेन साम, दाम, दंड आनी भेद अशे चारूय तरांचे प्रकार खण मालक आपल्या विरोधकांक नेस्तनाबूत करपा खातीर वापरतात, ताचे चित्रण 'उद्ध्वस्तां'त वाचूंक मेळटा.

भीष्माचा डोंगर

'भीष्माचा डोंगर' कादंबरेंत खणीक विरोध जाता तो वयले वयर आनी तोय बी सुरवेक. उपरांत मजुरां मदीं कांय प्रमाणांत निर्माण जाल्लो असंतोश सोडल्यार कादंबरेंत खण-विरोधी वातावरण खंयच दिश्टी पडना.

खण येवपाची जाता तेन्ना गांवांतले भाटकार खणीक विरोध करपाचें नाटक करतात, पूण भितरल्यान मात ते आपापली जमीन आंखून-मेजून खणीक दिवपा खातीर तयार दवरतात.

उकतावणाच्या दिसा आपल्या भुरग्यांक फुडें काडून 'खणीचें मडें' नाचोवन, गांवकाऱ्यांचो खणीक विरोध आसा अशें ते भासयतात. पूण फुडें खण येवप अटळ आसा हें कळिल्ल्यान, आपल्या जमनीं खातीर चडांत चड वर्सुकी रॉयल्टी मेळोवपा खातीर धडपडटात.

फुडें गांवांतले शक् नांवाचे ल्हान पिरायेचे चलयेचेर खणीचेर बलात्कार जावन तें मरता तेन्ना लोक आंदोलीत जातात. पूण तांचो राग कंपनी परस घांटी मजुरांचेर आसता. दुसरे दीस खणीचेर मुकादम आशिल्ले गांवांतले तरणाटे हरताळ करतात. खणीचेर एक लेगीत घांटी कामगार नाका, अशी मागणी करतात. पूण 'शक्च्या कुटुंबाक कंपनी कडल्यान एक हजार रुपयांची नुकसान भरपाय मेळटली' अशें अण्णान जाहीर करतकीच विरोध ना जाता. विरोध मावळपाचें कारण वयली नुकसान भरपाय आसना. तर घांटी मजुरांक गांवांत थारो दिवपाक कंपनी दरेका भाटकाराक गुंठ्या फाटल्यान साठ रुपया रॉयल्टी मान्य करता, हें आसता.

अशे रितीन रेडी गांवांत खणीक जाल्लो विरोध आनी आंदोलनां हीं फकत दिखाव्याचीं आनी आपसुवार्थीपणाचीं आसात, हें सिद्ध जाता. आपल्या सुवार्था खातीर, आपणाक फायदो जावचो म्हूण लोकांक चाळोवन रस्त्यार हाडप आनी भितरल्यान मात मूळ प्रस्न कुशीक दवरुन आपल्या फायद्याच्यो वाटाघाटी करप हे भाटकारशायेचे वृत्तींतल्यान हीं आंदोलनां जाल्यांत म्हणपाचें कळटा.

पंचायत वेंचणुका वेळार कंपनी अण्णाक फुडें काडून, गांवांत जातीय भेद निर्माण करता आनी आपलें सादोवन घेता. अशे तरेन पैशांचे आशेक लागून पुराय गांव कुड्डो जाता आनी कंपनीचे भकीक पडटा. देखून खणीक विरोध वा तेखातीर आंदोलन गांवांत जावंकूच पावना.

‘अकरा कोटी...’

‘अकरा कोटी...’ कादंबरेत खणीक म्हणपा सारको विरोध जायच ना. चंद्रपूर जिल्यांतल्या हया खणींनी सुरवेक खाजगी कंपन्यो आनी राष्ट्रीयकरण जाल्या उपरांत सरकार कोळश्या खणी चलयता.

खणींनी मजदूर युनियनां आसात, पूण कामगारांच्यो मागण्यो आनी प्रस्न हांचे परस तांकां आपलें अस्तित्व महत्वाचें दिसता. त्या युनियनांचे लीडर कंपनी कडेन हात मेळोवन तांकां फकत गरज तेन्ना आनी जाय तितल्या मजुरांची पुरवण करपाचें काम करतात खणींचेर नोकरी दिवंक आनी तिगोवंक ते मजुरां कडल्यान पैसे घेतात. हे खणी वयलो मजुरांच्या कुस्तार गबर जाल्लो रामप्रसाद म्हणटा, “जो किस्मतसे नही होता वो रिश्वत से होता है” (पान 17).

साम्यवादी विचारार्ची युनियनां आसात, पूण तांकां फावो तितलें येस मेळना. पिंटो हो तातूंतलोच एक. इतलीं वर्सा खण-मजुरां खातीर वावरून लेगीत तांचे जिणेंत आपूण कांयच बदल करूंक पावलें ना, हाची ताका खंत जाता. देखून धंदेवाईक (पगार घेवन युनियन चलोवपी) जावन लेगीत तो प्रमाणिकपणान मजुरांक फाव त्यो सुविधा मेळोवन दिवपा खातीर पुराय जीण संघर्श करता, आंदोलनां करता, मोर्चे काडटा, चुकून केन्नाय हिंसात्मक मार्ग पत्करून दगडफेक लेगीत करपाक लायता. पूण ताचो उद्देश मजुरांच्या कल्याणाचो आसता. हयो दोन देखी सोडल्यार ‘अकरा कोटी...’ भितर खण-विरोध जाल्ल्याच्यो देखी नात.

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरेतल्या खण-मजुरांचे प्रस्न हेर कादंबऱ्यांतल्या मजुरां भशेनच आशिल्ले. दिसाक सवाय टन कोळसो कातरपाचें सक्तीचें प्रमाण, साप्प उणो पगार (दिसाक

तीन रुपया), खणीचेर वावुरतना सुरक्षा आनी सुविधांचो उणाव, मायनिंग सरदार आनी मुन्शीन दिल्ली पाशवी वागणूक, जेवणा उपरांत इल्लो लेगीत विसव नासप, भुरग्यांच्या शिक्षणाचो अभाव, राबित्याच्या वाठारांत गटारांचो, नितळसाणेचो उणाव आदी. हे प्रस्न सामान्य आशिल्ले, पूण कंपनीक ह्या प्रस्नांभितर मात लेगीत रुची नाशिल्ली. कंपनी मजुरांक अन्याय्य वागणूक दिवन आनी तांकां संदाकाळ रिणांच्या जाळ्यांत घुसपावन दवरून सुवार्थ सादताली.

खणीचेर एकादरो कामगार जखमी जाल्यार लेगीत दिसाचो कोटा पुराय करूंक ताका सूट-सवलत मेळनाशिल्ली. हे परिस्थितींत लेगीत मजूर मोनेपणान राबताले. पूण फुडें कांय घडणुको घडल्यो, जांकां लागून मजुरां भितर असंतोश निर्माण जालो. विकासाच्या मनांत क्रांतीचीं बिजां मूळ धरूंक लागलीं:

“आमी आमचे खातीर खणीची मागणी करतात व्हय? भूक न्हिवपा खातीर, दोन फावटीं दिसाक रोटी मेळची इतलीच इत्सा आमी बाळगितात. ही खण म्हणल्यारच आमचें जिवीत...” (पान 31) (अनुवादीत).

ताचे समजावणेक लागून कंपनीक आनी मजदूर कल्याण संघाच्या जाळवणदारांक आपल्या मागण्याचें निवेदन दिवंक कामगार तयारी दाखयतात. पूण आंदोलन करूंक मात ते भियेताले. तांचे मदीं एकवट नाशिल्लो, खण सोडून दुसरो आदार तांकां नाशिल्लो आनी महत्वाचें म्हणल्यार आसा तें बरें मागून खावपाची तांची वृत्ती खणीर जाल्ल्या सुरींग स्फोटांत अपघातांत मेल्ल्या दोन मजुरांच्या बायलांनी रिणां आनी सतत जावपी उपासमार हांकां लागून आत्महत्या केली. ते घडणुकेचो मजुरांचेर जबर परिणाम जालो. तातूंतल्यानच खणीर आयिल्ल्या सरकारी अधिकाऱ्या मुखार निदर्शनां करपाचें धाडस तांकां जालें. ह्या घेरावाचें फुडारपण विकासान केलें. ताणें कामगारांच्यो मागण्यो प्रवर्तन अधिकाऱ्या मुखार व्हाडल्यान मांडल्यो:

“आमकां योग्य पगार दियात. वखदपाण्याक खर्चाक पैशे दियात, कंपनी वरवी घर बांदून दियात, उत्सवां खातीर सुटी दियात. कापपाच्या कोळशाचें प्रमाण उणे करात, आमच्या भुरग्यांक शिकपाय शाळा जाय. आमच्या बायलांचे अब्रुची राखण जावपाक जाय. खणीचेर पुराय तरेन सुरक्षा जाय, उपचारांची सुविधा आसूंक जाय. मजूर युनियन स्थापन करपाचो अधिकार आसूंक जाय.” (पान 60) (अनुवादीत).

कंपनी आड जाल्लें हें पयलें आंदोलन आनी उठिल्लो पयलो आवाज. हो आवाज बंद करपा खातीर कंपनीन शेंकड्यांनी पुलीस आनी गुंड घालून मजुरांक बडयले विकासाक वेंचून काडून मारपेट केली.

हे घडणुकेच्यो मजुरां मदीं दोनय तरांच्यो प्रतिक्रिया उदेल्यो. “ह्या तरणाट्या रगताच्या फाटल्यान आमी लागूंक नाका नाशिल्लें. हाचो परिणाम आतां आमकांच भोगचो पडटलो”, हाचे वांगडाच “कितलें साहस आनी धैर्य आशिल्लें त्या तरणाट्यां मदीं. हें सगळें इतले दीस आमी सोंसताले. बाबड्याक भरपूर मार पडला, चुरचुरे” अशेंय बी लोक उलयताले. इतलो मार खावनय बी आनी कंपनीन केल्ल्या अन्याया आड झुजूनय बी दुसरे दीस कांयच घडूंक नाशिल्ले भशेन लोक सकाळीं दुखरीं आंगां घेवन कामार रुजू जाले हाचें कारण ते हाता वयल्या पोटाचे, लाचार आनी बंदे गुलाम आशिल्ले.

फुडें कंपनी आड कोर्टांत वचून कामगारांक फकत रेशनाचे पैशे दिवपाचो निर्णय रद्द करून घेवपांत विकासाक जैत मेळटा. पूण फाटल्या स म्हयन्यांचो पगार दिवपाचो कोर्टाचो आदेश जावन लेगीत कंपनी पगार दिना. कंपनीचो ठेकेदार तिवारी बेकायदेशीरपणान खण चलयता आशिल्ल्यान तो फरार जाता. फुडें दुसरो ठेकेदार ती खण घेता. संघटना घडोवंक मजूर तयार जातात. विकास ताचो अध्यक्ष जाल्यार दिलीप पासवान सचिव जाता.

आंदोलनाच्या दुसऱ्या पावंड्यार, रिणांत बुडिल्ल्या एका मजुराचें रीण माफ करपाचें नाटक करून, ताचे बायलेक जबरदस्तीन भोगपी एका सावकाराक रंगेहाथ धरून विकास लोकां वरवी बडयता आनी ताचे कडल्यान त्या कुटुंबाक रीणमुक्त केल्ल्याचें वदोवन घेता. तशेंच ज्या शेतकामत्यांच्यो जमनी खणी पोंदा गेल्यात, त्या शेतकामत्यांच्या भुरग्यांक खणीर नोकऱ्यो मेळच्यो आनी तांचें जमनीचें फावो तें मोल तांकां मेळचें अश्यो मागण्यो करता.

अशे तरेन तो कामदारां मदीं तांचे हक्क आनी अधिकार हांची जाग हाडूंक येसस्वी जाता. पूण जो मेरेन मजूर संघटनेक राजकी फाटबळ मेळना तो मेरेन युनियनां जावन कांयच फायदो ना हें विकासाच्या लक्षांत येता.

फुडें खणींचें राष्ट्रीयकरण जाता. कंपनीच्या मालकां जाग्यार सरकारी अधिकारी येतात. फायली फकत ह्या टेबला वयल्यान त्या टेबलार वतात. मजदूर युनियनां सरकाराचीं खेळणीं जावन पडटात. सरकारी अधिकारी भश्ट जातात. एक दीस खणींत शेजारचे बंद आशिल्ले दुसरे खणींतलें उदक घुसून सगळे मजूर कांय मिनिटां भितर मरतात

फायर एरिया

‘फायर एरिया’ ही पुराय कादंबरी खण-विरोधी आंदोलनां आनी खणींक लागून जावपी हिंसा अत्याचार, खून, बलात्कार, मोर्चे, हरताळ, हल्ले, दरोडे हांणी भरल्या.

हे कादंबरेचे सुरवेक प्रफुल्ल जोशी ह्या मिनेरान कुमार बाबू नांवाच्या कामगार फुड्याक सुपारी दिवन मारून उडयल्ल्यान जाल्लो बंद, हडताळ, निशेध सभा हांचो उल्लेख आयला.

उपरांत कपिल सिंह ह्या खण-मालकान पोशिल्ल्या गुंडा कडेन सहदेवान कालाचंदाच्या अपमानाचो विरोध म्हूण केल्लीं झगडीं तशेंच खणीचेर अपघात जावन जीव वगडायल्ल्या रेहमानाच्या मरणाचो सोद घेवपा खातीर केल्लो यत्न हांचो आसपाव जाता. ताच्या आनी मजुमदाराच्या ह्या यत्नांक ‘मजुरां खातीर केल्लें अयेसस्वी आंदोलन’ अशें म्हणूं येता.

उपरांत सहदेव मौरिसन कंपनीत कामाक लागता. थंय पी.एन.वर्मा नांवाच्या फुडाऱ्याच्या सोशियालिस्ट युनियनान पगारवाडीचे मागणे खातीर काडिल्ल्या मोर्चाची खबर आयल्या. मौरिसन कंपनी आपले खणीचेर आशिल्ल्या इनामुल खानाच्या युनियनाची मक्तेदारी आनी एकाधिकारशाय सोंपोवपा खातीर वर्माच्या युनियना कडेन संगनमत करून हें आंदोलन घडोवन हाडटा.

कोळश्या खणींच्या पातळिल्ल्या साम्राज्याक कोणूच आव्हान दिवपाक शकना. मिनेर, ठेकेदार, तांचे गुंड, सावकार, युनियनांचे लीडर हे दाखोवपाक वेगळे वेगळे आसले, तरी भितरल्यान ते एकामेकांक सामील आसतात. आपलें अस्तित्व तिगोवप आनी पैसे करप होच तांचो उद्देश आसता. मजूर युनियनां लाखांनी रुपयांचो निधी मजुरां कडल्यान एकठांय करता, पूण मजुरांचे जिणेंत मात लेगीत फरक पडना. तांच्या वांट्याचे वळवळे सोंपनात. आंदोलनां ही खणींक विरोध करपा खातीर वा मजुरांच्या मागण्यां खातीर न्हय तर युनियनांच्या शक्ती-प्रदर्शना खातीर वा कंपनी कडेन केल्ले समजिकाये खातीर फकत दाखोवपा खातीर आसतात, हें विदारक सत्य हे कादंबरेंत दाखोवन दिलां.

‘क्राय...’

खणींचेर काळ्या मनशांच्या वांट्याक फकत वेठबिगारीच न्हय तर गुलामगिरी आयिल्ली, ताचें चित्रण ‘क्राय...’ कादंबरेंत आयलां. एका जोहान्सबर्गांत सुमार 80 लाख काळे खण-कामगार आशिल्ले. एका विटवॉटर्स रँडांतच तीन लाख काळे कामगार आशिल्ले. ते टान्स्की, बसुटोलँड, झूलँड, बिचुआनालँड, सेकुकुनीलँड आनी द.आफ्रिकेच्या भायल्या वाठारांतल्यान लेगीत आयिल्ले. ते सगळे कामगार सादेभोळे, अशिक्षीत, खेडवळ लोक आशिल्ले. तांकां हाताळप सामकें सोंपें आशिल्लें. पूण संपार वतकीच मात ते सामकें पिशे जाताले. खणीं वयल्या अधिकाऱ्यांकच ते तांच्या ऑफिसांतूच कैद करून दवरताले. तांचेर फातर-बाटल्यो शेंवटिताले. कांय कडेन उजो लायताले. संपत्तीची नासधूस करताले.

जेन्ना संप जातालो तेन्ना मनशाच्या जिवाक धोको निर्माण जातालो. आफ्रिकेंतल्यो खणी एक दीस लेगीत बंद पडल्यार आफ्रिकेंतल्या पुराय जिविताचेर ताचो भोवच परिणाम जातालो. आफ्रिकेंतले सगळे उद्देग देखीक गोदी, रेल्वे हांचे मेरेन संप पातळटालो. एक लेगीत कामगार कामाक येनाशिल्लो. ताका लागून शाळा आनी चर्ची लेगीत बंद पडटाल्यो. गांवांनी, शारांनी आनी रस्त्यार हे 80 लाख लोक बसून रावताले.

संपाचो परिणाम शारांतल्या लोकांचेर तर जातालोच, पूण खासा मजूरकामगारांचेर लेगीत जातालो. हे सगळे खाण-कामगार हाताच्या पोटावयले. एक-दोन दिसांचो 6-7 शिलींग दिसावडो मेळुना जाल्यार हे लोक उपाशी पडटाले. अशे तरेन काळ्या लोकांच्या कश्टांचेर सगळी आफ्रिका कशी निंबून आशिल्ली तें कळटा.

हे कादंबरेंत खणींक विरोध करपी वा खण-कामगारांचेर जावपी अन्याया आड आवाज उठोवपी तीन फुडाऱ्यांचो उल्लेख आयला. ते म्हणल्यार खासा कुमालोचो भाव जॉन कुमालो, ड्युबुला आनी टॉमलिन्सन नांवाचो एक भारतीय. पूण हें नेतृत्व तितलेशें खंबीर आनी प्रामाणीक नाशिल्लें. तातूंतलो जॉन कुमालो हो फुडारी भश्टाचारी आशिल्लो. ताका ह्या मजुरांच्या कुस्तार आपूण गोम्या मनशा भशेन गिरेस्त, फोल्गी आनी छंदी जावचें अशें दिसतालें. तो मनांतल्यान भोवच भिवकुरो आशिल्लो. देखून जेलींत पडपाच्या भंयान तो भाशणांतल्यान आपूण गरीब-मजूर-कामगारांचो उद्धारक अशें दाखयतालो, पूण कसलीच चळवळ उबी करूंक धज नाशिल्लो. ताचो कणखर आनी उंच स्वरांतलो आवाज हें ताचें खाशेलपण. त्या आवाजाच्या कुस्तार आनी आपल्या प्रक्षोभक पूण नाटकी भाशणाक लागून ताणें आपलें नेतृत्व प्रस्थापीत केल्लें. ताचें आनी ताच्या आवाजाचें वर्णन कादंबरेंत अशें केलां:

“तो घणाघाती आवाज व्हडल्यान गरड मारतालो. काळे आनी गोरे जायते पुलीस थंय उबे आशिल्ले. तांकां थंय पळोवन आनी इतल्या लोकांमुखार उलोवपाचें म्हणल्यार दुबाव विरयत

शक्ती प्रदर्शन म्हणपाचें होल्मतालें, हाचें कारण तो आवाज चडटालो, चडत वतालो आनी सकयल देंवतालो.”

“कांय लोक फकत त्या आवाजाकच भुलताले. कांय जाणांक तो आवाज आयजूच आयकिल्ले भशेन दिसतालो, तातूंतले उत्तेजन याद जातालें आनी कुडींतल्यान एखादरी जोगलावणी गेल्ले भशेन दिसतालें. कारण त्या आवाजांत जादू आशिल्लो आनी सगळी आफ्रिकाच थंय आशिल्ले भशेन दिसताली. तातूंत शिंवाची गरड आशिल्ली आनी काळ्या पर्वतां ब्यल्या कुपांचो घडघड लेगीत आशिल्लो...” (पान 153) (अनुवादीत).

जॉन कुमेलो भश्ट नाशिल्लो जाल्यार ताच्या आवाजांत आनी भाशणांत क्रांती घडोवपाची ताकद आशिल्ली. खण कामगारांच्यो साबार मागण्यो आशिल्ल्यो. आफ्रिकेंत खण-मजुरांची संघटना स्थापन करपाक बंदी आशिल्ली. मजदूर-युनियन करपाचे नदरेन पावलां उबारिल्लीं, पूण तीं जैतीवंत जावंक नाशिल्लीं. समाजांतल्या कांय विचावंतांक अशें दिसतालें, खण-मजूर संघटना स्थापन जातकीच वट्ट कामगार चळवळीक जबाबदारीची जाणविकाय जावन शिस्त लागतली. पूण खण-मजुरांनी संघटीत जावप ही कल्पनाच चडश्या जाणांक रूच नाशिल्ली. तांच्या मतान ते संघटीत जावन पगारवाड, कामाचें प्रमाण आनी तांच्या जिविताचो दर्जो हे विशींच्यो मागण्यो मान्य जाल्यो जाल्यार खणींचें अस्तित्वच नश्ट जातलें आनी द. आफ्रिकेचो फुडार हुसक्याचो जातलो

जॉन कुमालोन केल्ल्या मागण्यां भितर चड करून पगारवाड दिवप तशेंच गोरे, काळे आनी भारतीय ह्या सगल्यांक भांगराच्या उत्पादनांतलो तांचो तांचो हक्क प्रदान करप, हांचो आसपाव आशिल्लो. “जें दिवप शक्य ना तें आमी मागिनात. पूण आमच्या कश्टां खातीर जाचें उत्पादन जाता ताचो, फकत ताचोच वांटो आमी मागतात. आतां भांगर मेळ्ळां आनी द. आफ्रिका गिरेस्त जाल्या, तातूंतलो फकत आमचो वांटो आमी मागतात. आमी खणून काडूंक नाशिल्लें जाल्यार हें भांगर धर्तरेच्या पोटांत तशेंच पडून उरपाचें. तें भांगर आमचें

अशें हांव केन्नाच म्हणचों ना, फकत तातूंतलो आमचो वांटो आमकां मेळूंक जाय, इतलेंच म्हजें म्हणणें आसा... चड पैसे मागप चुकीचें व्हय? आमकां साप्प उणें मेळटा... आमच्या बायल-भुरग्यांची भूक भागोवपा इतलें आमकां दियात अशें आमी म्हणटात, हाचें कारण आमकां मेळटा तें फाव तितलें ना. लॅन्सडावन कमिशनान लेगीत मान्य केलां, आमकां फावो तितलें मेळना. स्मीथ कमिशनान लेगीत मान्य केलां...संवसारांतल्या दरेका देशांत कामगारांक जें मेळचें म्हूण संघर्श चल्ला, तेंच आमकां मेळचें हें आमचें मागणें. आमच्या कश्टांचो योग्य मोबदलो मेळपाचो हक्क, आमचें कुटूंब सारकें पोसपाचो आमचो हक्क आमी मागतात. पगार वाडयल्यार खणी बंद पडटल्यो म्हणटात. मागीर ह्या खण वेवसायाचें मोलूच कितें? जर तो आमकां सासणाचे गरीब दवरतलो जाल्यार तो वेवसाय अस्तित्वांत तरी कित्याक आसूंक जाय? देश समृद्ध जाता खंय पूण ते समृद्धींतलें आमच्या वाट्यांक कितें येता? हाचो अर्थ हेरांनी समृद्धेंत रावपा खातीर फकत आमकां दळडिरांत दवरप?”

“आमच्या कश्टांबगर हो उद्देग सामर्थ्यहीण जातलो. आमी काम करपाचें बंद केल्यार हो उद्देगच बंद पडटलो. जाल्यार हांव म्हणटा, इतलो उणो दिसावडो मेळोवचे परस आमी काम बंद केल्लेंच बरें...कश्टांचो फावो तो मोबदलो मेळोवप हो दरेकल्याचो अधिकार. आनी त्याच अधिकारा खातीर हें झूज आमी खेळटात...आनी हो उद्देग आमच्या कश्टांचो योग्य मोबदलो दिवंक शकना जाल्यार तो सोंपिल्लोच बरो. पूण तो उद्देग चालू दवरपा खातीर आमी आमचे कश्ट सवाय भितर विकचे नात!”(पान 154).

अशे रितीन खण-मजुरांचें नेतृत्व करपी फुडारी चड करून तांच्या वाडीव पगाराची मागणी करताले. पूण खण-कामगारांचेर जो खरेलो अन्याय जातालो तो तांका कंपावंडांत दवरिल्ल्यान. ह्या कंपावंडांनी बंदिस्त करून तांकां गुलामांपाश्ट जीण जगूंक लायताले. कंपावंडांत फकत दादले आसताले. तांचें कुटूंब, बायल भुरगीं थंय हाडूंक मनाय आशिल्ली. ही वागणूक वर्णद्वेसाचीच न्हय तर अमानवी आनी पाशवी आशिल्ली. हे अमानुश करणेचेर

खण- विरोधी फुडाऱ्या कडल्यान टिका जायनाशिल्ली. पूण विचारवंत आनी वर्णद्वेस-विरोधी चिंतक हे गजालीचेर खर टिका करताले. आर्थस जार्वीस हो गोरो, इंजिनियर तरणाटो. ताणें जोहान्सबर्गांत हेंविशीं एक वैचारीक आनी संघटनात्मक चळवळ उबी केल्ली. आपल्या परखड उतरांनी गोऱ्या मनशांचे हे विकृत मानसिकतायेचो वेध ताणें घेतला:

“तें मान्य करूं येता. आमी द. आफ्रिकेंत येवन जें कितें केलें तें मान्य करूं येता. मेळत ते कामदार वापरून आमचे निसर्गीक साधनसंपत्तीची उदरगत करप मान्य करूं येता. अकुशल कामा खातीर अकुशल लोक वापरप चुकीचें नाशिल्लें. पूण अकुशल कामां खातीर म्हूण लोकांक फकत अकुशलच दवरप हें मात मान्य करूंक येना.”

“खणींत भांगर मेळ्ळें तेन्ना ते खातीर कामगार हाडले हें समजूं येता. शारा पसून पयस कंपावंड बांदून तातूंत बायलांक आनी भुरग्यांक दवरप हें समजूं येता. पूण आतां आमकां जें कळ्ळां ते प्रमाण कांय आडवाद सोडल्यार - तें अजिबात चलपा सारकें ना. कुटुंबीक जिणेचो आमी नाश करतात हें खबर आसून लेगीत आमी तो करीतच रावल्यात, तें समा न्हय.” (पान 116, 117) (अनुवादीत).

‘खणींतलो एक देवमनीस’ अशी हे कादंबरेंत सर अर्नेस्ट ओपनहायमर ह्या विचारवंताची तुस्त केल्या. ताणें कंपावंडाच्या प्रस्नाचेर आपली स्पश्ट भुमिका मांडल्या:

“खणीचेर वावुरपी मजुरांक कंपावंडांनी न्हय, तर ल्हान ल्हान गांवांनी राबितो करूंक दिवचें, जाका लागून ते थंय आपल्या बायल-भुरग्यां सयत रावताले. हो प्रयोग करून पळोवपाची हीच संद आसा.” (पान 143) (अनुवादीत).

आफ्रिकन सरकार ओपनहायमर हांच्या मताचो विचार करतालें. ‘टेनसी व्हॅली ऑथॉरिटी’ सारकी संस्था स्थापन करून फ्रीस्टेट खणींची उदरगत ताब्यांत दवरप शक्य जातलें अशें सरकाराक दिसतालें.

सरकार आनी लोकशायेची भूमिका

गांवच्या विकासांत सरकाराची भुमिका भोवच महत्त्वाची आसता. 'उद्ध्वस्तां'त लेगीत तेन्नाचे राजकी स्थितीचें वास्तव वर्णन वाचूंक मेळटा. सरकार मिनेरूच चलयतात. खबरापत्रां मिनेरांचींच. प्रशासनाचेर तांचोच ताबो. हे विशीं म्हाबळूचीं उतरां पळोवचीं:

“... मिनेरांकडेन जाय तितलो दुडू वंगण (ग्रीज) भरपूर घालतकीच चक्रां लेगीत नेटान घुंवतात. म्हयन्या भरांत पक्को रस्तो बांदलो तांणी. हांवे बांदां पलतडच्या जाग्या खातीर सरकाराक अर्ज करून वर्सां जालीं, पूण आजून पत्रांचोच घोळ चालू आसा..” (पान 68) (अनुवादीत).

सामान्य मनशाच्या प्रस्नांच्या बाबतींत उदासीन आशिल्लें सरकार मिनेरांचे बाबतींत मात सक्रीय आनी पक्षपाती कशें जाता, हें वयल्या हताश उद्गारांतल्यान कळटा.

खण वेवसायांचेर आदारिल्ल्या साबार कादंबऱ्यांचो अभ्यास करतकीच खण वेवसायान दरेका गांवाची वा खण वाठाराची समाजीक स्थिती साप्प बदलून उडयल्या म्हणपाचें स्पश्ट जाता. खण वेवसायाक लागून समाज व्हडा प्रमाणांत विश्वापीत जालो. आपलें गांव घरदार सोडून तो शारांतली बकाल आनी हळशिकावणी जीण जगूंक लागलो. ताची अर्थीक स्थिती कांय प्रमाणांत सुदारली. पूण वेवसायीक ताण तणावांक लागून समाज वेसनांच्या विळख्यांत सापडलो. खणी वयल्या अन्याय अत्याचाराक बळी पडलो आनी मजूर सासणाचो गुलाम जावन पडलो.

खण वेवसायान मजुराचो ताचो परंपरीक कृशी वेवसाय आनी हेर साबार परंपरीक वेवसाय नश्ट केले आनी ताका 'ना घरका ना घाटका' अशे अवस्थेंत हाडून सोडलो. मजुराचे मानसिकतायेंत बदल घडोवन खण वेवसायान ताका पैशे जोडपी यंत्र केलो आनी गांवभाव, रिती, परंपरा, दायज हांचे कडल्यान पयस शेंवटून मारलो. हो मजूर म्हणल्यार आदलो

कृशक- शेतकामती. ताका ताच्या गांवच्या परिवेशांतल्यान हुमटून ताचें समाजीक अस्तित्वच काबार केलें. खण वेवसाय हेर कित्याय परस हे खातीर चड बदनाम जाला.

हें विशीं मत परगटायतना डॉ. नंदकुमार कामत हांणी म्हणलां -

ग्रामजिणेचेर आघात करुन मुळा थावन गांवाची संस्कृतीक निती उमटावन उडोवपी यंत्रसंस्कृती- धनसंस्कृती- अविल्लीं विकास संस्कृती जेन्ना गांवाच्या हुम्यार पावता तेन्ना थंय घडटा तो एक उत्पात, एक खवदळ, एक नैतीक भूंयकांप. 'अच्छेव नवलकथेची काणी फकस्त मांडवी न्हंये देगेवेल्या सैमसंपन्न 'कोळंब' गांवाची काणी न्हय तर विकासाच्या असंतुलीत रथचक्रापोदा चिड्डिल्ल्या सगळ्या गांवांचीच काणी अशें दिसता'.²⁰

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांची वयर केल्ली चिकित्सा वांगडा जोडिल्ल्या तकट्यांत (परिशिष्ट 5) भितर सारांश रुपांत मांडल्या.

-----X-----X-----

प्रकरण 4 :

अभ्यासार्थं न्याळिल्ल्या कादंबऱ्यांची पर्यावरणी मोलावणी

प्रकरण 4 :

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांची पर्यावरणी मोलावणी

4.1 पर्यावरण आनी सैम

अच्छेव

अच्छेव कादंबरी 1977 वर्सा उजवाडाक आयिल्ली. ताच्या आदींच कांय वर्सां ती धारावाहीक कादंबरेच्या रुपान उजवाडाक येताली. ह्या काळा विशीं आनी लेखकाच्या दूरदर्शीपणा विशीं डॉ. नंदकुमार कामत म्हणटा -

‘अच्छेवा’चे आनीक एक बलस्थान म्हणल्यार हे नवलकथेचें पर्यावरणीय मुल्य. पर्यावरणाच्या प्रस्नांविशीं आख्ख्या संवसारांत कांयच जागृताय जावंक नाशिल्ली त्या काळार पुंडलीकान बरयिल्ली ही नवलकथा. भारतांत पर्यावरणाच्या मळार कायदेय जावंक नाशिल्ले. खणींपासून जावपी प्रदुशणा कडेन सरकारी यंत्रणेचें व्हडलेशें लक्ष नाशिल्ले.. ‘पर्यावरणीय नवलकथा (इकॉलॉजिकल नॉव्हेल) म्हणून अच्छेव ही भारतीय साहित्यांतली एक अजरंवर रचना म्हणूंक जाय. इको-इस्थेटीक्स (पर्यावरणीय सौंदर्यशास्त्र) ह्या नव्या ज्ञानशाखे प्रमाण ‘अच्छेवां’तलीं पर्यावरणीय सौंदर्यशास्त्राचीं मुल्यां सुक्षीम संशोधन करपा सारकीं आसात’.²¹

कोळंबां हें ‘अच्छेवां’तलें एक प्रतिनिधीक गांव. गोंयांतल्या गांवांची एक विशिश्ट रचणूक आसा. वयर दोंगर. दोंगरार काजी, दोंगराचे साप्प सकयल्ले देंवतेर अणसां, सकयल व्हांवपी न्हंय वा व्हाळ वा तळें. न्हंयेचे दोशींय वटेन वशिल्लो गांव. शेतवड, गांवठण. दुसरे वटेन हेंच चित्र. मीन मेळटा तें दोंगराचेरच. देखून मिनाखण दोंगराचेर. पांयाकडेन-तळाकडेन सगळे गांव.

‘कोळंब’ गांवाचें वर्णन करताना लेखकान ‘निवेदकाच्या’ आनी ‘आबू’च्या तोंडांत अशीं उतरां घातल्यांत: “हांडीर भरिल्लो कळसो तसो मांडवी न्हंयेचे बगलेक कोळंब गांव... (पान 19)

“पूण कोळंबा सारको गांव हायें आनी खंय पळोवं ना... मांडवी न्हंयेन सामको वेटकाळो घातला कोळंबाक. तेची काणी. मांडवी न्हंय लकत लकत आनी मोडत मोडत वयताली. वाटेंत दिश्ट लागपा सारको माणकुलोच कोळंब तिचे नदरेक पडलो. तिणें फाटफुडो पळयलोना. आवयच्या मोगान बाळक कशें उखल्लो आनी हांडीर धरलो. न्हंयेचे हांडीर कळसो कसो कोळंब आसा. सारको भरलेलो. बाराय म्हयने उदकाक मर ना. कोणेय येवंचें, ताळो ओलो करून वयचें.” (पान 98, 99).

हया गांवांतलें तळें म्हणल्यार गांवचो जीव. हया तळ्याचेरच गांव जगता. कोळंब गांवचें सौंदर्य अवर्णनीय. गांवां मुखार तळ्या कडलो वाठार स्पश्टपणान दिसता. शेकानशेक पाताळिल्लीं शेतां. गांवच्या सौंदर्याचें वर्णन निवेदकान केलां, तें मुळांतल्यान वाची सारकें :

“माडांनी आपल्यो सांवळ्यो उदकांतल्यान काडून घेतल्यो. सांजवेळचो वारो रेंदरासारको आयलो. दर माडाचेर झोपय घालून चुडट्यो मेजूंक लागलो माड सदच्या सारके आंग आंग शिरशिरले. कवाळ्यांतलीं सवणीं भिरभिरलीं. कोऱ्या कागदार रेगो ओडिल्ल्या सारकीं झाडां भोंवतण्या गिरगिरूंक लागलीं. शेताबांदा वयली मुट्टली भेडस वाऱ्याकडेन फुतफुतली. ते सरशीं वारो तिच्या आंगापांगांत रिगून तिका फाफसून वडयली आनी शेळ्या आंगार फुगाव काडून घेतिल्ले खंतीन ती वग्गी रावली. भेडशीची करामत पळोवन किडकिडे पिटकाळेची केंसरी फुलां किटकिटलीं. तेसरशीं पिटकोळेचीं बोरांयेदीं तांबडीगुंज फळां तट्टून आयलीं आनी भेडशीच्या खाकोळांत बशिल्ल्या साळोरे पिल्यांक दोळे घालूंक लागलीं.” (पान 3).

“सामकार नदर मारिना फुडें ताका तळ्याकडलो वाठार स्पश्ट दिसलो. तळ्या भोंवतणचीं काळीं कुळकुळीत सरपट खडपां. मदीं मदीं मोव सुवातेर केगदीचीं झोपां वाडिल्लीं.

पिटकोळेचीं लांबोडरीं झाडां आनी हेर काटयारी रुखावळ मातिल्ली. तळ्याचे धडेर कोंगऱ्या पानांची गाड पांचवी आमुल्ली उबी आशिल्ली. आमुल्लेच्या माथ्यांत खोप्यांत खोयिल्ल्या सारकी पांचवी बेनुल्ल नटिल्ली. आमुल्ले कुशीक धवे कांतिचो सांतोण कंबराक मात बाग घालिनासतना खूंट कसो उबो राविल्लो. सांतोणाच्या गळ्यांत मुठीयेदी दाट कांगलीणीची वाल पडिल्ली.” (पान 19, 20).

“पौशाच्या शिंयार पणसां-आळींक कोंबऱ्यो फुटल्यो. पांचवे पत्रेंतल्यान कुकुलीं कवकवीत दामणां तकल्यो भायर काडूंक लागलीं. तळ्यावयली आमुल्ली वयार आयली. नव्या पानांनी तिचो पांचवो रोप वोतांत तिकतिकूंक लागलो. कार्जीक कंवळ्यो आंकऱ्यो फुटल्यो. दिसानदीस वाडत, पानां ताळटा येदो आकार घेवंक लागलीं. खांद्यांनी तेंगशा तेंगशांचेर चंवरां धोलूंक लागलीं. सकाळपारा दंवा वांगडा परमळूंक लागलीं. तळ्या वयलो खूंट उबो सांतोण फुल्लो. कोंळंबाचेर शेकानशेक नदर मारून समाधानान धोलूंक लागलो. तळ्या खार्चींतली रातराणीय परमळ्ळी. रातचो चोरयां सुंटीसारको वास पसरावंक लागली. सगळो वांठार त्या वासान कणकणलो.” (पान 38, 39).

“लजेच्या माथ्यार बारीक बारीक केंसराचे तांबशे गुलाबी गोंडे झुल्ले वाऱ्या झोतार धोलूंक लागले. आंसाळे पिकून काळशे निळशे जायत गेले. सवण्यांच्या चोंचीनी पोरानी फळान फळ वेंचून काडलें. दाट पानांचो मुटुटुलो कुंबयो दंत किडिल्ले भशेन पानांनी किड्याळ्ळो. वारो तातूंत आपालिपाचो खेळ खेळूंक लागलो वाटे वयले कड्डाचे भाले येत्या-वेत्याचे मुस्तायकेक तोपूंक लागले. रातचें कात वातडेवपी शीं आनी दिसाचो कात भाजपी वोताचो रखरख जीव कश्टावंक लागलो. वोताच्या रखरकान तायखिळ्याच्यो सुकिल्ल्यो सांगो तट्टून फुटूंक लागल्यो. धेंप धेंप भायर भिरकटूंक लागल्यो. बायलां भुरग्यांनी रानांत वचून कुड्याचीं शेनतां खुंटली. तळ्या वयल्या खडपार सुकयलीं आनी मोवळ्यो बांदून माळ्यांनी दाळ्ळीं” (पान 39).

“सोंपत्या शिगम्यांत वायंगणांक चार म्हयने पुराय जाले. शेंतांतल्या हिरव्या कणशांक सोनयाळो रंग मारूंक लागलो. सकाळपारा दंवार लजिल्ले होंकले भशेन मानो सकयल बागोवंक लागल्यो. वोत चडटा तश्यो वाऱ्यावांगडा सळसळूंक लागल्यो. तोळ कणशे कणशे वयल्यान उडणां मारूंक लागले. तांबशीं हळडुवीं पिसोळीं कणशां भोंवतण्यां गिरगिरूंक लागलीं.”... “वेळार सारें आनी नेमान उदक पाविल्ल्या शिरांनी कणशांक भार आयलो. कंबरांत लकून तांणी ओले जमनीर आंग लवणलें. सकाळचे उबाळ जावंक लागले. दनपार रखरखूंक लागले. पिकिल्लीं हळडुवीं शेतां भांगर कशीं रसरसूंक लागलीं. कणशो घुंगरां कश्यो वाऱ्यान वाजूंक लागल्यो. शेतांच्या मेरा वयल्यान बळारींच्यो हारी तोळां फाटल्यान लांब धेपां मारीत उडणां मारूंक लागल्यो.” (पान 60).

“पावसाची सुलूस लागना फुडें सैमान आदींच साजशिणगार करून दवरलो झाडा-पेडांच्या आंगाखांद्यार एक एक पानां जोड फुटूंक लागलो. कोंबरी-आंकरी उदेवंक लागली. कोळंबाचे धवे चांफे उलगले. ताच्या माथ्यार पांचव्याचार पानांची रास मातली. मदीं मदीं दोन चार मागूस चाफ्याचे घोंस तकल्यो वयर काडूंक लागले. तातुंतलीं धवीफुल्ल चांफी सवण्यावरी पावलाच्या थेंब्यांक चोंची उकल्यो करून रावलीं. चानाड्ड्याचो रुपकार दोळ्यांत भरूंक लागलो. जात्रेंतल्या रथार जश्यो रंगीत घुडयो धोलतात ते भशेन चानाड्ड्याच्या आंगार लांब देंटाची गाड पांचवी पानां वाऱ्याच्या झोतार झेतान धोलूंक लागलीं. चमेलिच्या माथ्यार धवेताल्ल घोंस रसरसून फुल्लें. पुडच्या चाफ्यांसारके परमळ्ळे. मिर्गाच्या वाऱ्यान केळीच्या चार्वटांची बोंदरां जालीं. एकाद्रया कलावंतान मुद्दाम कात्रेन कातरिल्ल्या सारकी दिसूंक लागलीं.” (पान 81)

हीं मेजकींच आनी वेंचीक वर्णनां वाचतकीच कोळंबाचेर निसर्गाचो कसो वरदहस्त आशिल्लो तें कळटा. कोळंब गांवांभशेन सैमाचे बेसांव पडिल्लीं शेंकड्यांनी गांवां गोंयांत आशिल्लीं आनी कांय आजुनूय आसात.

कोळंब गांवांतलें सैमधन म्हणल्यार थंयची वनस्पतसृश्ट 'अच्छेव' नवलिकेंत आयिल्ल्या रुखावळीची ही वळेरीच पळयतकीच ही गिरेस्तकाय कळची.

कोळंब गांवांतली वनस्पत वळेरी:

रुख- पणस, सांतोण, पिंपळ, कुंबयो, मेणकुंबयो, माट्टी, सायल

मध्यम आकाराचीं झाडां- भेडस, पोपाय, वेळू, मशींग, बोर, सांवर, केळी, काजी, माड, कुडो, जिनी, आमल्ली.

वाली/झोपां/फूल-फळझाडां- साळकां, कांगलीण, गुंज, बेनुल्ल, तण, आंसाळी, कांदळ, तायखिळो, पिटकोळी, कणकी, शेंवती, रातराणी, गोडवाल, गंजन, लज, आबोलीं, तेरें, हुस्की, नागले, चांफो, हळद, शेरवड, करमळ, शंकर, चानाड्डो, हरयाळी, वागपोचको, घोसाळें, मोगरीं, दुदी, चमेली.

पिकां- भात, नाचणे, कुळीद, मिरसांग, अळसांदे, चवळी.

कोळंब गांव पुरायरितीन कृशी-वेवस्थेचेर निंबून सर्द आनी वायंगण अशीं दोन मुखेल भाताचीं पिकां. नाल्ल, आळसांदे, चवळी, मिरसांगो, काजी, आंबे, पणस हांचें पुरक उत्पन्न आनी त्याभायर काण्णां-चुन्नां-आसाळे हो रानमेवो वेगळोच.

होमकांड

'होमकांड' ही कादंबरी सत्तरी तालुक्यांतल्या 'होंडें' गांवां लागसार पडल्या. कादंबरेंत प्रत्यक्ष गांवाचो उल्लेख नासलो, तरी हें गांव 700-800 लोकसंख्येचें ल्हानशेंच गांव वा वाडो आशिल्ल्याचें होल्मता. पुराय गांव कुळागरांनी व्यापिल्लें आसा. गांवांत शेतांय आशिल्ल्याचो उल्लेख आयला, पूण तांचें वर्णन येवंक ना. मायनिंग-पूर्व काळांत गांवचे सुंदरकायेचें वर्णन खासा करून कुळागरांचें वर्णन मात जायतें वाचूंक मेळटा.

‘अच्छेव’ कादंबरे भशेन ‘होमकांडां’ तल्या गांवाची भुगोलीक रचणूक वैशिष्ट्यपुराय आसा दोन दोंगुल्ल्यांच्या मुळसा कडेन देंवणेन गांव वसला देखून खंयीय वचपाचें जाल्यार खंयची तरी एक दोंगुल्ली हुपचीच पडटा दोंगुल्ल्यांचे देंवणेन कुळागरां वशिल्लीं आसात. हे देंवणेन ल्हान-व्हड झरी फुटिल्ल्यान तांच्याच आदारान हें कुळागर जितें उरलां. कुळागरांची रचणूक झरीं भोंवतणीच जाल्या.

दोंगुल्लेचेर चडटकीच थंयच्यान दिसपी सैमाचें चित्र भोवच मनभुलोवणें आसा. दोंगुल्लेच्या वयल्या भागांत बांबुंचीं जुंवीं दिसतात. जाल्यार अर्दयार पसून सकयल फकत कुळागरांच दिश्टी पडटात. कुळागर सोंपता थंय माडांच्यो रांगो दिश्टी पडटात. माडांच्यो ह्यो रांगो कुळागराक वंय घातिल्ले भशेन दिसतात. तशेंच कुळागरांनी माडयां वांगडांच केळींची लागवड केल्ल्या कारणान वर्सुयभर हें कुळागर पांचवेंच दिसता.

बरोवप्यान कुळागराचें, खासा करून माडयांचें वर्णन भोवच काव्यात्म रितीन केलां:

“केळींचे बागेंत कोणें तरी उंच दांड्यांच्यो पांचव्यो सत्र्यो उब्यो करून दवरल्यात असो भास जाता.” (पान 12) (अनुवादीत).

“चड करून मार्गशीर्श-पौश म्हयन्यांत पोंफळेक फुलां येतात. ह्या दिसांनी खासा करून सकाळीं उठून आंगणांत उबें रावतकीच आमचें कुळागर भोवच आकर्शक दिस. शिंयांक लागून लागीं लागीं सगळ्यांच माडयां वयल्यान दवाथेंबे निसटून सकयल पडटाले- तांचो टप-टप असो व्हडल्यान आवाज येतालो. खासा करून सकयल्ल्या केळींच्या पानांर असो दवबिंदू पडटकीच व्हडल्यान आवाज जातालो... माडये वयल्यान दवाथेंबो निसटतकीच सूर्य-किरणांच्या पट्ट्यांत आस मेरेन तो मोतया भशेन दिसतालो.. जायते फावटीं अशे साबार दवबिंदू कुळागरांत सगळेच कडेन पडटाले आनी आमच्या आंगणांतल्यान त्या दवाथेंब्यां कडेन पळेतकीच मळबांतल्यान मोतीच पडटात अशें दिस.” (पान 13) (अनुवादीत).

“कुळागरांतले माडयेक जेन्ना फुलां येतालीं, तेन्ना त्या फुलांक एके तरेचो मंद असो परमळ येतालो. सकाळीं गुलाबी थंडेंत तो परमळ मनशाच्या रंधारंधांनी खोशी भरतालो. पांचव्या सत्र्यांखाला हीं धव्या रंगाचीं शिफ्टीं भोवच सुंदर दिसतालीं. धवे चंवरेचेर पांचवी सत्री फुलोवन दवरिल्ले भशेन दिस. खासा करून चुडत पडटकीच माडयेच्या शेंड्या कडलो धवो भाग एखादरे गोरेच चलयेच्या पोटा भशेन गोंडस दिसतालो. हळडुवशार धवी मखमलच कसो!” (पान 13, 14) (अनुवादीत).

हया कुळागरांत पणस, आंबे, जांब, पेरां अशीं जायतीं फळफळावळींचीं झाडां आशिल्लीं. तशेंच कुळागरांत चटकचांदणी (तगर) आनी हेर जायत्या तरांचीं फुलझाडांय आशिल्लीं. कुळागरांत सगळे कडेन पाटाच्या उदकाक लागून थंडाय पातळिल्ली आसताली. गांवांतले लोक आनी हें कुळागर आनी तातूंतल्यो वनस्पती हांचें पिळग्यां-पिळग्यांचें नातें आशिल्लें. पावसाचे चार म्हयने सोडल्यार वर्सूयभर दीसरात शिंपणें, बेण्णी हया कामांक लागून हे लोक कुळागरांतच वावुरताले. तातूंतल्यान तांणी वनस्पतींचीं खाशेलपणां वळखल्लीं. तातूंतल्यान ‘म्होंवाचो माड’, ‘आबोलयो पणस’ अशीं गुणविशेशणां तांणी त्या वनस्पतींक प्रदान केल्लीं. लोकांची संवेदना लेगीत हया वनस्पतीं कडेन एकजीव जाल्ली. देखीक जेन्ना आक्काचें लग्न थारलें आनी आपलें घर सोडून घोवागेर वचपाचो वेळ आयलो, तेन्ना आक्काचें मन झाडाचें पान गळून पडिल्ले भशेन जाल्लें. कुळागरांतलें चुडत सुकून गळून पडपाचें एके घडणुके वेळार आक्काचीं हीं उतरां पळयातः

“चुडत पडलें म्हूण माडयेक वण्ट दिसलां आसतलें न्हय रे?” (पान 24) (अनुवादीत).

निसर्ग आनी मनीस हांचे भितर एकतानता आशिल्ली. ‘तांबडें आंगलें आनी पांचवें टोपरें घातिल्लें’ हें कुळागर जेन्ना खणीक लागून उद्ध्वस्त जावंक लागलें, तेन्ना त्या कुळागराचेर पोशिल्ल्या शिवरामाक काळजांतल्यान वेदना जाताल्यो. कितल्याश्याच पिळग्यांनी त्या कुळागरांत घाम गाळिल्लो. शिवरामाच्या कुटुंबियांच्या श्रमांतल्यान तें फुलिल्लें. देखून त्या

कुळागराविशीं ताच्या मनांत आपलेपण- आत्मियताय निर्माण जाल्ली. कृशी-संस्कृताये कडेन एकजीव आनी समरस जाल्ल्या लोकांची खणींक लागून कशी परवड जाली ताचें चित्रण 'होमकांडा'त वाचूंक मेळटा.

उद्ध्वस्त

'उद्ध्वस्तां'तलें पर्यावरण भाटां, कुळागरां, शेतां हांणी भरलां. पूण बरोवप्यांची नदर पर्यावरणा परस मनशाचेर चड थिरावल्यान पर्यावरणाची वर्णनां मेजकींच दिश्टी पडटात. ती वर्णनां सूचक नात तर 'वर्णनात्मक' आसात. पूण तातूंत म्हाबळभटाच्या कुळागराचें वर्णन मात वेगळें आनी सूचक आसा:

"कुळागराचे दोंगर पांचवेचार दिसताले. सगळी सृश्टच हातभर चुडो भरिल्ले व्हंकले भशेन नटिल्ली. सकयल्ले वटेन हळडुव्या रंगाचीं भाताचीं सानुलीं रोपां वाप्याचेर धोलतालीं... कुळागर चंवरून आयिल्लें. स्फटिका सारके नितळ उदकाचे पाट इस्कादीच्या सोंपणा भशेन देंवतल्या कुणग्या-कुणग्यांतल्यान सकयल उडी मारताले. नीट उब्यो वाडिल्ल्यो माथ्यार सत्री घेतिल्लेवरी माडयो. पोफळांच्या भारान जडावल्ल्यो... मंद पावलां घालीत चलपी गुरवारणी भशेन सवकासायेन धोलताल्यो. माडयेच्या वयल्या आंगाचे कुशींतली हळडुव्या, केशरी रंगाचीं शिफटीं माडयेन पोवळ्यांची माळ घातिल्ले भशेन दिसतालीं." (पान 33) (अनुवादीत).

सर्द आनी वांयगणी शेत, कुळागरां आनी चवळी, हळसांदे ह्या पुरक पिकांचेर जगपी दत्तवाडीची गत मिनाखण येतकीच वर्सभरांत कशी जाली, तें म्हाबळ भटाच्या कुळागराचे दशे वयल्यान होलमला. कान्तू देसायाक आपल्या कुळागराची हालत दाखयतना म्हाबळ म्हणटा: "...तर सांगपाचें कारण, सकाळधरयां ट्रकांची येरादारी चालूच आसता ! ती मिरवेल पळय, पानवेल पळय, तांचीं पानां कशीं तांबडीं भडक जाल्यांत! तीं शेरवडीचीं पानां पळय,

धुल्लाचो सामको थर चडला तांचेर. सगळे सौंदर्यच नश्ट जालें वालींचें!” (पान 68)
(अनुवादीत).

वर्स भरांत दत्तवाडींतलो सैम पुराय रितीन बदल्लो. गांवांत आयताराचे पुजेचो संदर्भ आयला. थंय पारजत, शेरवड ह्या फुला-पानांचो उल्लेख ताजी-टवटवीत म्हूण जाला (पान 32). सुरवेच्या धुल्लाच्या प्रवेशा उपरांत एका वर्सांतच म्हाबळून भाकीत केल्ले प्रमाण ताच्या कुळागराची वाताहात जाली:

“आंगापांगान भरिल्ली अस्तुरी अकस्मात बडी जावची, माथ्यावयले घसघशीत केंस गळून पडचे, आंगावयलें मांस झडून फकत हाडांच उरचीं, तशें कुळागर दिसूंक लागलें. रितीरितीं. कुळागराची मुळावी देखणी सयाच गेली. माड-माडयो बोडक्यो दिसूंक लागल्यो. कवाथे जल्मतनाच गळ्याक नाखूट लागिल्ल्यान आडवे पडले. पानवेली, मिरवेली सुकूंक लागल्यो. निरपणसार्चीं झाडां सांवटेलीं. गबे थंयचे थंयच जिरूंक लागिल्ल्यान केळी काकुळटेण्यो दिसूंक लागल्यो.” (पान 93) (अनुवादीत).

कृशी संस्कृतायेंत वाडिल्ल्या दत्तवाडी आनी ताच्या सारक्या हेर गांवांनी लेगीत मिनाखणींक लागून शेता-भाटां-कुळागरां नश्ट जालीं. ताचें एक दुखेस्त वर्णन ‘उध्वस्तां’त केलां. उध्वस्त, होमकांड, अच्छेव, भीष्माचा दोंगर ह्या सगळ्याच कादंबऱ्यांक तें लागू जाता.

“भायल्या रूंद मार्गार दीसभर ट्रक, बुलडोजर, खडखडत वताले. ताका लागून हुबपी धुल्लान कुळागर तांबडे मातयेचो लेप काडिल्ले भशेन दिसतालें. आंगण, तुळस तांबडे मातयेन सारयिल्ले भशेन बुरशी दिसतालीं. पावस येतकीच रस्त्यावयली येरादारी उणी जाली, पूण कुळागरा भोंवतणी उबारिल्ल्या बांदाक खावटें पडलें. मीन काडिल्ले मातयेचे ल्हान ल्हान दोंगर मिनेरान हांगा थंय उबे केल्ले. ही काळशी तांबडी माती पयस व्हरून उडोवपाची तकालस ताणें घेवंक ना. ...मातयेचे ते ल्हान दोंगर पयल्या पावसांत कोसळ्ळे. उदकाच्या

लोटा वांगडा माती बांदांतल्यान मेळत थंयच्यान माग काडीत कुळागरांत घुसली आनी चोंयवटेन पातळ्ळी. मातयेचो चिकट थर वतान सुकलो. पोटा पोंदची मोव-भुसभुशीत माती घेवन शिमिटा भशेन घट जालो. पाटांतल्यान येवपी उदक हे घट जमनींत जिरना जालें. रुखवालीचें अन्नपाणी तुटलें, रसरशीत जिवनसत्वाची पुरवण बंद पडली. ल्हानव्हड रुखांनी अन्नउदक आयज मेळत, फाल्यां मेळत हाची वाट पळयली. मागीर मात तांणी धीर सोडलो. आसा ते सुवातेचेर ते तडफडले. अशक्त रुखावळीन मान उडयली. हेर कांय रुख चिवटसाणेन, उशणी शक्त हाडिल्ले भशेन कशींबशीं तग मारूंक लागले.” (पान 94) (अनुवादीत).

गांवांतले सगळे जाण मिनाखणीर कामाक वतकीच शेतांनी राबूंक कोणूच उरना. शेतां पडींग पडटात:

“भाताचीं खाचरां उजाड जाल्लीं. वाडिल्लें तण, मदींमदी उगडी बरड जमीन. माथ्यावयल्या केसांत खड्डी जावची तशें भुंयेचें विचित्र रूप! सदींच कंवळी तन्नी दिसपी काळी माय जिवावयल्या दुखण्यांतल्यान उठिल्ले भशेन बाबडी दिसताली.” (पान 94) (अनुवादीत).

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ हे कादंबरेंत कोंकणांतल्या गांवांतलें पर्यावरण आनी सैम चित्रीत केला. एके वटेन अथांग दर्या आनी दुसरे वटेन भीष्माचो दोंगर हांचे मदीं वशिल्ल्या ह्या गांवांत कुचकुचीत घरां, शेतां, कुळागरां, भाटां, मिठागरां आसतात. गांवांतलें महामायेचें आनी रवळनाथाचें देवूळ तातूंत भर घालता. दाजी नाबराच्या घरा मुखा वयलो दोनशीं वर्साचो आंबो, गोड्या उदकाच्यो बांयो आनी व्हाळ, तिठे, दोंगरा वयलीं रानमेव्याचीं झाडां, शेकानशेक पातळिल्ली दर्यादेग ही पर्यावरणाचीं वैशिष्ट्यां आसात.

‘अकरा कोटी...’

‘अकरा कोटी...’ कादंबरेंत चंद्रपूर जिल्ल्यांत जेन्ना कोळश्या खणींचो सोद लागलो तेन्ना व्हडा प्रमाणांत रानांची कत्तल जाल्ल्याचो संदर्भ मेळटा. भद्रावती न्हंयेच्या उदकाचेर हें रान पोंशिल्लें आसता. रानां मारतकीच तांचें लाकूड रेल्वे रुळांचेर स्लीपर म्हूण घालतात, जाल्यार जमनी पोंदचो कोळसो रेल्वेचें इंधन म्हूण वापरतात

भद्रपूर कोलफिल्ड हें कोळशाचें भांडार. खणत थंय कोळसो मेळपी वाठार. कांय फुटांचेरच कोळश्याचो सांठो आसता. हें सैम-धन खाजगी कंपन्यो ब्रिटिश सरकाराक खूश करून जाय तशें आनी जाय तितलें हातासतात. हांगाचे कोलियरीचें पर्यावरण साप्प हळशिकावणें आसता. शकानशेक पातळिल्ल्यो मजुरांच्यो खोपी, कोयराच्यो राशी, सांडपाण्याचीं डबकीं, हातभट्ट्यांचो वास, पावसांत सगळे कडेन चिखल आनी रेंबो, संडास नाशिल्ल्यान जळींमळीं हळशीक अशें बुरशें पर्यावरण पळोवंक मेळटा. फुडें पिंटोच्या यत्नांक खणीचो मॅनेजर दिवेजान दिल्ल्या तेंक्याक लागून हें पर्यावरण सुदारता, निरोगी जाता. लायनींत बांदिल्ल्यो खोपी, मुखार गटारां, भोंवतणी बागो, रस्ते, लायटी, शाळा, उदकाचे नळ हांकां लागून पर्यावरणांत बदल घडटा. चडशी कादंबरी जमनी पोंदच्या खणींनी घडटा आशिल्ल्यान, जमनी वयल्या सैमाचे उल्लेख अपेक्षीत नात.

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरेंतलें पर्यावरण म्हणल्यार खण-वेवसायाक लागून निर्माण जाल्ल्या एका कृत्रीम गांवांचे वर्णन. हो गांव वा एक ल्हानशें नगर भोवच बकाल आसता. कांय तुरळक झाडां आनी झोपां, अस्ताव्यस्त पातळिल्ल्यो खोपी आनी ल्हानशे एके खोपींत रावपी मजुराचें कुटूंब, भायर बांदिल्ल्यो बोकड्यो वा गोरवां, तांची राखण करपी सुणीं, गांवांतली

बेवारशीं सुर्णी, सगळे कडेन व्हांवपी गटारां आनी म्हेळें उदक, गांवांतली बारी, जुगारांचे अड्डे हांणी हें पर्यावरण भरिल्लें आसा.

‘कोयले की खान’ कादंबरेंतलें हें पुराय पर्यावरण रोगट आनी उजाड आसा.

फायर एरिया

‘फायर एरियां’ त छोटा नागपूर पठारावयल्या झारखंड राज्यांतल्या कोलफिल्डाचें पर्यावरण चित्रीत केलां. पुराय रितीन बंजर आनी सडो आशिल्लो हो वाठार. ताचेर खंयच एक लेगीत शेत, बाग, झाड वा हरयाळी दिश्टी पडना. एखादरें झाड दिश्टी पडल्यार तें चुकून आनी तेंय बी रान-तुळशीचें वा एकोडो पिंपळ ह्या झाडांचेर लेगीत कोळश्याचो काळो धुल्ल बशिल्लो दिश्टी पडटा.

क्राय द बिलोव्हड कंट्री

‘क्राय...’ कादंबरेंतलें गांवांतलें पर्यावरण बोडके जाल्ले दोंगर, उदकाच्या उणावाक लागून फुटिल्ली जमीन, व्हड व्हड देंगणां आनी दोंगर आनी तांचे देंवणे वाडिल्लें तण हांणी भरलां. जाल्यार जोहान्सबर्गांतलें पर्यावरण एके वटेन उंच इमारती, सुंदर पार्कां, आकर्शक घरां, हॉस्पिटलां हांणी भरिल्लें जाल्यार दुसरे वटेन खण-मजुरांच्यो वसणुको, थंयची हळशीक आनी व्हांवपी गटारां आनी लाखांनी मजुरांची गर्दी हांणी भरिल्लें आसा.

4.2 कृशी - वेवस्था

अच्छेव

मायनिंग येवंच्या आदीं कोळंब सारकेले गांव कृशीचेर आदारून आशिल्ले. शेंकड्यांनी वर्सांचे परंपरेंतल्यान ही संपन्न कृशी-वेवस्था घडिल्ली. शेतकामत्यांनी तरेकवार बियाणांचो सोद लायिल्लो. जमीन कसपाची विद्या आत्मसात केल्ली. जमनीची मशागत करपाखातीर

नांगरणी, पेरणी, नडणी धरून लुवणे मेरेनचें शास्त्र विकसीत केल्लें. ताच्यो जायत्यो देखी 'अच्छेव' नवलिकेंत मेळटात. अच्छेवांतली कृशी-विशयक उतरांच पळेतकीच हें मतींत येवचें.

थळां / सुवातो :

वायंगण, शिरकोणी, शिरो, मेरो, शेतवड, बांद, पेळ, भाटां, खळ, होरो, खळें, तक्षिमो, सर्द, शिर, शेतावांद.

नांगरणी तें लुवणे मेरेनच्यो प्रक्रिया :

कमाशी, ओपतासां, मेरो धरप, अत्रास, आडास, नळ कुसप, जोतां, लुंवप/लुवणी, तरवो, दाणे शिंपडावप, मेरो धरप, खण्णी घालप, शेण फांफडप, पाजण दिवप, मळप, कणशी बांदप, पोदूर धरप, शेण मारप, नडणी-काडणी, रोव, गोबोर मळपी फांफडप, बारावप, फाळ, कुड्डे पिलयेचो नेर, धोडगिरो, पोल्लें, फोणयारे, बीम, फांकरी आळे, थामाचो नेट, वारयीं.

वस्तू / रचणुको

तणाची कुडी, मुगड्याचो वेठो, वण्णी, वेंगो, आडव, चुडट्यांचो कडवो, थडयो, माच, मुड्यो, कुतल्लां.

परंपरीक कृशी-उद्देग वचून ताची सुवात मीन-वेवसायान घेतिल्ल्या कारणान हें पिळग्या-पिळग्यांचें संचीत-अणभवांतल्यान सिद्ध जाल्लें कृशी-ज्ञान नश्ट जालें. शेंकड्यांनी वर्साची एक प्रदीर्घ परंपरा खंडीत जाली. मीन काडून सोंपतकीच मागीर उदर निर्वाहाचें साधन खंयचें असो प्रस्न गांवांतल्या अशिक्षीत शेतकामत्याक लेगीत पडटा. तो म्हणटा:

“हें मीन काबार जातकूच कोळंबकार खातले कोणाक? सरपंचाच्या हातीपायां पडोन त्या मिनेरांक तरी सांग म्हण सांगलें.” (पान 185).

होमकांड

‘होमकांडां’तलो मुखेल कृशी-वेवसाय म्हणल्यार बागायती-कुळागरां. कुळागरांतल्या सुपारी, नाल्ल, केळी ह्या पिकांचेरच लोक जगतात. गांवांतली कृशी-वेवस्था भोवच प्रगत आसा. लोक कुळागरांनी आनी शेतांनी भोवच निश्टेन वावुरतात. कुळागरां विशीं तांकां आपलेपण आसा, माया आसा. कुळागर तांचे नदरेन फकत उत्पन्नाचें साधन न्हय तर पुर्वजांची देण, वारसो आनी दायज जावन आसा.

वर्सासकीच्या कुळागरांच्या सानिध्याक-लागसाणेक लागून तांचें कुळागरां कडेन एक अतूट नातें निर्माण जालां. तांणी कुळागरांतल्यान कांय रुखांक नांवां दवरल्यांत. देखीक म्होंवाचो माड, आबोलयो पणस आदी. काकीच्या माराक लागून रडपी अक्काक खूश करपा खातीर काका म्हणटा,

“चल या, तळ्या कडेन या. हांव तुका म्होंवाच्या माडाचें आडसर काडून दितां.” (पान 23) (अनुवादीत).

माडयेचें चुडींत तुटून पडटकीच आक्का शिवरामाचो हात धरून म्हणटा:

“चुडीत पडलें म्हूण पोफळीक वायट दिसलें आसतलें न्हय रे” (पान 24) (अनुवादीत).

शिवरामाचे मुंजींत ताच्या काकान दारांत आरास-सजावट म्हूण आपल्या कुळागरांतल्या नाल्लाची एक पेंड बांदिल्ली. तिका साठेक नाल्ल आसले. अशे तरेन स्वता मशागत करून लोक पीक घेताले.

कुळागरांक, शेतांक उदक जाय म्हूण लोकांनी झरीचेर बांद घातिल्लो बांदाचें पाणी आडावन दवरून तें पाटांतल्यान खेळयताले. बांद कोसळचे न्हय म्हूण मातयेन लेप काडून शेणान

सारयताले. त्या बांदाक लोक 'तळी' म्हणताले. साबार वर्सांच्या अणभवांतल्यान लोकांनी एक गिरेस्त जल-वेवस्थापन पद्दत विकसीत केल्ली.

जमनीचे भुगोलीक स्थितीचो अभ्यास करून कुळागरांची रचणूक केल्ली वयर दोंगर, दोंगराचेर कार्जीची लागवड, दोंगराच्या तळा कडेन घरां, मागीर उरिल्ले देंवणेर कुळागरां, दोंगरांतल्या झरींचें उदक कुळागरांत केळयल्लें, कुळाघरांत बांदिल्ले बांद वा 'तळी', तळयेंतलें उदक पाटांत, कुळाघरांत सुपारी, नाल्ल हांचे मदीं केळींची केल्ली लागवड, घरा फाटल्यान गोठो, घरा मुखार आंगण, आंगणांतल्यान कुळाघरांत देंवपाक चिऱ्यांची धड आनी सोंपणां, कुळागर सोंपता थंय व्हाळ, व्हांळां लागींच्या सपाट जमनींत वायंगण-शेत. जल-वेवस्थापनशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, भूगोल आदी शास्त्रांचें गिन्यान जाणटेल्यांक आशिल्लें हची गवाय दिवपी ही रचणूक आशिल्ली. एक स्वतंत्र अशी अन्नसंस्कृती लेगीत कृशीं विशींच्या गिन्यानाक लागून गांवांत तयार जाल्ली.

रानांतले कारांदे खणून, ते उदकांत बुडोवन दवरून, ताच्यो चकत्यो काडून, उदकांत शिजोवन मीठ घालून खावप, तायकिळ्याची भाजी, आंकूर, घोळ, कुड्डुकेची भाजी अशे हे विशींचे जायते संदर्भ कादंबरेंत आयल्यात.

अशे तरेन एक प्रगत आनी संपन्न कृशी-वेवस्था गांवकारांनी विकसीत केल्ली.

पूण मिनाखणी येतकीच ही पुराय परंपरीक कृशी-वेवस्था नश्ट जाली. खणी जमनींत खोल मेरेन पाविल्ल्यान, थंय लागिल्लें उदक तांणी पंप लावून उसपलें. ताका लागून गांवांतल्या झरींचें उदक बंद जालें, तळयो आटल्यो, उदक नाशिल्ल्यान कुळागरां सुकलीं. खणीची खनीज-मिश्रीत माती आनी गाळ कुळागरांनी भरलो, तो नाल्लांक-सुपारेक मारक थारलो. खणींनी सगळे दोंगर खणून उकते केल्ल्यान थंयचे माकड आनी हेर मोनजाती कुळागरांनी घुसून तांणी थंयचे फळफूल खावन वडयलें. गांवांत आशिल्लें शेंकड्यांनी मजूर कुळागरांत

धुडगूस घालपाक लागले, चोरयो करपाक लागले. खणी वयले ट्रक आनी हेर यंत्रांक लागून हु बिल्लो धुल्ल झाडांच्या पानार साचलो हया सगळ्या गजालींचो परिणाम म्हूण कुळागरांचें उत्पन्न सामकें घटलें:

“हे सगळे परिस्थितीचो परिणाम असो जालो, आमचें सुपारेचें उत्पन्न साप्प ना जालें. जंय पांच-स खांडी सुपारी मेळटाली थंय पांच-सात मण सुपारी लेगीत मेळना जाली.” (पान 86) (अनुवादीत).

खणीच्या जन, जल, जमीन, हवा आनी स्थलांतरीत मजूर हया प्रदुशणाक लागून ‘होमकांडां’तली शेंकड्यांनी वर्साची कृशी-वेवस्था कांय वर्सां भितर ना जाली.

उद्ध्वस्त

हाचे आदीं सांगिल्ले प्रमाण दत्तवाडी गांवची पुराय अर्थीक जीण फकत कृशीचेर आदारीत आशिल्ली. शेतां, कुळागरां आनी हंगामी कड्डणांचीं पिकां हाचेरच दत्तवाडीचे नागरीक भागयताले. हे कादंबरेंतल्या भिकू-मोगा सारकेल्या कांय वेंचीक कुटुंबां कडेन स्वताचे मालकेचो शेताकुडको आशिल्लो जाल्यार विठू-साळू सारकीं हेर कुटुंबां भाटकाराल्या शेतांत मुंडकार आशिल्लीं. हेर सगळे दुसऱ्याच्या शेतांनी मानायपण-कामेरपण करताले. नाल्लांचो पाडो करप, आंबे काडप, सूर काडप अशीं हंगामी कामांय करताले. भाजयेचीं वारयीं लायताले. शेतांची नांगरणी, रोवणी, नडणी, लुवणी हीच चडांत चड लोकांची वर्सुकी कार्यावळ. सर्द आनी वायंगणाचीं दोन पिकां लोक घेताले. पूण मिनाखण येतकीच गांवांतले सगळेच लोक दादले आनी बायलो खणीर कामार वचूंक लागले. लक्ष्मी सारक्या कांय बायलांनी वेश्या वेवसाय आपणायलो. ताका लागून शेतां कसपाक गांवांत कोणूच उरूंक ना. कांतू भाटकारालें शेत कसपी विठून लेगीत शेतांची कुयदाद सोडली. गांवांतलो शेत वेवसाय अशे तरेन पुरायपणान बंद जालो.

गांवांतलो म्हाबळू भट आनी ताचो चलो रामनाथ आपूण जावन कुळागराची मशागत करताले. भाजयांचे मळे पिकयताले. पूण खर्णींतल्या माती आनी गाळाक लागून तांचें कुळागर पुरायपणान नश्ट जालें. कुळागराचेर पोट भरपाची स्थिती उरली ना.

शेतांत काम केल्यार दोन वा तीन रूपया दिसावडो मेळटा, असो उल्लेख कादंबरेंत आयला (पान 57). पूण खणीर मात आठ-धा रूपया मेळटात म्हूण लोकांनी खणीर वचप पसंत केलें

गांवांतले वैशाख पुनवेच्या उत्सवाक गांवचें कृशी-वैभव दिश्टी पडटालें -

उत्सवाचे“ रातीं आरत्यो जातकीच पंचखाद्ये वांगडा पांच फळांचो दोणो दिवपाची रीत. खूब फळां जाय पडटालीं. पूण फळांचो उणाव जायनाशिल्लो. आंबे, पणस, तोरंगां, चिक्कू हांची रास पडची. केळ्यांचे घड शेंपाचशें. चारूय वाड्यावयले लोक हातभार लायताले. आंब्यां फोडी करूंक, गरे काडूंक, तोरंगाच्यो शिरो सोलूंक, चिक्कू, केळी कापूंक...”(पान 14) (अनुवादीत).

पूण इतली सुपीक आशिल्ली दत्तवाडीची माती, खणी येतकीच जाल्ल्या भूंय-प्रदुशणाक लागून कितली नापीक आनी निसूं जाता, ताचें वर्णन ‘उद्ध्वस्तां’त अशें केलां :

“कुळागराच्या एका कोनशांत रामनाथान दर वर्सा प्रमाण आळू लायिल्लें. हात-देड हात लांबायेच्यो ‘माडयो’ तयार जाल्या आसतल्यो हे अपेक्षेन तांणे तुळशीचें लग्न जातकीच तें उस्तिल्लें. पूण ताच्या हातीक लागले ते किडिल्ले, भुसभुशीत जाल्ले कंद. सुपाच्यो सोलून त्यो उकडप, सुकत घालप हीं कामां कितलेशेच दीस चलतालीं. पूण मुळांत सुपारेचें पिकूच उणें आयलें. येद्याशा राशीचें कौतुक कसलें?...भिण्णार्चीं सोलां वर्सभर पावत इतलीं लेगीत मेळूंक ना.” (पान 94) (अनुवादीत).

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ ही कादंबरी कोंकणांतल्या जिविताचेर आदारल्या. परंपरीक नदरेन रेडी गांवांत शेतकाम, कुळागरां, भाटां, मिठागरां अशे वेवसाय चलतात. भाटकार बामणांच्यो जमनी आसात. ते हेर जातींतल्या कश्टकरी समाजाक ह्यो जमनी खंडणीचेर दितात. चडसो समाज परंपरीक कृशी धंद्याचेरच जगता. पूण लोकांचें लक्ष कृशीचेर ना. खासा करून गांवांतलो शिक्षीत वा अर्दशिक्षीत तरणाटो मुंबयत कामगार म्हून नोकरी मेळोवन थंयच स्थायीक जावपाचीं सपनां पळयता. देखून कृशी मर्णा धडेर पावल्या.

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ ही कोळश्यां खणीचेर आदारिल्ली कादंबरी. कोळसो आशिल्ले जमनींत पुराय शेकानशेक खण पातळ्ळ्या. खणी सुरु जावचे पयलीं ती जमीन कृशी-जमीन आशिल्ली. शेतकार तिचेर पिकां घेताले, आपल्या गोरवांक-बोकड्यांक चरवाक व्हरताले. पूण आतां ह्या वाठारांत कृशी चलना, खणींपसून पयस पिकावळ आशिल्ल्याचो उल्लेख कादंबरेंत आयला.

खणीर मेळपी पगाराचेर संवसार चलोवप जायना, देखून पुरक उत्पन्न म्हूण मजूर प्रतिकूल परिस्थितींत रावतना लेगीत बोकड्यो वा एखादी गाय/म्हस पोसतात. इतलोच तांचो आनी कृशी-वेवसायांचो संबंद. शेतकामत्यांच्यो जमनी खणींक लागून गेल्यात. त्या कृशी-जमनींचें मोल वा नुकसान भरपाय आजून मेरेन खणकंपनीन तांकां फारीक करूंक ना, असो कृशीचो एकूच प्रत्यक्ष उल्लेख कादंबरेंत आसा.

फायर एरिया

‘फायर एरिया’ ही कादंबरी कोलियरीच्या वाठाराचेर आदारीत आशिल्ल्यान कृशी-वेवसायाचो उल्लेख ना. पूण बिहारांतल्या ज्या गांवांतल्यान मजूर आयिल्ले, तांच्या गांवांनी कृशी-

वेवसाय, खासा करून शेतकाम चलता. कृशी वेवसायाचेर पोट भरनाशिल्ल्यानच गांवांतले चडशे तरणाटे गांव सोडून शेंकड्यांनी मैल पयस आशिल्ल्या दुसऱ्या राज्यांनी खणींचेर मजूर म्हूण काम करतात

‘क्राय द ...’

हे कादंबरेंतल्या शेत-वेवसायाचीं दोन रूपां आसात. एक ग्रामीण शेत-वेवसाय आनी दुसरो शारी वाठारांतलो शेत-वेवसाय. ग्रामीण वा गांवगिरो शेत-वेवसाय मुखेलपणान झुलू कोसा आनी हेर काळ्या जमातींचो परंपरीक, सैमाधिशीत वेवसाय जाल्यार शारी वाठारांतलो शेत-वेवसाय मुखेलपणान गोऱ्या कातीच्या गिरेस्तांचो, आधुनीक वेवसाय.

गांवांतलो शेत-वेवसाय चड करून सैमाचेर आदारिल्लो, देखून तो पावसाचेर निंबून आशिल्लो. पावस फकत वयर पर्वतांचेर पडटा. देखून थंय तणाचे कितलेशेच प्रकार. ही पुराय जमीन तणान भरून गेल्ली. तणाची गादी पुराय भुंयेचेर पातळिल्ल्यान थंय जोत्याची गरजच पडना. पूण देंगणांनी आनी पर्वतांच्या मुळसां कडली स्थिती मात साप्प वायट जाल्या. थंय पावस पडना, पडल्यार थरना, उरना आनी जिरना. हाचें कारण जमनीची धूप जाल्या. थंय तण वाडच ना. त्या भायर हजारांनी गोरवां तें माड्डून उडयतात. उदक नाशिल्ल्यान जमीन फुटल्या.

चडशे जमनीची मालकी गोऱ्या मनशां कडेन आसा. गोऱ्या मनशाकडेन नांगरपाच्यो अर्विल्ल्यो पद्धती आशिल्ल्यान आनी तांचे कडेन पैसे आनी तंत्रज्ञान आशिल्ल्यान तांचीं शेतां तिगल्यांत. पूण दुकळ पावसांत जमनीची जाल्ली धूप, गोरवांनी माड्डावन केल्लें नुकसान, नांगरणेची शास्त्रीय रीत खबर नाशिल्ल्यान पिकाचें उणें प्रमाण ह्या गजालींक लागून शेतां पडींग पडल्यात. ह्या प्रस्नाचें वर्णन कादंबरेंत वाचूंक मेळटा:

“डोटशेनीचीं तेमकां तांबडीं आनी पडींग आशिलीं. वयल्या भाटकारांक (जमीनदारांक) असो भंय दिसतालो, हीं तेमकां वर्सानवर्सा अशीं उजाड उरलीं जाल्यार तांच्या शेतांची लेगीत एक दीस तीच गत जातली...”

“एकमेकांगेर वतकीच च्या पितना तांची ह्या विशयाचेर भासाभास जावची, सकयल पातळिल्लीं उजाड तेमकां आनी देंगणां पळयत. चडशे मजूर डोटशेनींतल्यान येताले. ते राखीव जमनींत दर वर्साक पीक कशें उणें उणें जायत चल्लां तें कळटालें. थंय खूब गोरवां आशिल्लीं. तांणी शेतां खावन खावन उजाड केल्लीं. दरेक नवें शेत उद्ध्वस्तपण वाडयतालें. जमनीची धूप जावची न्हय देखून कितेंयपूण करूं येतालें पूण ह्या लोकांनी तें शिकूंक जाय न्ही? साद्यो धडो/मेरो बांदून मातयेची धूप आडावं येत आसली आनी तेमकांच्या वळणा प्रमाण नांगरणी केली जाल्यारूय पुरो आशिल्लें. पूण तेमकां लेगीत सामकीं उबीं आशिल्लीं आनी थंय नांगरप शक्यच नाशिल्लें. बैल दुबळे आशिल्ले आनी ते खातीर सकयल नांगरप त्यामानान सोपें आशिल्लें. लोक अडाणी आशिल्ले, शेतां विशीं तांकां कसलेंच गिन्यान नाशिल्लें.” (पान 102) (अनुवादीत).

शिक्षणान हो प्रस्न सुटावो जावं येतालो. पूण शिकिल्लीं भुरगीं शेतांनी काम करूंक तयार नाशिल्लीं. धवाडें काम मेळोवंक ती शारांनी वतलीं. शेतांचें काम बायलो आनी जाणटेले करताले. शेतां ल्हान-ल्हान आशिल्ल्यान तांचेर पोट भरप शक्य नाशिल्लें. हे परिस्थितीक लागून शेतांची आनी पिकाची जाल्ली दैनावस्था कादंबरेंत अशे तरेन चित्रीत केल्या:

“आमी उबे आसात थंय दाट तण पातळ्ळां, माती लेगीत दिश्टी पडना हें खरें. पूण हीं सुपीक तेंमकां विभाजीत जातात आनी सकयल देंगणांत आपली प्रवृत्ती साप्प बदलतात आतां तीं उजाड आनी तांबडीं जाल्लीं आसतात, पावस आनी दंव सांठोवन दवरिनात, झरी सुकल्यात. हांगा जायतीं गोरवां चरल्यांत, जायते कडेन उजो लायला... जमनिची मशागत करिनात, तिची राखण करिनात, कुयदाद घेनात आनी जमीनय बी मनशाक पोशिना, ताची

राखण करिना, तांची पोसवण करिना. हांगा सुकण्या-सवण्यांचो किलबिलाट आनी चिवचिवाट ना ... भूंय घांस मारिल्ले भशेन दिसता. तिचेर जोगलावणी जाता, कुपांचो वर्षाव जाता, निर्जीव झरी मातयेच्या तांबड्या रगतान परतून सजीव जातात. सकयल देंगणांत बायलां उरिल्ली भूंय उस्तितात. हांगां मक्याचीं रोपां मनशा येदीं लेगीत उंच जायनात. हीं देंगणां जाणटेल्यांचीं, आवयांचीं आनी ल्हान भुरग्यांचीं. दादले पयस गेल्यात. तरणाटे चले-चलयो पयस गेल्यात, हाचें कारण हे भुंयेचेर तांचें पोट भरप शक्य ना.” (पान 1,2) (अनुवादीत).

कुमालो जोहान्सबर्गातल्यान आपल्या डोटशेनी गांवांत परतता तेन्ना गांवची साप्प दशा जाल्ली आसता:

“रस्तो आता डोटशेनीच्या तांबड्या प्रदेशांत देंवतालो. सगळो वाठार सुको सडो जाल्लो, फुकट गेल्लो प्रदेश... हांगा सुको करकरीत दुकळ पडला, फादर. आमी पावसाची व्हडा उमळशिकेन वाट पळयतात... आमचें धान्य लागींलागीं सोंपलांच. फुडें कितें खातले देव जाणा !” (पान 187, 188).

पडिल्ल्या दुकळाचें आनी एक भिरांकूळ वर्णन कादंबरेंत आयलां :

“शिंयाळ्यांत गळटात तशी झाडांक पानगळ लागिल्ली. पांय लासपी भुंये पसून वांटावपा खातीर भुरगीं हे सावळे कडल्यान ते सावळे कडेन धांवतालीं... असलें रूप पळयल्ल्याचें त्या वाठारांतल्या जाणटेल्यांक लेगीत याद जायनाशिल्लें. तणावयल्यान चलचें जाल्यार पांयाखाला तडतड आवाज येवचो, उजो लागतकीच येता तसो, पुराय देंगणांत एक लेगीत झर व्हांवनाशिल्लीं. तणाचीं पातीं हळडुवीं पडिल्लीं, खंयच नांगरणी जावंक नाशिल्ली...” (पान 195) (अनुवादीत).

4.3 परंपरीक वेवसाय

अच्छेव

20 व्या शेंकड्यांत पुराय संवसार उद्देगीकरण आनी यांत्रिकीकरणाच्या फाटल्यान लागिल्लो. उद्देगीकरणाक लागून जिणेचो पांवडो जायत्या प्रमाणांत सुदारलो, हातूंत दुबाव ना. उद्देगीकरणाक लागून वेवसायाधिश्टीत जाती-वेवस्था म्होडली. बारा बलुतेदारी नश्ट जाली. जात-कात-धर्माचो भेदभाव उणो जालो. आदल्या तेंपार समाजांतलीं नितळसाणीचीं कामां करपी चवथ्या वर्गांतल्या जातीक अस्पृश्य आनी दलित मानताले. जातीची उतरंड आशिल्ली, श्रेष्ठ-कनिष्ठ जाती असो भेदभाव जातालो. उद्देगीकरणान सगल्यांक एकाच मापान मेजिल्ल्यान कांय जातींचो उच्चतरतमभाव ना जालो, हें लेगीत सत्. पूण उद्देगांतल्यो संदी आदल्या तथाकथित उच्च जातींनीच, (त्यो अर्थीक नदरेन फुडारिल्ल्यो आशिल्ल्यान) हातासल्यो. पारंपारीक अर्थ-वेवस्थेंत जातींची उतरंड आशिल्ली तरी दरेके जातीक ग्राम-वेवस्थेक विशिष्ट सुवात दिल्ली आशिल्ली. ताका लागून तांच्या उदरनिर्वाहाची वेवस्था आपसूंक जाताली. दरेकल्याक ताच्या कामाप्रमाण शेतजमीन वा भाटाचो कुडको, खंड वा शेतीच्या उत्पन्नांतलो वांटो थारायिल्लो आशिल्लो. 'अच्छेव' कादंबरीचो संदर्भ घेवन आमच्यांनी हें तपासून पळोवं येता.

“अच्छेव” नवलिकेंत सकयल्ल्या जातींचो वा वेवसायीक गटांचो उल्लेख आयला:

परंपरीक जाती/वेवसाय- जल्मी, वाणी, गवळी, पोरोब, घाडी, थंवय, मडवळ, रांदपी, मानाय, कामेरीं, राखणे, भावणी, शेट, कलवतां, म्हार, बामण, वैज, भाटकार, भट, कुळमी, गावडो, खारवी, चांबार, तारयो, नायकिणी, रेंदेर, गांवकार.

आधुनीक जाती / वेवसाय- मास्तर (शाळेंतलो), मास्तर (खणीवयलो सुपरवायजर), मिनेर, मुकादम, झायव्हर, खणी वयले मानाय आनी कामेरीं.

हेर प्रांतीय जाती / वर्ग- खलाशी, मद्राशी, गुजीर.

नव्यो जाती / वर्ग- राजकारणी (सरपंच), खबरांपत्रांचे धनी (उल्लेखान).

परंपरीक जाती / वेवसाय-गटांतल्या दरेकाचें काम ते-ते जातीप्रमाण थारिल्लें आशिल्लें. देखीक म्हाल्यान गांवांतल्या लोकांची केंस कापणी/खाड करप. ते खातीर दरेके पिकेक दरेका कुटुंबान ताका कुडव-दोन कुडव भात दिवचें अशी वेवस्था आशिल्ली (Barter System). जोमेरेन कृषी-वेवस्था चलताली तेन्नामेरेन ही देवघेव चालू आशिल्ली. लोक गांवांतूच आसताले. म्हालो तांची कापणी करतालो आनी पिके उपरांत आपलो खंड घेवन वतालो. मीन-वेवसाय सुरू जाल्या उपरांत लोक दीसभर गांवांभायर वा गांवांतूच पूण मीनाखणीर कामाक वचपाक लागलें. देखून म्हाल्याक ते कापणेक मेळना जाले. दुसरें म्हणल्यार लोकांच्या हातांत रोख दुडू घोळूंक लागिल्ल्यान शारांतल्या वा गांवांभायल्या म्हाल्या कडल्यान ते कापणी करूंक लागले. तरणाटी पिळगी तर “गांवांतलो म्हालो खांपयता” हे नीब फुडें करून शारांतच कापणेक वचूंक लागले. देखून गांवांक म्हाल्याची गरज उरली ना आनी ताका खंड दिवंक कारणूय उरूंक ना. हीच गजाल ‘अच्छेवां’त एके घडणुकेच्या आदारान मांडल्या :

“कसल्या भाताक बसला तूं रिणकारी कसो दारांत?” पंडरी तापलो. पूण म्हाल्यान सोप्यावयली थपकल सोडलीना. भेऱ्याचें सवंग घेवन तो बसलो. “वायंगणाकूय म्हाका फटयलो आनी आतां सर्दारूय.”

“भाटकाराभशेन खंड सोदपाक लागलो मरे तूं?”

“खंड न्हू, भीक.”

“हांव म्हणना भीक. आरे पूण आयकोन घे. आमी म्हालो दवरलो कित्याक?”

“कापणेक.”

“कापणी केली, तुकां पिकेचे पिकेक कुडव भात दिलें.”

“हया दोन पिकांक तुजो गोटो खातल्याचे हरकतीक पडों नाका.”

“हया दोन पिकांक कशें दितलों?”

“कशें म्हणचे? भटाक कशें दिलें?”

“भटाक दिलें. जाय पडटा भट. जल्मापासून तो मरणामेरेन.”

“आनी हांव नाका?”

“तूं आदीं जाय आशिल्लो. आरे, सादो वेव्हार पळय. पयलीं हांव आनी नानू कापणी करताले. आतां कोण करता? हांव नायेले कामांक वयतां थंयच फावल्या वेळार करून घेतां. तुज्या जाणटेपणाक लागून तूं खापयता म्हण नानू वळवय नाजाल्यार नायेल केंस मारता. सांग हया दिसांनी केन्ना कापणी केल्या तुजेकडेन?”

“चार तरी फावटी माल्ल्यो. कोणूच नासले.”

“कशे आसतले? वावरा खातीर सगळे घरा भायर. म्हणून म्हणटां-”

“आरे, कोळंबार सगळे अशेच म्हणपाक लागले जाल्यार म्हाल्यांनी करपाचें कितें?” (पान

107, 108)

ग्राम-वेवस्थेंत दरेके जातीक नेमून दिल्लीं कामां अशीं आशिल्लीं :

जल्मी: चोरुं घालप, तळ्यावयलें देवस्पण करप (कोंबो कापप, मुठय करप)

मास्तर: भुरग्यांक शिकोवप (देवळांत भजन-अभंग म्हणप, कला-शिक्षण दिवप-आलायतीं)

राखणे: गोरवांक चरवाक व्हरप.

भट: जल्म-लग्न-मरण हांचेविशींचे गांवांतले सगळे विधी/क्रिया करप, सत्यनारायण आनी हेर पुजा करप.

मडवळ: गांवचे कपडे उमळप.

घाडी: घाडपण करप (गांवांखातीर मागणें), बारशेक सांगणें करप.

गांवकार: बारशीचो हक्क

म्हार: गांवांखातीर हातऱ्यो, सुपल्यो आदी बांबूंच्यो वस्तू तयार करप, पेरगांव घालप, बारशीक पाटलो दवरप.

चामार: जोतीं तयार करप.

भावणी / कलवतां: देवामुखार (पालखी / उत्सवा वेळार) पेणे म्हणप, तेल-वात पळोवप.

रांदपी: जात्रा / काले / बारस अशा व्हड उत्सवांक रांदप.

म्हालो: केसांची कापणी

परंपरीक परंपरा म्होडून गांवांनी जेन्ना उद्देगीकरण आपणायलें तेन्ना कोळंबांतल्या म्हाल्याभशेन हेर जायत्या जातींचेर / वेवसाय-गटांचेर हावळ आयली. (कोळंबांतल्या म्हाल्याचे भाशेंत तांचेर 'मर्णकाळ' आयलो). भट, मडवळ, आदी वेवसायीक गटांची गरज उद्देगीकरणा उपरांत लेगीत पडटाली, देखून तांचो पिकांतलो वांटो शाबूत उरलो. जांणी परंपरिकताय सोडून दिवन नवी जीण आपणायली, तांचें सादलें. खरें पळोवंक गेल्यार उद्देगीकरणान जातीचो आनी वेवसायाचो संबंद तोडून उडयलो आनी मनीसजातीचेर भोवच उपकार केले. पूण जांकां परंपरीक वेवसाय सोडून दिवप जमलेंना, ते मात उद्देगीक-

वेवस्थेंतल्यान भायर पडले - पोरके जालें. 1970 च्या सुमाराच्या ह्या काळांत समाज अशीच कूस बदलतालो. परंपरिकताय सोडून, नवे उद्देगीक जिणेंतलो सर्तीत देंवतालो. ह्या संक्रमण काळांत (transition state) अर्थीक वा समाजीक आनी मुखेलपणान शिक्षणीक दुबळेपणाक लागून कितलेश्योच जाती / वर्ग / वेवसाय / गट भड्डले. तांचें यथार्थ दर्शन 'अच्छेवां' तल्यान घडटा.

होमकांड

होमकांडांत सुपल्यो-पाटयो करपी म्हार समाज, 'झाडो' घालपी गांवठी वैज, गोरवां राखपी राखणे, गोरवां पोसपी धनगर समाज, आनी शेतकामती ह्या परंपरीक वेवसायांचो उल्लेख आयला. पूण तांचें जिवीत आनी तांचे प्रस्न हांचे विशीं कादंबरेंत चर्चा केली ना.

उद्ध्वस्त

उद्देगीकरणाक लागून आनी खासा करून मिनाखणी सारक्या प्रचंड आनी अनिर्बंध वेवसायाक लागून त्या वाठारांतली पुराय समाजीक वेवस्थाच ना नपयत जाता. एका फाटल्यान एक परंपरीक वेवसाय बंद पडटात. 'उद्ध्वस्तां'त लेगीत शेतां-कुळागरां-भाजयेचीं वारयीं हे वेवसाय कशे बंद पडले तें हाचे आदीं (4.2 कृशी-वेवस्था) पळयलांच. दत्तवाडींतलें दादू भांडप्याचें तावेर्न सोडल्यार सगळे परंपरीक वेवसाय बंद पडल्यात.

भीष्माचा डोंगर

खणीक लागून 'भीष्माचा डोंगर' कादंबरेंतले सगळे परंपरीक वेवसाय नश्ट जावपाक लागतात. लोक शेतां नांगरपाचें आनी कुळागरां-भाटांनी राबपाचें सोडून खणीर कामाक वतात. हरशीं गांवांतले दादले शेतां-भाटांनी राबताले आनी बायलो तांकां त्या कामांत आदार दिताल्यो वा हेरांगेर वचून कश्टाचीं कामां करताल्यो. पूण खणीर घोवाक रोख पैसे मेळटा आशिल्ल्यान वा खणीक लागून गांवांत पसरे, गिरण्यो, दुकानां सुरु केल्ल्यान तशेंच

मजुरांची रावपाची वेवस्था आपल्या घराच्या आंगणांत, पडवेर, गोठ्यांनी केल्ल्यान तातूंतल्यान पैशे मेळटा आशिल्ल्यान, गांवांतल्या बायलांनी कश्टाचीं कामां सोडून दिलीं.

खणीक लागून परंपरीक वेवसायाच्या नाशाच्यो प्रत्यक्ष देखी कादंबरेंत नासल्यो तरी सुचक उल्लेखां वयल्यान परंपरीक वेवसाय कोलमडल्यात हाची गवाय मेळटा. लोक आपल्या पुर्वजांच्यो जमनी खण-कंपनी कडल्यान रॉयल्टी घेवन विकतात. अशे तरेन पुराय रेडी गांवांत खणीक लागून लोक परंपरीक वेवसायां कडेन आडनदर करतात.

जातीक दसून आशिल्ल्या एक दोन परंपरीक वेवसायांचेर लेगीत परिणाम जाता. गांवांतलो दुदग्या म्हार परंपरे प्रमाण गांवांत जावपाच्या कसल्याय सुवाळ्याची धोल वाजोवन दवंडी दीत भोंवपाचें काम करता. परंपरे प्रमाण ताका ह्या कामाचे पैशे मेळनात. पूण खणीच्या उकतावणाची दवंडी करपा खातीर खण-मॅनेजर ताका धा रुपयांची नोट दिता, तें पळोवन दुदग्याक सॉर्ट लागिल्ले भशेन दिसता.

‘अकरा कोटी...’

‘अकरा कोटी...’ ही कादंबरी कोळश्या खणीक लागून निर्माण जाल्ल्या एका कृत्रीम वाठारांत घडटा आशिल्ल्यान हे कादंबरेंत परंपरीक वेवसाय आसपाची शक्यताय ना. ‘कैची’ ही ताच्या केंस कापपाच्या धंद्यावयल्यान पडिल्लें नांव घेवन जगपी एकूच व्यक्ती कादंबरेंत चित्रीत जाल्या.

एके खणी वयल्यान दुसरे खणीचेर काम करपी बिहारी ‘कैची’न खणीचेर एक छाप घातिल्लो आसता. आपल्या चल्यान हो परंपरीक वेवसाय आपणावचो न्हय, ताणें खणीर वावुरचें अशें ताका दिसता. हाचें कारण खणीचेर मेळपी रोख पगारा परसय, आपल्या वेवसायाक प्रतिश्टा, इब्रत ना हेंच आसता.

‘क्राय...’

‘क्राय...’ कादंबरेत आफ्रिकेंतल्या गांवांतल्या परंपरीक कृशी-वेवसायाचें वर्णन आयलां. तातूंत तणाचो वेवसाय करपी लोक, गोरवां पोसपी राखणे आनी शेतकामती हांचो आसपाव जाता. गांवांतली तरणाटी पिळगी गांव सोडून जोहान्सबर्गांत खणींचेर वावराक गेल्ल्या कारणान आनी गांवांत दुकळ पडिल्ल्यान हे परंपरीक वेवसाय मर्णा धडेर पावल्यात. फकत कांय धनीक लोक हे वेवसाय चलयतात- पूण गांवांत जल-संधारणाची वा आधुनीक कृशी-तंत्रांची कसलीच तजवीज नाशिल्ल्यान सामान्य शेतकार उपाशी पडल्यात.

4.4 पांच ‘ज’ चो नाश

4.4.1 जलप्रदुशण

अच्छेव

कोळंबाचो पिवपाच्या, न्हावपाच्या, शिंपणावळीच्या उदकाचो एकूच आदार म्हणल्यार कोळंबाचें तळें. अत्यंत नितळ, निवळ अश्या ह्या तळ्याच्या उदकाचेर कोळंबाचो पिंड पोशिल्लो. ह्या तळ्याक “देवाची-बरम्याची सुवात” मानताले.

“बरम्याची सुवात ती. निवळ, लिपेत आसपाक जाय. बरमो एकदां धल्ल्यार सोडूंक नकळो.” (पान 21)

“आबू सकयल देंवलो. तळ्याचे सकयले सुवातेर वचून उदकाडेक बसलो. मागीर वयर तळ्यार आयलो. खांचींत हात घालून ताणें आपणें दवरलेली राखोणी काडली. तायटार चिड्डून किस्मुरली आनी दांत-दाडमणां घांसूंक लागलो. उदक भरता त्या बायकुला धडेर तो बसलो. ताचीं जून हाडां कट्ट करून मोडिल्लेवरीं आवाज जालो. उदकांत पिट्टोळ्यो,

दाणयो, खोरवो स्वस्तकायेन भौवताल्यो. आबून उदकांत हात बुडयनाफुडें त्यो बुजल्यो पूण खिणभरांत संवकल्ल्यावरी ताच्या हाताक घसटूंक लागल्यो.” (पान 20)

तळ्याचे सकयले वटेन गांवचे लोक प्रातर्विधी करताले. बायलो तळ्यांतल्या बायकुलांतल्या उदकाच्यो बायलो दोडी भरताल्यो. दादले-भुरगीं उदक पितालीं. बायलांनी मासीक पाळयेवेळार (भश्ट्यांनी) थंय वचचें न्ही असो प्रघात आशिल्लो. बायला थंय आयदनां घासतालीं, कपडे उमळटालीं आनी तीनसांज जातकीच न्हातालींय बी. इतल्या निर्मळ तळ्याची खण-उद्देगाक लागून वाट लागता. ताच्या उदकाक गटारी सांडपाण्याचें रुप फावो जाता:

“तळ्याचे सकयले वटेन एक हळडुवोच टूक तळ्याधडेर अजस्र बेबो कसो उबो आशिल्लो. दोग जाण ताचेर उदक शिंपडावन तो धुताले धुल्लाचें उदक तळ्यांत देंवतालें. ऑयल, डिझेलाचीं चक्रां उदकार चकचकतालीं. ताच्यान तें पळोवं नजो जालें. ताणें नदर फाटीं घेतली.” (पान 183).

“म्हाका आनी वचपाक जाय आशिल्लें. पूण मळणेक लागोन पावलौना.”

“मळ्ळें ?”

“कपलाचें मळ्ळें ! तणसुदां किल्लना शेतांत.”

“कशें ?”

“हें पळयना ? पावसांत होस उदकाचो लोट येता तळ्यांत. तो मिनाचो रस्तो शेनोरेर वयता. पावसांत रस्त्यावयलें उदक व्हांवोन तळ्यांत येता. धुल्लाचें आनी मिनाच्या फातरांचें उदक. हांगा तूं बसला थंय कंबरा वयर उदक जाता. तळ्याचें उदकूय वळखूंक येयना. वणटीक सारोवपाचो रेंबो कशें तांबडेगुंज जाता. तळ्यांतसून मागीर तशेंच व्हांवता

शेतांत, मातये सकट. हे मातयेन शेतां जाता निसू, मागीर शेण लागना, सारेंय लागना. सुल्ला गांवच्या भोंवतणी अशे मातयेन शेतांक पडली पाड. आतां एकदीस कोळंबाच्या शेतांक पाड पडपाची आसा.” (पान 184, 185).

खण-उद्देगाच्या प्रदुशणाक लागून तळ्याचें उदक पिवपाचे कुशीकूच, तोंडांत घेवपाचे लायकीचें उरना.

होमकांड:

‘होमकांड’तलें पुराय गांव कुळागरांनी भरलां. दोंगराचे पालसाणींत जायत्यो झरी उमळिल्ल्यो. त्या झरीं भोंवतणीच कुळागरां वशिल्लीं. अशेच एके व्हडले झरीक ‘अशोकाची झर’ म्हणटाले. हे झरीक बाराय म्हयने भरपूर उदक आसतालें. हेच झरीक बांद घालून तिचें उदक कुळागराक म्होडिल्लें. तेंमकांची देंवणी जंय सोंपता थंय व्हाळ आशिल्लो.

‘होमकांड’ कादंबरेंत जल-संधारण आनी उदका-वेवस्थापनाचे गोंयांतले एके परंपरीक पद्दतीचें वर्णन केलां:

“आमचें कुळागर शिंपपाचे नदरेन आमी हे अशोकाचे झरी भोंवतणी एक बांद बांदिल्लो. सुमार पांच फूट उंच आनी तीनशें फूट रुंद असो तो मातयेचो बांद आशिल्लो. तीन वटेन तेंमूक आनी एके वटेन हो बांद हांचे मदीं आमी झरीचें उदक बांदताले. दीसभर हे झरीचें उदक आमच्या घरा लागच्या पाटांतल्यान सारकें व्हांवत उरतालें. रातचें मात आमी हें पाणी आडायताले. ताचो लेगीत दीस थारिल्लो आसतालो. दर वर्सा पावस सोंपतकीच ह्या बांदाची दुरुस्ती करताले. बांद मातयेचो आशिल्ल्यान पावसांत कांय कडेन कोसळटालो. थंय मातयेची भर घालून भायल्यान भितरल्यान (मातयेन लिपून आनी कुल्ल्यांचीं बिळां पुरोवन) शेण सारयताले. ताकाच आमी ‘तळी’ म्हणटाले आनी

भुरगेपणांत हेच तळयेच्या बांदार आमी विंगडविंगड खेळ खेळटाले.” (पान 13)
(अनुवादीत).

थारिल्ल्या पयऱ्यांनी कुळागरांनी शिंपणे आसतालें. लाकडाचें ‘कल्लें’ घेवन लोक कुळागर शिंपताले. तळयेचेंच (झरीचें) उदक पिताले, पाटांतच न्हाताले.

अशे तरेन उदकाचे नदरेन समृद्ध आशिल्लो हो गांव फुडें उदकाक आशेता वयर उल्लेख केल्लें तळें खणी सुरु जातकीच लेगीत सुमार दोन हजार खण-कामगारांची उदकाची गरज भागयता. पुण त्या कामगारांच्या बुरशेपणाक लागून तळ्याची दशा जाता ताका हळशिकेचें रुप फावो जाता. तांणी तळ्यांच्याच उदकांत आयदनां घासप, कपडे उमळप, उश्टें थंयच उडोवप आनी तळ्याच्या कांठार हागूंक बसप हाका लागून तळ्याक घाणीचें स्वरुप येता. तळें बांदूक वतना वा सोडटना नाक मुठींत धरचें पडटा खणीर काम करपी आपल्या आवय-बापायक तांचीं भुरगीं ह्याच तळ्याचें उदक व्हरून दितात. ल्हवू ल्हवू तळयेच्या उदकाचेर निंबून आशिल्ले लोक हजार आनी तळी मात तेदीच अशें जाल्ल्यान गिमांत उदकाचो उणाव भासूंक लागता. कुळागरां उदकाविणें तडफडूंक लागतात.

खण सुरु जावन 2-3 वर्सांनी जेन्ना खनिजाची पातळी सकयल वता, तेन्ना भूगर्भीय उदकाचे पातळे सकयल खणप सुरु जाल्ल्यान झरीच्या उदकाचे स्रोत बंद पडटात. ताका लागून झरी सुकतात, तळें आट्टा. भूगर्भीय उदकाचो स्रोत खणीवटेन ओडून गेल्ल्यान तळयेंत थेंबभर लेगीत उदक उरना. ताका लागून कुळागर मरूंक तेंकता. ताचें दुखदिणें वर्णन होमकांडांत केलां:

“तळें पुरायपणान सुकलें. सात-आठ दीस गेले आनी पांचवेंचार दिसपी माडयेचे शेंडे हळडुवे पडूंक लागले. उदक आटलें... सैमान पोफळींचेर पांगरिल्ली उदकाची गोयडी

काडून घेतली. रखरखीत वतांत माडयो काकुळटेण्यो दिसूंक लागल्यो. उदकाची मायाच आटिल्ले भशेन जिणूच ना नपयत जाली...”(पान 100) (अनुवादीत).

एकेवटेन तळें आटलें. पूण दुसरे वटेन मिनाफोंडांनी सांचिल्लें उदक खण-मालकांनी उसपुपाक सुरवात केली. हाचें कारण मिनाफोंडांतलें उदक काडले बगर तांकां पोंदचें मीन काडप शक्य नाशिल्लें. उपशिल्लें हें उदक तांणी सकयल गांवांनी सोडलें. ताचेर कुळागरां तात्पुरती तगलीं. पूण कालांतरान त्या मीनयुक्त संदुशीत उदकाक लागून तीं सासणाची मेलीं वा नापीक-वांज जालीं. मिनेरांनी खूब कडेन उदका-पुरवण करून लोकांचेर उपकार केल्ल्याचें भासयलें. पूण प्रत्यक्षांत तें तांच्या सुवार्था खातीर आशिल्लें. ब्रिटिशांनी देशांत पोस्ट ऑफिसां आनी रेल्वे सुरू करून भारताच्या विकासाक हातभार लायलो अशी एक विचारसरणी मानता. ब्रिटिशांनी पोस्ट, रेल्वे, तार-यंत्रणा सुरू केल्ल्यो त्यो तांचें प्रशासन आनी राज्यकारभार बरे तरेन चलचो हे खातीर. तशेंच मिनेरांनी आपल्याक त्रासदायक जावपी हें उदक उसपून वयल्यान समाजकार्य केल्ल्याचो नेट मारलो. ह्या कारस्थानाचें वर्णन ‘होमकांड’ कादंबरेंत बरोवप्यान केलां. (पान 101).

फुडें परिस्थिती हाताभायर गेली. पावसांत मिनाफोंडांनी सांठिल्ल्या ह्या उदकान मिनाफोंडांच्यो धडो फुगल्यो आणि निमणें त्यो फुटून गांवचीं कुळागरां, शेतां नश्ट जालीं. लोकांच्या घरांनी चिखल-रेबो आनी उदकाचे लोट रिगले. कादंबरेंत हाका लागून जिवीतहानी जाल्ली दाखोवं ना, पूण वास्तवांत मात अशा कृत्रीम, मनीस-निर्मीत हुंवाराक लागून कितल्याश्याच लोकांक जीव वगडावचो पडला. हे घडणुकेचें कारण ‘होमकांड’ कादंबरेंत सामके सोंपे रितीन विसकावन सांगलां:

“तळयेच्या फाटलो दोंगर पोखरीत खणवाले लागीं लागीं देडशे फूट खोल गेल्ले. एके वटेन दोंगर आनी दुसरे वटेन म्हणल्यार तळयेचे सायडीक, मीन काडिल्ले निकृश्ट-नाका जाल्ले उसपून उडयल्ले मातयेची व्हड वणत वा धड अशे तरेन तयार जाल्ले

पोकळेंत पावसाचें उदक सांठलें. शेगीत पावस पडिल्ल्यान उदकाची पातळी सारकी वाडटाली. तातूंत तळ्यांत येवपी सगळ्या झरींचें उदक लेगीत थंयच सांठिल्लें. त्याभायर सेगीत पावस पडटा आशिल्ल्यान ह्या झरींचेंय उदक वाडूंक लागलां आसतलें. अशे तरेन सतत वाडपी उदकाचो दाब, तळयेचे सायडीक आशिल्ले मातयेचे धडेक पेलूंक जमलो ना, आनी प्रचंड आवाज करीत ते सायडीचो बांद चडकरून रातचो फुटलो जावंये. एक फावट हो बांद फुटूकच त्या बांदाची माती आनी हेर कडली माती उदकाच्या लोटा सयत व्हांवत गेल्ली आसुंये आनी मुखावेल्या सगळ्या भागांत पातळ्ळी जावंये. हे मातयेक लागुनूच हो पुराय भाग एकतळ जाल्लो दिसतालो.” (पान 110) (अनुवादीत).

ह्या वर्णनांतल्यान ते घडणुकेची भिशणताय आनी भिरांकुळताय मतींत येता. माडयांचे फकत शेंडेच दिसताले. पुराय कुळागर दोंगराच्या कोंसळिल्ल्या राशींनी भरून गेल्लें.

भीष्माचा डोंगर

ही कादंबरी दर्यादेगेर आशिल्ल्या रेडी गांवांत घडटा. दर्याचें उदक हो गांवचो मुखेल उदका-स्रोत. खासा करून खण येतकीच सगळे भायले मजूर दर्या देगेरच आपली नित्यकर्मा करतात. गांवांत गोड्या उदकाच्यो बांयो आसात, जांचें उदक गांवांतले लोक पिवपा खातीर वापरतात. खण सुरू जातकीच भायल्या मजुरांक आपले बांयचे उदक लोक विकतात. गांवांतलीं शेता-भाटां, व्हाळ आनी तळयो हांचेर पोसतात. हे कादंबरेंत खणीक लागून जल-प्रदुशण जाल्ल्याचे संदर्भ मेळनात पूण खणीर वावुरतना उदकाक आशिल्ल्या मजुरांची खबर मात आयल्या.

‘अकरा कोटी...’

कोळश्याची खण सुरवेक ‘ओपनकास्ट’ आशिल्ली. तेन्ना घडये जायतें जल-प्रदुशण चंद्रपूर कोलियरींत जाल्लें आसतलें. पूण ताचो उल्लेख कादंबरेंत ना. चार-पांच वर्सांत जमनीच्या

वयल्या थरा वयलो कोळसो सोंपतकीच, खणीचें काम जमनी सकयल हजारांनी फुटांचेर चलपाक लागलें. देखून जल-प्रदुशणाचो प्रस्न उरूंक ना.

पूण 'अकरा कोटी...' कादंबरेंतली सगळी शोकात्मिका उदकाक लागूनच जाल्या. जमनी पोंदा खणिल्ले खणींत, कोळसो काडून सोंपतकीच पोकळी निर्माण जाता. ही पोकळी रेंवेन भरून काडपाचो कायदो आसता. पूण मिनेरांनी फकत कागदपत्रांचेर रेंवेन जमीन भरून काडिल्ल्याचें दाखोवन, रेंव भायले भायर विकून भायले भायर सब्सिडी खाल्ल्या कारणान, थंयचे पोकळेंत उदकाचो व्हडलो सांठो तयार जालो. तें उदक शेजारचे काम चालू आशिल्ले खणीक खणींत घुसलें आनी अर्दया मिनटांत थंयचे शेंकड्यांनी कामगार बुडून मेले. अशे तरेन त्या निश्पाप मजुरांक मिनेराच्या भ्रश्टाचाराक लागून जितेंपणी जलसमाधी फावो जाली.

खणींतले कामगार खोंपींनी रावताले. थंय तांकां उदकाची कांयच सुविधा नाशिल्ली. कोलियरींत नळाचें उदक मेळचें म्हूण आंदोलनां, मोर्चे काडचे पडले. ऑफिसाचेर दगडफेक करतकीच झोपडपट्टेंत उदकाचे नळ व्हावूंक लागले, असो उल्लेख कादंबरेंत आयला. खणींतल्यो सगळ्यो दुर्घटना उदकाक लागूनच जाल्यात. इतलें खोल जमनी पोंदा खणून जेन्ना थंयचें खनीज काडटात तेन्ना भूंय गर्भांतल्या उदकाचें चक्र कशें नश्ट जाता आनी ताका लागून कृत्रीम, मानवनिर्मित हुंवार कशे येतात, हाची एक बऱ्यांतली बरी देख म्हणल्यार भद्रपूर कोलियरींतली दुर्घटना, अशें म्हणूं येता.

कोयले की खान

'कोयले की खान' कादंबरेंत तळ्याच्या उदकाचो संदर्भ आयला. पूण लोक जमनीवयर आसत वा जमनी सकयल्ल्या खणींनी, पिवपा खातीर खणींत झिरपुपी उदकाचोच वापर करतात.

खणींतलें उदक होच मजुरां मुखार उदकाचो पर्याय 'उदक' हेंच तांचें जिवन. घावो-जखम जाली जाल्यार उदकानच धुंवपाची. थाकाय आयली जाल्यार उदकानच ती पयसुवपाची, आनी भूक लागली जाल्यार पोट फुटसर उदक पिवन ती भागोवपाची. खणींत उदक हें तांचें जिवन तशेंच तें तांचें मरण लेगीत. कोळश्याची खण हजारेंक फूट जमनी सकयल आशिल्ल्यान थंय सेगीत उदक वयल्यान आनी सायडिंनी आंगार पडत रावता तें टायमार पंप लावन भायर उसपूंक ना जाल्यार तें उदक खणींत फुगून मजू बुडूंक शकतात. हे कादंबरेंत लेगीत शेजारचे बंद पडिल्ले आदले खणींत तुंबिल्लें उदक वणत फुटून काम चालू आशिल्ले हे खणींत घुशिल्ल्या कारणान भितरले सगळे 300 मजूर कांय खिणांत मेल्ल्याची दुखेस्त खबर आयल्या.

जमनीवयर लोक पंपांनी उसपिल्लें खणींतलें उदक वापरतात. ह्याच उदकाक लागून पयस कांय जंगल-झाडां दिश्टी पडटात. हरशीं लोकांक कसलेच तरेची उदकाची पुरवण जायना. देखून आपणें सांठोवन दवरिल्लें उदक दुसऱ्याचे मोनजातीन पियेल्यार लेगीत कोलियरींत झगडीं जातात.

क्राय द बिलोव्हड कंट्री

जल- प्रदुशणाच्यो प्रत्यक्ष देखी 'क्राय...' भितर नात. पूण ईडनडेल आनी पीटरमरिट्झबर्गा लागींच्यो हळशिकावण्यो वसणुको जातूंत काळे लोक रावतात, वा खासा जोहान्सबर्गांतले क्लॅरमॉट, एलेक्झांड्रा सारके वाठार इतले बुरशे आसात, ताचे वयल्यान थंय उदकाचो उणावच आसतालो हें स्पश्ट जाता.

ज्या गांवांतल्यान हे मजूर आयिल्ले आसतात त्या गांवांनी खणींक लागून न्हय तर उणो आनी लहरी पावस, जल-संधारणाच्या सुविधांचो उणाव, तण लासून उडयल्ल्यान

आनी गोरवांनी माड्डयल्ल्यान जमनीची उदक आडावन दवरपाची तांक उणी जावप, ह्या कारणांक लागून झरी, व्हाळ सुकल्यात असो उल्लेख आयला. (पान 188) (अनुवादीत).

गोरवां-वासरां उदकाक आशेल्यांत. बायलो पयसुल्ले न्हंयेचेर वचून उदक हाडटात. देवा आमकां पावस दी अशी विनवणी सगळो गांवगिरो समाज करता. गांवचो मुखिया, शाळेंतले शिक्षक आपले परीन यत्न करतात. पूण ते यत्न फकत कागदाचेर आसतात. प्रत्यक्षांत उदकाचें नांविनिशाण आसना.

“पूण हें सगळें फकत पंडिती व्याख्यान आशिल्लें. हाचें कारण उदकच नाशिल्ल्यान कांयच जितें उरूंक नाशिल्लें. सगळ्या देंगणांतलें सगळें जिवीत मृत जाल्लें. भुरगीं लेगीत मरतालीं; घडये हें मात तितलें पंडिती नाशिल्लें.” (पान 199) (अनुवादीत).

4.4.2 जन - न्हास

अच्छेव

कोळंबकार मिनाखण येवच्या आदीं सर्वसादारणपणान सदद, निरोगी आनी प्रसन्न आशिल्लो. तो सुखी आशिल्लो वा ना हाचेविशीं वाद आसत. पूण तो समादानी मात निश्चितच आशिल्लो. कामाचो शीण भागोवपाक तो दादाले गादयेर पाव दोन पाव सोरो पियेतालो. पूण सोऱ्याचे भकीक पडूंक नाशिल्लो. ताची विवेक बुद्द जागी आशिल्ली आनी ती ताका मर्यादेंत दवरताली. हाची एक देख पान 9 आनी 10 चेर आयल्या. येसो हो गांवांतलो एक बेबदो. हाचे ताचे कडल्यान सांजे वेळार सोरो सुतलावप हेंच ताचें काम. अशेच तरेन दुसरे दीस आपल्या शेतांत रोवणी थारायिल्लो आनी दीसभर शेतांत कश्ट केल्लो पंडरी येशा वांगडा दोन पाव पितकीच घरा वचपाक भायर सरता. तेन्ना येसो ताका आनी इल्लो सोरो घेवपाची रूच लायता. ताचेर पंडरीन दिल्ली जाप ताचे जागृत विवेक शक्तीची एक बेसबरी गवाय. तो म्हणटा, “म्हाका आनीक थेंब नाका.” पूण

मिनाखणीचो वेवसाय सुरु जातकीच सोरो कोळंबाचे जिणेचो एक अविभाज्य वांटो जाता. पुराय समाज, खासा करून तरणाटी पिळगी व्यसनाधीन जाता. मिनाखणीच्या वेवसायान निर्माण केल्ली जीवघेणी सर्त, कुडीचो यंत्रा-माकनांभशेन जावपी अतिरेकी वापर हांकां लागून विडी, शिगार, सोरो आनी वेश्यागमन हीच कोळंबाची जिवनशैली जावन पडटा.

आदल्या तेंपार तळ्यार आनी दादाले गादयेर शेताभाटाच्यो गजाली चलताल्यो. आतां मात- “तिनसांजच्या वेळार सदचेवरी लोक तळ्यार येताले. पूण पयलिंच्या सारक्यो शेता-पाण्यांच्यो खबरी चलनासल्यो. झडटाल्यो त्यो मिनाच्या वावराच्यो. दादाले गादयेरूय शेता वांट्याच्यो मिनाच्योच झांकडी चलताल्यो.” (पान 95).

“मेजावयली फेणयेची बाटली अर्दी जाली. नानूक आनी मानुयेलाक तकली ल्हव दिसपाक लागली. ड्रायव्हींग करून तांचे हात-पांय गळसणूंक आयिल्ले. आतां मातसो नेट आयलो. मानुयेलान सिगार काडलें. नानूक दिलें.” (पान 127).

“ड्रायव्हर पिवपाक येत रावले. धुल्लान माखिल्ल्या पिंगश्या केंसांत हात भोंवडायत कदेलार थपकण मारपाक लागले. वेटर मेजाकडेन येनाफुडें व्हिस्की, ब्रॅन्डी ते काजुफेणी-काजेला मेरेन ऑर्डरी पडपाक लागल्यो. खोमसाचे वयले दोन तीन बुतांव सोडोवन ड्रायव्हर वारें घेवंक लागले. खोमसांच्या फाटीर खाक्यांत हुमेची ओलसाण दिसपाक लागली. हुमसाणेचो वास बारभर सुटलो पूण कोणाच्या नाकांत कांय जालें ना. गल्ल्या वयल्या पात्रांवापासून ते वेटरामेरेन सगल्यांक ह्या वासाची संवय जाल्ली... एक वेळ हो वास नासल्यार कोणाकय गोंदळूंक जायत आशिल्लें.” (पान 128).

“कितें रे पात्रांव, आमकां सोकार्यीं फुडें न्हिदोयताय तुज्या बार्गात?” (पान 129).

हाचेवयल्यान नशा फकत रातचीच न्हय तर सकाळीफुडें लेगीत जाय पडपाक लागली हें दिश्टी पडटा. आपली आंकवार भयण गुरवार जाल्या हे गजालीचो शॉक बसून आपल्या

वेसनांचो पश्चाताप जाल्ल्या नानूच्या तोंडांतलीं हीं वाक्यां आत्मपरिक्षण करपाक लावपी आसात:

“आमचीं झायव्हरांचींवेसनां हिसपाभायर. मिनाचे खणीर निदान प्लॉटार तरी कोण मानाय आमचें इतलें जोडिना. दोनशें अडीचशें रुपया पागामेंत. ओव्हरटायम, झायव्हर युनियनान वेळावेळ संप करून मेळयल्लो बोनस, वाटेर मेळटा त्या पॅसेंजरांची जोड, मिनांक अशी चारूय वाटांनी जोड आशिल्लो खंयचो मनीस आसा?” (पान 171, 172).

ताचेर आनीक एका झायव्हरान दिल्ली ही जाप पळयात:

“तशें न्हूं तें नानू हीं वेसनां कोणें मुद्दाम लावन घेतल्यांत? गरज म्हण एकदां केलां तें गरज म्हण सदां खातीर उल्लां. आमी खूब खातां. चाळीस-पन्नास रुपया म्हयन्याचीं च्यायेचीं बिलां जातात. खावचें पडटा. नाजाल्यार अशक्त जावन तूं मरतालो. हिसपाभायर पितां. पिवंचें पडटा. दिसाभराचो शीण निवळावंक नाका? ही धुल्लाची जीण खंयतरी बुडोवंचीच पडटा. नाजाल्यार फाल्याचो दीस कसो येत सांगूं नजो. नायकिणी करतां, करच्यो पडटात. हो सगळो कुडिचो शीण आनी शिणलेल्ल्या कुडिच्यो वासना भागयतलो खंय? म्हणून म्हणटा हीं वेसनां न्हूं झायव्हरांच्यो गरजो.” (पान 172).

कोळंबाचे हे आवतिकायेचें भाकीत 10 वर्सांपयलीं आबून भोवच द्रश्टेपणान केल्ले:

“निवळपाक गिराणूय न्हूं तें सगळो भश्टाकार. खावपांत भश्टाकार, पिवपांत भश्टाकार, कामा उद्देगांत भश्टाकार, आतां कोणाचीं बियां कोणाच्या शेतांत किल्लत तें तो एक तळ्यावयलो जाणां. मास्तर भश्टाकाराचें म्हणटा तें फट न्हूं.” (पान 100).

खण वेवसायाक पुराय कोळंब गांवचें चारित्र्य शेणटा. झायव्हर, खणीवयले मानाय खण-मास्तर, खलाशी, सुपरवायजर जे तरेन खणीचेर कामार आशिल्ल्या बायलांची, चलयांची अश्लील फकाणां करतात, तांचेकडेन पोजडे भाशेंत द्वयार्थी उलयतात, तांचो लिंगीक

छळ करतात, तांचे कुडीकडेन चाळे करतात आनी तांचो भोग घेतात तें पळयतकीच गांवांत ह्या उद्देगाक लागून आयिल्ली धरबंद आनी चाड नाशिल्ली, लिंगपिसाट वृत्ती दिश्टी पडटा.

हे कामुकतेचें भयाण आनी विदारक रुप दाखोवंक नवलिकेंतल्या केंसराच्या मनांतले हे विचारच पुरोशे आसातः

“आतां ताका प्लॉटावयलें चित्र येवजून आयलें. सगळीं कामेच्यां जमल्यांत... जेवणाचे डबे कुंबयामुळात दवरून सगळीं मालाचे राशीकडेन पावल्यांत... माथ्यार हॅट घालून मास्तर कामेच्यांक एक एक काम फर्मायता. कोणांक राशीवयलें मीन वेंचूंक सांगता... कोणांक सारकें दाळूंक लायता... कोणांक चाळणीर पावडर गाळपाक सांगता... पावडरिच्यो राशी करता... मोडता... एक आनी दोन अशीं हज्जार कामां. कामेच्या उबीं रावल्यार तो तिडकता. पूण ताचेकडेन उलोवंक गेल्यार, ताचीं फकाणां केल्यार मास्तर चळटा. मागीर पचपच सुरु जाता. ताच्यो नदरो मागीर खंयचे खंय पावपाक लागता. मागीर कायल भरताना सांबाळून ओणव घालचो पडटा. गरज नासरना मास्तर कायल उखलपाक आदार दिता तेन्ना हातभर पयस रावून कायल माथ्यार घेवंची लागता. ना जाल्यार चुकून मास्तराचो हात खंयचे खंय पडपाचो दुबाव आसता. मास्तराचें लक्ष कामार उरना. सवणें कशें भिरभिरता. भिरीं कसो तो कामेच्यां भोंवतण्यां भोंवत आसता. मागीर कामेच्यांकय वाज येता. कितलीं म्हण सांबायटलीं, सांवरतलीं. कितली म्हण नदर चुकयतलीं. मागीर कोणांक कांय दिसना. दिसल्यारूय कोण लागून घेना, खुपून घेना. तशें लागून घेतल्यार मास्तर मागीर कामाच्या वेळार धारेर धरता. मागीर जेवणाक वर वर वगत मेळना. उदक पिवपाक संद मेळना. मुतूंक वचपाक अर्द वर मेळना. मास्तराची मर्जी आसल्यार सकाळीं हाजीर जावंक अर्दवर न्हय, वराचो लेगीत कळाव जाल्यार उपकारता.

मास्तराच्या बापायचें कांय सरना. कंपनीक लुकसाण. आनी एका कामेच्याच्या एका वराच्या उणावा लागून कंपनी कितें दिवाळें काडूंक वचना.” (पान 116).

अशेतरेन पुराय मीनाखण-वाठार विकृतीकडेन ओडटा. नातेसंबंदांक बादा आयल्या. पयले भेटेंत मानुयेलान केंसराक आपल्या जाळ्यांत फारोवपा खातीर “कितेंय जांव. हांव आसांच. आगो, नानू हांव सारको. म्हज्या सामको गोपांतलो इश्ट तो.” (पान 120) - अशें म्हणिल्लें. उपरांत केंसर नाटकाक मेळिल्ल्याची खबर नानूक सांगतना, तांचे मदलो संवाद पळयात:

मानुयेल: “तुजो भोयण खणीर येता वावराक. दोगांय एके कोंपोनींत आसल्यार बोंरें. तूं जाणांय, खणीर चेडवां म्हुटल्यार मालाची रास कोशी, उखोलचें खोरें लावचें. भोयणीचेर नदर आसची.”

नानू: “तूं आसाच.”

मानुयेल: “कित्याक?”

नानू: “म्हाजी भयण तशी तुजी भयण.”

मानुयेल: “पिसो घांटवल सामको. तुजी माय ती मुजी माय न्हय तुजी घरकान्न ती मुजी घरकान्न जांव नेजो. तेचपरी तुजी भोयण ती मुजी भयण न्हय पूण एक - ”

नानू: “कितें?”

मानुयेल: “तुजी भोयण सारकी- ”

नानू: “अं?”

मानुयेल: “पोय, ओह ss ली.” (पान 131).

अनिर्बंध संभोगाक लागून पुराय कोळंबाक कीड लागता. रुक्मीण आनी बाबुश्याच्या अनैतिक संबंदाक लागून रुक्मीण दुयेंत पडटा. तिका दीर्घकाळाचें दुयेंस जाता.

“कसलें म्हणोन गो पाड पडलेलें दुयेंस तुजें ! आतां कितलीं वरसां जालीं गो तुका हांतुणार पडोन? कितली गो रुक्मीणआका?” - बाबुसो (पान 138).

फुडें बाबुश्यान आपले धुवेचेर, केंसराचेर आगळीक करतकीच ताका बडोवन घराभायर काडटना रुक्मीण म्हणटा:

“भैझवऱ्या, झंवपिशें लागलां तुकां. म्हाका कुरार केल्या आनी अशी हांतुणार वडयल्या. कुसक्या कास्ताचो. कसली कुरवाद घेवन येयला. गाण कुसल्या. आण कुसला.-” (पान 145).

हाचेवयल्यान बाबुश्याच्या साबार बायलांकडे आशिल्ल्या कुडी-संबंदाक लागून रुक्मीणीक गुप्तरोग (AIDS), (त्यावेळार ह्या दुयेसाचें निदान जाय नाशिल्लें आनी ताचे विशीं जागृताय नाशिल्ली, देखून प्रत्यक्ष दुयेंसाचें नांव जरी नवलिकेंत येवंक नासलें तरी) जाल्लो आसूंक जाय, असो अदमास करचो पडटा. (लिंगीक वश्याचो रोग - sexually transmitted disease-STD).

ह्या काळांत कोळंबांक गुरवार जाल्ल्या आंकवार चलयांचें गर्भपतन करपी जायते वैज तयार जाल्ले. नवलिकेंत हे विशीं प्रत्यक्ष आनी सुचक दोनय तरेन उल्लेख आयल्यात.

आपले दीस गेल्ले धुवेक गर्भपाता खातीर फांतोडेचेर, गांव जागो जावंचे आदीं नावेले परबागेर व्हरपी रुक्मीणीक, वाटेर शेजान्न मेळटा. तेन्ना तांचेमदलो संवाद पळयात:

“आगे रुक्मीण, खंय येदे फांतोडेची?”

“नावेले.”

“आनी धुवेक घेवन?”

“रवळनाथाच्या देवळांत वयतां.”

“प्रसादांक?”

“सांगणें करून तिर्थ हाडटां इल्लें.”

“केंसरा खातीर गे?”

“येयल्या दिसा सगळ्यांकूच जैपत ना.”

“केंसराचें कशें आसा?”

“तशें कसलें दुर्येस न्हूं गे तेका.”

“न्हिदोनप आसतालें न्हूं गे घरा?”

“हांवूच बळ्यां दवरतालें. सद्दां काम झेपना तेका. बरें गे.”

“रूक्मीण, रवळनाथाच्या देवळाकुशीक तो पोरोब बरी गांवठी वखदां दिता.”

“घरा हाडल्यां तींच सोंपना.”

“रूक्मीण, तुगेली शेजान्न पार्वतीले सुनेक अडेज काय तीन म्हयने गे?”

“कोणांक खबर?”

“पूण लग्नांक भर चारूय म्हयने जावंक ना मगे. चल्ली?” (पान 164, 165).

केंसर आनी रूक्मीणीक नावेले परबागेर पळेतकीच ती खबर नानूक सांगतना मानुयेल म्हणटा:

“कोंकणे मोटे घाडी तुमी. रोवोलनाथाक पायें पोडोंक येताय आनी सोकला पोरोबाच्या घोरांत वचोन तिर्थ हाडटाय.”

“कोण पोरोब?”

“चोरा, आतां फोटें कांबुत्ताय? नायेलेच्या पोरोबाक तूं वोडकोना? फोकोत कुण्णें-दिंगणेच्या वैजांकूच वोडकोता?” (पान 167).

उपरांत परबागेर साकून हाडिल्ली बाटली म्हणल्यार गर्भपाताचेंच वखद हें सिद्ध करपा खातीर तो बाटली फुटिल्ल्याचें नाटक करून दुसरी बाटली हाडटा आनी नानूक म्हणटा:

“चोय, दोये फोडून चोय. कोसलें वोखोद? रोवोलनाथाचें तिर्थ? आरे, ओसलें वोखोद अडेज-तीन म्हुयन्याच्या गुरवार चेडवांक तुयें कितल्या फावट दिलांय.” (पान 169).

तळ्यावयलीं बायलां आपापसांत कितें उलयतात, तें पळयात:

“भश्ट्यांनी न्हाता मगो तूं? मातशें कुशीक तरी बसोन न्हा.” दुसरेक नेट आयलो.

“तुमी मात जाय थंय पासडी पडोवन न्हाल्यार जाता दिसता.”

“जांव गे. न्हाव तेका. तळ्यावयल्याचे दयेन म्हयन्याच्या म्हयन्याक न्हाण तरी जाता. नाजाल्यार पोटा जाल्ल्यांक खंय न्हावंक मेयटा?”

“खरें बाये. मागीर बुरनूस कांबरून न्हिदपाचें आनी एक दीस सक्काळीं नायेले वचोन तिर्थ हाडपाचें.”

“पोरोबालें काय रवळनाथाचें गे?”

“सांगणें रवळनाथाक करपाचें आनी तिर्थ पोरोबालें हाडपाचें.”

“पयलीं फकत चवतीकूच गणपती पूजताले. तेवूय कोंकण्याच्या हातीन.”

“आतां चवथी आदींच पुजतात, कोंकण्याच्या न्हूं, किरिस्तावांच्या हातीन सुद्धां.” (पान 175).

अशेतरेन कोळंब गांवच्यो दोन-तीन पिळग्यो कामवासनेचे भकीक पडटात. हातींत आयिल्ले रोख दुडू घर आनी कुटुंबापसून जाल्ली ताटातूट आनी कुडीक जाल्ले सुमाराभायले कश्ट हीं दादल्यांची अमर्याद कामवासनेचीं कारणां जाल्यार पैशांची हांव (easy money), भौतीक सुखाची आस (सुरवेक खावंक हाडटा, साडी हाडटा म्हण रुक्मीण बाबुश्याच्या जाळ्यांत घुसपल्ली) आनी मुखेलपणान हतबलताय हीं बायलांचे कामुकतायेचीं कारणां आसात. सगळेच सांगाती- ड्रायव्हर, सुपरवायजर, मानाय जर वाकडेच नदरेन पळोवंक लागले जाल्यार कोणा कोणा पसून सांबाळप? कितलें सांबाळप? कितले मेरेन सांबाळप? अशी स्थिती जावन निमणें तीं परिस्थितीक शरण गेल्यांत. शील-चरित्र्याचे बाबतींत मातशें सदळ रावल्यार काम उणें पडटा, बेगीन वचपाक मेळटा. सुपरवायजरा कडेन ‘बरे संबंद’ दवरपा खातीर कामेच्यांचो भेस बदलता, मोदी-फॅशनी बदलतात.

“पापया, हीं वावराक येयल्यां म्हणटलो कोण? आनी सगळीं आंकवार मरे! कितें नखरे! केंसाचे आंबाडे... विणयो... कोंग्यो पटयो आनी कपड्यांच्यो कसल्यो मोदी ! पणजे-मडगांव शारांत लेगीत असल्यो मोदी येवंक ना आजून.” (पान 151).

रुक्मीण लेगीत केंसराक मुस्तायके वयल्यान, फुलांवयल्यान, मेळिल्ल्या भेटवस्तू वयल्यान सारकी शिटकायता. (पान 140, 141).

अशेतरेन बारशीच्या शिताच्या बावल्याक पडिल्ल्या शेपाड्याच्या किड्यांभशेन पुराय गांवाक कीड लागता.

होमकांड

‘होमकांड’ कादंबरेत थळाव्या सामान्य मनशांचें, लोकांचें पतन फकत उल्लेखान आयलां. शिवराम हें एक प्रतिनिधीक पात्र मानून ताचे आवतिकाये वयल्यान गांवांतल्या हेर लोकांची गत कितें जाल्या आसतली ताचो अदमास करूं येता.

‘होमकांड’ कादंबरेत आयिल्लो गांव ल्हानसोच. पांचशें-सातशें वस्तीचें हें गांव आसुंये. तातूंत पंचवीशेक घरां कुळवाड्यांचीं आनी चार भटांचीं. ह्या गांवांत कुळागरांची मालकी भटांची आसता. कुळवाडी, म्हणल्यार गांवांतलो भौस ह्या भटांच्याच कुळागरांनी मजुरी करता. भटांची शेतजमीन खंडान करून पोट भरता. गांवांतल्या भौजन समाजाचो प्रत्यक्ष उल्लेख कादंबरेत ना. पूण गांवांत कुळवाडी, धनगर, म्हार, घाडी, गावडे, अशे साबार जातींचे लोक रावतात, असो उल्लेख मेळटा. कुळवाड्यांचे श्रम आनी खासा कुळागराच्या धनयांनी-भटांनी गाळिल्लो घाम हांकां लागून भट कुटुंबां सधन आसतात ताचें वर्णन कादंबरेत अशें मेळटा:

“भोवतेक कुळवाडी लोक मीर्ग लागलो म्हणटकीच आपले कडेन आशिल्लें बीं-बियाणें पेरून मेकळे जाताले. त्यावेळार लोकांची परिस्थितीच अशी आशिल्ली. पावसाळो सुरू जालो म्हणटकच चडकरून ह्या कुळवाडी लोकांच्या घरांत धान्य आसनाशिल्लें. मागीर ते रानांतले कडू कंद खणून हाडटाले. त्या कंदाची पातळ कापां करताले आनी तीं उकडटाले. अश्या उकडिल्ल्या कापांची पोटली बांदून ती व्हांवत्या उदकांत बुडोवन दवरताले. रातची अशी पोटली बांदून दवरतकीच सकाळीं तातूंतली आडूकसाण उणी जाताली. मागीर तीं कापां परतून हाडून, उदकांत शिजोवन मीठ घालून ते खाताले. हाचे भायर हेर तरेन पोट भरपा खातीर रानांत रुजपी विंगड विंगड तरांच्यो भाजयो ते उकडून खाताले. तातूंत तायखिळो, आंकूर, घोळ, कुडूक अश्यो जायत्या तरांच्यो भाजयो आसताल्यो. एखादऱ्या कुटुंबांत कोणूय दुयेंत पडलो वा ह्यो भाजयो आनी कंद खावन

बेजारलो जाल्यार मागीर तो जोशीकाका कडेन येतालो. जोशीकाका ताका जमत ते प्रमाण तांदूळ, नाल्ल वा नाचणे दीत.” (पान 25, 26) (अनुवादीत).

हाचे वयल्यान गांवांतले गरिबीची कल्पना येवची, आनी भटांचे सधनतायेचो अदमास येवचो. पूण फुडें खणीक लागून जेन्ना पुराय कुळागरांचोच नाश जालो तेन्ना ह्या अर्थीक नदरेन सुखी आशिल्ल्या शिवरामाच्याच कुटुंबाची जी दैना जाल्या, ती पळयतकीच गांवांतल्या हेर लोकांचें कितें जालां आसतलें ताचो अदमास करूं येता. कादंबरेचो पुराय फोकस शिवरामाच्याच कुटुंबाचेर आशिल्ल्यान भोवजन समाजाची स्थिती प्रत्यक्ष कळना. शिवरामाच्या कुळागरा भशेन जंय जंय खणी सुरु जाल्ल्यो थंयच्या कुळागरांचीय हीच दशा जाल्ली, असो उल्लेख कादंबरेंत वाचूंक मेळटा:

“वतां वतां हांव तांकां (मिनेर मोहनबाबाक) आमच्या कुळागराची कशी आवतिकाय जाल्या हे दाखयलें. अर्थांत तांकां हें नवें नाशिल्लें. कारण जंय जंय हे तरेच्यो खणी आशिल्यो थंय थंय हीच परिस्थिती जाल्ली. सगळ्या कुळागरांचो सामको सत्यानाश जाल्लो, हे तांणी पळयल्लेंच...” (पान 76) (अनुवादीत) (कंसांतलो उल्लेख मुळांत ना).

कुळागरांचें जाल्लें नुकसान खणीवयलो धुल्ल हुबून जाल्लें हवा प्रदुशण खणीवयली मीनयुक्त माती आनी गाळ-रेबो-चिखल पावसांत व्हांवन येवन जाल्लें जमीन आनी माती प्रदुशण हांकां लागून जाल्लें. शेताच्या नुकसानाचो उल्लेख कादंबरेंत ना. पूण कुळागरांनी जर हें प्रदुशण जाल्लें जाल्यार शेतांय तातूंतल्यान सुटची नात हें स्पश्ट आसा. फुडें जेन्ना खणीच्या कृत्रीम दोंगराची रास कोसळून शिवरामाचें पुराय 10-12 फूट उचायेचें कुळागर तिचेपोंदा पुरवलें, तेन्ना समतळ भागांतल्या शेतांचीं कितें अवस्था जाल्या आसतली हाचो फकत अदमासच करूं येता. शिवरामाचें घर खणी वयल्या सुरींग-स्फोटांत कोसळून ताचे आवय-बापूय चिडडून आक्ताक मेले. गांवांत कितल्या घरांचें अशें जालें काय? तातूंत कितलो लोक मेलो काय? ह्या प्रश्नांच्यो जापो अनुत्तरीत आसात.

पूण जे तरेन मोहनबाबान हें प्रकरण गंभीरतायेन घेतलें आनी रोखडेंच ताचें घर नव्यान बांदून दिलें आनी पोर्तुगेज सरकारान ते घडणुकेची दखल घेतली त्या वल्यान गांवांत खूब कडेन घरां, गोठे हांचें आनी मनीस-मोनजात जिविताचें भोवच नुकसान जाल्लें आसूंक जाय. खणींतली दुशीत माती पंपान उसपून काडिल्ल्या उदकांतल्यान शिवरामाच्या कुळागरांत येवंक लागली. तशी ती हेर कुळागरांनी येवपाक लागिल्ली आनी तिचे दुश्परिणाम शिवरामाक खबर आशिल्ले:

“सगळ्या कुळागरांत हे मातयेचो एक थर पसरला. एक फावट हो थर सुकून घट्ट जालो म्हणटकच, जमनींत उदक जिरय ना, आनी ताका लागून झाडां दुबळीं जातात आनी मरतात, हेर कडेन अशें घडिल्ले हांवे पळयलां, तेन्ना तुमी ह्या उदकाची कितें तरी वेवस्था करात.” (पान 101) (अनुवादीत).

हाचे वयल्यान संदुशीत गाळ-सांचणेचो प्रस्न सगळ्याच खणीं-वाठारांतलो आशिल्ल्याचें होलमता. ह्या कुळागर-नाशाक लागून शिवरामा भशेन कुळागर वा शेत आशिल्ले हेर कितलेशेच लोक कंगाल जाल्ले आसतले, असो तर्क करूं येता.

फुडें शिवराम खण-मालका आड कोर्टांत वतकीच ताचेर तो जयहिंद चळवळींत आशिल्ल्याचें बगलांट घालून ताका घुसपावप, बंदखणींत घालप, ताचे कडल्यान जबरदस्तीन पुर्तुगेज भाशेंत बरयिल्ल्या फटीच्या कागदांचेर निशाणी करून घेवप ताका फकत गोड गोड उतरां उलोवन वा हजारेक रुपया दिवन वोगी करप, न्याय्य मागण्यो करता आसून लेगीत पिश्यांत काडप, धमक्यो दिवप, प्रशासन, सरकारी अधिकारी, पुलीस आनी जुवीज हांकां विकते घेवन न्यायालयांतली ताची केस फुडें धुकलीत रावप, बंदखणींत तो पिसो जाला अशें ताचे बायलेक सांगून तिचे हतबलतायेचो फायदो घेवन तिका आपली रखेल करप अशे शारिरीक-मानसीक-बुद्दीक-आनी भावनीक खच्चीकरणाचे सगळे प्रयोग शिवराम सोंसता. तो मना-काळजान घट आशिल्लो म्हण तें ताका जमता,

पूण असोच अन्याय खंयच्याय सामान्य मनशाचेर जाल्लो जाल्यार घडये तो आत्महत्या करतालो आशिल्लो. शिवरामाच्या मनांत लेगीत ह्या सगळ्या प्रकारांक विटून आपणे आपल्या काका भशेन संन्यास घेवपाचें वा मुखार दर्यांत आत्महत्या करपाचे विचार आयिल्ले आसतात.

सत्ता आनी पैशे हांच्या नाड्यार मिनेरांनी सामान्य लोकांक कशे किंकोत केल्लें तें कळटा. मिनेरांच्या आड कोर्टांत वचप हें कशें पिशेपणाचें आशिल्लें ताचे उल्लेख कादंबरेंत आयल्यातः

“पुराय कुळागराचें मोल म्हूण साठ हजार रुपया दिवचे असो निकाल जज्जांनी दिल्लो.. केस दाखल जाल्ल्यासावन धूतभटासयत सगळ्यांनी आमकां पिशांत काडिल्ले. खण-मालका आड आतां मेरेन कोणाक न्याय मेळ्ळा? ते राजा आसात-राज्यकर्ते तांच्या फाटल्यान आसात... कांय जाणांनी तर म्हाका आफोवन सांगलें, ही पिशेपणां बंद कर, मोहनबाब दितालो ते पांच हजार रुपया तुवें घेवंक जाय आशिल्ले. निदान आतां तरी शाणपण कर, ताच्या घरा वचून भोगसुणें माग. केस फाटीं घेतां म्हूण सांग जाल्यार तुका पांच हजार रुपया तरी मेळटले. नाजाल्यार तेलय गेलें आनी तुपय गेलें, अशी तुजी गत जातली...” (पान 121, 122) (अनुवादीत).

हाचे वयल्यान मिनेरांची समाजाचेर कितली दहशत आशिल्ली तें कळटा. देश-काल-परिस्थिती, मात लेगीत अनुकूल नासतना लेगीत शिवरामान लडिल्लें एकोडें झूज भोवच महत्वाचें आसा. पूण निमणें गोंय मुक्त जावन लोकशायेंत लेगीत ताका न्याय मेळूंक पावलो ना, हें वास्तव वाचप्यांच्या मनांक वेदना करता.

उद्ध्वस्त

‘उद्ध्वस्त’ कादंबरेतलीं पात्रां मिनाखणीचो अवजड वावर करून पुराय रितीन जाम जातात. कुडीचे कश्ट विसरून दुसरे दीस परतून कश्टांचो दोंगर उबारपा खातीर तयार जावपाचे नदरेन तीं सोऱ्याचे भकीक कशीं पडटात ताचें विदारक वर्णन आयलां. गांवांत एकूच दादू भांड्याचें तावेर्न आशिल्लें. खण येतकीच नरसून गांवांतलें पयलें ‘बार’ सुरू केलें. थंय फकत फेणीच न्हय तर विलायती सोरो लेगीत मेळूंक लागलो. पयलीं लोक शेतांतलीं कामां जातकीच रातचेच पिताले. आता दनपरां लेगीत नरसूचें बार उकतें उरूंक लागलें. सांजेवेळार तर ताच्या बारार गिरायक ताटकळपाक लागलें. एकल्या नरसूच्यान गिरायक सांबाळप कुस्तार जावंक लागलें. लोकांच्या पिवपाक सुमार उरलो ना. पंढरी खणीर कामाक वचपी आपल्या बापायक - विठूक हेंच सांगता:

“बाबा, हें कितें चल्लां तुजें? तुज्या पिवपाक कितेंय सुमार?...“इतलें केन्नाच पिनाशिल्लो तूं! पिवप वाडलां तुजें! शीममेर सोडल्या सगळी.” (पान 81).

मिनाखणीचेर वावराक आयिल्ले मुकादम आनी मजूर वासनेची भूक भागोवपाक गांवांतली लक्ष्मी, हंसा आनी कारवार साकून हाडिल्ल्यो चलयो गांवांत वेश्या-वेवसाय करूंक लागतात. चड करून पैशां खातीर आपली कूड विकपाचो प्रसंग चलयांचेर येता. मुकादमान खणीर काम करतना कमरेक चिमटो काडलो म्हूण सुरवेक तिडकेन बोवाळ घालपी हंसा निमणें पैशां खातीर, घरचे गरिबीक लागून ताचेच भकीक पडटा. गांवांतली एकुणच वासना आनी लेंगीक भूक चाळवता. बकुळा लेगीत हेच वासनेक बळी पडटा आनी निमणें सुपरवायजर इब्राहीम पळून गेल्ल्यान ताची गत पिश्या भशेन जाता. सुरवेक आपले कुडी कडेन वायट नदरेन पळोवपी मुकादमाक खेंपपी बकुळा, उपरांत इब्राहीमाचो ज्ञेत, ताणें दिल्ल्यो भेटी, ताचे कडल्यान मेळपी भरपूर दुडू हांकां लागून ताच्या फटीच्या मोगाच्या जाळ्यांत घुसपता. ‘आमच्या घराण्यांत बायलांक पसऱ्यार

बसोवपाची रीत ना' अशें म्हणपी नरसू आनी “नंदू तूं च्या घेवन भायर वचूं नाका”- अशें सांगून आपले चलयेचें शील राखपी तिची आवय, दोगांय जाणा नंदिनीक बारांच्या गल्ल्यार बसयतात. पयलीं ताच्या लग्नाचो तांकां हुस्को आसता, पूण मुखार ताचें लग्न करून दिलें जाल्यार म्हजें बार कशें चलतलें ? असो वेव्हारी हुस्को नरसू करता. कादंबरेंत मुखार दोन कडेन नंदिनी विशीं जे संदर्भ आयल्यात ताचे वयल्यान नंदिनीक लेगीत नरसून धंद्याक लायल्या, असो अदमास करूं येता.

“बकुला, नंदिनी को जानती हो?”...

“हां!”

“तिका पयर पळयली. तशी बारांत तिका पळयल्ली. पूण ते दीस लागीच्यान पळयली! कसम खुदाकी, काय बेहतरिन लडकी आहे. उफ अपनी तो जान निकल गयी!” (पान 132) (अनुवादीत).

“तुका कसली चिंता शाणूबाबू ... हांगा कितें बसला फेणी पीत ? नरसूच्या बारांकडेन या. व्हिस्की पिवया फस्कलास.” ताणें ल्हवू आवाजांत फुडें म्हणलें, “नरसूची चली कितें फॉर्त दिसता. शाणूशेट आयजकाल...” (पान 129) (अनुवादीत) (अधोरेखन मूळ न्हय).

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ ही कादंबरी कोंकणांतल्या रत्नागिरी जिल्ल्यांतल्या रेडी गांवांत घडटा. स्वातंत्र्या आदींच्या काळांत सुरू जावन (1940 च्या सुमाराक) ही कादंबरी सुमार 1960 मेरेनच्या काळाचें चित्र रंगयता. रेडी हें एक हजार बाराशें घरांचें गांव. सुमार तीन हजारांची वस्ती. लोकां मदीं बामण आनी हेर जाती अशे दोन विभाग. पूण दोनय जाती एकमेकांचेर निंबून आशिल्ल्यान गांवांत जातीय तेढ ना.

गांवचे लोक खावन जेवन सुखी. पूण सुमाराचेच दीसभर आपणाल्या वा जमीनदार बामण जातीच्या लोकांचे जमनींत / कुळागरांत / शेतांत ना जाल्यार दोंगरार कश्ट करप आनी पोट भरप. गांवांत सगळे तरेच्यो जाती. जाती प्रमाण गांवांत मान-भोवमान.

दाजी नाबर हें कादंबरेतलें मुखेल पात्र. सुशिक्षीत पूण अवेव्हारी. कसलीच तात्वीक बसका नाशिल्लो धतरमतर मनीस. आपले पुराय जिणेंत तो अताकीकपणान वागिल्ल्याचें दिश्टी पडटा. स्वातंत्र्या आदीं तो कराचीक कस्टमांत नोकरी करतालो. थंय आपल्या चड शाणेपणाच्या सबावाक लागून गोऱ्या सायबा कडेन पटना जावन नोकरेचो राजिनामो दिवन आपलें कुटूंब घेवन गांव घरा येता. जो मेरेन नोकरी आशिल्ली आनी तो घरा नाशिल्लो तेन्ना ताका कुटुंबांत मान आशिल्लो. पूण बायल आनी दोन भुरग्यांक घेवन तो बेकार घरा रावपाक लागतकीच भावांमदीं आनी तांच्या बायलां मदीं झगडीं जावंक लागतात. दाजीक वेसन आशिल्लें तें पुस्तकांचें. पूण पुस्तकां तो फकत किड्यां भशेन वाचतालो. तातूंतल्यान कांय बोध घेनाशिल्लो, देखून ताच्यो सगल्यो करण्या आनी निर्णय वेव्हाराचे नदरेन पिशेपणाचे आनी आपले आनी आपल्या कुटुंबाचे नदरेन फोंडांत पड सारके आशिल्ले दिश्टी पडटात. इस्टेटीची वांटणी जातना आपणाक कांयच नाका म्हणप, काळखी कुडींत बसून फकत वाचीत बसप, दोंगरा वयल्या प्लॉटांत आंब्याची बाग करपाचें सपन पळोवप, आयिल्ल्या गेल्ल्याक वरांचीं वरां ताका समजनाशिल्ले भाशेंत भाशणां दिवप, गांधीजींचे हत्ये उपरांत भ्रमिश्टा भशेन जगप, आपले चलयेचीं फकाणां मारपी व्दारकानाथाच्या घरामुखार ठाण मांडून बसप, खण-कंपनीक विरोध करपा खातीर घरांतच बसून बायले वांगडा झगडीं करप, खणीच्या उदघाटना वेळार मंत्री सावंता कडेन हुज्जत घालप, अण्णा कडल्यान बडोवन घेवप, दोंगरा वयल्या आंब्यांचीं कलमां शिंपूक धर्मूक नेमपू तडकाफडकी पंचायतीचो राजिनामो दिवप, नवो पंचायत वांगडी वेंचून काडपा वेळार खणीक तेंको दिवपी, आपल्या विचारां आड आशिल्ल्या आनी आपणाक बडयल्ल्या अण्णाची उमेदवारी जाहीर करप, पुराय गांव

बलात्काराच्या आरोपा वयल्यान घांटी मजुरांच्या आड गेल्लो आसतना आनी पयलीं ह्या विशयांत ताका खंयचीच भुमिका नासतना लेगीत, खण मजुरांची बाजू घेवप, एके वटेन भीष्माच्या दोंगरा वयल्या प्लॉटाची भावां मदीं वांटणी करपाचें सोडून आनी दुसरे वटेन वहिवाटीन कुळ-कायद्या प्रमाण आपलो त्या प्लॉटा वयलो हक्क सिद्ध करपाचें सोडून तो प्लॉट पावणेर काडप, बागायतदार म्हूण फटीचें नाटक करून लांस घालूंक आयिल्ल्या कंपनीच्याच मनशाकडल्यान फटवण करून घेवप, दोंगरा वयल्या त्या नापीक प्लॉटा खातीर आपले बायलेच्यो वस्ती विकपाचो निर्णय तिका सांगनासतना घेवप आनी निमणें प्लॉट पावणेर वतकीच ताचेर सपाटीकरणाचें जाल्लें काम आडायतना ट्रॅक्टरा पोंदा पडून मरप; दाजीचे जिणेंतल्यो ह्यो सगळ्योच घडणुको ताचें विचित्रपण आनी विक्षिप्तपण दाखयतात. तो आपणाक गांधी विचारांचो मानतालो, पूण ताका कसलीच बुद्दीक बसका नाशिल्ली म्हणपाचें कळटा.

गांवांतलें दुसरें महत्वाचें पात्र म्हणल्यार अण्णागुरूजी अण्णा दाजी नाबरा वांगडाच 1942 च्या सत्याग्रहांत पडिल्लो. स्वातंत्र्या उपरांत तो गांवचेच शाळेचो मास्तर जाल्लो. अण्णाय बी दाजी भशेन आनी कोंकणांतल्या हेर मनशां भशेन फटकळ आनी रांगडो, पूण परिस्थिती प्रमाण तो बदलता. खण गांवांत येवंक जाय म्हूण तो यत्न करता, गांवांत आयिल्ले खणीक विरोध करपी आपल्या इश्टाक-दाजी नाबराक लेगीत बडयता, ताका जाती वयल्यान दुशणां दिता, पंचायतीची वेंचणूक जिखपा खातीर कंपनीचो तेंको घेवन गांवांत जातीय तेढ निर्माण करता, गांवांतल्या लोकांक महामायेच्या देवळाक कंपनी भांगराचो कळस बसयतली म्हूण गाजर दाखयता, गांवांतल्या गुंड-मवाली-आळशी भुरग्यांक खणीचेर मुकादमाच्यो आनी हेर नोक्यो दिता, गांवांतले सान चलयेचेर जाल्ल्या बलात्काराचें प्रकरण मिटोवपा खातीर कंपनी कडल्यान हजार रुपयांची नुकसान भरपाय मंजूर करून घेता... अश्यो जायत्यो घडणुको अण्णांतलो बदल दाखोवन दितात.

खणीच्या मोगान आनी सत्तेचे धुंदीन गांवा भशेन अण्णा लेगीत पुराय बदलिल्ल्याचें चित्रण कादंबरेंत केलां.

गांवांतलें आनी एक महत्त्वाचें पात्र म्हणल्यार भाऊ कुलकर्णी. अत्यंत बेरकी, गिरेस्त भाटकार आशिल्लो भाऊ सुरवेक खणीक विरोध करता. पूण उपरांत आपल्या जमनीचेर कंपनी कडल्यान, बसल्या जाग्यार रॉयल्टी मेळची म्हूण यत्न करता. आपल्या गुंड चल्याक - व्दारकानाथाक पंचायतीचे वेंचणुकेक उबो करपाचो कट रचता.

गांवांतले हेर तरणाटे आनी चल्यो खणीचेर कामाक लागसर जाणट्यांक मान दितात. ते चडशे अर्दशिक्षीत आसतात आनी मुंबयत काम मेळोवपा खातीर धडपडटात. पूण खणीचेर कामाक लागतकीच थंय मेळिल्ल्या आयत्या पगाराक लागून मुजोर आनी मवाली जातात. हे तरणाटे खणीर कसलेंच काम करिनासतना फकत भायल्या-घांटी मजुरांचेर शेक गाजोवप, तांकां बुरश्यो गाळी मारप, थंय मजुरांक उदका-पुरवण करपी गांवांतल्या चलयां वांगडा उकत्यार मोगाचे खेळ करप, गांवांत गुंडगिरी करप असल्योच विघातक करण्यां करतात.

खण येतकीच गांवांतले लोक खणीर कश्टांचें काम करपाचें सोडून, भायल्यान आयिल्ल्या मजुरांक आंगणांत, पडवेंत, गोठ्यांत रातची रावपाची वेवस्था करून तांचे कडल्यान ते खातीर पैशे जोडप, पसरे-दुकानां-पिठाच्यो गिरण्यो उकत्यो करून बसून पैशे जोडप आनी बांयतलें उदक विकून लेगीत पैशे जोडप अशीं कामां करतात. खणी वयल्या कामाक लागून हे लोक खंडान शेतां रोवपाचें बंद करतात.

गांवांतल्यो बायलो खणी वयल्यान मेळपी पैशांक लागून शेता-भाटांनी वावरप बंद करतात. सावित्री भशेन बदफैली बायलो आयिल्ले संदीचो फायदो घेत खण-मालक, मॅनेजर आनी मजुरांक लेगीत आपली कूड विकतात. आतेबाई सारकी एखादरी बायल

भोवच कश्ट काडून आपलो संवसार तिगयता, संकश्टांच्या वेळार दुर्गेचें रूप घेवन दादल्यां कडेनय संघर्श करता.

हे कादंबरेंत वयलें सावित्री हें पात्र लेखकान परिपूर्ण विकसीत केलां. वेवसायान वेश्या आसून लेगीत ती वासंतीक गुंडांच्या हातांतल्यान वांटायता, तिका धीर दिता, ती गुरवार आशिल्ल्याचें कळटकीच तिका गर्भपाताचें वखद दिता. पूण तीच सावित्री आपले 12-13 वर्सांचे चलयेर जाल्ल्या बलात्काराक लागून जेन्ना तें मरता, तेन्ना दुखी जाता, पूण वेवस्थे आड बंड करपाक उठना. कंपनीन दिल्ली हजार रुपयाची नुकसान भरपाय आनी तेजींत आयिल्लो आपलो कुडी-वेवसाय सोडूंक ती तयार जायना.

खणीवयले सामान्य मजूर, पयसुल्ल्या गांवांतल्यान आयिल्ले आसतात. खणी गांवांतले लोक तांकां 'घांटी' म्हणटात. पुराय अशिक्षीत, अडाणी, भायलो संवसार मात लेगीत पळोवंक नाशिल्ले, आपलें आनी आपल्या गांवाचें नांव लेगीत खबर नाशिल्ले हे मजूर जाणटात ती फकत कश्टांची भास. दीसभर ते खणींत उदकाविणें मर-मर मरतात. दिसाक देड रुपया खातीर ते आपणालो जीव कसाक लायतात. रातचे गांवांतल्या लोकांच्या आंगणांत वा गोठ्यांनी न्हिदतात. दर्याचेर न्हातात. मनशाचे जिणेक लजेवपी जीण ते जियेतात. शकूचेर जाल्लो बलात्कार ह्या घांटी मजुरांनीच केला असो दुबाव घेवन लोक तांकां मध्यानरातीं भायर काडटात, तेन्ना ते असहाय्य जातात. दीसभर काम करतकीच सांजे सोरो, विडी, पान आनी कांयजाण वेश्यागमन हीं वेसनां करतात. खणीर मेळपी पगार, सुविधा, सुरक्षा हांचे विशीं तांकां पुराय अज्ञान आसा. तांचे वांगडा खणीर वावुरपी गांवांतलीं चलयो आनी चले तांचे सामकार मोगाचे खेळ खेळटात तें पळोवन तांचे मदीं असंतोश निर्माण जाता, पूण तो क्वचीतच आनी प्रसंगीक. मजुरांची संख्या गांवचे चार पटीन, म्हणल्यार 12 हजार सुमार आशिल्ल्याचो उल्लेख मेळटा.

अकरा कोटी गॅलन पाणी

हे कादंबरेत खण-मजूर, खण-सरदार, खण-मॅनेजर, खण-मजूर संघटनांचे फुडारी, खणी वयलो अधिकारी वर्ग, खण-मालक, राजकी फुडारी, समाजीक चळवळींतले फुडारी, खणीवयले दलाल आनी सरकारी प्रशासन-कर्मचारी अश्यो मनशांच्यो वेगळ्यो वेगळ्यो पती दाखयल्यात. खणीक लागून आयिल्ल्या भरमसाट आनी आलायत्या दुडवांक लागून ह्या सगळ्यांचेंच पतन जाल्लें दिश्टी पडटा.

खण-सरदार वा खण-मॅनेजर हे हुकमाचे ताबेदार आसतात. फकत चडांतचड उत्पादन काडून दाखोवप आनी वरिश्ठांचे मर्जे प्रमाण वावरप इतलेंच तांच्या हातांत आसता. हे खणीचेर मॅनेजर म्हूण आयिल्लो दिवेचा हो इंजिनिअर तरणाटो एकेवटेन खण-मंत्री, सरकार आनी दुसरे वटेन खणीवयल्यो समस्या हांचे कातरेंत कसो सापडटा, हाचें चित्रण कादंबरेत वाचूंक मेळटा. सगळींच पात्रां कुटूंब - सुखापसून तुटिल्लीं आनी वंचीत आसात हालींच लग्न जाल्ल्या दिवेचाक आपले बायले वांगडा एक पिकचर पळोवपाची लेगीत संद मेळना.

हे कादंबरेत पिंटो, तरणाटो पत्रकार, खणीवयलो दलाल तशेंच आपणाक खण-मजुरांचो फुडारी म्हणोवपी रामप्रसाद अशा तीन मनशांचें चित्रण आयलां. हातूंतलो पिंटो आनी रामप्रसाद हे आदले खण-मजुरच. पिंटो साम्यवादी विचारान प्रेरीत जावन कामगार चळवळींत पडिल्लो मनीस. शिक्षण अर्दयार सोडून समाजीक क्रांती घडोवपाच्या हावेसान तो कामगार फुडारी जाता. पूण आपले चळवळीक येस मेळना म्हूण निराश जावन तो स्वताच एक खण-मजूर जाता. मुखार तो युनियर लीडर जाता. ह्या गरीबदुबळ्या मजुरां खातीर आपणें कितें तरी करूंक जाय ही ताची काळजा सावन भावना आसता. देखून कामगारां कडल्यान खंडणी वसूल करून लेगीत, तातूंतलो फकत आपणाक जगूंक जाय तितलोच वांटो तो घेता. ताची निश्ठा आनी स्वाभिमान शाबूत आसता. जेन्ना खणींत

पयलो अपघात घडटा तेन्ना आपल्या जिवाची पर्वा करी नासतना तो मजुरांक वांटावपाचे यत्न करता. दुसरे फावट जेन्ना खणीर अपघात घडटा तेन्ना तो बलिदान दिता.

आपलें पुराय जिवीत तो मार्क्सवादाच्या विचारां कडेन एकनिश्ट रावन जगता. खण-मजुरांचे जिवीत सुखाचें करपाचो यत्न करता. तांच्यो खोंपी सारक्यो बांदूंक आदार दिता तांच्या भुरग्यां खातीर शाळा सुरू करता, तांचो पगार तांच्या हातांत दिनासतना बँकेत जमा करपाची सुविधा निर्माण करता. झोपडपट्ट्यांनी फुलांच्यो बागो फुलयता खण-मजुरांचें वेसन उणें करपा खातीर वावुरता. अशे तरेन धंदेवाईक कामगार फुडारी आसून लेगीत तो मनीसपण शेणयना.

हाचे उरफाटें रामप्रसादाचें व्यक्तिमत्व. तो खण-मालकांचो आनी राजकी फुडाऱ्यांचो दलाल जावन वावुरता. तांच्या सोयऱ्यांक खणीर काम दिवपाचें आस्वासन दिवन तो खण मजुरां कडल्यान पैसे खाता. खणीचेर गुंडगिरी करून मजुरांक पिडटा. गुंडगिरीच्या बळाचेर तो खणीचेर आनी जिल्लो परिशदेंत आपले वर्चस्व गाजयता.

हें कादंबरेंत एका क्रांतीकारी तरणाट्या संपादकाची खबर आयल्या. जावपी दरेका अन्याया आड पेटून उठपाची आनी संघर्श करपाची ताची वृत्ती ताचे दोळे सदांच पेटिल्ले आसतात. शैतानी खदानाचें कारस्थान उकताडाक हाडपा खातीर तो जिवाचें रान करता. पूण सरकार मिनेरांच्या आनी खण-खात्यांतल्या अधिकाऱ्यांच्या दबावाक लागून ताका राजद्रोहाचें कलम लावन अटक करता.

हें कादंबरेंत वर्णन केल्लो प्रशासकी-वर्ग, सरकारी अधिकारी आनी कर्मचारी सगळेच भ्रश्टाचारी आसात. ते मेळत त्या मार्गान खण-मालका कडल्यान पैसे खावन बेकायदेशीर कृत्यां करतात. फायली शेणवप, फटीचे अहवाल दिवप अशीं कामां ते सहजतायेन करतात. शैतानी खदानाचो पर्दाफाश करूंक सोदपी स्वामी कडल्यान ते पैसे खातात

आनी ताची फटवण करतात. स्वामी कडेन दिसाचे गोडगोड उलोवन रातचे मिनेरांच्या दलालां वांगडा फुकटचें भूस मारून स्वामीच्यो खबरो तांचे मेरेन पावयतात. लोकांनी वेंचून दिल्ले लोक-प्रतिनिधी आनी राजकी फुडारी लेगीत मिनेरांचे मिंधे जाल्यात ते तांच्या पैशांचेर जगतात. तांणी पुरस्कृत केल्ल्या गुंडांक मेकळें रान सोडून तांच्या दहशतीच्या कुस्तार वेंचून येतात. भ्रश्टाचार, सुवार्थ आनी सत्तापिपासू वृत्ती हांचे ते बळी थारल्यात. अशे तरेन 'अकरा कोटी...' कादंबरेंत खणींत मनीसपणाचें पतन कशें जालां, तें देखीं सयत दाखयलां.

कोयले की खान

'कोयले की खान' कादंबरेंत विंगड विंगड समाजीकअर्थीक पांवड्यां वयल्या लोकांचो उल्लेख आयला, ज्या वाठारांतल्यान मजूर आयल्यात, त्या वाठारांत आतां फकत न्हजो जाल्ले जाणटेलेच उरल्यात.

खणींच्या वाठारांनी तीन तरांचे मजूर रावतात: ड्रिलर - कोळशांचे दोंगर सुरींग लावन वा हातांतल्या अवजारांनी फोडपी, कोळश्याचे कुडके एकठांय करपी मजूर आनी कोळसो लोखणाच्या पेटान्यांनी भरपी मजूर.

चडशे मजूर लग्न जाल्ले आसतात आनी तांच्यो बायलो आनी भुरगीं तांचे वांगडाच खोपींनी रावतात. बायलो चड करून घरां सांबाळटात. भुरग्यांचो व्हडलोसो उल्लेख ना, पूण तांकां शाळेची सुविधा नाशिल्ल्यान, मातशीं वयार येतकीच तीं बापाय वांगडा खणीर वचपाक लागतात.

ह्या वाठारांत कंपन्यांचे अधिकारी (ठेकेदार, मुन्शी, सरदार) कंपनीन पोशिल्ले गुंड आनी जांच्यो जमनी खणींक लागून गेल्यात ते शेतकामतीय रावतात.

चडसो मजूर वर्ग सोऱ्याचे भकीक पडला आनी चडश्या जाणांक जुगाराचेंय वेसन आसा. सकस आहार नाशिल्ल्यान आनी खणींवयल्या अतीश्रमांक लागून चडशे मजूर अकाली जाणटे जाल्यात. खणी वयल्यान घरां परतना तर तांचे भितर मात लेगीत शक्त आसना. चडश्या मजुरांक दैवते पिरायेचेर कोळश्यां खणींत वावर केल्ल्यान दमो जाता. जायत्या मजुरांक टी.बी.चें दुयेंस जाल्लें आसता. तांच्या धरकलांनी रगताचो कोर दिश्टी पडटा. पूण नोकरी वचपाच्या भंयान ते कोणाकूच कळूंक दिनात

चडशे मजूर अर्थीक नदरेन कंगाल आनी रिणांनी बुडिल्ले आसात. पसरकार, गांवांतल्या सोऱ्याचे गादयेचो मालक, बारीक-सारीक गरजां खातीर रीण दिवपी सावकार हांच्या रिणांच्या जाळ्यांत ते घुस्पिल्ले आसतात.

‘कोयले की खान’ मदल्यो बायलो, मागीर त्यो खंयच्याय अर्थीक वा समाजीक स्तरांतल्यो आसूं, त्यो परंपरीक, घोवाचेर निंबून आशिल्ल्यो स्वताचे निर्णय घेवंक असमर्थ आनी परिस्थितीक शरण वचपी दाखयल्यात. देखीक खणीचेर घोवाक मरण येतकीच, उपासमारीन जिवाक विटिल्ली बायल, आपल्या भुरग्यांसयत आत्महत्या करता. कोट्याधीश आशिल्ल्या ठेकेदार तिवारीची बायल, आपले धुवेच्या लग्नांत आपले आनी धुवेचे इत्सेआड आपल्या गरीब सोऱ्यांक घोवाच्या निर्णयाक लागून आफोवंक शकना. आपणें तांकां आफय नासतना रावपाचें फटीचें कारण सांगलें हें तिच्या मनाक सतत खायत रावता.

पूण जमुना कुमारी (विकासाची व्हडली भयण) आनी गांवांतल्या एका सामान्य मजुराची ‘असामान्य’ बायल मात काळाच्या फुडलीं पावलां मारतना दाखयल्या. जमुना कुमारी आपल्या भावाक-विकासाक जखमी अवस्थेंतल्यान घरा हाडटा आनी ताची सुमार ६ म्हयने कुयदाद घेवन ताका दुयेंतांतल्यान बरो करून नवी जीण दिता. मजुराची बायल प्रसंगोचीत धाडस आनी हुशारी दाखयता तिचो घोव जुगारी आसता. देखून तो सगळो

पगार जुगारांत वगडायता. तो सावकारा कडल्यान रिणां घेवपाक लागता. ल्हवूल्हवू करून तो रिणांच्या जाळ्यांत सापडटा. सावकार हें रिणाचें नीब वापरून त्या मजुराचे बायलेक भोगता. सदां रातचो तो तांगेर येवन तिचेर बलात्कार करता, तोय बी बोकड्यांच्या गोठ्यांत. मजुराची बायल कांय दीस हे अत्याचार सोंसून घेता. पूण जेन्ना असह्य जाता तेन्ना एके रातीं 'चोर, चोर' अशी बोंब मारून आपले कुशीक पडिल्ल्या सावकाराक भायर धांव मारपाक प्रवृत्त करता. तो भायर पावता तेन्ना तो सगळ्या लोकांक दिश्टी पडटा आनी ताचें खरें रुप लोकांक कळटा, थंय आयिल्लो विकास त्या सावकारान खरें कारण सांगून चूक मागतकीच आनी त्या मजुराचें सगळें रीण माफ केल्या उपरांत ताची सुटका करता. ह्यो दोन बायलो परिस्थितीक शरण वचनासतना तिचेर मात करपा खातीर वावुरतात.

कादंबरेंत भुरग्यांचो फकत उल्लेख आयला. कादंबरेंतलीं चडशीं पात्रां असाक्षर आनी अडाणी आसात.

फायर एरिया

'फायर एरिया' तले मजूर तिनसनां खणीं वयल्यान परते येतात, तेन्ना तांचे फकत दोळे आनी दांत दिसतात. ते पराभूत जाल्ल्या शिपायां भशेन घरा परतात. विडी, तंबाखू, सोरो हांचें वेसन आनी दीसभर नांकांतल्यान फुफुसांनी गेल्लो कोळसो हांकां लागून तांकां निमणें टी.बी. वा दम्याची भेट मेळटा.

दिसाक साडेचार रुपयांचो पगार मेळोवपा खातीर अमानवी कश्ट करपी मजुरांच्या वांट्याक शीत आनी बटाटाची भाजी वा फकत कांदो दवरिल्लो आसता. जिवीतभर मलकट्टा (मजूर) म्हूण काम करपी हजार मजुरां मदले हाताच्या बोटार मेजपा इतलेंच जाण फुडें लोडर, ट्रॅमड्रायव्हर, मिस्त्री ह्या पदांचेर पावतात. तेच तरेन चार-पांच वर्सां

खणीचेर काम करुन पैशे जोडून आपल्या गांवघरा वचून शेतार रावपाचें तांचें सपनय बी खरें जावंक पावना.

आपणाचेर आनी आपले बायलेचेर जाल्ले अत्याचार पळोवन लेगीत मजूर पेटून उठना. थंड पडिल्ल्या कोळश्या प्रमाण ताचें एकतर थंयच जितें मडें जाता वा तो पळून वता. आपलें पुराय जिवीत तो दहशतीच्या सांवटा खाला जियेता.

‘क्राय...’

खण-वेवसाय पयस जोहान्सबर्गांत सुरू जाल्ल्या कारणान गांवांतल्यान खणीचेर मजूर म्हूण लाखांनी लोक स्थलांतरीत जातात देखून गांवांनी फकत जाणटे आनी भुरगींच उरतात.

“हीं देंगणां जाणटेल्यांचीं, आवयांचीं आनी ल्हान भुरग्यांचीं जाल्यांत. दादले पयस आसात, तरणाटे चले-चलयो लेगीत पयस आसात, हाचें कारण हे भुंये पसून आतां तांचें पोट भरप शक्य ना.” (पान 2) (अनुवादीत).

हया स्थलांतरणाचें मुळावें कारण म्हणल्यार दुकळ आनी उदकाचो पुराय उणाव जोहान्सबर्गांत गेल्लीं मनशां परतून गांवांत येनात, असोच सगल्यांचो अणभव आसता. कुमालोची बायल आपल्या चल्याविशीं हेंच म्हणटा:

“तो जोहान्सबर्गाक गेला !” निराशेन तिणें म्हणले, “आनी एक फावट थंय गेल्लीं मनशां परतून येनात.” (पान 5) (अनुवादीत).

गांवांकडल्यान शाराकडेन वचपी दरेक ट्रेन काळ्या प्रवाश्यांनी भरून ओतता. इतले व्हड संख्येन गांवांतले लोक शारांत विस्थापीत जातात. हे लोक गरिबीक लागून पिडेस्त आसतात. तांच्या आंगार धड कपडे लेगीत आसनात. वयर जॅकेट घालून थंडे पसून

आपले नग्न कुडीची ते राखण करतात. चडशे 'नेटिव्ह' (काळे) आफ्रिकन लोक 'वेस्टर्न नेटिव्ह टावनशिपां'तल्या क्लॅरमाँट नांवाच्या वाठारांत रावतात. त्या थळाक चडशे गोरे लोक 'वेस्टर्न नेटिव्ह टावनशिपा'ची 'कोयराची पेटी' मानतात. हाचें कारण थंयचें दळडीर, हळशीक, बेकायदेशीर धंदे (सोरो काडून विकप) आनी शिंदळकी हीच परिस्थिती चड-उण्या प्रमाणांत काळ्या लोकांच्या हेर वसणुकांनी, शॅटी टावन, अलेक्झांड्रा हांगाय बी दिश्टी पडटा. थंय खण-मजुरांक 'गोन्या मनशांचीं सुणीं' अशें म्हूण पाचारतात. जोहान्सबर्गांत प्रचंड प्रमाणांत वर्णव्देस आसा. थंयच्यो गोन्या-काळ्यांच्यो प्रवास करपाच्यो बशी, ट्रॅमी आनी रेल्वे वेगवेगळ्यो आसात. तांचे खातीर पेट्रोलपंप लेगीत वेगळे आसतात, हॉस्पिटलां वेगळीं आसतात. तांकां जमनीचेर न्हिदयतात, तेन्ना तांचे मदीं पावल घालपा इतली सुवात लेगीत आसना. जॉन हे विशीं सांगतना म्हणटा:

“खरें पळयल्यार हें भांगर तांणीच खणून काडलां. दिसाक फकत तीन शिलींग दिसावड्याचेर. ट्रान्सके बासुटोलॅंड, बाचवानालॅंड, स्वाझीलॅंड, झुलूलॅंड डोटशानी इतल्या पयसुल्ल्या वाठारांतल्यान आपलीं बायल भुरगीं सोडून, घरदार सोडून लोक येतात. हांगां नवें भांगर सांपडून लेगीत आमचो दिसावडो वाडना, गोन्या लोकांचे शॅयर वाडटात, खणींत नवें भांगर मेळटकीच चड काळे मजूर हाडटात आनी हांगाच 'कंपांवडांनी' भरतात. खोल खणींनी खणपा खातीर लोकांक चड दिसावडो दिवपाची वेळ आयल्या अशें गोन्या लोकांक केन्नाच दिसना. वयल्यान आपल्याक व्हडलें घर बांदपाची, व्हडली गाडी घेवपाची संद आयल्या, अशेंच तांकां दिसता...” (पान 32) (अनुवादीत).

जोहान्सबर्गांत काळ्या मनशाक जमीन विकती घेवपाची कुवत तर नासताच, पूण अधिकारय आसना. देखून जोहान्सबर्गा भायर आशिल्ल्या अलेक्झांड्रा वाठारांत काळो मनीस जमीन घेता. थंयच्यान जोहान्सबर्गांत बशीन येवपाक ताका दर दिसाक एक शिलींग मेजचो पडटा. बशीचे तिकेटीचे दर उणे करचे म्हूण काळे लोक आंदोलनां

करतात, बर्शीचेर बहिश्कार घालतात. दिसाक 24 मैल येतोवतो प्रवास चलत करतात. ह्या वाठारांत चोरी, लूट, बलात्कार ह्यो घडणुको सर्रास घडटात. काळ्या मनशाचे खंयचेच वसाहतींत शिक्षणाची वेवस्था आसना. कांय उदार मतवादी गोरे लोक गरीब काळ्यां खातीर शिक्षणाची वेवस्था करतात. पूण जुजबी, मुळावें शिक्षण सोडल्यार काळे लोक मुखार शिकूंक पावनात. एखादरो काळो विद्यार्थी मुखार शिकलोच जाल्यार ताका उच्चशिक्षण वा वेवसायीक शिक्षणाचीं दारां उक्तीं आसनात.

सुरवेक म्हणिल्ले भशेन एक फावट जोहान्सबर्गाक खणीर कामाक गेल्लो तरणाटो परतून गांवांत पावच ना. चुकून कोणूय परतलो जाल्यार तो फकत सोरो पीत बसून रावता. अशे तरेन उद्देगीकरणाची, खणीवयल्या कामाची रूच लागिल्लो मनीस मागीर बेगोबेग पैशे मेळोवपाच्या हांवेसान पिसो जाता. खण-मजूर म्हूण कंपावंडांतली बंदखणी भशेन आशिल्ली जीण सोडून तो वांकड्या मार्गान पैशे जोडूंक लागता. वर्सांनी वर्सा बायले पसून पयस राविल्लो तो मजूर आपली काम वासना शारांतले मेळत ते बायलेचेर जबरदस्ती करून भागयता. ताका लागून पुराय शारांत भंयाचें, दुबावाचें आनी दहशतीचें वातावरण निर्माण जाता.

जन-र्हासाचें एक वेगळें चित्र जोहान्सबर्गा सारक्या शारा पसून पयस आशिल्ल्या गांवांनी पळोवंक मेळटा. हे सगळे गांव दुकळग्रस्त. लोकांक पिवपाक लेगीत उदकाचो उणाव. मागीर शेतांचें कितें ? लोकां कडलें धान्य सोंपलां. शेतां बंजर आनी सुकीं सडसडीत जाल्यांत. गोरवां मेल्यांत वा तांचे कडल्यान दूद / शेण मेळपाची आस्त उरूंक ना. नव्यान जल्मल्ली भुरगीं दूद नाशिल्ल्यान कुपोशणान मरपाक लागल्यांत

ही परिस्थिती जरी खणींक लागून जावंक नासली, तरी खणींनी हे परिस्थितीची खरसाण वाडयल्या, हातूंत दुबाव ना. गांवांतले तरणाटे खणींचेर काम करून पैशे मेळोवपाचे आशेन गांव सोडून वतात. थंय साप्प उणो पगार आशिल्ल्यान ते आपणाक जाय तितले

पैशे लेगीत जोडूंक शकनात. घरच्या जाणट्यांक, बायलांक तांचे कडल्यान कसलोच आदार मेळना. तीं बाबडीं शेतांत मरसर राबतात. पूण मरूंक तेंकिल्ल्या शेतांतल्यान तांची वर्सभराची भूक भागना आनी तांच्या वांट्याक उपासमारी येता.

4.4.3 जमीन न्हास

अच्छेव

अनिर्बंद खण वेवसायाक लागून मीन-वाठारांतली जमीन बंजर, नापीक जाता. तिचो कस मरता. 10-12 वर्सां उपरांत गांवांत आशिल्ले शंकर आनी गांवांतलो शेतकामती शाणू हांचे मदलो संवाद पळयात:

“म्हाका आनी वचपाक जाय आशिल्लें. पूण मळणेक लागोन पावलोंना.”

“मळ्ळें?”

“कपलाचें मळ्ळें ! तणसुद्धां किल्लना शेतांत.”

“कशें?”

“हें पळयना? पावसांत होस उदकाचो लोट येता तळ्यांत. तो मिनाचो रस्तो शेनोरेर वयता. पावसांत रस्त्यावयलें उदक व्हांवोन तळ्यांत येता. धुल्लाचें आनी मिनाच्या फातरांचें उदक. हांगा तूं बसला थंय कंबरा वयर उदक जाता. तळ्याचें उदकूय वळखूंक येयना. वणटीक सारोवपाचो रेंबो कशें तांबडेगूंज जाता. तळ्यांतसून मागीर तशेंच व्हांवता शेतांत, मातये सकट. हे मातयेन शेतां जाता निसू, मागीर शेण लागना. सारेंय लागना. सुल्ला गांवच्या भोंवतणी अशे मातयेन शेतांक पडली पाड. आतां एकदीस कोळंबाच्या शेतांक पाड पडपाची आसा.” (पान 184, 185).

लोह, मँगनीज अशे रासायनीक घटक आशिल्ली माती शेतजमनींत घुसून पिकावळीक वांज जाल्ली ही जमीन आतां कसपासारकी उरूंक ना, म्हणपाचें होल्मता.

होमकांड

जमीन-भूंय म्हणल्यार ग्रामीण जनतेक देवासमान आसता. तो तिची कुयदाद आपलो घाम गाळून करता. उद्देगीक प्रदुशणाक लागून जेन्ना हे जमनीचें आनी पिकांचें नुकसान जाता तेन्ना शेतकामत्याचें मन दुखावता. हीच गजाल 'होमकांड' कादंबरेंत शिवरामाच्या कुळागराच्या वर्णनांतल्यान दाखयल्या. शिवरामाच्या जाणटेल्यांनी व्हड कश्टांनी उबें केल्लें कुळागर भोवच पिकाळ आनीं समृद्ध आसता. शिवरामाचे मुजी वेळार ताच्या काकान दारांतले तुळशेचेर कुळागरांतल्या नाल्लांची एक पेंड बांदिल्ली आसता. ही शेल पळोवन मुंजीक आयिल्लो दरेकलो सोयरो ताका म्हणटा:

“जोशीकाका! तुजे माड जर अशे तरेन फळ दिवंक लागले जाल्यार थोड्याच दिसांनी भांगराचे नळे घालतालो तूं घराक!” (पान 17) (अनुवादीत).

हाचे वयल्यान ती जमीन कितली पिकाळ आशिल्ली तें कळटा. बरें पीक येवपाचे नदरेन जमनीची मशागत कशी करची हाचें पुराय गिन्यान शेतकामत्यां लागीं आसता.

फुडें खण सुरू जातकीच पयल्याच पावसांत जमीन प्रदुशणाक सुरुवात जाता खणींतल्यान उपशिल्ली माती आनी गाळ पावसाच्या उदकाच्या लोटा वांगडा व्हांवन शिवरामाच्या कुळागरांत भरता. ही माती खनीजयुक्त, रासायनीक माती आशिल्ल्यान ती कुळागरांतले मातयेचेर घट दसून ल्हवूल्हवू आपले परिणाम दाखोवंक सुरवात करता.

“हे मातयेंत लोहाचें प्रमाण चड आशिल्लें. देखून उदका वांगडा व्हांवत येवन ती जे जमनीचेर पातळटाली ते जमनीचेर एके तरेचो मातयेचो सामको चिकट असो थर सांचून रावतालो आनी हो थर इतलो घट आसतालो, तातूंत पावसाचें उदक जमनींत झिरप लेगीत

नाशिल्लें. ल्हवू ल्हवू अशे जमनींत आशिल्लीं झाडां दुबळीं जायत तीनचार म्हयन्यांत मरतालीं.” (पान 66-67) (अनुवादीत).

पयल्या पावसांत हो परिणाम दिश्टी पडना. पूण हे मातयेक लागून पावस पडले बराबर जें तण जमनीत तरतरून येता आनी ज्यो पावसाळी वनस्पती रुजतात, त्यो रोखड्योच मरतात. तांची नडणी लेगीत करची पडना. पयल्या दोन पावसांत शिवरामाच्या कुळागराचो भाग तांबडे मातयेन भरून वता. पावस सोंपतासर पुराय कुळागर प्रदुशीत मातयेन भरून वतलें अशी स्थिती जाता. फुडें फकत पावसाच्या उदकांक लागुनच न्हय तर भर गिमांत, खोल खणींत तुंबिल्लें उदक उसपून तें दोंगरा सकयल सोडून दिल्ल्यान त्या उदकांतल्यान लेगीत खणीचो गाळ कुळागरांत येवपाक लागता. ताच्याय फुडें वचून दोंगरा वयले मिनाफोंड उदकान फुगून आनी फुटून शिवरामाचें घर आनी कुळागर दोनय चिखल आनी रेंब्यान भरून वता. घर काँ क्रिटाचे आशिल्ल्या धुतकच नितळ जाता. पूण कुळागर मात पुराय रितीन मातयेच्या राशी पोंदा पुरवता.

अशे तरेन जमीन प्रदुशणाक लागून कुळागरां शेतां नश्ट जातात, त्या भायर शिवरामाक आपल्या रेंब्यान भरिल्ल्या घरांतल्यान विस्थापीत जावचें पडटा.

उद्ध्वस्त

‘उद्ध्वस्तां’तलें पर्यावरण’ ह्या भागांत वर्णन केल्ले प्रमाण पुराय जमीन मीनमातयेन भरून प्रदुशीत जाल्ल्याच्यो देखी हे कादंबरेंत चितारल्यात.

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेंतली खण उंच दोंगरार आशिल्ल्यान, गांवांतले जमनीचेर जाल्ल्या प्रभावाचें चित्रण वाचूंक मेळना. लोकांच्यो दोंगराचे देंवणे वयल्यो जमनी मात खणींक लागून नश्ट जाल्ल्याचो उल्लेख आयला. पूण लोकांक ताचें दुख जावचे परस खोशीच चड जाता.

हाचें कारण दर वर्साक ह्या जमनीचेर बसल्या जाग्यार कंपनी कडल्यान तांकां हजारांनी रुपयांची रॉयल्टी मेळपाची आसता.

‘अकरा कोटी...’

‘अकरा कोटी...’ हे कादंबरेंत कोळश्या खणींचें वर्णन आयलां. कोळश्या खणी जमनी पोंदा हजार, दोन हजार फूट सकयल आशिल्ल्यान वयले जमनीचें प्रदुशण दिश्टी पडना, पूण सगळी भूंय रचणूक पुरायपणान बदलून वता कादंबरेंत हे विशीं मार्मीक उल्लेख आयला:

“वनवासी देवाक कोळसो तयार करूंक स लाख वर्सां लागलीं. पूण तो वयर काडून लासून उडोवपाक ह्या शिकिल्ल्या सवरिल्ल्या मनशाक मात दोन-पाच वर्सांच पावूंक लागलीं. पुराय देंगणांत मेळत थंय खणी सुरू जाल्यो.” (पान 7) (अनुवादीत).

भुंये पोंदा इतलें खोल खणिल्ल्यान कोळश्या खणींत परतून परतून अपघात जातात खंय वणटी कोसळटात, खंय उजो लागता, जाल्यार खंय उदक भरता, ताका लागून कामगारांचो बळी वता. हाचें मुखेल कारण म्हणल्यार भुंये पोंदा केल्ले सुरींग स्फोट भुंयेची भुगोलीक रचणूक इबाडिल्ल्यान हें सगळें घडटा, हें सत्य उच्च-शिक्षीत इंजिनिअर दिवेच्या हाच्या तोंडांतल्यान अशें भायर सरलां:

“हे असले अपघात कितले दीस जायत रावतले? आनी निसर्गाचो कोप म्हूण आमी कितले दीस ओगी बसतले? निसर्गा आड वचून भूंय फोडून हजारांनी फूट सकयल्लो दगडी कोळसो आमी खणून वयर काडटात... निसर्गा कडेन झुजच मांडलां हें आमी...” (पान 53) (अनुवादीत).

अशे तरेन ‘अकरा कोटी...’ हें कादंबरेंत मनशाचे भुंये पोंदा सुमारा भायर खणपाचे अनिसर्गिक करणेचेर बोट दवरलां.

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरेत जमनी पोंदा चलिल्ल्या कोळश्या खणींचें वर्णन आशिल्ल्यान वयले जमनीच्या प्रदुशणाचे उल्लेख नात. पूण कांय शेतकामत्यांच्यो जमनी खणींक लागून गेल्यात आनी तांकां कसलेच तरेची नुकसान भरपाय दिवंक ना वा तांच्या भुरग्यांक खणीर कामांक घेवंक ना, असो उल्लेख आयला. (पान 134).

क्राय द बिलोव्हड कंट्री

‘क्राय...’ कादंबरेत पयल्याच पानार द. आफ्रिकेंतल्या दुकळग्रस्त गांवांतल्या जमनीचें वर्णन आयलां :

“पूण पिकाळ तेमकां एकामेका पसून तुट्टात आनी सकयल देंगणांनी वतना पुरायपणान बदलतात. आतां तीं भकास आनी तांबडीं जाल्लीं आसतात. तीं पावस आनी दंव सांठोवन दवरिनात. झरी सुकल्यात. हांगा जायतीं गोरवां चरवाक आयल्यांत, जायते कडेन उजो पेटला. हांगां मात पांयांत जोतीं घालुनच उबे रावात, हाचें कारण जमीन सामकी घट आनी खडबडीत जाल्या. पांयांक फातर तोंपतात. जमनीची मशागत करिनात, तिची जतनाय घेनात. देखून ती मनशांचो सांबाळ करिना, तांची राखण करिना.” (पान 1) (अनुवादीत).

4.4.4 जंगल नाश

होमकांड

खनीज चडकरून दोंगरार मेळटा. खासा करून लोह आन मँगनीज दोंगराच्या फातरांनीच घुसपिल्लें आसता. हे भूंयगर्भी सांठे खणून काडचे पडटात ते खातीर दोंगरा वयलीं सगळीं झाडां आनी वनस्पत कातरून उडोवची पडटा. मागीर उत्खनन करीत सकयल वतात. वयल्या कांय फुटांचेर जो थर आसता तो मातयेचो. तातूंत खनीज आसना. देखून हो

मातयेचो थर खणून काडचो पडटा. मातयेच्या ह्या 'कवचा'क (धांपणें) मिनाखणीचे भाशेंत 'कवर' वा 'ओव्हर-बर्डन' अशें म्हणटात. ह्या 'कवरा' खाला जी माती आसता, तातूंत खनीज मेळपाक लागता. पूण तें फातराच्या (चड करून 'जांब्या' वा चिऱ्या-फातराच्या) कपच्यांक दशिल्लें आसता. तें निखळावन वेगळें करचें पडटा. आदल्या तेंपार हें काम मनीसबळ वापरून करताले. अशे तरेन ह्या फातराच्या कपच्यांक दशिल्लें खनीज वेगळें करतकीच ताची वेगळी रास करतात आनी निकृश्ट-खनीज काडून घेतिल्ल्या फातराची आनी मातयेची वेगळी रास करतात. ते राशीक 'रिजेक्टस्' म्हणटात. दोंगर कापून, खणून आनी ह्यो राशी तांचेर दाळून दोंगराची जी गत जाता, तिचें वास्तव चित्रण 'होमकांड' कादंबरेंत केलां. मिनाखणी सुरू जावचे आदींचें हें चित्र:

“आंगणांतल्यान खंयचेय वटेन पळयलें तरी, पांचवेचार दोंगर दिसताले. काजी, सायले, भिरंडी, उसकी अशा जायत्या तरांच्या रुखवालींनी भरिल्ले. खासा करून श्रावण-भाद्रपद म्हयन्यांत हें सौंदर्य मनभुलोवणें दिसतालें. खंयतरी शेरवडीची वाल रुखाक वेंग मारून बरी तरतरिल्ली दिश्टी पडटाली. ते वालीचें खाशेलपण म्हणल्यार तिचीं तन्नी पानां सामकीं धवीफुल्ल आसतात. तांचो आकार लेगीत भोवच सुंदर. अशी एखादरी तरतरिल्ली शेरवडीची वाल पयसुल्ल्यान भोवच आकर्शक दिसता. गाड पांचवे गोयडेर धवेफुल्ल थिपके दिल्यात अशे दिस...” (पान 58) (अनुवादीत).

फुडें जेन्ना मिनाखणीचेर वचूंक दोंगरार रस्तो करतात तेन्नाचें दोंगरांचें चित्र:

“हो रस्तो तयार जातकच आमच्या आंगणांतल्यान तें दृश्य सामकें विचित्र दिस - पुरायेन पांचव्या दोंगर - माथ्यार तांबड्या रंगाचो पट्टो तकलेक टक्कल पडिल्ले भशेन दिस.” (पान 60) (अनुवादीत).

फुडें मिनाखण वेगान सुरू जातकीच हें चित्र बदलता:

“...जंय तांचे आवयबापूय काम करताले थंय सावळेक बसूंक एक झाड लेगीत उरूंक नाशिल्लें. भोंवतणच्या सगळ्याच दोंगरांचेर काम सुरु जाल्ल्यान सगळे दोंगर सामके बोडके जाल्ले. ते खातीर तांबडे मातयेच्या वाळवंटांत आमचें कुळागर एखादऱ्या गालिच्या भशेन पांचवेंचार दिस...” (पान 73) (अनुवादीत).

आनीक कांय तेंपान त्या वाठारांत दोंगर म्हणपासारकें थंय कांयच उरना:

“आमच्या घराच्या चारय वटांनी आशिल्ल्या दोंगुल्ल्यांची उंची उणी उणी जायत आतां त्यो सामक्यो सपाट जाल्ल्यो. फकत खणींत देंवप सोंपें पडचें म्हूण त्यो सोंपणा-सोंपणांनी एकतळ केल्ल्यो. एके वटेन टाकावू माती काडून उडयल्ली आनी दुसरे वटेन लोहखनीजान भरिल्लें आशिल्लें दोंगुल्लेचें तेंमूक आशिल्लें. काडून भायरयिल्ले मातयेचो एक कृत्रीम दोंगर आमच्या आंगणांतल्यान दिश्टी पडटालो. घडये आमच्या आंगणांत उबो रावतकीच चारय वटांनी अशे तरेच्यो मातयेच्यो राशी दाळून एक तटबंदीच तयार केल्या असो भास जातालो.” (पान 77, 78) (अनुवादीत).

फुडें दोंगरांचेर डायनामायट वापरून सुरींग स्फोट घडोवन हाडटात ताचें वर्णन आयलां. खणींतले घट फातराचे थर फोडपा खातीर ह्या सुरींग स्फोटांचो उपेग करताले. दोंगरा वयलीं व्हडलीं व्हडलीं तळपां सुरींग लावन फोडून तांचे कुडके-कुडके करताले. खणीचें काम सोंपें जावचें, आनी धडो कोसळून पडपाचो भंय उरचो न्हय म्हूण ह्यो सगळ्यो खणी सोंपणा-सोंपणांच्यो करताले. हीं सोंपणा चाळीस तें पन्नास फूट रूंद आसतालीं आनी तांकां लागून पुराय दोंगरच कुणग्या-कुणग्यांचो तयार केला कशें दिसतालें.

“सामकें वयर उबें रावन पळयलें जाल्यार अशे तरेची खण पाताळांत वचपी अजस्त्र भुंयारा भशेन दिसताली...आमचे तळये फाटल्यान आशिल्ली खण आतां तशीच दिसताली. दोंगुल्लेच्या मध्यार सुमार देडशें फूट खोल फोंड पडिल्लो पूण तो इतलो व्हड आशिल्लो,

ताका फोंड म्हणप शक्य नाशिल्लें. हाचें कारण तीनय वटांनी भितर देंवपाक सोंपें जावचें म्हूण ताका सोंपणां केल्लीं. अशुद्ध लोखणाच्या फातरांनी भरिल्ले शेंकड्यांनी ट्रक त्या फोंडांतल्यान सद्दां यो-वच करताले. फकत एके वटेंतल्यान मात दोंगुल्लेची उंची तशीच उरिल्ली...” (पान 90) (अनुवादीत).

अशेतरेन खण-वेवसायाक लागून दोंगरांची सैमीक, भूगोलीक रचणूक कशी बदलताली तें दिश्टी पडटा. वयल्या वर्णनांतूच फुडें बरोवप्यान खोल मिनाफोंडांनी सुरींगस्फोट करप कामगारांचे सुरक्षेचे नदरेन कितलें जोखमेचें आसता, ताचो उल्लेख केला.

उद्ध्वस्त

मिनाखणींनी दोंगरांचे दोंगर खणून उडयले. ताका लागून दोंगरांचें पांचवेचार, रसरशीत रूप वचून तांकां तांबडेंभडक आनी बोडकें रूप आयलें. ताचें वर्णन रामनाथ जेन्ना खण-धनयाक मेळूंक वता तेन्ना आयलां :

“दोंगराच्या मुळसा कडेन जमनीन आपलो प्रचंड, तांबडोभडक जबडो उक्तो केल्लो. तळा कडेन घुसपल्ले बुलडोझर आनी ट्रक ल्हान भुरग्यांच्या रंगीबेरंगी खेळण्यां भशेन दिसताले. जाग्याजाग्यार फातरांच्यो राशी पडिल्ल्यो. आपलो फाटलो भाग वयर करून तांबडे पांचवे डंपर जडगुळे फातर आपल्या आंगार ओडून व्हरताले लागींच्या प्लॉटाचेर लांबरूंद न्हंयेच्या कांठार फातरांच्यो राशी घालताले...” (पान 116) (अनुवादीत).

भीष्माचा डोंगर

भीष्माच्या दोंगरार खण येवच्या पयलीं जंगलच आशिल्लें. रानांतल्यान हेर गांवांनी वचपाची वाट आशिल्ली. पूण एकटो-दुकटो मनीस वागटाच्या भंयान थंय वचूंक भियेतालो भोवच उंच आशिल्ल्या ह्या दोंगराचे वर्णन अशें आयला:

“आनी-आनी पयस थंय, एखादऱ्या माजिल्ल्या हतयान आपले सॉडेन वयर उबारून धरचो असो व्हडा दिमाखांत उबो आशिल्लो तो दोंगर” (पान 24) (अनुवादीत). खण येतकीच हो पुराय दोंगर नश्ट जाता. सगळे कडेन उसपिल्ली माती, खनिजाच्यो आनी निकृश्ट मातयेच्यो राशी, धुल्ल आनी रखरख दिश्टी पडटा. उदकाचो खंयचोच स्रोत थंय नाशिल्ल्यान रखरखांत भर पडटा. दोंगराचेर ट्रक, ट्रॅक्टर आनी हेर यंत्रांची आनी हजारांनी मजुरांची गर्दी जाता. उबो दोंगर कापून रस्तो जाल्ल्यान आनी थंय इमारती आनी कामदारांच्यो खोंपी उब्यो जाल्ल्यान ‘भीष्माचो दोंगर’ निमाणे कडेन भस्माचो दोंगर जाता: “भीष्म उकतो पडिल्लो. रान पुराय पणान उजाड जाल्लें”. (पान 223) (अनुवादीत).

अकरा कोटी गॅलन पाणी

भद्रपूर कोलियरी महाराष्ट्रांतल्या चंद्रपूर जिल्ल्यांत आशिल्ली खणी येवच्या पयलीं हो वाठार पांचव्याचार रानांचो वाठार आशिल्लो. हांगा कितल्योश्योच वनवासी जमाती रावताल्यो. भद्रावती न्हंयेचेर हो वाठार पोशिल्लो. पूण कोळश्याचो सोद लागून हांगा खणी आयल्यो तेन्ना ह्या वाठाराक सामकें भयाण रुप आयलें:

“खरें पळयल्यार तांच्या वनवासी देवाक, भद्रावती न्हंयेच्या देंगणांत पांचवेंचार जंगल, वाली, फुलां आनी शेवणीं, देखणीं जनावरां निर्माण करूंक कितलीं वर्सां लागिल्लीं; पूण ह्या शिकिल्ल्या सवरिल्ल्या मनशांनी पांच-सात वर्सांत वनवासी देवाचे सगळे करणेचेर नश्टसंकट हाडलें... कचाकच जंगलां कापलीं आनी रूखांचीं खोडां रेल्वे रुळा पोंदा स्लीपर जावन पडलीं... मातये पोंदचो कोळसो घाम गाळून वयर काडलो... रेल्वे इंजिनांनी लासून गोबर केलो... आनी पळयतां पळयतां भद्रावतीचें देंगण सड्याभशेन जालें. नांवाक लेगीत थंय जंगल उरलें ना. इल्लीशी हिरवळ दिसताली, ती खण मॅनेजरांच्या बंगल्यां भोंवतणी ना जाल्यार खणीचें रेस्ट-हावज, ऑफिसा भोंवतणी...पांचवेचार भद्रावतीच्या देंगणाची मसणवट जाली.” (पान 6, 7) (अनुवादीत).

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरी कोळश्या खणीक लागून वशिल्ल्या एका कृत्रीम गांवांत घडटा. ‘कोयले की खान’ कादंबरेंतलो हो वाठार म्हणल्यार झारखंड, बिहार, ओरिसा आनी बंगाल ह्या राज्यांतलो पठारी आनी दुकळग्रस्त वाठार. त्या वाठारांत भुंये पोंदा कोळसो मेळटा हेंच ताचें व्हडपण. हरशीं थंय फकत बुड्डिल्लें रान, बारीक सारीक झाडां-झोपां आनी बोडके दोंगर हांचे बगर कांयच आसना. खणीतलें कोट्यांनी गॅलन उदक उपसून सेगीत भायर काडपाची प्रक्रिया चालू उरिल्ल्यान पयस कांय कृत्रीम रानां ह्या उदकाचेर पोसल्यांत, पूण जमनीपोंदा आशिल्ल्या खणींचो तांचेर कांयच परिणाम जायना. देखून जंगल-नाशाचो प्रत्यक्ष उल्लेख ना. शेतकामत्यांचीं गोरवां डोंगराचे जे सुवातेर चलतालीं थंय आतां खण सुरू जाल्या, असो एक उल्लेख मेळटा. (पान 134).

फायर एरिया

‘फायर एरिया’ ही कोळश्या खणीचेर आदारिल्ली कादंबरी. कोळश्या खण सुरू जातकीच आयज हांगां जंगलाची नांविशाणी उरूंक ना. पूण कोळसो निर्माण जालो तेन्नाची शास्त्रीय काणी कादंबरेंत वाचूंक मेळटा.

“अशें सांगतात, केन्ना तरी हांगां पांचवेंचार जंगल आशिल्लें. सामकें दाट. लाखांनी वर्सां पयलींची ही गजाल. तेन्ना हांगा जायते ज्वालामुखी पर्वत आशिल्ले. जमनी भितर उजो धगधगतालो. भायर सरूंक पळयतालो.

‘क्राय...’

मिनाखणीक लागून जाल्ल्या जंगलनाशाच्यो प्रत्यक्ष देखी ‘क्राय...’ कादंबरेंत दिश्टी पडनात. पूण जायत सामान्य मनीस वा चर्चीचे पाद्री, जायत कामगार, फुडारी वा शिक्षीत मनीस सगळ्यांच्याच तोंडांत भूंय-स्खलन आनी जमनीची जावपी धूप हांचे विशीं चर्चा आयल्या.

जमनीची धूप मुखेलपणान जोहान्सबर्ग शारांतल्या 'ग्रेट व्हायट डम्पसां'क (म्हणल्यार खणीच्या निकृश्ट वा मीन सोंपिल्ले मातयेच्यो राशी) लागून जाल्या. सगळ्याक उजाड आनी भयाण रूप आयलां. देखून एकूच जोहान्सबर्ग पुरो हे धर्तरेर दुसरें नाका, "No second Johannesburg is needed upon the earth. One is enough." (पान 143) अशी लोकांची भावना जाल्या.

4.4.5 जनावर नाश

अच्छेव

गोंयचे कृशी-वेवस्थेंत जनावरांचो खूब आनी मोलादीक वांटो आसता. गोरवांचें दूद, शेण, बैलांचे श्रम (नांगरणी, लुवणी, बैलगाडी ओडप...) हांकां लागून कृशी-वेवस्था तरता आनी वाडटा. मोनजाती, सुकणीं हांकां लागून मनशाची जीण सुसहय जाता आनी तातूंत रंग भरता. फांतोडेर कोंब्या-सादार जाग येवपी कोळंब, खण-उद्देग येतकीच खणीच्या घोंग्याच्या आवाजान जागें जाता.

चिंचेदेवण्याक जाग आयली ती कोंब्याच्या सादार न्हय. सकाळच्या स वरांर रातपाळयेची शिफ्ट सोंपली. तेसरशी भोंगो वाजलो. रातपाळयेचे लोक दोळे चोळीत कामावयलें पयसावले. स क कामार जावपी हांतुणावयले उठले. रातीं दोळ्यांच्या पातकड्यां कडेन एकठांय जाल्लो धुल्ल ताणीं पुसलो. हाताक मेळटा त्या आयदनान उदक घेवन तोंड चोखाळ्ळें. दोळ्यांर उदक मारलें. धुल्लांत माखिल्ली पेंट कंबराक आवुळ्ळी. खोमीस भुजांर चडयलें. पायांत व्हाणो घालून ते भायर सरलें. पावडर गाळपाच्या पट्यार वळलें." (पान 146).

सदचे संवयेन तो उठलो (पंडरी). कोंब्याच्या सादार उठपाची आतां कोणाक संवय नाशिल्ली. मिनाच्या गडगडान कोंबे तिनसांज्या, मध्यान्नेर, फांत्यार खंयच्याय पारा साद घालताले. तांचेर आतां कोणाचो भरवंसो नाशिल्लो." (पान 146).

आदल्या तेंपार ग्रामजीण सुर्याच्या भ्रमणाचेर आदारून आशिल्ली. शेतांत देंवपाचो वेळ, पेज्येचो वेळ, शेतांतलें काम सोपोवपाचो वेळ, शाळा सुटपाचो वेळ सगळें सुर्याच्या उदेपाच्या आनी अस्ताक वचपाच्या वेळाचेर चलतालें. खण-उद्देगाक लागून तें काळचक्र म्होडलें आनी लोक खणीवयल्या घोंग्या वयल्यान आपलें जिवीत थारावंक लागले. मनशाचें जिवीत यंत्रवत जालें.

होमकांड

जनावर नाशाच्यो दोन मुखेल देखी हे कादंबरेंत वाचपाक मेळटात. पयली घडणूक जेन्ना जिलेटिनाचे सुरींग स्फोट जाले तेन्ना शिवरामाचो गोठो कोसळ्ळो:

“म्हज्या दोळ्यां सामकारच आमचो गोठो कोसळ्ळो. स्फोटाच्या पयल्या धपक्यांतल्यान सावचीत जाल्या बराबर हांवें पयलीं वचून गोरवांचीं दावीं तोडलीं. सुदैवान सगळीं गोरवां वाचलीं, कांय जाणांक किरकोळ दुखापती जाल्यो, पूण तितल्याचेरच निबावलें.” (पान 31) (अनुवादीत).

जनावर नाशाची दुसरी देख वानरांची. काळ्या तोंडांच्या माकडांची. दोंगर हें माकडांचें घर. खणींनी तें उद्ध्वस्त केल्यान ह्या माकडांनी उपाय ना जावन सकयल्या शिवरामाच्या कुळागरार धांव मारली. खण सुरू जावंच्या पयलीं लेगीत ते येतालें. पूण उणे संख्येन. आता तांचे चोमेच कुळागरांतल्या आंब्या-पणसाचेर राबितो करूंक लागले. आदल्या तेंपार ते माराण लायतकीच भिवन पळून वताले. पूण तांकां आतां दोंगराचेर लायिल्ल्या सुरींग स्फोटाच्या व्हड आवाजाची संवय जाल्ल्या कारणान माराणांचो आवाज तांका कांय न्हय जालो. तांणी कुळागराची नासाडी करपाक सुरवात केली:

“ह्या वानरांनी सामको उच्छाद मांडिल्लो. कुळागरांत खंयचेच तरेचें फळ ते दवरिनाशिल्ले. केळीचो घड वियेलो रे वियेलो ते तो फस्त करताले. चिंचेचो पालो खाताले, भिण्णीचो पालो

खाताले, पणसाक दाबणां धरपाक सुरवात जाली काय तीं तोडून तांच्या देठांतल्यान व्हांवपी दीक खाताले. त्याभायर ते सारके ह्या झाडा वयल्यान त्या झाडाचेर हुडयो मारताले, सुपारेच्या पानांआड लिपताले. ते खातीर पिकांचें जबर नुकसान जातालें. सुपारेचें शिफ्टें हाल्लें म्हणटकच ताचीं फुलां झडटालीं. ताका लागून त्या फुलांपसून फळां जावपाची प्रक्रिया बंद पडटाली. अशीं शिफ्टीं मागीर सुकून काकुळटेन मान उडयतालीं..” (पान 85) (अनुवादीत). हे तरेन खण-वेवसाय गोरवां, माकड आनी हेर जनावरांचो मर्ण-काळ थारलो.

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेंत खण येवचे पयलींची जीण पुराय तरेन कृशीचेर आदारीत आशिल्ल्यान तातूंत गोरवांचो संदर्भ मेळटा. (पान 30). फुडें खण येतकीच भीष्माचो दोंगर खणून काडिल्ल्यान रानवटी मोनजातींचो आलाशिरो नश्ट जाल्ल्यान ती जनावरां सुरींग स्फोटाच्या आवाजांक लागून भियेवन गांवांत येवपाक लागिल्ल्याचो संदर्भ आयला. (पान 222). परंपरीक चालीरितीं प्रमाण वनदेवीक बोकडांचो बळी दिवपाची प्रथा गांवांत आसा. पूण पाळीव वा हेर मोनजातींचेर खणीक लागून जाल्ल्या प्रभावाचें चित्रण ना

अकरा कोटी गॅलन पाणी

ब्रिटिश काळांत जमनी पोंदच्या खणींतलो कोळसो वयर ओडपा खातीर लायटीचेर चलपी बॅल्ट नाशिल्ल्यान, सकयल्लीं टबां जमनी वयर ओडपा खातीर घोड्यांचो उपेग जातालो, हाचो उल्लेख मेळटा. भोवच कश्टांचें हें काम दीसरात केल्ल्यान हे घोडे चारेक म्हयन्यांत मरताले, असो संदर्भ मेळटा. (पान 13, 14).

कोयले की खान

‘कोयले की खान’ कादंबरेंत चड करून पाळीव मोनजातींचो उल्लेख आयला. कुटुंबाक पुरक उत्पन्न मेळून आदार जावचो म्हूण लोक गायींम्हशी, बोकड्यो, सुणीं पोसतात, जाल्यार

रातींच्या वेळार बोकड्यांच्या पिलांचें कोल्यां पसून राखण करपा खातीर सुणीं. मजुरांचो हे पाळीव मोनजातीचेर भोवच जीव आसता आनी ते कामा वयल्यान सुट्टकीच जीव जाम जाल्लो आसतना लेगीत, तांचे खातीर तण/चार एकठांय करुन हाडटात. चंचल कुमाराची बायल चंपा एक म्हस पोसता आनी दुदांतल्यान आनी शेणांतल्यान मेळिल्ल्या पैशांतल्यान आपल्या भुरग्यांक शिक्षण दिवपाचीं सपनां पळयता. पूण ती म्हस मदींच अकस्मात मरता आनी तिचें सपन अर्दकुटेंच उरता.

फायर एरिया

खणीक लागून जावपी जनावर नाशाचो उल्लेख कादंबरेंत ना. पूण ब्रिटिश खण-अधिकारी खणींचेर येवपा-वचपाक घोड्यांचो उपेग करताले, असो उल्लेख आयला.

‘क्राय...’

गांवांनी पडिल्ल्या भयांकृत दुकळाक लागून गोरवां मरपाक लागलीं जीं जितीं उरलीं तांचे कडल्यान दूद मेळपाची आस्त उरुंना. शेण लेगीत मेळना जालें. “‘गायी सामक्यो विरळ जायत शेतांतल्यान शुशक झरीं कडेन भोंवत रावताल्यो. मेळत तें तण चाबडायताल्यो.’” (पान 195) (अनुवादीत).

हया वाठारांत लोक हजारांनी गोरवां पोसताले. तांचो उपेग दुदा खातीर, जळवा खातीर, शेण आनी मांसा खातीर जातालो. पूण गोरवांनी चरता आसतना जमीन माड्डयल्ल्यान जमनीचें व्हडा प्रमाणाचेर नुकसान जातालें. तीं शेतांतलें पीक खावचे परस माड्डयतालीं चड.

4.5 हेर प्रदुशणां

अच्छेव

वनस्पतींचो नाश जावन सगळे कडेन धुल्लाचें साम्राज्य कशें पातळ्ळें, हाच्यो देखी हाच्या आदीं पळयल्यात.

होमकांड

खणीक लागून जावपी पयलें प्रदुशण म्हणल्यार हवा प्रदुशण शिवरामाच्या घरा लागसारच्यान मिनाखणीचेर वचपी रस्तो केलो तेन्नाच धुल्ल-प्रदुशणाक सुरवात जाली पांचवोचार कुळागरांचो वाठार धुल्लाक लागून तांबडेभुंज जालो.

“तांबडे मातयेच्या रस्त्या वयल्यान दीसरात शेंकड्यांनी ट्रक खडखडत वताले. ह्या ट्रकांतल्यान हुबपी धुल्ल आमच्या घरादारांत पातळ्ळो सगळे कडेन धुल्लच धुल्ल जालो सकाळीं निव्वळ सारयल्लें आंगण दनपार मेरेन धुल्लान भरून वचचें ! सामकें तांबडें जावचें. दनपारा आंगणांतल्यान चलत गेल्यार पावलांचे उदेवचीं. घरांत दवरिल्लीं हातरुणां, पांगरुणां, कपडे, धान्य, घासून दवरिल्लीं आयदनां- सगळें धुल्लान भरचें!” (पान 74).

धुल्लाचो परिणाम मनशाचे भलायकेचेर जाल्ल्याचो उल्लेख ‘होमकांड’ कादंबरेंत ना, पूण वनस्पतींचेर जाल्ल्याचें एक शास्त्रीय कारण मात सांगलां-

“पीक उणें जावपाचें दुसरें मुखेल कारण म्हणल्यार ह्या खणीक लागून उप्रासपी धुल्ल एकसारके डायनामायट लावन स्फोट घडोवन हाडटाले. व्हडव्हड माकनां रातदीस घडघडटालीं. हजारांनी ट्रक यो-वच करताले. हजारांनी मजूर वावुरताले आनी ह्या सगळ्यांचो परिणाम म्हूण पुराय वातावरणांतच धुल्लाचें प्रमाण वाडिल्लें धुल्लाचे असंख्य कण वातावरणांत हुबताले रातच्या वेळार हे धुळकण सगळ्या झाडा-माडांच्या पानां-फुलांर येवन बसताले! एके

वटेन धुल्लाचो लेप काडचो तशें जातालें. सुपारी, नाल्ल आनी हेर रुखांच्या फुलांचेर अशे धुल्लकण थारतकीच तांचीं फुलां बावून वतालीं आनी तांकां फळ धरनाशिल्लें हे परिस्थितीचो परिणाम असो जालो, आमचें सुपारेचें उत्पन्न साप्प देंवलें. जंय पांच-स खांडी सुपारी जाताली थंय पाच सात मण लेगीत सुपारी मेळना जाली. ते खातीर आमी सगळे जाण चिंतेंत पडले. आमचो जिणे-आदारच नश्ट जाल्ले भशेन जालें.” (पान 56) (अनुवादीत).

सुरींग स्फोट जातकीच धुल्लाचे कशे लोट हुबतात ताचें हें वर्णन:

“आमचे मुखार जंय स्फोट जाला, थंय कितलो तरी वेळ धुल्लाचे लोळ मळबांत वतना दिश्टी पडटाले. सुमार दोनशें फूट उंचाये मेरेन मळबांत धुल्लाचीं कुमांच व्हांवतात असो भास जावंक लागलो. आमी उबे आशिल्ले थंयचे थंय खिणाभरयांत तांबड्या धुल्लान न्हाले...” (पान 91) (अनुवादीत).

उद्ध्वस्त

हवा प्रदुशणाच्यो कांय देखी ‘उद्ध्वस्तां’तल्या पर्यावरणी चर्चेत पळयल्यात. त्यो देखी दिल्या उपरांत म्हाबळू भटान एक भाकीत केल्लें. कांतू देसायाक उद्देसून तो म्हणटा: “आरे अश्विनशेट (कांतूची नाटकांतली भुमिका), तो धुल्ल (गाडयांचो) निरुपद्रवी. ताका लागून झाडांक बादा जायना. तसलो धुल्ल परवडलो! हो धुल्ल सारको पळय. हया धुल्लांत लोखणाचे कण आसात. माडापोंदा लोखणाच्या कणाचे थर जाले जाल्यार, झाडां अशक्त जातलीं. पांयांतली शक्तच गेल्ले प्रमाण जाम जातलीं. फळां दिवपाची शक्तीच ना जातली.” (पान 68) (अनुवादीत).

म्हाबळूचें हें म्हणणें खरें जावन मुखार फकत दत्तवाडींतलीं झाडांच न्हय तर मनीस लेगीत निर्फळ आनी वांज जाल्ल्याचें दिश्टी पडटा.

भीष्माचा डोंगर

‘भीष्माचा डोंगर’ ही मॅगनिजाच्या ओपनकास्ट पद्धतीच्या खणीचे वर्णन करपी आशिल्ल्यान तातूंत हवेच्या प्रदुशणाचीं कितलिशींच वर्णनां आयल्यांतः

“...मुखार तिनसना डोंगराच्या सुळक्यार अकस्मात धडाधड स्फोट सुरु जाले. सुरींग फुटूंक लागले. दोंगराक भगदाडां पडूंक लागलीं. माती, दिफळे, फातर, गुंडे मळबांत उसळूंक लागले...” (पान 114) (अनुवादीत).

खणीचेर शेंकड्यांनी ट्रकांची येरादारी सुरु जाता. सगळे कडेन मातयेचें आनी धुल्लाचें सांवट जाता. कंपनीच्यो खणी वयल्या रानांत सोरपाच्या पिलांभशेन सगळे कडेन पातळटात.

ध्वनी प्रदुशणाची एकच पूण ज्युस्ताज्युस्त देख ‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेंत आयल्याः

“दिसताले फकत ट्रक, डंपर आनी खणीवयले मजूर. कानार पडटालो लोकांचो बोवाळ, हातोड्यांची आनी खोऱ्यांची ठकठक, डंपरांची घरघर, ट्रकांची धूसफूस आनी घोंग्याचो कर्कश आवाज”(पान 223).

गोल्ड मायन

हे कादंबरेंत धुल्ल म्हणल्यार खण-मजुरांचो सगल्यांत व्हड दुस्मान. खण-मॅनेजर रॉडनी एका सान्न मारप्याक, सान्न मारचे पयलीं जमनीचेर उदक-फवारणी करूंक सांगता. तशें केलें ना जाल्यार हुबिल्ल्या धुल्लाक लागून तुजी फुफुसां काबार जातलीं अशें तो ताका शिटकायता. पूण चडश्या कामगारांक धुल्ल-नियंत्रणाच्यो सगळ्यो उपाय-येवजण्यो करून लेगीत ‘प्थिसीस’ नांवाचें दुयेंस जाता हें खासा करून भांगराच्या खण-वेवसायाक लागून जावपी उपचार नाशिल्लें दुयेंस. फुफुसांनी सिलिका धूळकण वचून ते थंय घट जातात, आनी मजूर मरता. तशेंच खणींतली सुमारा भायर गर्मी आनी आर्द्रताय हांचोय उल्लेख आयला.

खण-मजुरांच्या जिविताक सगल्यांत व्हड धोको आशिल्ल्या कोसळपाचे अवस्थेंत आशिल्ल्या फातरांच्या थराचेंय वर्णन केलां. खण-वेवसायाचे परिभाशेंत तांकां 'हॅगीग वॉल्स' (अधांतरी धडो/वणटी) म्हणटात. लाखांनी टन फातरांचे थर तकलेर हुमकळत आसतात, पूण तांची कल्पना सकयल वावुरपी मजुरांक आसना.

'अकरा कोटी...'

'अकरा कोटी...' कादंबरेचो चड भर खण-वेवसायांतलो राजकी हस्तक्षेप, गुन्हेगारी आनी प्रशासकी सुस्तताय हांचेर आशिल्ल्यान ध्वनी प्रदुशणाचेर भर दिल्लो दिश्टी पडना

4.6 पर्यावरणीय मोलावणी (परिस्थितिकी समिक्षेच्या संदर्भांत)

परिस्थितिकी समिक्षे विशींचे तत्वीक आनी सिद्धांतीक चर्चेत (पाठ 2) हाचे आदीं पळयल्ले प्रमाण साहित्यकृती भितर निसर्गाक मळिल्ल्या प्रतिनिधित्वाचो विचार मुखेलपणान जाता. अभ्यासार्थ सगळ्याच कादंबऱ्यांनी सैमाक फकत प्रतिनिधित्वच न्हय तर प्राधान्य मेळ्ळां. हे संबंदान खासा करून अछेव आनी होमकांड कादंबऱ्यांचो विचार करप गरजेचें.

'अछेवांत' सुरवेक सावन निमणे मेरेन निसर्ग वा सैम एक पात्र जावन वाचप्यां मुखार येता. अछेवांतली वनस्पत, तातूंतले उदकाचे सैमीक स्रोत, दोंगर, न्हय, हांकां थंयचें मनीस-जिणेंत भोवच महत्वाची सुवात आसा. पुराय लोकजीण ह्या पर्यावरणांतच जगता. पर्यावरणी घटकांच्यो राबित्याच्यो सुवाती, जांका विज्ञानीक भाशेंत 'अधिवास' म्हणटात हे कादंबऱेंत ठळकपणान दिश्टी पडटात. देखीक कोळंबाचें तळें. हें तळें म्हणल्यार कोळंबाची जिवन-वाहिनी आसा. गांवातलो विवेकपुरुश आबू म्हणटा,

“मास्तर, तळ्याचें उदक आसासर म्हाका चुलींत उजो करपाची गरज ना” (पान 99).

खण येवचे पयलीं आनी मागीर लेगीत ह्याच तळ्याचें उदक लोक खातात, थंयच तांचे प्रातर्विधी जातात, थंयच बायलो कपडे उमळटात, गांवांतल्यो बऱ्यो वायट गजाली धुतात. गोरवां आपलीं पोटां ह्याच उदकांत तटास भरतात.

‘तळ्या वयलो’ हें दैवत लोकांचें श्रध्दास्थान. ह्या देवाचें देवस्पण जाले बगर लोक रोवणी करिना. तशें केले जाल्यार तळ्या वयलो तांका फुंकता (मारून उडयता). बायलो भश्ट्यांनी तळ्यार वचनात. एखादऱ्याक वायट वान्सा जाली काय दुसरो ताका म्हणटा, “तुका कोण तळ्या वयलो लागला” (पान 17). कोणेंच तळ्यार हळशीक करपाक जायना. “बरम्याची सुवात ती. निवळलिपेत आसपाक जाय. बरमो एकदा धरल्यार सोडूंक नकळो” (पान 21). अशे तरेन पुराय गांवाचे वेव्हार ह्या तळ्या भोवतणी घुंवतात.

होमकांड कादंबरेंत लेगीत ‘कुळागर’ हें फकत पोट भरपाचें साधन न्हय तर ती जाणटेल्यांची मिरास, पिळग्यांचें संचीत आनी दायज आशिल्ल्याचो उल्लेख जाला.

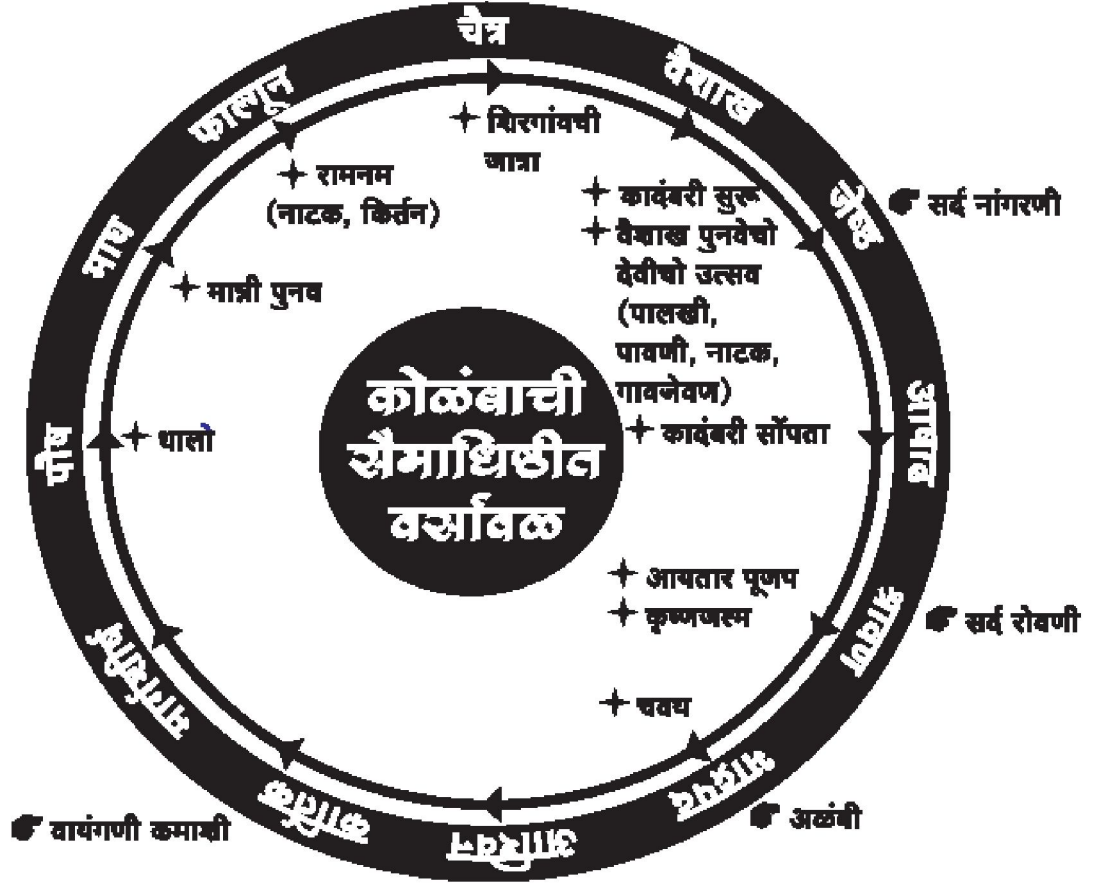
अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांनी जाल्लें जल, जन, जमीन, जंगल आनी जनावर ह्या पांचूय घटकांचें प्रदुशण आमी पळयलें. हे पांचूय घटक मेळून पर्यावरण घडटा.

दरेके संस्कृतायेंत पर्यावरणा कडलें नातें राखून दवरपा खातीर मनशान विशिश्ट वेवस्था केल्ली आसता. देखीक अच्छेव आनी उद्ध्वस्त कादंबऱ्यांनी पुराय गांव कृशी चक्रांत बांदिल्लो आशिल्लो. पुराय वर्स कृशीचीं कामां आनी तांच्या प्रमाण जाणटेल्यांनी रचिल्ले उत्सव, सण, परंपरा, भोगावळी, रिती, आचार हांणी बांदिल्लें. ताचें हें सैमचक्र चित्ररूपान अशें दाखोवं येता.

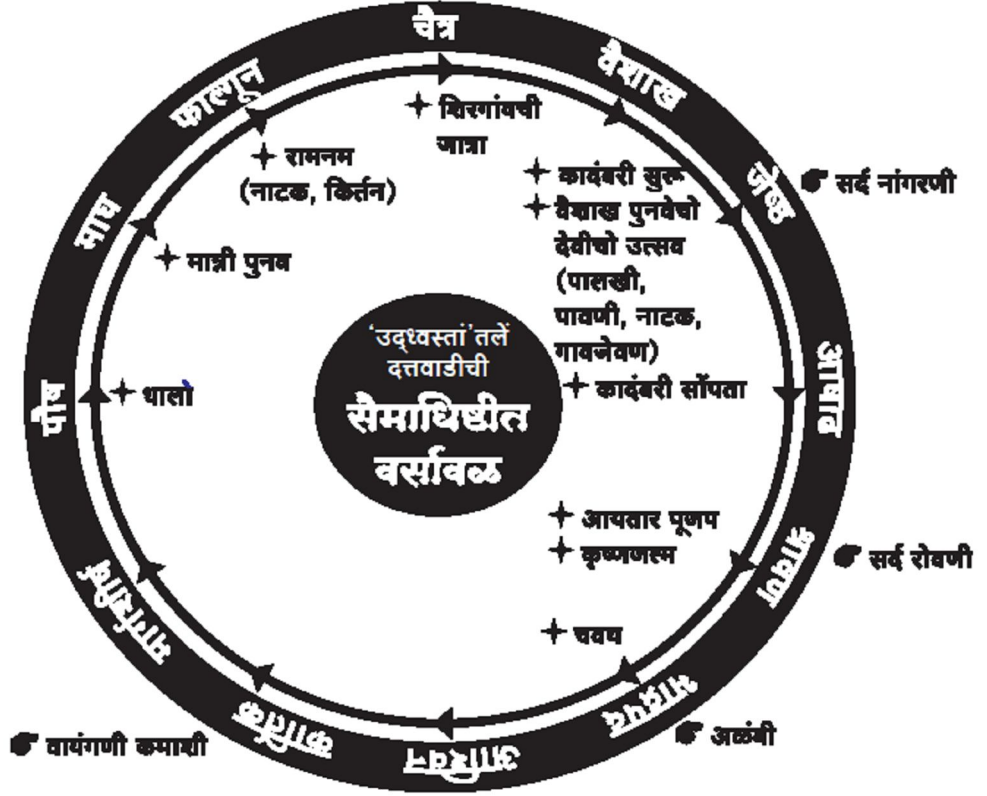
खण वेवसायान हें चक्र म्होडलें आनी एक नवी यंत्र संस्कृताय निर्माण केली. ताका लागून कोळंबकार पर्यावरणा परिस्थितिकी वेवस्थे कडल्यान तुटले. ‘तें’ च्या वंश (race) पर्यावरण

वा भौवतण (Milieu) आनी युग वा काळ (Moment) सिद्धांता प्रमाण खण वेवसायान मनश्याक ताचेच भुंये पसून, परिवेशा पसून तोडलो आनी अर्थीक गुलाम केलो

‘अच्छेव’ कादंबरेंतलें ‘सैमचित्र’

'उद्ध्वस्त' कादंबरेतलें 'सैमचित्र'

-----X-----X-----

प्रकरण 5 :

अभ्यासार्थं न्याळिल्ल्या कादंबऱ्यांतलें मुल्य-परिवर्तन

प्रकरण 5 :

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतलें मुल्य-परिवर्तन

मानवी समाज त्या-त्या काळांत आपले गरजे प्रमाण मुल्यांची निर्मणी करता. कुटुंब, लोकशिक्षण, उपचारीक शिक्षण, समाजांतल्या थोर मनशांचें वर्तन आनी तांणी उबो केल्लो आदर्श हांच्या माध्यमांतल्यान समाजांत मुल्यांची रुजवण जाता ही प्रक्रिया शेंकड्यांनी वर्सा चलता आनी चलत रावता. कालांतरान एखादरें मुल्य समाजाक घातक वा मारक दिसलें जाल्यार समाज एकतर आपशींच त्या मुल्याचो त्याग करता वा समाजांतले विचारवंत, धुरीण आनी जाणकार लोक वा समाजीक कार्यकर्ते त्या मुल्यां आड बंड करतात आनी समाजांतल्यान ताचें उच्चाटन जावचें म्हूण वावुरतात

कांय वेळार समाजांत घडपी विंगड विंगड तरांचे धपके बशिल्ल्यान वा आघात जाल्ल्यान लेगीत मुल्यांचेर परिणाम जाता. उद्देगीकरण हो एक तसोच व्हड धपको. संवसारांतल्या सगळ्याच संस्कृतायांचेर हो धपको बसून त्या त्या देशांतलीं मुल्यां, गूण, नितीच्यो संकल्पना, विधीसंकेत आदी नश्ट जाल्यात वा बदल्ल्यात.

जायते फावटीं एखादरें मुल्य नश्ट जातना, ताच्या जाग्यार दुसरें मुल्य प्रस्थापीत जाता समाज तें ल्हवूल्हवू वा बेगोबेग करून स्विकारता. उद्देगीकरणान परंपरीक जिणेचें स्वरूप पुराय बदलून उडयलें. तातूंतल्यान समाजाच्यो धारणा, विचार करपाची पद्दत, आचरण आनी वर्तन हातूंत मुलभूत बदल घडलो.

मिनाखण वेवसाय हो उद्देगीकरणाचोच एक वांटो. संवसारांतल्या शेंकड्यांनी देशांनी व्हान-व्हड प्रमाणांत हो वेवसाय सुमार शंबरेक वर्सा सावन चालू आसा उद्देगीकरणाचे हेर जायते प्रकार आसात. देखीक यांत्रिकीकरण, उद्देग, कारखाने आदी. पूण ह्या सगळ्या प्रकारां मदीं 'मिना-

खण' वेवसायान समाजाचेर आनी प्रमाणांत सगल्यांत चड आघात केल्यात. ताका लागून त्या-
त्या समाजाचें रुप रोखडेंच बदल्लां. मिनाखण वेवसायाक लागून कांय वर्सां भितरच समाजान
मानून घेतिल्ल्या मुल्यांचो व्हास जाला.

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांनी हो व्हास कसो जाला ताचो तपास घेवन तांचें विश्लेशण
करतकीच, खण-वेवसायान केल्ल्या मुल्य परिवर्तनाचें रुप मुखार येतलें

श्रमनिश्ठा (डिग्निटी ऑफ लेबर)

कृशी-वेवसाय हो एक चिरस्थायी-शाश्वत (sustainable) वेवसाय आशिल्लो. तातूंत येणावळ उणी
आशिल्ली. रोख दुडू हातांत पडनासले, पूण दोन फावटीच्या अन्नाची ददात नाशिल्ली. खण-
वेवसाय हो अल्पकालीक वेवसाय. जमनींतलें खनिज-संसाधन केन्नातरी सोंपतलेंच. देखून कांय
वर्सांनी हो वेवसाय बंद पडटलोच. पूण त्या वेळार परतून कृशी-वेवसाया कडेन वळुंया अशें
म्हणूंक मेळचें ना, हाचें कारण मीन-वेवसाय सुरू जाल्ल्याच्या कांय वर्सां भितरच कृशीच्यो
सगल्यो वेवस्था म्होडून पडिल्ल्यो आसतल्यो. खण वेवसाय जलस्त्रोत नश्ट केल्ले आसतले,
शेतजमीन प्रदुशीत केल्या आसतली आनी मुखेल म्हणल्यार गांवकाम्यांची क्रयशक्ती काबार
जाल्ली आसतली. सहज पैसे (easy money) मेळोवपाची वृत्ती बळावतकीच, परतून शेतकामा
सारक्या वेवसाया कडेन वचप अशक्य जातलें. “श्रममुल्यांचो” जाल्लो नाश म्हणल्यार
मानवतेचोच व्हास.

आधुनीक उद्देग जंय जंय आयल्यात, थंय थंय कृशी-आदारीत वेवस्था कोसळ्ळ्यात अशें दिश्टी
पडलां. उद्देगीकरणाचो पयलो धपको कृशी-वेवस्थेचेर बसला. ताचें विदारक दर्शन ‘अच्छेव’
नवलिकेंत पळोवंक मेळटा.

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी लोकांची श्रमांचेर, कश्टांचेर, आशिल्ली निश्ठा
मिनाखणीच्या आगमना उपरांत एकतर सोंपल्या वा उणी जाल्या.

मिनाखणी येवपाच्या आदल्या काळांत लोक परंपरीक कृशी-संबंदीत वेवसाय करताले. ती तांची जीण भोवच कश्टांची, दगदगांची आशिल्ली. पूण ते जिणेंत पुराय समादान आशिल्लें. मेळिल्ल्या कृशी उत्पादनांतल्यान वखवख न्हय तर आत्मतृप्ती लाबताली 'उद्ध्वस्त' कादंबरेंतलो भाटकार ताच्या मुंडकाराक विचारता:

“विठू, अंदू पीक कशें येतलें रे बाबा?”

ताचेर विठू जाप दिता, “दर वर्सा सारकेंच भाटकार ! पावसान अशींच कृपा केली जाल्यार कसलोच हुस्को ना” (पान 36) (अनुवादीत).

हया संवादा वयल्यान एक निसर्गाचो प्रकोप सोडल्यार, खंयचेच कादंबरेंत लोक कृशी वेवसाया विशीं दुखी आशिल्ल्याचो वा श्रमां विशीं तांका वाज आयिल्ल्याचो उल्लेख ना. 'अच्छेव' आनी 'उद्ध्वस्त' कादंबऱ्यांनी मुखेलपणान भात-शेतांतले श्रम, 'होमकांड' आनी 'भीष्माचा डोंगर' हया कादंबऱ्यांनी कुळागरांतले श्रम, 'कोयले की खान' कादंबरेंत चणे-वाटाण्यांच्या शेतांतले श्रम, 'फायर एरिया' कादंबरेंत शेतांतले श्रम आनी 'क्राय...' कादंबरेंत मक्याच्या शेतांतले श्रम करपी शेतकार दाखयल्यात.

ही श्रमनिश्ठा त्या-त्या गांवांनी वा हेर वाठारांनी मिनाखणी आयिल्ल्यान पुरायपणान काबार जाता. 'अच्छेव' कादंबरेंत गांवांत मिनाखण सुरू जातकीच दोनूच वर्सा उपरांत आपल्या शेतांत मनापसून राबपी, श्रम करपी पंढरी शेतांत वचपाचें बंद करता. ताचे भशेन हेर शेतकार लेगीत शेतांचेर कश्ट करपाचें सोडून खणीर वचपाक लागतात. ताचो परिणाम पिकाचेर जाल्लो स्पश्टपणान दिसता.

“सर्द पिकलें, लुवणी जाली. कुतल्लां बांदार मानो वयर काडूंक लागलीं. पूण वर्सा सारक्यो धिटायेन मानो उब्यो जाल्यो ना. मानायांचो बोवाळ आयकूंक आयलो ना. मळणेचो गोंदळ कोळंबार जालो ना...” (पान 95).

पंढरी आनी रुक्मीण आपले वांगडा आपल्या भुरग्यांकूय खणीर व्हरतात. 'उद्ध्वस्त' कादंबरेंत देसाय भाटकाराच्या शेताचेर वावर करपी विठू आनी साळू दोगांय शेत सोडून खणीर कामाक वतात. गांवांतली गोरवां राखपी चली बकुळा गोरवां राखपाचें सोडून खणीर वचपाक लागता.

'भीष्माचा डोंगर' कादंबरेंत गांवांतले सगळे दादले, जाणटे आनी तरणाटे, इतलेंच न्हय तर चलयो लेगीत खणीर कामाक वतात आनी कृशीचीं कामां सोडून दितात. आपलो घोव खणीर कामांक वता हाचो नेट चडिल्ल्यो तांच्यो बायल्यो, पयलीं भशेन हेरांगेर आयदनां घासूंक न्हयकार दितात. श्रमां विशींची लज निर्माण जाल्ल्यो ह्यो बायल्यो म्हणटात, "हेरांगेर कोण वावर करतल्यो गे ताईबाय? आं! घरकाराक तें मात लेगीत मानवना." (पान 218) (अनुवादीत).

'क्राय...' कादंबरेंत एक फावट खणीर गेल्ले दादले आनी तरणाटे गांवांत परतून येच नात. आयलेच जाल्यार ते शेतां कडेन पळय लेगीत नात.

"खरेंच, हो प्रस्न सुटपा सारको नाशिल्लो. कांय जणांचे म्हणणें आशिल्लें, शिक्षणान हो प्रस्न सुट्टलो. पूण शिकिल्लीं भुरगीं शेतार राबूंक तयार नाशिल्लीं.. शारांत वचून खणी वयल्यान परतल्ले लोक वतांत बसून सोरो पियेत बसताले, गजाली मारीत...केन्नाच सोंपनाशिल्ल्यो". (पान 102) (अनुवादीत).

अशे तरेन अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी श्रमनिश्ठा पुराय नश्ट जावन लोक चड दुडू दिवपी खणीचेर कामाक वतात. लोक 'इजी मनी'च्या फांटल्यान लागतात. पैसो हीच गांवची वळख जाता.

मानवताय

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांची खण-पूर्व जीण कृशी-वेवसायाचेर आदारीत आशिल्ली. त्या वेळार लोक 'कुटुंब', 'गांव', 'समाज' ह्या तत्वांनी बांदिल्ले आशिल्ले.

देखीक 'अच्छेव' कादंबरेत गांवची सेवा केल्ले खातीर म्हालो, मास्तर, भट ह्या वेवसायीक लोकांक लोक धान्याच्या रुपांत बिदागी दिताले. त्या धान्याचेरच त्या वेवसायिकांचें कुटुंब चलतालें. पूण खणीर कामाक लागत सावन गांवच्या लोकांनी ह्यो वेवस्था मानप बंद केलें. आपलें वर्साचें भात मागूंक दारात आयिल्ल्या म्हाल्याक पंडरी म्हणटा, "कसल्या भाताक बसला तूं रिणकारी कसो दारांत?... भाटकारा भशेन खंड सोदपाक लागलो मरे तूं?" (पान 107).

पुराय गांवांत ताच्या कर्तव्या विशीं आनी लागणुकां विशीं सांगून गांवकरांची विवेकशक्त जागी दवरपी जाणट्या आबूच्या मरणा उपरांत, एकलोय गांवकार ताका खांद दिवपाक वचना. मास्तरान शंकरा कडल्यान गांवभर रकाद दिवन लेगीत लोक मास्तराचें तोंड चुकोवन खणीचेर वतात. गांवच्या भुरग्यांक शिक्षण दिवन सुदारपाची जल्मभर सेवा करपी मास्तर, भुरगीं शाळेंत कित्याक येनात हें विचारपाक पंडरीगेर वता तेन्ना पंडरीची बायल तो कित्याक आयला हें समजून घेनासतना आपल्या घोवाक "ताका (मास्तराक) भात नाका जाल्यार त्या वांट्याचे पैशे दियात." म्हूण सांगता (पान 109).

तेन्ना मास्तर तांकां म्हणटा, "तुमकां भास कळटा ती फकत पैशांची, मनशांची न्हू." (पान 109).

हाचे वयल्यान 'आबू' मेल्या उपरांत गांवचें मनीसपण लेगीत मरता, हें सिद्ध जाता.

चड पेशे मेळोवपा खातीर गांवांतले पालक आपल्या 10-11 वर्सांच्या भुरग्यांक खणीर कामाक व्हरतात. आपल्या भुरग्यांचेर ही बालमजुरी लादता आसतना ते पितृमातृधर्म विसरतात. तींच भुरगीं व्हड जातकीच खणी वयल्या पैशांक लागून वेसनांक लागतात आनी आपलो पुत्र/कन्या धर्म विसरतात. अच्छेवांतलो नानू देवकी नांवांचे लग्न जाल्ले बायलेक रखेल दवरता, सोरो पिवन बापायक बडयता. केंसर जाणटेपणांत आवय-बापायक पोसता आशिल्ल्यान तें आवयचें एक उतर लेगीत आयकून घेना. तांकां परती जाप दिता आनी निमणें तांकां लजेक म्हारग

करून झायव्हरा वांगडा पळून वता. नानूक निमाणे कडेन आपलो मित्रधर्म याद जाता आनी पश्चात्तापान चूर जावन तो आपल्या भुरगेपणांतल्या इश्टाक-शंकराक मेळपाक वता. पूण तो मेरेन भोवच कळाव जाल्लो आसता. अशे तरेन पुराय समाज पैशांक लागून नातींभोतीं विसरता आनी पडमूर जाता.

‘उद्ध्वस्त’ कादंबरेंत नरसू पसरकार आपल्या पुराय घराण्याची परंपरा म्होडून आपले चलयेक - नंदिनीक गिरायकांक आकृश्ट करपा खातीर बारांच्या गल्ल्यार बसयता. इतलेंच न्हय तर ताचें लग्न जाल्यार धंदो बुडटलो म्हूण लग्न फुडें धुकल्सा.

पंडरीचो आपल्याचेर आशिल्लो मोग विसरून बकुळा खण-सुपरवायजरा वांगडा मोगाचे चाळे करता. हंसाच्या भुरगेपणांतच तिची आवय मरता. बापूय सदां दुयेंत आसता घर चलोवपा खातीर तरणाटें हंसा खणीर काम करता. थंय खण मॅनेजर जेन्ना पयले फावट ताका हात लायता तेन्ना तें तिडकता. पूण नोकरी वचपाचो भंय आशिल्ल्यान निमणें सगळे अत्याचार सोंसता आनी मॅनेजराचे भकीक पडटा. ही काणी गांवांतल्याच शाणूक रंगोवन सांगतना लक्ष्मीच्या काळजाक मात लेगीत दुखना, हाचे वयल्यान गांवांतलें मनीसपण कितल्या सकयल्ल्या थराक पावलां तें कळटा. खणीक विरोध करपी रामनाथाक खण कंपनीचो मालक इब्राहीम नांवाच्या सुपरवायजराक वापरून अपघात घडयता आनी ताका पांगळो करून उडयता. पैशां खातीर मनशाच्या जिवार उठपाचें मिनेरांचें हें कर्तूब जायत्या हेर कादंबऱ्यांनी लेगीत वाचूंक मेळटा.

‘होमकांड’ कादंबरेंतलो खलनायक धूतभट, आपलें नातें विसरून, मिनेरा कडेन हात मेळोवन शिवरामाचें कुळागर हातासता, ताचे आड कोर्टांत केस घालता. आपले भयणीक मिनेर भोगता आसतना, आपूण फकत ताचे कडल्यान मेळिल्ले भिकेचेर समादान मानता.

हे कादंबरेतलो मिनेर- गोविंद खरंगटे खर्णितल्यान मेळिल्ल्या पैशांनी गबर जातकीच सगळी सत्ता आपल्या ताब्यांत घेता आनी शिवरामा सारक्या सरळमार्गी मनशाची जीण उद्ध्वस्त करता.

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेत अण्णा, भोळ्या सबावाच्या दाजीक जातीयवादाचे आरोप करून पंचायत पदा वयल्यान निखळायता. गांवांत बामण आनी भोवजन समाज अशी तेढ निर्माण करून गांवची भावकी आनी सवस्तकाय नश्ट करता. खणी वयलो मेस्त्री धा-बारा वर्सांचे शकूचेर बलात्कार करता.

बंड्या आनी ताचे हेर भाव, आपल्या सखळ्या काकाक बडोवन ताचे जमनीचो प्लॉट हातासूंक पळयतात. गांवांत इस्टेटी वयल्यान झगडीं जातात आनी गांवांत पैशां फुडें नातीं तिगनात. गांवांतले लोक मजुरांक आंगणां, गोठे भाड्याक दितात इतलेंच न्हय तर बांयच्या उदका खातीर लेगीत कळसुले फांटल्यान पैसे वसूल करतात पिवपाचें बांयचें उदक लेगीत विकून पैसे जोडपाची ही तांची करणी म्हणल्यार मनीसपणाचो पराभव आनी वेव्हाराचें जैत आसा.

आधुनीक म्हणयतल्या काळांत लेगीत गांवांत जाती वयल्यान दाजी नाबराच्या कुटुंबाचेर हेर बामण कुटुंबां बहिश्कार घालतात. ताच्या शाळेंतल्या चल्याक बडयतात.

खणीचेर उकतेपणान चलिल्ले गांवच्या चले-चलयांचे मोगाचे उगडे-नागडे खेळ पळोवन मजुरांच्यो वासना चाळवतात. खण-वेवसाय येतकीच खून, बलात्कार, हिंसा वाडीक लागता. देहविक्री करून फकत पैशांचे फाटीक लागिल्ली सावित्री, आपल्या चलयेचेर जाल्ल्या बलात्काराचें आनी तिच्या मर्णाचें दुख्ख कंपनी कडल्यान एक हजार रुपयांची नुकसान भरपाय मेळिल्ल्यान विसरता. एक आवय म्हूण तिचें काळीज त्या वेळार मात लेगीत ओलें जायना नकली गिरायक उबें करून खण-कंपनी दाजीची जमीन हातासता, थंय आनी तेन्नाच गांवांतलें उरिल्लें सुरिल्लें मनीसपण सोंपता.

‘अकरा कोटी...’ हे एकेच कादंबरेत, पश्चातापाक लागून जायत वा भित्रेपणाक लागून, स्वामी ह्या पात्राक जाल्ली उपरती आनी मनीसपणाचे भावनेंतल्यान ताणें वेंचिल्ली जीण हांचें दर्शन घडयलां.

खणीचेर पैसे जोडपाचे धुंदीत आपणें केल्ले एके व्हड चुकीक लागून खण-मजुरांचें जिवीत धोक्यांत येवचें न्हय म्हूण स्वामी तन्मन-धन पूर्वक यत्न करता, पूण ते सगळे फसतात आनी स्वामीक ख्यास्त जाता.

हे कादंबरेत अमानुशपणान वावुरपी मिनेर जमनादास मेहताचीं काळीं कर्तुबां दाखयल्यांत ‘काला सैतान की कोठी’ अशें ताच्या बंगल्याक लोकांनी दिल्लें नांवूच ताची खुनशी वृत्ती दाखोवन दिता. खण-सुरू जावची म्हूण ताणें कंत्राटदारा वरवीं दोन दुदाच्या भुरग्यांचो बळी दिवप, आपले आड जो कोण उबो रावता ताचें शिरकाण करप, खणीच्या राष्ट्रीयकरणाची मागणी करपी मंत्र्याक विमान अपघातांत मारून उडोवप, हजारांनी मजुरांक गुलामपणाची वागणूक दिवप, पैशांनी राजकी फुडाऱ्यांक आनी पुलीस तशेंच न्याय-वेवस्थेक विकती घेवन आपले सगळे गुन्यांव दामून उडोवप ह्यो तांच्यो करण्या पाशवी आनी अमानवी आसात

‘कोयले की खान’ कादंबरेत लेगीत मिनेर आनी ताचे हस्तक दहशत माजोवन पैसे करतात. मिनेरांनी पोशिल्ले गुंड खण-मजुरांच्या बायलांचेर सामुहीक अत्याचार करतात.

हे कादंबरेतलो ठेकेदार तिवारी खणींतल्यान मेळयल्ल्या अफाट संपत्तीक लागून गबर जाता आनी आपल्या सोयऱ्याधायऱ्यांक पुरायपणान विसरता.

हे कादंबरेतले मिनेर आपले इत्से प्रमाण खण-मजुराचे बायलेक हाडून तिका भोगतात. सावकार गरिबांक उदारेन पैसे दितात आनी तांचे कडल्यान सुमारा भायर कळंतर वसूल करतात थकबाकी कर्जाची वसुली करपा खातीर तांच्या बायलांक भोगतात.

‘फायर एरिया’ कादंबरेत लेगीत ‘कोयले की खान’ आनी ‘अकरा कोटी...’ कादंबऱ्यां भशेन अन्याय आनी अत्याचार हांच्यो साबार देखी आयल्यात. तातूंत मिनेरांनी गुंड पोसून कामगार फुडान्यांचो जीव-घेवप, खणींत जाल्ले अपघात दाबून उडोवप, खण-मजूर युनियनांनी केल्ली मजुरांची फटवण हांचो मुखेलपणान आसपाव जाता.

‘गोल्ड मायन’ कादंबरेत एके रातींत गबर जावपाचें सपन पळयत, आंतरराश्ट्री कटांत सामील जावन, मजूर बुडून मरपाचो थंय आसतना लेगीत, खणींतले फातराचे थर फोडपाचो आदेश खण मॅनेजर दिता. दुडवांची अती हाव आनी आस मनशाक दुसऱ्याचो जीव घेवंक लेगीत कशी तयार करता, ताचें वर्णन हे कादंबरेत आयलां.

‘क्राय...’ कादंबरेत काळे कातीच्या मजुरांचेर गोऱ्या लोकांनी केल्ले अमानवी अत्याचार दाखयल्यात, तेच भशेन आत्यंतीक गरिबीक लागून काळे लोक कशे खुनशी जातात ताच्योय देखी दिल्यात.

न्याय

हें मुल्य अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्याच कादंबऱ्यांक लागू जाता. मनशाक जेन्ना न्याय मेळना, तेन्ना मनीस कायदो हातांत घेता. तेच तरेन ‘होमकांड’ कादंबरेतलो शिवराम, खणीक लागून आपल्या कुळागराचे जाल्ले नुकसानाची योग्य भरपाय कंपनी कडल्यान मेळची, हे मागणे खातीर विनवण्यो, सामोपचार, धमक्यो हे सगळे मार्ग पत्करता. पूण ताका येस येना. तो मिनेरा आड कोर्टांत वता, पूण थंय लेगीत अपेसी थारता. तो सरकारा कडेन न्याय मागता आनी थंयच्यानूय न्हयकार येतकीच तो निरुपायान मिनेर आनी ताचे वांगडा रखेल म्हूण रावपी आपली बायल अरुंधती हांचो खून करता.

‘भीष्माचा डोंगर’ हे कादंबरेंत दाजी नाबर आपली जमीन मिनेरा पसून वांटावपाचो यत्न जीणभर करता. पूण निमणें ताची फटवणूक करून मिनेर ताची खण हातासता आनी निराश, पराभूत जाल्लो दाजी ट्रॅक्टराक आडावपाच्या यत्नांत ताचे पोंदा पडून मरता.

‘कोयले की खान’ कादंबरेंत दोन मजूर खणींतल्या अपघातांत मरतात. तांच्यो विधवा बायलो खण-कंपनी कडल्यान नुकसान भरपाये खतीर न्याय मागतात. न्याय मेळना देखून एक विधवा बायल आपल्या भुरग्यांक घेवन कुळारा वता, जाल्यार दुसरेक कोणूच नाशिल्ल्यान ती भुरग्यां सयत वीख खावन जीव दिता.

‘फायर एरिया’ हे कादंबरेंत न्यायाची एक वेगळीच बाजू दाखयल्या. खणींच्या राष्ट्रीयकरणा उपरांत जेन्ना सहदेवाची खणी वयली नोकरी वता, तेन्ना तो ती परती मेळोवपा खातीर सनदशीर मार्गान सगळे तरेचे यत्न करता. तो अधिकाऱ्यांच्या पांयां पडटा, अर्ज धाडटा, ऑफिसाचीं सोपणां झरयता, फावर लायता, पूण ताका न्याय मेळना. पूण जेन्ना तो एके गुंडशायेचेर चलपी युनियनांत सामील जाता, तेन्ना मात युनियनाच्या गुंडांनी पिस्तुलाच्या चापार बोट दवरून संबंदीत अधिकाऱ्याक जिवेनिशी मारपाची धमकी दितकीच, सहदेवाक न्याय मेळटा. अशे तरेन न्याय लेगीत मागून मेळना, तो धमकावन, झगडून घेवचो पडटा, अशी स्थिती आयज समाजांत जाल्या, ताची देख मेळटा.

‘क्राय...’ कादंबरेंतलो आर्थर जार्वीस जल्मभर वर्णभेदा आड चळवळ उबारता. आपूण गुरो आसून लेगीत गरीब काळ्या लोकां खातीर आपलें जिवीत वेंचता. पूण निमणें काळ्या लोकांकडल्यानच ताचो खून जाता.

स्वातंत्र्य

सगळ्या देशांच्या संविधानांत नागरिकांक स्वातंत्र्याचो अधिकार बहाल केला. स्वातंत्र्य आपली जीण जगपाचें, अभिव्यक्तीचें, वेवसाय वेंचून काडपाचें अशें जायत्या तरांचें स्वातंत्र्य आसता.

पूण अभ्यासार्थं नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांतल्या मिनाखणींनी व्यक्ती-स्वातंत्र्य काडून घेतलां. स्वातंत्र्यांत आसून लेगीत लोक मिनाखणींनी निर्माण केल्लें दहशतीक लागून पारतंत्र्यांत न्हय-गुलामींत जगतात.

खण-वेवसायान सगळ्या मळांचेर एकाधिकारशाय प्रस्थापीत करून हेर वेवसायांक चिड्डून उडयल्यात. हाचें चित्रण 'अच्छेव', 'उद्ध्वस्त' आनी 'होमकांड' कादंबऱ्यां भितर पळोवंक मेळटा. ह्या संशोधनाच्या चवथ्या प्रकरणांत वर्णन केल्ले प्रमाण खण-वेवसायान जन-जल-जमीन-जंगल-जनावर-हवा-ध्वनी आनी सगल्यांत महत्वाचें म्हणल्यार मन-प्रदुशण करून हेर वेवसाय आनी वेवसायीक हांची जीण धोक्यांत घातल्या. खण वाठारांतल्या लोकांक कृशी-वेवसाय, मागीर तो शेतां भाटांचो आसूं वा कुळागरांचो वा गोरवां पोसपाचो आसूं करूंक मेळना, हें पूर्णसत्य आसा, आनी अभ्यासार्थं नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी तें सिद्ध केलां.

'उद्ध्वस्त' कादंबऱेंत फर्नांडीस आनी दामले हांचे भितरल्या संवादांतली ही एकूच देख हे गजालीक गवाय म्हूण दिवं येता:

“पणजी-मडगांवच्या खबरापत्रांत तुमच्या पात्रांवां आड लेख छापून हाडलॉ ! गोविंदबाब खरंगट्यांच्या खणींक लागून गांवां कशीं भूंयभरवण जायत चल्ल्यांत, फातराच्यो राशी आनी हुबिल्ल्या धुल्लक लागून शेतांची, कुळागरांची कशी वाट लागल्या. शांत, गोमटी गांवां, खण-मालकांच्या निश्काळजीपणाक लागून, सुवार्थी वृत्तीक लागून कशीं उद्ध्वस्त जायत चल्ल्यांत ते जनते मुखार मांडटालो हांव...” (पान 117-118) (अनुवादीत).

'होमकांड' कादंबऱेंतलीं वर्णनां वेवसायीक स्वातंत्र्याचेर पुराय रितीन हल्लो करपी आसात. आपल्या जाणटेल्यांची विरासत आशिल्ले कुळागराचो, भोवच कश्टांनी आनी निश्टेन सांबाळ करपी शिवरामाच्या परंपरीक वेवसायाचेर खणींनी पुराय रितीन हावळ हाडल्या. सुरवेक खण-प्रदुशणाक लागून कुळागराची नासाडी उदकाचो उणाव, स्थलांतरीत मजुरांनी घातिल्लो हैदोस,

दोंगराचेर खणीं जाल्ल्या कारणान स्थलांतरीत माकडांनी कुळागराचें केल्लें लुकसाण आनी निमणें अख्खो दोंगर कोंसळून ताचें पोंदा पुरवल्लें ताचें कुळागर, लाख विनवण्यो करून लेगीत ताच्या तोंडाक पानां पुसपाची मिनेरांची वृत्ती हांकां लागून शिवरामाच्या फकत वेवसायीक-स्वातंत्र्याकच न्हय तर व्यक्ती-स्वातंत्र्याक लेगीत बादा आयल्या.

व्यक्ती-स्वातंत्र्य

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी खण-वेवसायान मनशाच्या व्यक्ती-स्वातंत्र्याचेर हाडिल्ली हावळ खूब खोलायेन चितारल्या.

‘खण - मजूर’ व्यक्ती-स्वातंत्र्य दडपशायेचो विनाकारण बळी थारला. चडश्या कादंबऱ्यांनी ‘खण मजूर’ म्हणल्यार खण-पूर्व काळांतले शेतकामती वा परंपरीक वेवसायीक. पूण आपल्या वाठारांत कृशी-वेवस्थेक लागिल्ली घरघर आनी तिचेर निंबून चरितार्थ चलोवप अशक्य जाल्ल्यान हे कृशक ‘मजूर’ जाल्यात. पूण खण-वेवसायान तांकां पैशांची रूच लावन जल्माचे वेठबिगार केले. तांकां गुलामां भशेन वागणूक दिली तांचे कडल्यान दर दिसाक मानवी क्षमताये भायलो कोळसो कापून घेतलो वा सुमारा भायर वावर करून घेतलो. तांचे सुरक्षेची, राखणेची, वखदविसदाची इतलेंच न्हय तर राबित्याची वेवस्था लेगीत करूंक ना. देखून गांवांनी आपलें घरदार, कुटूंब, शेतभाट आसतना लेगीत हे मजूर खणीचेर अनाथ, बेघर, कुटूंबा पसून तुटिल्ले अवस्थेंत जगले. आपल्याचेर जाल्ले अन्याय, अत्याचार हांचेर आवाज उठोवपाचें कुशीकूच, सादो जेवणा उपरांतचो विसव मागपाची तांणी केल्ली विनवणी लेगीत कंपनीच्या विरोधांत केल्लो ‘उठाव’ वा ‘बंड’ मानून तांचेर खण-मालकांनी कारवाय केली.

खणीचेर वावुरपी हे ‘मजूर’ मनीस आसात काय गुलाम हे विशीं दुबाव येता हातांतल्यान घडूंक नाशिल्ले चुकीक लागून दिसाचो पगार कातरप, मायनिंग मुन्शी आनी मायनिंग सरदार हांचे

वरवी तांकां बुरश्यो आनी पोजड्यो गाळी संवप, चाबकान बडोवन काडप, जखमी अवस्थेंत आसतना लेगीत वावरूंक लावप, ह्या करण्यांक लागून मजुरांचें व्यक्ती स्वातंत्र्य नश्ट जालां.

मिनेरा भशेन मजूर-युनियनांनी लेगीत तांचें शोशण केलां. दर म्हयन्याक तांचे कडल्यान 'चंदा' घेवन लेगीत, तांच्यो उण्यांत उण्यो, रास्त आनी मुळाव्यो गरजो भागोवपा खातीर युनियनांनी कसलीच धडपड करूंक ना. तांचें भायलें रुप मजूर युनियनाचें पूण भितरलें रुप मात कंपनीच्या हस्तकाचें अशें चि 'कोयले की खान', 'फायर एरिया' आनी कांय प्रमाणांत 'क्राय...' कादंबरेंत दिश्टी पडटा.

कंपनीन पोशिल्ले गुंड, पैलवान आनी खणी वयले सावकार हांणी लेगीत मजुरांची फटवण करून, तांकां मारहाण करप, तांच्या बायलांचेर दिसा-उजवाडा बलात्कार करप, खणींत दहशत निर्माण करून कसलेय घडणुके संबंदान मजुरांनी आपलें मत, प्रतिक्रिया, जबानी, साक्ष-गवाय दिवची न्हय म्हूण तांकां धपकावप, शितकावपाक, बडोवप, जीव घेवप वा खणी वयल्यान धांवडावन घालप, ह्यो तांच्यो करण्यां अमानवी आसात.

अशे रितीन खणी वयली मुस्कटदाबी, दहशत, हिंसा हांकां लागून मजुरांचें व्यक्ती स्वातंत्र्य, उच्चार-स्वातंत्र्य, आचार-स्वातंत्र्य आनी विचार स्वातंत्र्या हांचें हनन जाल्लें पळोवंक मेळटा.

अर्थीक स्वातंत्र्य

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांनी खण मजुरांचें अर्थीक स्वातंत्र्य लेगीत पावणेन काडलां. आपल्या कश्टांचे जोडीचेर तांचो कसलोच हक्क ना. तांच्या इल्ल्याश्या पगाराचेर मायनिंग मुन्शी, मायनिंग सरदार आनी खणींतले गुंड हांचो दोळो आसा सावकार, बारवाले आनी युनियनां आपापलो वांटो घेवंक टपल्यांत. खण-मजूर नवें रीण काडले बगर वा नवी उसनवारी केले बगर आपलो म्हयन्याचो संवसार चलोवंकूच पावचो ना हाची खबरदारी खण कंपनीच ह्या सावकारांक नेमून आनी बारी आनी जुगारीअड्डे पोसून वा तांकां तेंको दिवन घेतात. देखून एक

फावट रीण घेतकीच ताचेर लायिल्लें बेसुमार कळंतर आनी थकबाकी जाल्ल्या मूळ मुदलाचेर कितल्याश्याच पर्तींनी हप्ते हांकां लागून मजूर एका 'दमनचक्रांत' (vicious circle) सांपडटा. आपली पुराय हयात तो ह्या आत्मघातकी चक्रांतल्यान भायर सरपाक शकना. एके खण-कंपनी नोकरी सोडून दुसरे कंपनींत वचपाचो वा गांवांत परतुपाचो विचार लेगीत ताच्या मनाक आफडूंक शकना, इतलो तो ह्या अर्थजालांत घुसपता.

सभ्यताय

उद्देगीकरणाचें एक उप-फळ म्हणल्यार खण-वेवसाय. मनशाचे बुद्दीक कल्पकतायेक लागून निर्माण जाल्लो हो आधुनीक वेवसाय. पूण संवसारभरांतलें खण-वेवसायाचेर आदारीत साहित्य, प्रतिनिधीक रुपांत वाचतकीच 21 व्या शेंकड्यांत लेगीत ह्या वेवसायाचें 'असभ्य' रूप दिश्टी पडटा. गोंय, महाराष्ट्र, बंगाल, झारखंड, आफ्रिका ह्या देशांतल्या खण-वेवसायाचेर आदारीत अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी 'मिनेर' नांवाच्या भायल्यान 'सभ्य', 'सज्जन' दिसपी वेवसायिकाचें 'असभ्य' आनी हळशिकावणें रूप पळोवंक मेळटा. दया, माया, मनीसपण, सहानुभूती, कळवळो, देशप्रेम, हीं मुल्यां पांयां पोंदा माड्डोवन मिनेरांनी कशी संपत्ती हातासल्या ताची वर्णनां ह्या कादंबऱ्यांनी वाचूंक मेळटात.

'आधुनीक', 'विकसीत' अशीं बिरुदां मिरोवपी मानवी सभ्यतायेक लजेक घालपी करण्यो मिनेर करतात. 'मजुरांक उपाशी वा अर्दपोटी, दुख्खी आनी अंसघटीत दवरले जाल्यार तांचे व्हडल्यान चड उत्पादन जाता- हें संवसारांतल्या सगळ्या मिनेरांचें कारस्थानी तत्वगिन्यान. हरशीं एकामेकांचीं तोंडां लेगीत पळय नाशिल्ले मिनेर ह्या मताचेर एकठांय येतात.

ते पंच, सरपंचांक लागीं धरून गांवांतलो खण-विरोध म्होडून काडटात (अच्छेव). पुराय प्रशासन, पुलीस, राजकी फुडारी आनी सरकार हांकां पैसे चारून सगळे कायदे म्होडटात (होमकांड, फायर एरिया, भीष्माचा डोंगर). आपापल्या खणींनी गुंड, पैलवान पोसून आनी मजूर-युनियनां कडेन

संगनमत करून विरोध करपी मजुराचो वा राजकारण्याचो कांटो काडटात (अकरा कोटी, फायर एरिया, भीष्माचा डोंगर). वयल्यान 'सभ्य' दिसपी मिनेर कितले क्रूर, खूनशी, लोभी आनी विकृत आसतात ताचें दर्शन अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांनी घडयलां (होमकांड, भीष्माचा डोंगर, फायर एरिया, कोयले की खान). आचार आनी विचार दोनूय नदरांनी भ्रश्ट आनी विकृत अशे मिनेर म्हणल्यार खण-उद्देगान निर्माण केल्लें असभ्यतायेचें आधुनीक रूप.

आरोग्यपुराय जीण

अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांनी मजुरांक जे सुवातेर रावचें पडटा त्या वसणुकांचें हळशिकावणें रूप दाखयलां. अस्ताव्यस्त पातळिल्ल्यो खोंपी, चारूय वटेन व्हावपी सांडपाणी, शौचालयांचो अभाव, मनीस-मोनजात कसलेच धरबंद नासतना एकठांय राविल्ल्यान निर्माण जाल्ली दुर्गंधी, उदकाचो उणाव, अश्या मजूर वसणुकांचें चित्रण कादंबऱ्यांनी केलां (कोयले की खान, फायर एरिया, क्राय...). ह्या गलिच्छ, हळशिकावण्या वाठारांनी रावपी मजुरांचे निरोगी जिणेचो विचारच करूंक जायना.

खणींतल्या वावरान मजुराचे भलायकेचे हजार प्रस्न निर्माण केल्यात. मॅगनीज आनी लोखणाच्या खणींनी मजुरांक 'टी.बी.'चे दुयेंस भेट दिलां (अच्छेव, कोयले की खान). कोळश्याच्या खणींतली गर्मी, थंयचो मिथेन आनी कार्बन डायऑक्सायड गॅस आनी कोळश्याचो विचित्र दर्प हांकां लागून ताची भुकेची वान्साच मरून उडयल्या (कोयले की खान). भांगराच्या खणीन ताका ताची कश्टमय जीण बेगीन सोंपोवपाचें वरदान थंयच्या 'प्थिसीस' दुयेंसान बहाल केलां.

खणी वयल्या मनशाचे तांकी भायल्या श्रमांक लागून ताका चड आनी चड सोरो पिवपाक प्रवृत्त केला आनी तंबाखुच्या वेसनांचो बळी केला. अच्छेव, उद्ध्वस्त, भीष्माचा डोंगर, कोयले की खान, आनी क्राय... ह्या कादंबऱ्यांनी खण-मजुराच्या अनिर्बंध वेसनांचें चित्रण केलां.

सोऱ्यांची नशा पावना जाल्ल्यान आनी वर्सासकी बायलसुखा पसून पयस उरिल्ल्यान शिंदळकीक लागून लेगीत खणमजुरांचें वा तांच्या बायलांचें स्खलन अछेव (नानू, केंसर, रुक्मीण), भीष्माचा डोंगर (सावित्री, बकुळा, गांवातल्यो चलयो), उद्ध्वस्त (खण-अधिकारी आनी मजूर, बकुळा, हंसा), होमकांड (अरुंधती), कोयले की खान (शाम दुलारी), फायर एरिया (रानी), क्राय... (हजारांनी खण-मजूर चले आनी चलयो) ह्या कादंबऱ्यांनी चित्रीत जालां. खण-वेवसाय गांवांनी लैंगीक प्रसरणशील दुयेंसां (sexually transmitted diseases) पातळावंक कारणीभूत थारला. (अछेव कादंबरेंत साबार बायलां कडेन लिंगीक संबंद आशिल्ल्या बाबुश्या कडेन शारिरीक संबंद दवरिल्ल्यान रुक्मीणीक हें दुयेंस जाता, जाचो उल्लेख 'करवाद' आनी 'कुरार करप' ह्या उतरांनी केला). अनैतीक संबंदाचें वेसन (अछेव कादंबरेंत ताचो उल्लेख 'झवपिशें' ह्या उतरान केला) खणींतल्या मजुरांक- दादल्यांक आनी बायलांक लागता. कामवासनेचो वखवख ही उद्देगीकरणाचो वांटो जावन आशिल्ल्या खण-वेवसायाची देण जावन आसा.

जाणट्यां विशीं आदर

परंपरीक आनी गांवगिरे संस्कृतायेंत जाणट्यां विशीं आदर आशिल्लो. आबू (अछेव), मास्तर (अछेव), देसाय (उद्ध्वस्त), दाजी नाबार (भीष्माचा डोंगर), कुमालो (क्राय...) ह्या पात्रां वरवीं ह्या मुल्याचें चित्रण जालां. पूण खण-वेवसाय येतकीच हातांत घोळिल्ल्या दुडवांक लागून ह्या मुल्याची साप्प घसरण जाल्या. वयस्क आनी भुरगीबाळां लेगीत जाणट्यांक लेखिना जातात.

'अछेवां'त खण येवच्या पयलीं आबूच्या उतराक आशिल्लो मान आनी ताचो धाक, गांवांत खण येतकीच उरना. आबूच्या मर्णाक गांवांतलो एक मनीस लेगीत वचना. गांवचे लोक फकत पैशांची भास उलयतात. आबून मरतना कसलीच साटली-पोटली करुन दवरूं ना, देखून ताच्या मर्णाक कोण पावलो ना, अशें बायलां आपापसांत उलयतात. मास्तराक भात नाका जाल्यार त्या वांट्याचे पैशे दियात, म्हूण रुक्मीण ताची सेवा खणी वयल्या पैशांनी मेजता.

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेत दाजी नाबराक आशिल्लो रेस्पेद, खण येतकीच खंयचे खंय ना जाता. अण्णा- तागेलो इश्ट ताची जात वयर काडटा. गांवांतलीं भुरगीं ताका ताची जमीन हातासपाची जाहीर धमकी दितात. ल्हानसान भुरगीं आपल्या आवय-बापायक परत्यो जापो दितात. ‘उद्ध्वस्त’ कादंबरेत मायेस्त आनी दानशूर देसाय भाटकाराक ताचो मुंडकार विठू आनी गांवांतली वेश्या लक्ष्मी आव्हान दितात.

‘अकरा कोटी..’ कादंबरेतल्या बुजुर्ग आनी जाणट्या स्वामीक सरकारी अधिकारी, आनी ऑफिसांतले शिपाय लेगीत किंकोत करतात.

‘क्राय...’ कादंबरेत रेव्हरंड कुमालोक जोहान्सबर्गातलो तरणाटो फटयता.

शांती

उद्देगीकरणान मनशाक पैशे आनी भौतीक सुखां दिली, पूण ताची ‘शांती’ मात काडून घेतली. खण-पूर्व जिणेंत लोक ‘गरीब’ आशिल्ले पूण तांची विवेकशक्त जागी आशिल्ली.

‘अच्छेव’ कादंबरेत पंढरी, शाणू हांची जीण कश्टदगदगांची आशिल्ली खरी, पूण तांच्या कुटुंबांनी आनी गांवांत शांती नंदताली. सणा-परबेक-उत्सवाक-जात्राकाल्यांक-धालांक-शिगम्याक एकठांय जावन लोक खोशी मनयताले. खण येतकीच मजूर जाल्ल्या शेतकामत्यांच्या हातांत पैशे घोळूंक लागतात, पूण मनाची शांती शेणटा. लोक बेजारिल्ले, सदांच फाटल्यान कोण लागिल्ले भशेन ताकतिकेंत आसतात, पैशांच्या आनी आपल्या पुडाराच्या हुस्त्र्यान त्रस्त जाल्ले पळोवंक मेळटात.

दरेका समाजान आपापले मनाचे शांती खातीर धर्म, उत्सव हांची मांडावळ केल्ली आसता. ‘अच्छेवां’तलें देवूळ आनी थंय गांवकारांनी वांटून घेवन मनयल्ले सोमार, गांवांतलें वर्सुकी नाटक, ‘उद्ध्वस्तां’तलो कामाक्षी देवीचो उत्सव आनी वर्सुकी नाटक, हीं लोकांचे मनरिजवणेचीं साधनां आनी केंद्रां आशिल्लीं. खण-वेवसाय येतकीच तीं एकतर बंद जालीं वा तांकां बटबटीत

बाजारी रूप आयलें. ह्या साधनां वरवी गांवांत शांती, एकचार, सवस्तकाय प्रस्थापीत जाताली. तीं केंद्रांच खण-वेवसायान खणून काडिल्ल्यान लोकांचे जिणेंतली शांती भंगली.

‘अकरा कोटी...’ कादंबरेंत खण-वेवसायांत आपणें केल्ल्या पापांचो पश्चाताप जाल्ल्या कारणान, कोटयांनी रुपयांचे संपत्तीचो मालक स्वामी लेगीत अशांत जालो आनी मनाचो समतोल इबाडिल्ल्यान निमणें पिसो जालो.

‘अकरा कोटी...’, ‘कोयले की खान’, ‘फायर एरिया’ आनी ‘क्राय...’ कादंबऱ्यांनी पुराय समाजच शांतीची भावना लोप पाविल्ल्यान कसो अस्थीर आनी दुबावी जाला ताचें वर्णन आयलां. मजूर आपलें घरदार, गांव, शेतां, बायल-भुरगीं हांचो त्याग करुन शेंकड्यांनी मैल पयस आशिल्ल्या खणींचेर येवन रावपाक लागता. दीसभर यंत्रा भशेन वावरून, रातीं शांततायेच्या सोदांत तो बार्दानी, जुगार-अड्ड्यांनी आनी वेश्याघरांनी वता. पूण शांती ताका केन्नाच सोडून गेल्ली आसता. पिसुडिल्ल्या कोंब्या भशेन चाळविल्लें, विवेकशक्त सोंपिल्लें अशें जिवन तो जगता.

प्रेम

निसर्गान मनशाक दिल्ली ही एक अमूल्य भेट. मोनजातीं भितर लेगीत ही भावना आसता, पूण ती तात्पुरती आनी तात्कालीक आसता. मांजर आपल्या पिलांक आवयचे मायेन दूद दिता. पूण तीं पिलां व्हड जातकीच तांची कुयदाद घेवपाची प्रेम-भावना मोनजाती कडेन आसना. मनीस मात आवय-भुरगीं, बापूय-भुरगीं, भाव-भाव, भयण-भयण, शेजारी-शेजारी, गांवभाव-गांवभाव अश्या हजारांनी नात्यांनी आपल्याक बांदून घेता. सभ्यतायेच्या विकासांत आनी समाजपुरसाच्या संघटनांत हे प्रेम भावनेचो व्हड वांटो आसता. पूण उद्देगीकरणान मनश्याक ह्या नात्यांतल्यान तोडून ‘एकलो-एकसुरो’ आनी ‘एकोडयो’ केला. आत्यंतीक भौतीक सुखाच्या फाटल्यान लागिल्लो मनीस आत्मकेंद्रीत, आत्मवर्तीत, संकुचीत जाला. खण-वेवसायान खण-

वाठारांतल्या मजुरां मदीं 'आपलें भलें', 'आपले पुरतें' अशी आत्यंतीक व्यक्तीवादाची भावना निर्माण केल्या.

आपल्या वांगडी मजुरांचेर जावपी अन्याय, अत्याचारांनी तांचें काळीज तुटना वा तुटलें जाल्यार लेगीत ते कांयच करपाक धजनात. मोन्यांनी, तोंड बंद दवरून ते ताचे वयलो अत्याचार पळयतात. फाल्यां असोच प्रसंग आपणाचेर वा आपले बायलेचेर आयलो जाल्यार कितें? हो प्रस्न तांच्या मनांत येना. अशे तरेच्या अन्यायांच्यो कितल्योश्योच देखी अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांनी आयल्यात.

पूण तातूंतली एक देख मात खणवेवसायान नश्ट केल्ले प्रेम भावनेचें काळजाक पीळ घालपी वर्णन करपी आसा:

'कोयले की खान' कादंबरेत जमनी पोंदा हजारेक फुटांचेर कोळसो खणपाचो वावर चालू आसता. शेंकड्यांनी मजूर वावुरतात इतल्यांत छताक एक बुराख पडटा आनी तातूंतल्यान उदकाचो लोट खणींत येवपाक लागता. तें उदक तशेंच व्हांवत रावलें जाल्यार कांय मिनिटांत मजूर बुडून मरपाचो प्रसंग येता. तितल्यांत एक तरणाटो मजूर वयर चडटा आनी त्या भगददाडाक/खांवट्याक आपली फाट तेंकोवन उदकाची व्हांवती आडायता. तितले म्हणसर तो भोकणो पुरोवपी मजूर लोखणाच्यो कांबी, खिळे बी घेवन पावतात. तेन्ना थंयचो खण-अधिकारी त्या मजूर तरणाट्याक थंयच दवरून ताचेरच लोखणाच्यो कांबी मारून खिळे मारपाचो आदेश दिता. ताका सकयल देंवयलो जाल्यार उदकाचो लोट खणींत भरतलो आनी तुमी सगळे जाण मरतले, अशें तो सांगता आनी तें खरेंय आसता. मरपाचो भंय आनी अधिकाऱ्याचो आदेश हांणी निरुपाय जावन हेर मजूर ताणें सांगिल्ले भशेन त्या जित्या तरणाट्याचेर कांबी ठोकतात आनी खिळे मारून ताका छतांतच चिणून मारतात. हें सगळें कांय खिणांत घडटा. तो असहाय्य, जिवाचेर आकांत आयिल्लो मजूर आपलें मरण आपल्याच दोळ्यांनी पळयता. विश्वबंधुत्वाची

आनी प्रेमाचीं बातां मारपी मनीस, कितलो निर्दय, क्रूर आनी कठोर जावं येता, हाची ही ज्वलंत देख वाचतकीच, खण-वेवसायान उद्ध्वस्त केल्लें प्रेमाचें मुल्य दिश्टी पडटा.

सहानुभूती

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी मनशाक एकमेकांची सहानुभूती, काकळूट उरिल्ली ना, हाचें चित्रण केलां. मिनेरांक मजुरांची ना, मजुरांक वांगड्यांची ना, आनी सरकारी अधिकारी-युनियन लीडर हांका त्या दोगांयचीय ना. खरें म्हणल्यार जंय प्रेम उरिल्लें ना थंय सहानुभूती आसपाची शक्यतायच ना. आबूच्या मर्णा विशीं वा मास्तराच्या गांव सोडपा विशीं कोणाक वायट दिसना. आबू मेल्ल्या दिसा, ताचें मडें गांवांत लासपाचें उरला आसतनाय लोक कांयच घडूंक नाशिल्ले भशेन कामार वतात (अच्छेव).

शिवरामाचे आवय-बापूय खण कोंसळिल्ल्यान रावत्या घरांत मातयेच्या राशी पोंदा पडून मरतात, पूण गांवांतल्या लोकांक ताचें कांयच पडून वचना. रातभर शिवरामाक वांगड दिवपाक गांवचो एकलोय मनीस येना, येतात ते दीसभर काबाडकश्ट करून उपाशी न्हिदिल्ले परक्या वाठारांतले मजूर (होमकांड).

भाटकाराचें शेत पडींग उरिल्ल्यान तो थतरवितर जाला, पिसो जावपाक पावला, हे विशीं कोणाक कांय दिसना (उद्ध्वस्त).

दाजी नाबराचो दोंगरा वयलो प्लॉट गेल्ल्यान तो पुराय रितीन खचला, हाचें कोणाक दुख्ख ना. वयल्यान प्लॉटाची पावणी कंपनीन घेतले बराबर, दाजीच्याच गांवांतले लोक बुलडोझर घालून प्लॉट खणपाक लागतात (भीष्माचा डोंगर).

शेंकड्यांनी लोक खणींत बुडून मेल्ले आसतना, एक मंत्री दुसऱ्या मंत्र्याक शह दिवपा खातीर मेल्ल्यांच्या शोकग्रस्त सोयऱ्यां मुखार भाशणां दिता. घडणुकेक जबाबदार आशिल्लो मिनेर पयशांची मदत घोशीत करून तांच्या घांयार मीठ चोळटा (अकरा कोटी).

हेर मजुरांक वांटावपा खातीर एका मजुराक वणटीक जितो चिणून मारतात ताच्या मर्णा विशीं कोणाकूच सहानुभूती आसना. मिनेर ताच्या घरच्यांक एका पैशाची मदत करिना. वयल्यान त्या मजुराक लागून तुमचो जीव वाटावलो म्हूण तुमी तुमच्या पगारांतलो वांटो ताका दियात अशें हेर मजुरांक सांगता. (कोयले की खान).

‘कोयले की खान’, ‘फायर एरिया’ ह्या कादंबऱ्यांनी खणीं वयल्या अपघातांक लागून मजूर मरतात वा लोकांनी मोर्चा काडलो म्हूण कंपनी गुंडां वरवी तांचेर हल्लो करून तांकां बडयता पूण मेल्ल्या वा जखमी जाल्ल्या मजुरां विशीं कोणाकूच कांयच दिसना आदल्या दिसा कांयच घडूंक नाशिल्ले भशेन मजूर दुसरे दीस खणीर रुजू जातात. सगळ्यांचीच मनां-काळजां बधीर, संवेदनहीण जाल्ल्याचें दिश्टी पडटा. अशेच तरेन दरेके कादंबऱेंत कोणाकूच दुसऱ्याचें पडूंक ना. समाजांतल्यान सहानुभूतीची भावनाच सोंपल्या हें सिद्ध जाता.

धैर्य

धैर्य म्हणल्यार जिणेक सामकारावपाची मनाची तयारी. कसलेय तरेच्या अरिश्तांक आनी आडमिळ्यांक पयस करूंक मनशाक धैर्य जाय पडटा. धैर्य व्यक्तीगत वा सामुहीक सामर्थ्यांतल्यान निर्माण जाता.

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांनी मजुरांचें मनोधैर्य खचिल्लें दिश्टी पडटा. ‘अच्छेव’ कादंबऱेंत खणींनी निर्माण केल्ल्या प्रस्नांक लागून ‘आबू’ सारको धैर्यवान जाणटेलो लेगीत खचता. आतां गांवचें कांयच धड ना. हो गांव आतां सोंपतलो अशीच जिविताच्या निमणे कडेन ताची भावना जाता. गांवकारांचे जिणेंत रिगिल्लो भश्टकार आतां पसय करप शक्य ना. गांवाक जडिल्ले विकृतीक लागून पुराय गांव बारशेच्या बावल्याक पडिल्ल्या किड्यां भशेन शेंपाड्याच्यो किडी लागल्यात. ह्या गिराणांतल्यान ह्या गांवाची आतां सुटका ना हें पटिल्ल्यान धैर्य खचिल्लो आबू दुसरेच दिसा आपली जीण सोंपयता

धैर्य खचतकीच मनीस एकतर जीव सोडटा, आत्महत्या करता वा ते परिस्थितींतल्यान पळून वता वा त्या मनशा मदलें जनावर जागें जाता आनी ती व्यक्ती पथभ्रष्ट जाता, हिंसे खातीर प्रवृत्त जाता वा चुकीच्या मार्गाचो अवलंब करता हीं सगलीं रुपां अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांनी दिश्टी पडटात. आबूच्या मरणा उपरांत धीर खचिल्लो सावळो मास्तर लेगीत असोच एक दीस अकस्मात कोणाकूच सांगनासतना गांव सोडून वता.

‘होमकांड’ कादंबऱेंत आपली अर्दी जीण न्याया खातीर झुजूंक सोंपयतकीच लेगीत अपेशी जाल्लो शिवराम आत्महत्येचो विचार करता. पूण जगपाचे आनी लडपाचे दुर्दम्य इत्सेक लागून आत्महत्येचो विचार पयसावता आनी आपले पुरतो न्याय मेळोवपा खातीर तो मिनेराची आनी ताची रखेल जाल्ले आपले बायलेची हत्या करता. पूण ताची ही करणी धैर्याची न्हय तर नाईलाजान, निरुपायान आनी विवेकशक्त काबार जाल्या उपरांतची आसा. खासा शिवरामाच्या तोंडांतलीं हीं वाक्यां:

“खंय वचपाचें तें थारावंक नाशिल्लें पूण आपशींच हांव आमच्या घराच्या वाठारांत पावलों. फकत संवये प्रमाण गाडयेंत बसलों, थरावीक जाग्यार देंवलों आनी थरावीक रस्त्यान चलत गेलों. म्हजी तकली भेरेल्ली. अक्कल काम करिनाशिल्ली. कुडींत राग आनी किंवाटो भरिल्लो. अशे अवस्थेंतूच हांव आमच्या घरा मुखार पावलों आनी थंयच थिरावलों” (पान 150) (अनुवादीत). हाचो अर्थ शिवरामान जें कितें केलें तें तकली जाग्यार नासतना केलें, धैर्य काबार जाल्ल्यानूच केलें.

‘उद्ध्वस्त’ कादंबऱेंत लेगीत खणी आड रामनाथान उबारिल्लो संघर्श दाखयला. फरक इतलोच, ‘होमकांडां’तल्या शिवरामाचो लडो एकाकी आशिल्लो आनी आपल्या कुळागराचे राखणे खातीर वैयक्तीक भावनेंतल्यान उप्राशिल्लो, जाल्यार ‘उद्ध्वस्तां’ तलो लडो जरी आपल्या कुळागराच्या राखणे खातीर आशिल्लो, तरी लेगीत ताका एक समाजीक कूस, रूप आशिल्लें. तरणाटे भुरगेच न्हय तर विठू, बाबुश्या सारके जाणटे लेगीत ताका साथ दिवपाक लागिल्ले. गांवागांवांनी

भोंवून रामनाथान लोकांक खणींचे दुश्परिणाम सांगिल्ले. देखून ताच्या धैर्याचें खच्चीकरण करपा खातीरच कंपनी ताचेर गाडी घालून ताका पांगळो करून उडयलो.

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेंत धैर्य काबार जाल्ल्या दाजी नाबरान ट्रॅक्टरा पोंदा पडून जीव दिलो.

‘अकरा कोटी...’ कादंबरेंतलो स्वामी, सगळे तरेचे यत्न करून लेगीत शेंकड्यांनी खण-मजुरांचो जीव वांटावपाक येसस्वी जायना, तेन्ना जिणेक सामकारावपाचें धैर्य खचिल्ल्यान तो पिशांतूर जाता.

‘कोयले की खान’ ही अभ्याशिल्ली एकूच कादंबरी, जातूंत विकासाचें धैर्य शाबूत उरता पुराय जीण संघर्शाची आसून लेगीत तो आपलें नियोजीत कार्य चालू दवरता. कंपनीचे गुंड ताका बडयतात, मजूर ताच्या मना सारकी साथ दिनात, तरी विकास आपल्या मार्गा वयल्यान कुशीक सरना. खणींत शेंकड्यांनी लोक मेल्या उपरांत लेगीत ताचें धैर्य सोंपना, तो आपली कामगार चळवळ चड नेटान आनी निश्टेन फुडें व्हरपाचो संकल्प सोडपाचो निश्चेव करबन मजुमदाराचे शोक-यात्रेंत सामील जाता.

‘फायर एरिया’ कादंबरेंतलो सहदेव खण-विरोधी आंदोलनांनी आयिल्ल्या वायट अणभवांक लागून निराश जाता. तो पथभ्रश्ट जाता. आपल्या विचारधारे कडल्यान फारकत घेता आनी हिंसात्मक चळवळीक तेंको दिता. पूण मजुमदाराच्या बलिदानान तक्रा पश्चाताप जाता आनी तो वायट मार्ग सोडपाचो निश्चेव करून मजुमदाराचे शोक मिरवणुकेंत सामील जाता

उरफाटें, तेच कादंबरेंतलो मजुमदार आनी ताका साथ दिवपी इरफान मात संथपणान, शांतपणान पूण निश्टेन आनी निश्चीत ध्येय दोळ्यां मुखार दवरून मजुरां मदीं एकचार घडोवन हाडटात.

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतले कितोशेच मजूर, बायलो आनी दादले, धैर्य खचिल्ल्यान एकतर आत्महत्या करतात वा खणी वयल्यान पळून वतात. हातूंत चड करून घोवाच्या

मरणाक लागून निराधार जाल्ल्यो विधवा बायलो आनी खणी वयलें विपरीत दृश्य वा घटना पळयल्ले मजूर हांचो आसपाव जाता.

सहनशिलताय

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतले सगळेच मजूर सहनशिलतायेचे बळी थारल्यात. सुदैवान तांचे कडेन पराकोटीची सहनशिलताय आसा. संवसार भरांतले मिनाखणींचेर काम करपी लाखांनी मजूर भोवच सोंशीक आसात. मानवी कूड आनी मानवी शक्ती भायलीं अमानवी बळाचीं कामां ते करतात. कोळश्या-खणीचेर बरयल्ल्या 'कोयले की खान' आनी 'फायर एरिया' ह्या कादंबऱ्यांनी मजुरांनी दर दिसाक फोडपाच्या कोळश्याचें प्रमाण दरेकी 1 टन आशिल्ल्याचें सांगलां. प्रत्यक्षांत मात तांचे कडल्यान देड टना वयर कोळसो फोडून घेतात. तरी लेगीत हे मजूर तें सोंसतात. जमनी पोंदा हजारेक फुटांचेर वावुरतनाच्यो कुडिच्यो असंख्य वेदना आनी यातना सोंसून ते वावुरतात. आठ वरां अथक परिश्रम करतात. तांकां जेवणा उपरांत वा जखमी जाल्या उपरांत लेगीत विसवा खातीर वेळ दिनात. जी गत कोळसो-खण मजुरांची तीच भांगरा-खणीचेर काम करपी मजुरांची. खर उश्म तापमान आनी 84% आर्द्रताय आशिल्ले खणींत काम करपाची सोंशिकताय आनी संवकळ तांच्या शरिराक आनी मनाक जावची, म्हूण तांचेर आठ दीस 'वातावरण अनुकुलनीकरणाचे' प्रयोग करतात. एकंदरीत 'मजूर' म्हणल्यार एक 'अद्यतन केल्लें यंत्र' (a machine which is technically made fit to face the reality) कशें मानून खण-वेवसायान ताचो वापर केला. घडये संवसारांतल्या हेर खंयच्याच वेवसायाक कुडीचे इतले भोग आनी यातना सोंसच्यो पडनात.

कुडीच्या वळवळ्यां भशेन मजुराक मनाचे लेगीत अनंत कश्ट सोंसचे पडटात. अपघातांचे संभाव्य धोके आनी जोखिमो पत्करून, जिवाचेर उदार जावन मजूर ह्या वेवसायांत येता. खणींतल्या अपघातांनी मेल्ले वा जखमी जाल्ले सह-मजूर पळोवन लेगीत, मात थारनासतना

ताका वावर चालू दवरचो पडटा, तेन्ना ताच्या मनाचे सौशिकतायेची एके वटेन काकळून जाल्यार दुसरे वटेन तिडक येता.

संवर्धन

खंयच्याय मानवी क्रियेचो हेतू संवर्धन आसता. संवर्धन म्हणल्यार राखून दवरप, सांबाळून वापरप. कोळसो, लोखण, मँगनीज, भांगर वा हेर खंयचेय धातवीय वा अधातवीय खनीज वा संसाधन फुडल्या पिळग्यां खातीर राखून दवरप म्हणल्यार संवर्धन. पूण अभ्यासार्थ नियाळिल्ले एकेय कादंबरेंत अशें संवर्धन दिश्टी पडना. दरेकलो खण-वेवसायीक आपल्याक जाय तितली, जाय त्या प्रमाणांत आनी जाय तेन्ना सैमीक साधनसंपत्ती बुडडिता. बाजारांतले मागणे प्रमाण पुरवठो करता. ताचेर हे विशीं कसलेंच कायदेशीर बंधन आशिल्लें वाचूंक मेळना. ताका लागून हें संसाधन (resource) फकत हेच पिळगे खातीर आसा व्हय? असो प्रस्न पडटा.

भूतदया

प्राणीमात्रांचे बाबतींत, मोनजाती आनी हेर जिवावळीचे बाबतींत दाखयल्ली दया म्हणल्यार भूतदया. खण-वेवसायाक लागून हजारांनी जिवावळीचे सैमीक अधिवास (हॅबिटॅट) नश्ट जाल्यात. दोंगराचेर चलिल्ल्या खण-ववसायाक लागून जंगलांनी रावपी जिवावळ (माकड, वाग, रानधुकर...) कशे तरेन गांवांनी येवन धुमाकूळ घालतात, ताचें वर्णन 'होमकांड', 'भीष्माचा डोंगर' कादंबऱ्यांनी आयलां. तांच्या राबित्याची सुवात नश्ट केल्ल्यान तांच्या जिविताचेर जावपी परिणामांची चर्चा खंयचेच कादंबरेंत केल्ली दिश्टी पडना. जंय आपल्या सारक्याच रक्तमांसाच्या मनशा विशीं कुस्कटभर दया ना, थंय हे 'मोने' जातीचें कितें? असो प्रस्न कादंबऱ्यो वाचून निर्माण जाता. घोडे, बैल हांकां तांचे शक्ती भायलें काम दिवन कशे तरेन खणींनी तांचेर अत्याचार जातात, तांचीय वर्णनां भूतदयेचो अभाव दाखोवन दितात.

नेतृत्व

विसाव्या शेंकड्याच्या अर्दा मेरेन संवसारांतल्या जायत्या देशांनी मजूर-युनियनां स्थापन करूंक अधिकृत मान्यताय नाशिल्ली. 'कोयले की खान', 'क्राय...' हया कादंबऱ्यांनी ही वास्तविकताय दाखोवन दिल्या. मजूर युनियनांक मान्यताय मेळटकीच साबार विचारसरणींचीं (साम्यवादी, सोशियलिस्ट) युनियनां निर्माण जालीं. पूण कांय आडवाद सोडल्यार मजुरांचें नेतृत्व करपी हीं युनियनां फकत बेगडी, नकली आनी मजुरांच्या हिता परस आपलें फुडारपण आनी दबदबो निर्माण करपा खातीरच वावुरलीं, म्हणपाचें 'कोयले की खान', 'फायर एरिया', 'क्राय...' हया कादंबऱ्यांतल्यान स्पश्ट जाता. भायल्यान मजुरांच्या कल्याणाचें रुपडें आनी भितरल्यान मात खण कंपनी कडेन साटेलोटे करून हें मजूर-नेतृत्व भश्ट, सुस्त आनी लाचार जाल्लें दिश्टी पडटा. मजूर युनियनां हयो चळवळी उरनासतना 'संस्था' जाल्यात हेंच चित्र पळोवंक मेळटा. मजूर नेतृत्वा भशेनच राजकी नेतृत्व लेगीत कितलें रसातळाक पावलां, ताचें वर्णन 'अकरा कोटी...', 'फायर एरिया', 'क्राय...' हया कादंबऱ्यांनी आयलां.

देशभक्ती

देशभक्ती हें एक वैश्वीक-मुल्य आसा. आपल्या देशाची केल्ली निस्सीम आनी डोळस भक्ती केन्नाच विश्व-बंधुत्वाचे भावने आड येना. पूण सामान्य जनतेक वा मिनेरांक कोणाकूच आपल्या गांवाचें, देशाचें पडून वचुंना. एके वटेन देशाचे साधन-संपत्तीचो नाश करून दुसरे वटेन देशाक 'महसूल' (रेव्हेन्यू) दितात म्हणू ते नेट मारतात. 'अकरा कोटी...' कादंबऱेंत तांची देशनिश्ठा कितली बेगडी आसा तें दाखयलां. महात्मा गांधींची 'चले जाव' चळवळ खण-वाठारांत पावची न्हय म्हूण मिनेरान केल्ले यत्न, कोळश्याचें उत्पादन लिपोवन सरकाराक सादर केल्ले फटीचे दाखले, रित्या खणींनी रेंव भरिनासतनाच भरली म्हूण कागदार दाखोवन हाताशिल्ली रेंवे वयली सबसिडी हीं सगळीं देशा कडेन केल्ले प्रतारणेच्यो आनी फटवणेच्योच देखी.

‘भीष्माचा डोंगर’ कादंबरेतलो गांधीवादी मंत्री सावंत, ‘फायर एरियां’ तलो राजकी फुडारी आनी सरकारी अधिकारी हांचें देशभश्टेपण लेखकान उक्ताडाक हाडलां.

पर्यावरण

‘पर्यावरण’ हें एक आधुनीक मुल्य. विसाव्या शेंकड्यांत मनशाक आपणें केल्ल्या प्रचंड सैम-हानीची जाणविकाय जाली. आपलें जिवीत सैमा कडेन बांदिल्लें, जोडिल्लें आसतना लेगीत आनी ताचेर निंबून आसतना लेगीत मनशान उद्देगीकरणाच्या नांवा खाला सैमाचें ‘दोहन’ (हात राखून वापरप, बचत करप. गाय पाडका खातीर आपले व्हटयेंत दूद राखून दवरता ते भशेन) करपाचें सोडून अपरिमीत ‘शोशण’ केलें. खण-वेवसायान पर्यावरणाचो सर्वनाश केलो. एके खणी खातीर लाखांनी झाडां कचाकच मारलीं, दोंगर बोडके केले आनी पुराय खण-वाठाराक उजाड, वाळवंटी, भयाण रूप हाडलें. तेविशींचें वर्णन मुखेलपणान ‘भीष्माचा डोंगर’, ‘होमकांड’, ‘क्राय...’ ह्या कादंबऱ्यांनी केलां.

अहिंसा

गौतम बुद्ध, महात्मा गांधी, नॅल्सन मंडेला हांणी प्रतिपादीत केल्लें हें मुल्य खण-वेवसायान मातीमोल केलें. दहशत आनी हिंसा ह्या मार्गाचो उक्तेपणान वापर करून चलयल्ल्या खण-वेवसायाचें विदारक रूप ‘अकरा कोटी’, ‘कोयले की खान’, ‘फायर एरिया’ ह्या कादंबऱ्यांनी दाखयलां.

अपरिग्रह

आपले गरजे इतलीच संपत्ती आपणें जोडची आनी सांबाळची. आपणें गरजे परस चड संपत्ती एकठांय करप म्हणल्यार दुसऱ्या कोणाक तरी ताच्यो उण्यांत उण्यो गरजो भागोवपा पसून वंचीत करप. अश्या श्रेश्ट विचारांच्या ह्या मुल्याचें पतन खण-वेवसायाक लागून जालां. सरकारां घडोवंक वा उडोवं येतात इतली, राज्याच्या अर्थ-कोशा इतली समांतर संपत्ती मिनेरांनी

लाखांनी मजुरांचे श्रम आनी खण-दुर्घटनांनी जाल्ल्या अपघातांतली बलिदानां हांच्या कुस्तार आनी राष्ट्राच्या संसाधनांच्या म्हालवजार हातासली. देखीक आपले चलयेच्या लग्ना वेळार तिका चौदा कील भांगर घालपाची भाशा करपी खण-ठेकेदार तिवारी (कोयले की खान).

सदाचार

मनशाचो खंयचोय वेव्हार उजू मार्गान जावचो अशी रास्त अपेक्षा आसता. अर्थार्जन करप चूक न्हय पूण तें करतना सदाचारान करचें अशें हें मुल्य सांगता. खण-मालकाच्या आचरणार्चें जें चित्र अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतल्यान मुखार आयल्या, तें ह्या मुल्याच्या विपरीत आसा. दहशत, दडपशाय, हिंसा, लांचलुचपत अशें भश्टाचारान भरिल्ल्या खण-वेवसायिकांचें दर्शन सगळ्याच कादंबऱ्यांनी घडयलां.

स्त्री-दाक्षिण्य

स्त्री आनी पुरुश हीं मानवी समाजाचीं दोन आंगां. स्त्री-पुरुश समानतायेचो विचार थोर फुडाऱ्यांनी, विचारवंतांनी आनी समाजीक वावुरप्यांनी वेळावेळार मांडला. पूण उद्देगीकरणान मात अस्तुरेचें सुमारा भायर शोशण केल्ल्याचें दिश्टी पडटा जीं कुडी-कश्टांची कामां दादल्यांनी करूं येतात, ती बायलेन लेगीत करूं येता असो असैमीक विचार मांडून उद्देगीकरणान बायलेक श्रमाच्या मळार धुकलून दिली. तिची निसर्गीक जडणघडण आडनदर करून तिका संवसार आनी मजुरी ह्या दोन व्हड्यांचेर पांय दवरूंक भाग पाडली. ताका लागून अस्तुरेची उदरगत जावपाची सोडून फरफटच चड जाली. खण-वेवसायांत अस्तुरेक 'बायल मजूर' म्हूण स्विकारतना तिच्या शिलाचो-चारित्र्याचो विचार करूंक नाशिल्ल्यान ती दादल्याचे वासनेची बळी थारली. अभ्याशिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी अस्तुरेचेर जाल्ले अत्याचार, अन्याय, बलात्कार हांचें चित्रण वाचूंक मेळटा. खण-पूर्व परंपरीक जिणेंतल्या शोशणा परस, बायलेचें खणीर मजूर म्हूण वावुरपाक सुरवात केल्ल्या उपरांतचे शोशण कितल्याश्याच पटींनी वाडलें. तिका सहचारिणी,

बायल, इश्टीण, भयण अश्या नात्यांनी पळोवचे परस कुडीचे श्रम घालोवपाचें आनी वासनातृप्तीचें साधन म्हूण खणवेवसायान वापरिल्ली दिश्टी पडटा.

रूक्मीण, केंसर, देवकी (अच्छेव), लक्ष्मी, हंसा, बकुळा (उद्ध्वस्त), अरुंधती (होमकांड), अबालसमाची तरणी बायल (क्राय...), शामदुलारी (कोयले की खान), रानी (फायर एरिया), सावित्री (भीष्माचा डोंगर) ह्या स्त्री पात्रांची जीण पळयतकीच, कंवचे भशेन आशिल्ल्या तिच्या शिलाचे कितले कुडके जाल्यात तें होलमता.

आत्मविस्वास

मनशाक जीण जगूंक आदार करपी आत्मविस्वास हें एक महत्वाचें मुल्य पूण खणवेवसायाक लागून सामान्य मनशाचो, शेतकामत्यांचो आनी मुखेलपणान मजुरांचो आत्मविस्वास काबार जाला. मिनाखणींनी केल्ल्या जबर प्रदुशणांक लागून शेतभाटां-कुळागरां आतां तिगचीं नात हें होल्मिल्ल्यान शेतकामत्यांचो आत्मविस्वास शेणला. आता कृशी-वेवसायाचेर निंबून रावपाक अर्थ ना अशें तांचें मत जालां.

कृशी-वेवसाय तांकां पोटा पुरतें धान्य दितालो, पूण रोख पैशे दिनाशिल्लो. कांय वाठारांनी आयिल्ल्या दुकळांक लागून कृशीवेवसायाचेर पोट भरप अशक्य जाल्लें. देखून 'भूक' भागोवपा खातीर, पैशांचे आशेन मजूर खणवेवसायांत रिगिल्लो. पूण खणवेवसायान ताका दळडीर, उपासमारी, अपरिमीत शारिरीक कश्ट हांचीच भेट दिली. ताका लागून ना धड हांगा, ना धड थंय अशी त्रिशंकू अवस्था जाल्ल्यान मजुरांचो आत्मविस्वास खचलो आनी तो लाचार जीण जगूंक लागलो.

समाजवाद

समाजवाद हें त्या-त्या देशांच्या संविधानांतलें एक महत्वपूर्ण मुल्य समाजवाद म्हणल्यार सदांकाळ आनी सर्वपरीन समाजाची राखण आनी संवर्धन. पूण खणवेवसायान आपल्या अफाट

संपत्तीच्या नाड्यार राजसत्तेक लाचार, भ्रश्ट आनी खिळखिळी करून उडयल्ल्यान, समाज, मजूर, शेतकामती हांचे विशीं खंयचेंच सरकार संवेदनशील उरूंक ना. दरेका वेळार सरकारांनी मिनेरांचो आनी खण-वेवसायिकांचोच पांखो घेतलो, हें अभ्याशिल्ल्यो कादंबऱ्यो वाचतकीच पट्टा. 'अच्छेव' कादंबरेचे अखेरेक शेतां नश्ट जाल्ल्यान निराश जाल्लो शाणू शंकराक म्हणटा, "मागीर हें भारत काय कितें जालां ते फकत कुकमाक आदार ?" (पान 185) 'समाजीक-लोकशायेचेर चलपी सार्वभौम राष्ट्र' (Social Democratic Republic) अशें बिरूद मिरोवपी भारतीय संविधनाच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सपनांतल्या 'समाजवादा' ची अशी बकच्छाय खण-वेवसायान केल्या.

सत्यताय

सत्य हें मुल्य म्हणल्यार मानवी जिविताचें अधिश्ठान. सत्याचे बुन्यादीचेर मानवी सभ्यताय घडल्या. खण-वेवसायिकांनी मात सत्याचो पुराय अनादर आनी उपेक्षा केल्या. देशाची खनीज संपत्ती आनी हेर संसाधनां हांचो वापर जावंक जाय, हें सत्य. पूण तांचो वापर आनी उपभोग फकत मूठभर गिरेस्तांनी घेवन आनीक गिरेस्त जावचें हें असत्य. खण-वेवसायिकांचो हो वेवसाय अर्दसत्याचेर आनी असत्याचेरच चलता, अशें अभ्याशिल्ल्यो कादंबऱ्यो वाचतकीच होल्मता. फटीचीं, नकलीं कागदपत्रां, असत्य विधानां, बनावट पंचनामे करून आपलीं सगळीं कारस्थानां लिपोवपाचो मिनेरांचो यत्न उद्ध्वस्त, भीष्माचा डोंगर, होमकांड, कोयले की खान ह्या कादंबऱ्यांनी दाखोवन दिला.

अस्पृश्यताय विरोध

उद्देगीकरणान परंपरीक जाती आनी जातीधिश्टीत वेवसाय म्होडून उडयले. खण-वेवसाय हो लेगीत हे गजालीक आडवाद ना. देखून लाखांनी वंचीत, दुर्लक्षीत, आदिवासी जमातींक चरितार्थाचें साधन मेळ्ळें. गांवांनी धोल बडयत पेरगांव घालप, भाटकार-जमीनदार हांच्या

सांवटा खाला जगप, अशे तरेचे मानहानीचे जिणेंतल्यान तांची मुक्ती करून चरितार्थ चलोवपाचें एक हक्काचें आनी रेषेदाचें साधन तांकां दिलें. जातीधिश्टीत वेवसाय निर्मुलनाचें उद्देगीकरणाचें हें योगदान मान्य करूंक जाय. पूण तें करतना खण-वेवसायान तांकां अर्थीक दास्यत्वांत उडयले. अकरा कोटींतलो कैची (म्हालो), समाजांत इज्जत, प्रतिश्ठा नाशिल्ल्या आपल्या जातीधिश्टीत वेवसाया कडल्यान आपल्या चल्याक पयस दवरपा खातीर खणीचेर कामाक लायता. खणी वयले कश्ट, धोके जाणून लेगीत तो पैशे मेजून हें काम करून घेता त्या वेळार तो म्हणटा: “मुँह काला होने से, हात काला होना अच्छा है” (पान 20). अशे रितीन अपमानास्पद जिणेंतल्यान तो भोलाक इज्जतीच्या खण-वेवसायांत हाडटा. पूण भोलो खणींत लागिल्ल्या उज्यांत हुल्फून मरता तेन्ना मर्णाक लागपी पैशे लेगीत कैची कडेन आसनात.

हेच रितीन जातीचे गुलामगिरींतल्यान मुक्त केल्ल्या मागास जातींतल्या मजुरांक खण वेवसायान कशे अर्थीक गुलाम केल्यात, ताच्यो देखी कादंबऱ्यांनी वाचूंक मेळटात. मजूर पयलीं भाटकार-जमीनदारांचे समाजीक गुलाम आशिल्ले आतां ते मिनेरांचे आनी ठेकेदारांचे अर्थीक गुलाम जाल्यात. अस्पृश्यताय आनी जातींचे निर्मुलन करतनाच खण-वेवसायान गरीब आनी गिरेस्त अश्यो दोन नव्यो जाती निर्माण केल्यात आनी तांचे मदलें अंतर आनी विद्वेसाची भावना आदले वर्ण-वेवस्थे परस कितल्याश्याच पटींनी चड आसा.

शिक्षण

विज्ञान-युगांत ‘शिक्षण’ हें मुळावें मुल्य आसा. शिक्षणाक लागून मनशाचे जिणेचें मुल्यवर्धन (व्हेल्यू एडिशन) जाता. देखून अभ्याशिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी चित्रीत केल्ल्या पात्रां वरवीं दरेका लेखकान शिक्षणाचें महत्व सांगलां.

मास्तर (अच्छेव), रामनाथ (उद्ध्वस्त), विजय शिर्के (भीष्माचा डोंगर), दिवेचा, पिंटो (अकरा कोटी...), विकास (कोयले की खान), सहदेव, मजुमदार, इरफान (फायर एरिया), फा. सिमांगू, आर्थर जार्वीस, जॉन (क्राय...) हीं सुशिक्षीत आनी सुसंस्कारी पात्रां एकतर आपूण विद्यादान करतात वा ते खातीर चळवळी करतात, केंद्रां चलयतात.

अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांनी 'शिक्षण' मुल्याचें पुरायरितीन पतन जाल्ल्याचें दिश्टी पडटा खण सुरु जातकीच लोकांनी आपल्या ल्हान ल्हान भुरग्यांक खणीर कामाक व्हेल्ल्यान गांवांतली शाळा बंद पडून मास्तर गांव सोडून वता (अच्छेव).

चडशे मजूर अशिक्षीत आशिल्ल्यान, मिनेर आपल्या कडल्यान देड टनां परस चड कोळसो खणून घेवन अन्याय करता, हें तांकां कळना. तांच्या अज्ञानाचो फायदो घेवन सावकार तांणी घेतिल्ल्या रिणाचेर सुमाराभायर कळंतर लावन तांकां फटयतात. अज्ञान हें सगळ्या दुख्खांचें कारण जाल्ल्यान खण-वाठारांनी वेव्हार, परंपरा आनी संस्कार हांचें शिक्षण दिवपाची गरज, 'क्राय...' कादंबरेंत रेव्हरंड कुमालो परगटायता, ती हेच खातीर.

विकास

विकास म्हणल्यार उदरगत. उदरगत फकत भौतिक आसना. तिका समाजीक-बुद्दीक-मानसीक-संस्कृतीक-अध्यात्मीक अशीं कितलीशींच आंगां आसतात. फकत पैसे आयले म्हूण विकास जायना. खण-वेवसायान अर्थीक विकास केलो. देशाक लोखण-मॅगनीज-कोळसो-खनिजां दिल्ल्यान उद्देगीक क्रांती जाली, महसूल निर्माण जालो, बाजारपेठेंत पैसो घोळूंक लागलो. 'अकरा कोटी...' कादंबरेंत हे विशीं केल्लो उल्लेख चिंतूंक लावपी आसा पिंटो हो युनियन लीडर आपली पुराय जीण मजुरां खातीर ओंपता. वीस वर्सां कामगार चळवळींत वावरून लेगीत आपूण मजुरां खातीर कांयच करूंक पावलो ना, ही खंत ताच्या मनाक खाता. तो म्हणटा:

“पयलीं कामगारांचो पगार 200-300 रुपया आशिल्लो. तो वाडून चार आंकडी जालो, म्हणल्यार तीनपटीन वाडलो. पूण तरी लेगीत मजुरांच्या जिवनमानांत कांयच फरक पडूंक ना. तींच वेसनां...दळडीर. इतल्याच पैशांनी धवाडगो कसो मजेंत रावता. पूण मजुरांच्या घरांत दोग-दोग जाणां जोडटा आसून लेगीत तांचे खोर्पीचेर सादे पत्रे चडनात. तांच्या भुरग्याबाळांच्या आंगार धड कपडे नात...” (पान 24) (सारांश) (अनुवादीत).

पिंटोच्या ह्या चिंतपांतल्यान कळटा पैशे म्हणल्यार सर्वस्व न्हय. खण-वेवसायान मजुरांच्या विकासा खातीर कांयच करूंक ना. आरोग्य, शिक्षण, जागृताय, सुरक्षा हे विशय हाताळूंक नाशिल्ल्यान मजुरांचो विकास तर कुशीकूच उरलो, मजूर रोगट, वेसनी, अडाणी जालो.

आनंद

अभ्याशिल्ल्यो सगल्यो कादंबऱ्यो निराशाजनक, शोकात्म, पराभूत आनी दुख्खी जिणेचें चित्रण करतात. खण-वेवसायान मानवी जिणेंतलो आनंद-खोशी नश्ट करून त्या जाग्यार वेदना, यातना, दुख्ख, लाचारी, उदासिनताय हाडल्या. मजूर आसत वा खण-अधिकारी, युनियन लीडर आसत वा सामान्य मनीस, शेतकामती आसत वा वेपारी, जमनीचे मालक आसत वा मुंडकार सगल्यांचेच जिणेंतली खोशी खण-वेवसायांतलें शोशण, अन्याय, अत्याचार, सर्त हांकां लागून नश्ट जाल्या.

आशावाद

मनीस जगता तो आशावादाचेर. आजचे वायट दीस सोंपून केन्ना तरी बरे दीस येतले, हाची दरेकलो मनीस वाट पळयता. पूण बरे दीस येवच्या जाग्यार दिसानदीस नवीं संकश्टां, अरिश्टां आनी आपत्ती आयिल्ल्यान आनी वर्सासकीची गुलामी सोंशिल्ल्यान मजुरांचे जिणेंतलो आशावाद सोंपता. ही कश्टांची जीण बेगिनांत बेगीन सोंपोवन, चार पैशे जोडून, गांवांत परतो

वचून शेतांनी वावुरपों सपन खण-मजूर पळयता, तें ह्याच आशावादाक लागून. पूण ताचें सपन केन्नाच पुराय जायना.

निशपक्षपातीपण

प्रशासन, पुलीस, न्याय-वेवस्था आनी सरकार हांचे कडल्यान निशपक्षपातीपणाची अपेक्षा आसता. पूण ह्यो सगल्यो वेवस्था किडिल्ल्यान आनी भ्रश्टाचारान पोखरिल्ल्यान, त्यो पक्षविरयत भुमिका बजावंक शकनात. सामान्य मनशाक एक न्याय आनी गिरेस्तांक वेगळो अशी स्थिती खण वाठारांनी निर्माण जाता. 'उद्ध्वस्तां' तलो म्हाबळ म्हणटा, "आपणें बांदा पलतडचें जमनी खातीर सरकाराक अर्ज करून वर्सां जालीं. फकत पत्र-वेव्हारच चालू आसा. सरकारा कडल्यान कांयच जाब येयना. पूण मिनेरान मात म्हयन्या भरांत पक्को रस्तो बांदून काडलो." (सारांश) (पान 68).

'होमकांडांत' शिवरामान मिनेरा आड घातिल्ली कुळागराची नुकसान भरपायेची केस न्यायालयात पडून उरता. तिचो निवाडोच जायना. पूण ताणें मिनेराचो खून करतकीच मात ते केशीचो निकाल रोखडोच लागता आनी ताका अटक जाता.

'क्राय...' कादंबरेंत गिरेस्तांच्यो सगळ्यो मागण्यो सरकार बेगोबेग मान्य करता. पूण काळ्या मजूर लोकांची बशीच्या तिकिटांचे दर उणे करपाची मागणी मात मान्य जायना, देखून तांकां रस्त्यार येवचें पडटा. हाचे वयल्यान पुराय खण-वेवसाय पक्षपातीपणान भरला हें स्पश्ट जाता.

आत्मगौरव

खण-वेवसायांतलो दर एकलो मजूर आत्मगौरव शेणयल्लो चित्रीत केला. आपले हक्क, अधिकार हांची जाणविकाय ताका आसना, हें एकवेळ समजून घेवं येता. पूण आपणाक मनीस म्हण वागणूक मेळना, हाची लेगीत जाणविकाय ताका आसना.

सुख

सुखाची कल्पना भोवच सापेक्ष आसता. तरी लेगीत सर्वसामान्य पणान जेवन-खावन खोशी आसप हाका सुख म्हणूं येता. अभ्याशिल्ल्यो कादंबऱ्योवाचतकीच प्रस्न पडटा, सुखी कोण? गरिबींत जगपी, नात्यापात्यान बांदिल्ले, शेतांनी कश्ट करून रातीं पेज-आंबलेचो कुडको खावन रावपी, गांवांतल्या उत्सव-परबो-फेस्तांनी वांटो घेवपी, जात्रा, नाटकां ह्या माध्यमांतल्यान मनरिजवणेचे उपाय सोदपी खण-पूर्व जिणेंतले शेतकामती काय शक्तीहीण जाल्ले, कुडी तांकी भायले कश्ट केल्ले, ते कश्ट विसरपा खातीर अनिर्बद सोरो पियेवपी, शिंदळकी करपी, जुगार खेळपी खण-मजूर? आपशींच प्रस्नाची जाप मेळटा. शेतकामती सुखी आशिल्ले. ते गरीब आशिल्ले पूण समादानी आशिल्ले. आत्मसंतुश्ट आनी आत्मतृप्त आशिल्ले खण-वेवसायान तांका कांय भौतीक सुखां आनी पैसे दिले, पूण त्या बदलांत तांची ही आत्मसंतुश्टी आनी आत्मतृप्ती काडून घेतली तांचे जिणेक सुखान फाट केल्ल्यान तें आशाळभूत जाले वखवख, हांव आनी अस्थिरताय हांका लागून ते विकृत जाले, सडले.

अशे तरेन खण वेवसायान सगळ्याच मुल्यांचो ऱ्हास केलो. मुल्यांचो जाल्लो हो ऱ्हास अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांतल्यान उक्तायिल्ल्या तत्वीक विधानांतल्यान स्पश्ट केला. देखून अशीं तत्वीक विधानां तपासून पळोवप गरजेचें.

अच्छेव : मानवी जिणेचें तत्वगिन्यान...

येसो हें नवलिकेंतलें हातावयल्या पोटाचें पात्र, “ये दिसा भर पोटा” हेंच ताचें तत्वगिन्यान. जाल्यार बाबुसो हें एक खलनायकी पात्र. अत्यंत संदीसाद् आनी उदेंत्या सूर्याक नमस्कार करपी. ताणे कश्टांचें शेताचें काम सोडून दलालीचें काम आपणायलां. शेत वेवसायाचें वास्तव-रूप ताच्या तोंडांतल्यान निवेदकान वदयलां.

“हांगा रोव शेतांत वडोवन स स म्हयने वाट पळयत बसप. गोरवां-वासरांच्या तोंडांतल्यान सुटलें जायार कितेंय मेळप; ना जाल्यार पिकेरूय हातांत कट्टी. पिके जाल्यार पिके; ना जाल्यार गुरु बसला भिकेक!” (पान 14).

शेतकामत्यांची गत त्यावेळार तशीच जाल्ली. स म्हयने काबाडकश्ट करून पीक येतलेंच म्हूण ना. पावस, वत, वारें हुंवार, दुकळ ह्या सैमीक घडणुकांचेर निंबून आशिल्ल्या शेती-वेवसायांत अनिश्चिततायच चड आशिल्ली. हाचे उरफाटें मीनाखणी सारक्या उद्देगांत त्रास आसाच, पूण त्रासां इतलेंच फळ मेळपाची निश्चितीय आशिल्ली.

“गाडयेन चिरे ओडटना तरास जायना रे बैलांक. हांगा तरास आसाच. पूण काम तसो दाम आसा.” (बाबुसो- पान 15, 16).

बायल ही सदांच परंपरेक चड दसून राविल्ली आसता, अशें म्हणटात. पूण एक फावट तिणें परंपरा सोडली जाल्यार मात तें कुटुंब-समाज पुराय रितीन कोसळटा. हें लेखकान रुक्मिणी ह्या पात्रा वरवी दाखयलां. घोवान रोंवणी फुडें धुकलून बैलांगाडी खणीर लावपाचो निर्णय घेतकीच ती म्हणटा;

“कित्याक वगी रावों ? घोवान दिवे लायल्या म्हणोन काय घराक उजो लावंक भायर सरला म्हणोन ?... पयशाक लागोन देवधर्म सोडटल्या मनशांच्या माथ्यार (हो संवसार) उखल्ला.” (पान 18).

पूण फुडें हीच रुक्मीण जेन्ना बाबुश्याच्या पैशांक आनी भेटवस्तूंक भुलून ताचे भकीक पडटा, तेन्ना आबू तिका शिटकायता, “नाका. तुज्या घोवाक जेवय आनी ह्या बाबुश्याक कुलेरांनी भरय. जाणां मगे, घरकान्न बरी जाशी, सान्न घराक झरता तशी झरशी. आनी घरकान्न गिन्यानाविणें, घरकारालें जालें दिवाळें” (पान 65).

शिक्षणाविशीं दरेकल्याक आस्था आसताच. आबू हया गांवांतलें जेश्ट पात्र स्वता अशिक्षीत आसून लेगीत शिक्षणाविशीं आदरभाव परगटायता:

“भुरग्यांनी शिकोंक जाय...पूण वाड्यावयलो भुरगो शिकोन- पळय मास्तर, दर एकल्याक हरिविजेय, रामविजेय वाचपाक येवंक जाय. सारको तुमी वचून सांगतात तसो. चौखीभर बसलेल्या लोकांक धळधयां रडपाक येता अशें तरेन सांगप जावपाक जाय.” (पान 23).

खण-वेवसायाविशीं सुरवेच्या काळांत लोकांक कांयच माहिती नाशिल्ली. मीन म्हणल्यार तांबसो फातर. तो खंय व्हरतात? ताचें कितें करतात, हे विशीं अज्ञानच आशिल्लें.

“तूं खंय व्हरता रे फातर - न्हू मीन?” नानून विचारलें.

“पयस. थंय एक व्हडलें फोणकूल पडलां तें पुरोवपाक.”

“फोणकूल पुरोवंक ?”

“हय. थंयचें फोणकूल पुरोवंक हांगासरलो मीन. मागीर हांगासर फोणकूल पडटकूच थंयसल्ली माती हाडप - शंकरान सांगले.” (पान 57).

हांगा जिणेचें एक व्हड तत्वगिन्यान बरोवप्यान उकतायलां. दोंगरावयल्यो मिनाच्यो राशी आमकां सांगतात की, खंयतरी एक व्हड फोणकूल पडलां. निसर्गीक संसाधनांचे दोंगर काबार करतकीच जिणेक आयिल्ली फोंडकुला भशेन पोकळी ते दाखोवन दितात.

गांवांत चलिल्ल्या वासनेच्या घडणुकांचें दिट्टो वर्णन भुरग्यांच्या तोंडांतल्यान कशें वदयलां पळयात:

“तूं हांगा कित्याक येयलो?”

“केंसरा वांगडा राव रे.”

“म्हाका वाज येता. हांवूय कामाक येता तुमचे वांगडा.”

“यो. तूं म्हणोन मरे. घरचो वावर सोडून तूं मिनाक येयला. तुका हांगा घरचे परस चड जोड जातली. तूं घरा वचूं नाका.” शंकरान ताका समजायलो.

“केंसर एकलेंच उरतलें खोंपींत.” नरशिं वान सांगलें. शंकरान खणभर येवजिलें.

“आं, पळय, येवजलें म्हाका. तूं मरे हांगा काम कर. हांव ल्हवूच तुज्या घरा वयतां.”...

“केंसराल्या कुल्या कडेन बसोन काणयो सांगोंक.”

“पूण तो घरा येतना आमकां खावपाक हाडटा. आनी-” नानू मुखार कितें तरी सांगपाक सोदी, तो मदींच आडखळ्ळो.

“हांव व्हरतां खावपाक. आनी केंसराक काश्टेची व्हट भरून दुडू” शंकरान उमेदीन म्हणलें.

“मज्जा केंसराची.”

“आनी म्हाजीय.”

कोळंबाची पुराय जीण किडल्या. उण्या कश्टांत चड पैशे मेळोवपाची हांव आनी तरेकवार व्यसनांची कीड लागल्या, हें सांगतना आबू आयजचे उद्देगीकरणाचे जिणेचें तत्वगिन्यानच उलयता:

“निवळपाक गिराणूय न्हू तें. सगळो भश्टकार. खावपांत भश्टकार, पिवपांत भश्टकार, कामां उद्देगांत भश्टकार, आतां कोणाचीं बियां कोणाच्या शेतांत किल्लत तें तो एक ताळ्या वयलो जाणां.” (पान 100).

उद्देगीकरण आपणायतना मनशान तें सहज आपणायलें ना. ताची आदली परंपरीक जीण भोवच कश्ट-दगदगांची आनी भोगणारांची आशिल्ली. हे जिणेंतल्या तापांतल्यान सुटका जावची म्हूण

ताणें उद्देगीकरणाक वेंग मारली. पूण उद्देगीकरणान तरी ताका सुखी केलो? ताका घडये पयशे दिल्या जायत, पूण ताचे समादान काडून व्हेलें. आता उद्देगीकरणाक सोडूंक जायना आनी परतून परंपरेक आपणांवक येना, अशी ताची अवस्था जाली. कुड्डेपणान आनी सुखाचे आशेन तो उद्देगीकरणा फाटल्यान धांवत रावलो. आपले फाटल्यान गांवांतल्यो आदल्यो वेवस्था म्होडटात, तें ताका खबर आशिल्लें, पूण ताचो निरुपाय आशिल्लो, हाचें कारण तो हतबल जाल्लो. हेंच तत्वगिन्यान लेखकान पंडरीच्या तोंडातल्यान सांगलां.

“आरे, कोळंबार सगळे अशेच म्हणपाक लागले जाल्यार म्हाल्यांनी करपाचे कितें?” ह्या म्हाल्याच्या प्रस्नाक उद्देसून पंडरी म्हणटा, “तो आबूय म्हाका अशेंच विचारतालो. सगळे मिनाच्या वावराक गेल्यार शेतांचें करपाचे कितें? आमी कशे जाप दितले? कारण आमी हें थोडेंच घडयलां? कितें घडटा तेच्या फाटल्यान मोन्यांनी वचपाचें आमचें काम.” (पान 108).

उद्ध्वस्त

‘उद्ध्वस्तां’त लोक मिनाखणीचेर वचपाक लागिल्ल्याक गांवांतलें रामनवमीचें नाटक पात्रांच मेळूंक नाशिल्ल्यान जावंक पावना. मिनाखणीचें आगमन आदल्या वर्साच्या ‘धालां’ वेळार जाल्लें. मिनाखण सुरू जातकीच दुसऱ्या वर्सा ‘धालो’ खेळूंकच नात. हरदासाच्या किर्तनाक लोक येच नात. (पान 70) वैशाख पुनवेचो गांवाचो महत्वाचो उत्सव जातलो काय ना, हे विशीं दुबाव निर्माण जाता. तेन्ना कांतू देसायाचीं हीं उतरां सत्य परिस्थिती विशद करपी आसात.

“वर्गणी बगर आमच्यो परबो जावपाच्यो उरिल्ल्यो आजून मेरेन? नरसू, पैशे भरपूर आसले म्हूण उत्सव जायनात! मनशाक फुरसत जाय, उमेद जाय, आंतरीक ओड जाय! तें सगळें सोंपलां! उरला फकत पैसो! हाचो अर्थ जीव ना, उरल्या फकत कूड!”(पान 113) (अनुवादीत).

खरें पळयल्यार ‘उद्ध्वस्तां’तल्या पात्रांनी खणीर कामाक वचपाचो घेतिल्लो निर्णय मुखेलपणान गरिबीक लागून आशिल्लो. शेतांत राब राब राबून निमणें हाताक कितें लागता? पीक येता तें

फुडल्या पिका मेरेन लेगीत पावना, ही वस्तुस्थिती आशिल्ली. एके पिकेर आयिल्लें धान्य रोखडेंच सोंपतालें आनी फुडलें पीक येयसर उपासमारीची वा अर्दपोटार रावपाची पाळी लोकांचेर येताली. केल्ले श्रम आनी मेळिल्लें उत्पन्न हांचो ताळमेळ बसनाशिल्लो. म्हणल्यार केल्ल्या कश्टांच्या बदल्यांत मेळपी मुशायरो साप्प उणो आशिल्लो. त्याभायर शेतांनी, कुळागरांनी राबप भोवच कश्टदगदगींचें आशिल्लें, तशेंच चिखलांत, उदकांत कश्ट करप उणेपणाचें मानताले, हेंय बी एक कारण. देखून त्या कश्टांच्या मानान उण्या श्रमांची आनी चड बिदागेची खणीवयली 'नोकरी' लोकांनी पत्करली. रोखडेंच तांकां खणीवयलें काम शेतांपरस चड कश्टांचें आशिल्ल्याचें होल्मलें. पूण कृशी उत्पन्ना परस चड येणावळ दिवपी आनी तीय बी रोख रुपांत म्हूण लोकांनी शेतां-कुळागरां परस 'व्हायट कॉलर' वा 'उच्च दर्जाचो' असो मानून मीन वेवसाय आपणायिल्लो. त्या भायर खणीचे दादले, बायलो आनी भुरग्यांक लेगीत रोख पगार मेळटालो, जी गजाल परंपरीक कृशी-वेवसायांनी शक्य नाशिल्ली.

पूण खणी-वेवसायाक लागून लोकांची कश्ट करपाची, घाम गाळपाची वृत्ती मेली. खणीवयले मीन सोंपतकीच आमी कितें करतलें हो विचार तांचे तकलेक आफडूंक लेगीत ना. तशेंच एक फावट खणींनी गांवांत प्रवेश करतकीच प्रदुशण, मजुरांचो उणाव ह्या गजालीक लागून शेतां-कुळागरांनी वावरप कठीण, अशक्य, अवाक्या भायले जावन पडिल्ल्यानय लोकांनी शेतां कसपाचें सोडून दिलें. 'ईजी मनी' (धपक्यांत पैसे वा थोड्या कश्टांत चड पैसे) हातासपाचे वृत्तीक लागून गांवांतल्या शेतकाम तानी खण मजुरी आपणायली खरी, पूण ताका लागून आपणें कितें वगडायलें ताचें मोल थारावप मात तांकां जमलें ना. तशेंच आयज मनीस बळाचेर चालू आशिल्ल्यो खणी फाल्या यंत्रिक पद्धतीन चलपाक लागल्यो जाल्यार आमी कितें करतले? परतून शेतां-कुळागरां वसोवप शक्य जातलें व्हय असो विचार एखाद्र्या सुशिक्षीत, विवेकी रामनाथाचे तकलेंत येतालो (पान 127), पूण हेर सगळे लोक मात क्षणीक सुखां, अल्प मुजर्तीत फायदे आनी चड आनी चड पैशां फाटल्यान लागिल्ले. कामाचो शीण वचचो म्हूण दादले सोरो चड पिवपाक लागले, जाल्यार बायलो चडांत चड पैसे जोडपा खातीर वा आशिल्ली

शिर्वीस तिगोवपाखातीर मुकादम-सुपरवायजराच्यो वासनेन भरिल्ल्यो नदरो आनी तांचे अत्याचार मोन्यांनी सोसूंक लागल्यो वा उघडपणान तांका संमती दिवन तांचे कडल्यान नोटांचे कवळे वा नोकरेंतल्यो सवलती आनी तांची मर्जी हातासपाक लागल्यो.

खनीज निर्माण जावपाक हजारांनी वर्सां लागतात. तें परतून मेळोवंक येना अशें सोंपत वचपी एक संसाधन. देखून खनीज सोंपतकीच कितें? हो प्रस्न सगल्यांकच पडटा.

“फाल्यां जमनीच्या पोटांतले हे लोखणा-फातर सोंपले काय मागीर दत्तवाडीकर कितें करतले? तो मेरेन शेतां, कुळागरांचो नाश जाल्लो आसतलो ! मागीर लोकांनी कितें जीव दिवप?” (पान 99) (अनुवादीत).

‘होमकांडां’ तलें तत्वगिन्यान

मिना खणींक लागून एके व्यक्तीची, कुटुंबाची आनी पुराय गांवाची कशी परवड जाता ताची काणी म्हणल्यार, ‘होमकांड’. हे कादंबरेंत मानवी जिविताचें एक व्हड तत्वगिन्यान सांगलां. मनशान उद्देगीकरण आपणायलें. ताचे आदीं तो परंपरीक वेवसायांचेर जगतालो. ते वेवस्थेंत तो सुखी आशिल्लो अशांतलो भाग न्हय. थंय आनी तेन्ना लेगीत ताचें शोशण जातालेंच. पूण ताचें प्रमाण साप्प उणें आशिल्लें. जमनीची मालकी कांय जमीनदारांकडेन वा समाजांतल्या तथाकथीत उच्चवर्णियां कडेन आशिल्ली. थंय लेगीत सामान्य मनशाक संघर्श करचो पडटालोच. तो संघर्श भाटकारी वृत्तीआड आशिल्लो तरी लेगीत भोवजन समाजाक आत्मसन्मान आशिल्लो. ताच्या कश्टांक मोल आशिल्लें.

‘होमकांडांत’ वर्णन केल्ले प्रमाण भटांचे मालकेच्या कुळागरांनी ‘कुळवाडी’ वावुरताले. तांच्या कश्टां बगर आनी कुडी मेहनती बगर भटांची वा जमीनदारांची कुळागरां उबीं रावप शक्य नाशिल्लें. हें सत्य जाणिल्ल्यान दोनय गटांमदीं एके तरेचें नातें निर्माण जाल्लें. वयले वयर हें नातें संघर्शाचें दिसलें तरी भितरल्यान दोनय समाजांमदीं परस्परीक सौहार्द आनी समाजिकाय

आशिल्ली, जी दोगांयच्याय फायद्याची आशिल्ली. दोनय गट एकामेकांचेर निंबून आशिल्ले उण्या प्रमाणांत काय जायना, पूण कांय भाटकारां कडेन मनीसपणाची भावना आशिल्ली. अडिल्ल्या-नडिल्ल्यांक पावपी जोशीकाका, दारांत आयिल्ल्यांक तशेंच बाळंटेर आनी हेर प्रसंगां वेळार भरपूर जेवण करून वाडपी शिवरामाची आवय ह्यो ताच्यो देखी. ह्या संबंदांक लागून गांवांत गरिबी आसली तरी एकचार आशिल्लो. मनशा-मनशां मदले संबंद बरे आशिल्ले.

पूण ही परिस्थिती गांवांत मिनाखण येतकीच पुराय रितीन बदल्ली. गांवांक भकास रूप फावो जालें. दिवपी, दानत आशिल्ल्या घरांचेरच हावळ आयली. ताका लागून आयजचो दीस कसो वतलो ? असो प्रस्न उबो रावलो.

गांवांत मिनेरांची एकाधिकारशाय आनी दहशत निर्माण जाली. मिनेर कोणाकच जुमानी ना जाले. आपल्या पैशांचो आनी सत्ताधिशं कडल्या संबंदांचो वापर करून मिनेर जायतीं बेकायदेशीर कामां करूंक लागले. आपणाक जाय थंय रस्ते खणप, जाय तितलें मीन जाय त्या सगळ्या वैध आनी अवैध मार्गांनी काडप, खणींक विरोध करतल्या वा आपल्याक जावपी अन्याया आड सरकारा कडेन वा न्यायालयांत वचपी लोकांचेर बगलाटां घालून तांका घुसपावप वाटाघांटीच्या नांवा खाला तांची लुबाडणूक करप, गोड-म्होंवळ भाशेंत तांकां भुल्लुसावप, न्याय-वेवस्थेक विकती घेवन केशी फुडें धुकलप ह्या मिनेरांच्या करण्यांक लागून गांवची पुराय वेवस्था कोलमडली.

कुटुंब-वेवस्था कोलमडून बायल शिवरामा साकून पयसावली आनी मिनेराची रखेल जाली, भयण आक्का आपल्यो घोवा मुखार-धूतभटा मुखार उलोवपाचें धाडस जावंक नाशिल्ल्यान वा सुखाचो संवसार त्रासांत पडपाचे भिरांतेक लागून शिवरामा कडल्यान पयस गेली. मिनेरा आड केस करूं नाका म्हूण लोक शिवरामाक शिटकावपाक लागले. हाचें कारण मीन-वेवसायाच्या प्रचंड रुपा मुखार तांचो आत्मविस्वासच ना जालो. हें आतां अशेंच जावपाचें, अशी हतबलताय आनी निराशा तांणी मानून घेतली.

मिनाखणीक लागून मिनेराचे जिणेक आयिल्ल्या गुलामापाश्ट रुपाचें दर्शन 'होमकांडांत' अशें वाचूंक मेळटा:

“म्हज्या मनांत आयलें, पोटा खातीर हीं मनशां (खण-मजूर) खंयच्या खंयच्यान हेडत आयल्यांत? खंयचे तरेचे कश्ट काडटात? आनी इतलें करून हो देह जगोवपाची धडधड- आनी तो कितलो नश्वर. एका धपक्यांत निसर्ग जित्या मनशाक नाऽचसो करूंक शकता. हे सगळे सुस्त न्हिडल्यात- सकयल माती-वयर मळब- हय, एक दीस ते अशेच मातयेंत वचपाचे आसात.” (पान 93) (अनुवादीत).

दुसरे वटेन मिनेरांचे स्थितीचें वर्णन अशें केलां

“पूण ह्या श्रमिकांच्या जिवार मोहनबाब मोटारींनी भोंवतात. चैनींत रावता- म्हयन्या दोन म्हयन्यांनी परदेशांत वता - अलिशान बंगल्यांत रावता- सुखविलासांत जीण सारता. तांकां अशे तरेन जगूंक मेळचें म्हूण सगळ्या मजुरांचो जल्म.. आनी म्हजो लेगीत!”

“हांव लेगीत हेच तरेन भड्डतां. म्हजो म्हजें घर, कुळागर वा हेर जमनीचेर म्हजो अधिकार आसा? जें आमचें अशें आमी म्हणटात वा मानतात तें ह्या पैशेकारांक जो मेरेन नाका आसता, तो मेरेनच आमचें ! ज्या खिणाक तें तांका जाय पडटलें, त्याच खिणाक आमचो ताचेर कांयच हक्क ना, असो हाचो स्पश्ट अर्थ आसा...” (पान 93) (अनुवादीत).

फुडें जेन्ना परिस्थिती हाताभायर वचून आपलें कुळागर पुराय रितीन नश्ट जाल्लें पळोवन शिवराम मिनेराक मेळपाक वता. थंय पुलीस ताका आडायतात आनी ताचीं फकाणां करतात. शिवराम तांचे मदल्या एका पुलिसाचेर थापट फुलयता. त्या वेळार गडबड जावन मोहनबाबा सयत सगळे लोक भायर येतात. मोहनबाब शिवरामाक दुसरे दीस मेळपाचें उतर दिवन घरा धाडटा. शिवराम परतुपाक लागतकीच मोहनबाब पुर्तुगेज भाशेंत पुलिसांक किंती सांगतात, ताचेर सगळे जाण व्हडाव्हडान हांसतात. तेन्ना शिवरामाचे तकलेंत आयिल्ले विचार पळयात:

“हांव परतलों खरो. पूण म्हज्या अपमानाचें शल्य म्हज्या मनाक भोवच तोंपतालें. सारकें अशें मनांत येतालें, आमचे कुळागर, आमची जमीन हांणी हातासली, नश्ट केली आनी वयल्यान आमीच मूर्ख. सारकें अशें दिसूंक लागलें, तांणी बांदून दिल्ल्या घरांत रावप, ते दितले त्या पैशांचेर जगप. ते सांगतले तितलेच सुवातेंत वावरप! ते मात जाय तशे वागतले, आमचें उदक म्होडटले, घर म्होडटले, कुळागराची माती करतले, जाय ते करतले, आनी आमी सुस्त बसून हें पळोवप! आमकां कांयच, कांयच करूंक येवचें ना. आमी कुस्कूट किड्याभशेन- नगण्य- किंकोत...” (पान 103) (अनुवादीत).

‘भीष्माचा डोंगरांतलें तत्वगिन्यान

‘भीष्माचा डोंगर’ ही कोंकणांतल्या रेडी गांवांतल्या मॅगनीज खणीचेर आदारिल्ली कादंबरी. 1950-60 ह्या दसकांतल्या खण-वेवसायाचें रुप ती मांडटा. कोंकण हो आयज लेगीत मागाशिल्लो वाठार. कृशी-वेवसाय सैमाचेर निंबून आशिल्ल्यान आनी शेत जमनीचेर वाडटो दबाव आशिल्ल्यान तो पोट भरपाचें पर्याप्त साधन जायना. त्या भायर ह्या वेवसायाक प्रतिश्टा नाशिल्ल्यान शिक्षीत, अर्दशिक्षीत तरणाटे ह्या वेवसाया कडेन येनात. सरकारा कडल्यान लेगीत कृशीक कसलेंच प्रोत्साहन वा फाटबळ नाशिल्ल्यान हो वेवसाय मर्णाघडेर पाविल्लो आसता. कोंकणांतले चडशे लोक मुंबय वा हेर कडेन सूत गिरण्यो वा कारखान्यांनी ऱ्हास मेळोवपाचें सपन बाळगितात. आनी अशा वेळार गांवांत मिनाखण येता. मिनाखण मानवी बळाच्या आदारान चलता आशिल्ल्यान थंय हजारांनी कश्ट करपी मनशांची गरज आसा. खणीचेर वावुरतल्या दरेका मजुराक दिसाक देड रुपया पगार मेळटा. त्या काळांत हो देड रुपया म्हणल्यार लोकांक सर्गसूख. देखून परंपरीक कृशी-वेवसाय सोडून पयसु-पयसुल्ले अशिक्षीत मजूर हे खणीचेर कामाक येतात. शारिरीक बळ हीच तांची संपत्ती. दीसरात जिवाची पर्वा करिनासतना, रावपाच्यो कुशीकच पिवपाच्या उदकाच्यो लेगीत सुविधा नासतना हे लोक देड

रुपया खातीर खपतात तें पळोवन बरें वायट चिंतपाची विवेकशक्त आशिल्लो सुशिक्षित विजय शिर्के तांचे विशीं चिंतता, तातूंतल्यान तत्वगिन्यान व्यक्त जालां :

“आयज सप्तकी पगार जाल्लो. खरें पळयल्यार खुश आसूंक जाय तांणी (मजुरांनी) आनी घडये आसतय बी ते. पूण एकल्याच्याय मुखामळावयल्यान तशें दिसनाशिल्लें. तेंच मुखकमळ, बाबत-खुंट्याभशेन. रस्तो चुकून भलत्याच गांवांत आयले म्हणटकच मनीस स्वास्थ्य आनी सत्व शेणयता हेंच खरें. एका पोटा खातीर सर्वस्व शेणयल्लें तांणी आनी हे व्यथेन तांचें शरीर-मन जळटालें.” (पान 131).

अश्याच ह्या मोन्या मजुरांचें वर्णन मुखार आयलां-

“जगपा खातीर ह्या लोकांनी इतलें लाचार जावचें, हाचें ताका (विजयाक) वायट दिसलें. हे बराबर न्हय. अमानुश, पाशवी... कशें दिसूंक लागलें... आनी हाका जबाबदार कोण? आमी. आमी मनशांच ! ” (पान 175).

आपणाक सुबुद्ध म्हणोवपी आनी देखून आपूण ‘जनावरां भितर’ म्होडना असो दावो करपी हो मनीस - पूण शेवटाक हो प्राणीच. हय ! प्राण राखपा खातीर धडपडपी, झगडपी... आनी बुद्धी, बुद्धी म्हणल्यार तरी कितें? आपल्या जिवाची राखण करूंक मेळची म्हूण निसर्गान दिल्ली आंतरीक प्रेरणा ! सुवार्थ ह्या तीन अक्षरां पयल्यान तिचें काम ना. तिचो व्याप - जाचे ताचे अकले प्रमाण, इत्से प्रमाण. चड वा उणो. प्राणांतीक भंय ही जिची बुन्याद ते जिणेंत हाचे परस चड उच्च आनी उदात्त अर्थ सोदप म्हणल्यार सामकी फटवण.”

मनीस नांवाच्या सुबुद्ध प्राण्यान हेर प्राण्यांची वाट लायली जे उपेगी आनी निरूपद्रवी दिसले तांकां गळ्यांत पटो घालून घुसपावन लागीं केले हेरांची सर्रास कत्तल चालू केली आनी... पूण भायलो धोको उणो जातकीच ताका मागीर घरांत लेगीत आपल्या जिवाक धोको दिसूंक लागलो. आपल्याच भावांचो दुबाव येवंक लागलो. भंया पोटांत ब्रह्मराक्षस उबो जालो.

गरजेप्रमाण गट आनी सोयिस्कर तट पडले. रेशा, वर्तुळां, जाळीं - जातींचीं, धर्माची, वर्गांची, वर्णाची- तोडपी आनी जोडपी; तारपी आनी मारपी. हो मनीस आपल्याच दाव्यांत घुस्पलो आनी हेरांक त्रास करूंक लागलो. ताका लागून मागीर आपापसांतल्यो कटकटी, झगडीं -किजिलां आनी आदलेंच तंत्र. जंगली कायदो. उपद्रवी लोकांचें शिरकाण. हेरांचेर नांव, गांव, पत्तो आनी शिक्को मारून पोसपाचो - पाळपाचो यत्न... जाचें नांव संस्कृताय !

हो मनशाचो इतिहास ! 'हांव' न सुरु जावपी आनी 'माती' मेरेन पावचे आदींच सोंपपी." (पान 175) (अनुवादीत).

मजुरांचेर जावपी अन्याय, अत्याचारांक लागून तांचे मदीं बंडाची कीट जागी जाता. मजुरांक धपकावप, तांचे आवय-बापूय वयर काडप, तांका जनावरा पाश्ट वागणूक दिवप, हांकां लागून तांचे मदलें मनीसपण उणें जावन जनावरी-पाशवी वृत्ती वाडीक लागता. तातूंतल्यानच तांच्यो वासना चाळवतात. आनी तांचे मदलोच एकलो अल्पवयीन शकूचेर पाशवी बलात्कार करता. हे स्थितीचें समर्पक वर्णन बरोवप्यान निवेदनांतल्या एकाच वाक्यान केलां :

“आनी मनशाक जनावरां भशेन वागणूक मेळूंक लागतकीच ताचे मदलें जनावर जणें जाता” (पान 172) (अनुवादीत).

अशे तरेन खणीन निर्माण केल्ल्या मानवी जिविताचें वास्तव आनी संवेदनशील वर्णन बरोवप्यान केलां.

‘क्राय...’ कादंबरेंतलें तत्वगिन्यान

‘क्राय...’ कादंबरेंत वर्णभेदाचें विदारक रूप दाखयलां. ह्या वर्णभेदांत खण-वेवसायान निर्माण केल्ल्या अर्थीक भेदान भर घातल्या. काळे आनी गोरे हांचे मदलें वाडत चलिल्लें अंतर आनी म्होडूंक तेंकिल्ली समाज वेवस्था हांचें भिरांकूळ निर्माण करपी रूप दाखयलां:

‘जें कोसळत चल्लां, ती शोकांतिका न्हय, तें परतून जोडपा खातीर यत्न जायनात, ही खरी शोकांतिका आसा’ (पान 21) (अनुवादीत).

भुंयपुताक खणवेवसायाचो कसलोच लाब जावंक ना, तेविशीं उक्तायल्लो एक विचार महत्वाचो आसा. “खणी मनशा खातीर आसात. दुडवां खातीर न्हय. दुडू चैनी जावपा खातीर, हवेंत तोपयो उडोवपा खातीर न्हय तर अन्न, वस्त्र, राबितो, इल्लें सुख-समादान, केन्नाय तरी पिकचराक वचप, हाचे खातीर जाय. संरक्षणा खातीर जाय, सपनां, उमेदी हांचे खातीर जाय, तुमी जल्मल्यात ते भुंयेंतलीं फळां विकतीं घेवपा खातीर जाय’ (पान 143) (अनुवादीत).

जोहान्सबर्गांत खणींनी निर्माण केल्ले प्रस्न पळोवन, विचारवंत म्हणटात:

“आमकां दुसरें जोहान्सबर्ग नाका एकूच पुरो” (पान 143) (अनुवादीत).

‘कोयले की खान’ कादंबरेंतलें तत्वगिन्यान

कामगारांचे काकुळटेणे परिस्थितीचें एक वर्णन ‘कोयले की खान’ कादंबरेंत वाचूंक मेळटा.

‘गरीबांच्या दोळ्यांनी सपनांचो राबितो आसूंक शकना? काय तीं सपनां खरी करपाची कापाजदाद तांचे कडेन आसता?’ (पान 11) (अनुवादीत).

अशे तरेन अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी मनशाचें बुद्दीक, मानसीक, शारिरीक, भावनीक, संस्कृतीक आनी आत्मीक हनन केलां आनी मनशाक ताचेच भुंयेंत परको करून सोडला.

-----X-----X-----

प्रकरण 6:

निश्कर्ष आनी समारोप

प्रकरण 6:

निश्कर्ष आनी समारोप

निश्कर्ष

“खण-वेवसायाचेर आदारीत कांय कादंबऱ्यांचो अभ्यासः मुल्य परिवर्तनाच्या संदर्भात” हया विशयाचेर हो संशोधन वावर, वट्ट 9 कादंबऱ्यो (1 कोंकणी, 4 मराठी, 1 मूळ तमीळ (अनुवादीत हिन्दी), 1 मूळ उर्दू (अनुवादीत हिन्दी) आनी 2 इंग्लीश) अभ्यासाक घेवन करपाचो यत्न केला. हया कादंबऱ्यांतल्यो दोन कादंबऱ्यो लोखणाचे, 1 मँगनिजाचे, 1 मँगनीज आनी लोखणाचे, 3 कोळश्याचे आनी 2 भांगराचे खणींचेर आदारीत आशिल्ल्यो.

कादंबऱ्यांचो रचनाकाळ

कादंबऱ्यांच्या कथानकाचो काळ पळयतकीच वट्ट 3 कादंबऱ्यो 1900-1950 हया काळाचेर आदारल्यात (‘क्राय...’, ‘अकरा कोटी...’ आनी फायर एरिया), जाल्यार 1950-2000 हया काळाचेर उरिल्ल्यो स कादंबऱ्यो आदारल्यात.

प्रकाशनाचे नदरेन पळयल्यार अभ्यासार्थ कादंबऱ्यां मदीं पयलो नंबर ‘क्राय...’ कादंबऱेचो (1948), दुसरो ‘गोल्ड मायन’ कादंबऱेचो (1970), तिसरो ‘भीष्माचा डोंगर’ (1973), चवथो ‘अच्छेव’ (1977), पांचवो ‘होमकांड’ (1978), सवो ‘उद्ध्वस्त’ (1983), सातवो ‘फायर एरिया’ (2000), आठवो ‘अकरा कोटी...’ (2005), जाल्यार निमाणे णववो ‘कोयले की खान’ (2008) कादंबऱेचो लागता.

सादारणपणान आफ्रिकेंतल्या भांगरा-खर्णीनी निर्माण केल्ले प्रस्न साहित्यांत सगळ्यांत आदीं पडबिंबीत जालें असो तर्क 'क्राय...' आनी 'गोल्ड मायन' कादंबऱ्यांच्या कथानकाच्या काळा वयल्यान करूं येता.

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या भारतांतल्या कादंबऱ्यां मदीं, महाराष्ट्रांत 1973 वर्सा, खण-वेवसायाचेर आदारीत पयली कादंबरी मराठी भाशेंत रचली (भीष्माचा डोंगर), जाल्यार भारतांतली दुसरी कादंबरी कोंकणी भाशेंत 1977 वर्सा उजवाडायली (अच्छेव).

फकत गोंयच्या खण-वेवसायाचेर आदारीत कादंबऱ्यांचो विचार केलो जाल्यार खण-वेवसायाक पयलें वयलें साहित्य-रूप दिवपाचें सय पुंडलिक नायक हांच्या 'अच्छेव' (1977) कादंबरेक जाल्यार 'होमकांड' (1978) आनी 'उद्ध्वस्त' (1983) ह्या कादंबऱ्यांचो अनुक्रमान दुसरो आनी तिसरो क्रमांक लागता.

कादंबऱ्यो घडल्यात तें थळ

कादंबरीचें कथानक जंय घडलां, त्या थळाचो विचार केलो जाल्यार 3 कादंबऱ्यो गोंयांत घडल्यात (अच्छेव, होमकांड, उद्ध्वस्त), 2 आफ्रिकेंत घडल्यात (गोल्ड मायन आनी क्राय....), 2 महाराष्ट्रांत (भीष्माचा डोंगर, 'अकरा कोटी...'), जाल्यार एकेक बंगाल आनी झारखंड राज्यांत घडल्या.

नकारात्मक आनी निशेधाचो सूर

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी खण-वेवसाया विशीं नकारात्मक आनी निरशेणेचो सूर लायला. अभ्यासार्थ णवूय कादंबऱ्यांचो शेवट दुख्खद, शोकात्मक आनी निराशावादी जाला. अभ्यासार्थ णव कादंबऱ्यां मदल्या 8 कादंबऱ्यांनी ते-ते कादंबरेचो नायक / मदेवर्ती पात्र / प्रतिनिधीक पात्र खणीक लागून मेल्ल्याचें / अपंगूळ जाल्ल्याचें / जिणेंतल्यान उठिल्ल्याचें दाखयलां.

देखीक 'अच्छेव' कादंबरेत नानू खणीचेर मातयेच्या राशी पोंदा पडून मरता, 'होमकांडांत' शिवराम खण-मालकाचो खून केल्ले खातीर जल्म-कैद भोगता, 'उद्ध्वस्तांत' रामनाथ पांगळो जावन पडटा. 'भीष्माचा डोंगरांत' दाजी नाबर खणी वयल्या ट्रॅक्टरा पोंदा पडून मरता. 'अकरा कोटी...' आनी 'कोयले की खान' कादंबऱ्यांनी अनुक्रमान 430 आनी 300 लोक खणींत बुडून मरतात, 'गोल्ड मायन' कादंबरेत मजूर भांगरा खणींतल्या उदकांत बुडून मरतात आनी 'फायर एरिया' कादंबरेत मजूर युनियन-लीडर मजुमदाराचो खून जाता, 'क्राय...' कादंबरेत लेगीत अबालसमाक फांशी जाल्ल्यान तो मरता, पूण तें मरण प्रत्यक्ष खणीक लागून जावंक नाशिल्ल्यान त्या मरणाचो थेट दोशारोप खण-वेवसायाचेर करूंक मेळना. पूण आफ्रिकेंतले परिस्थितीक थंयच्या भांगराच्यो खणी आनी वर्णभेद जापसाल आसात, हातूंत मात लेगीत दुबाव ना.

कृशी संहार

अभ्यासार्थ सगळ्या कादंबऱ्यांनी खणी-वाठारांत पर्यावरणाच्या सगळ्या घटकांचो सर्वनाश जाल्लो पळोवंक मेळटा. लोकांचीं घरां, शेतां, भाटां, कुळागरां, दोंगर, झरी, तळयो, रानां, जंगलां हे पर्यावरणाचे सगळे घटक खणीक लागून ना-नपयत जाल्यात.

देखीक 'अच्छेव' कादंबरेत गांवांतलीं शेतां आनी तळें उद्ध्वस्त जालां. 'होमकांड' कादंबरेत आख्खें कुळागर मातयेची रास ताचेर पडून पुरवलां. 'उद्ध्वस्त' कादंबरेत शेतां आनी कुळागरां नश्ट जाल्यांत. 'भीष्माचा डोंगर' कादंबरेत भीष्माचो दोंगर भस्माचो-गोबराचो जाला. 'अकरा कोटी...' कादंबरेत भद्रावतीच्या देंगणांतलीं जंगलां नश्ट जाल्यांत. 'कोयले की खान' कादंबरेत शेतां खणी पोंदा गेल्यांत.

मनीस आनी हेर जिवावळीच्या सहजिवनाचेर हावळ

हे भुंयेचेर जगपाचो मनशाक जितलो अधिकार आसा, तितलोच तो मोनजाती आनी वनस्पतींक आसा. खण-वेवसायान सगळ्यांचेच निसर्गीक अधिकार नश्ट केल्यात. ताका लागून मनीस आनी मोनजाती स्थलांतरीत आनी विस्थापीत जाल्यात. त्या-त्या वाठारांतले तांचे लोकसंख्येंत घट जाल्या. वनस्पतींचो समूळ नाश जाला. मनीस आनी मोनजात हांचें आपापसांतलें नातें आनी सहजिवन नश्ट जालां. मनशाची दिनचर्या जशी बदल्ल्या तशीच मोनजातीचीय बदल्ल्या. खणीं वाठारांतल्या भडक उजवाडाक लागून दीस आनी रात हांचे मदलो फरक तांकां कळना जाला. ते केन्नाय सादयतात. ताका लागून फांतोडेर कोंब्या सादाक जागो जावपी मनीस खणी सुरु जातकीच घोंग्या सादार जागो जावंक लागला (अच्छेव). उद्देगीकरणाचो हो परिणाम मराठींतले नामनेचे कवी बा. सी. मर्ढेकर (1909-1956) हांणी हे स्थितीच्या कांय दसकां आदीं बरयिल्ल्या त्याच अर्थाच्या “ कुट्ट पिवळ्या पहाटे आरवतो दैनंदिन घोंगा” हे कवितेची याद करून दिता. उद्देगीकरणाचे परिणाम दोन विंगड काळांतल्या, भासांतल्या आनी वाठारांतल्या साहित्यिकांनी एकेच तरेन उकतायल्यात.

अनिर्बंद साम्राज्य

अभ्यासार्थ सगळ्या कादंबऱ्यांनी, खणींचें अनिर्बंध आनी बेकायदेशीर साम्राज्य त्या-त्या वाठारांचेर पातळिल्लें दिश्टी पडटा.

मजूर शोशण

अभ्याशिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी, मिनेरांनी मजुरांचें अपरिमीत शोशण आनी तांचेर पाशवी अत्याचार केल्ल्याचें चित्र पळोवंक मेळटा.

स्थलांतरण

णवूय कादंबऱ्यांनी स्थलांतरीत मजुरांचो प्रस्न निर्माण जाला. 'अच्छेव' कादंबऱेंत स्थलांतरीत मजूर साप्प उणे (बार्जी वयले खलाशी बी) आशिल्ल्यान ते कादंबऱेचो आडवाद सोडल्यार हेर सगळ्या कादंबऱ्यांनी स्थलांतरीत मजुरांची राबित्याची सुवात, थंयच्यो सुविधा हांचे विशीं साप्प दुर्लक्ष केल्लें दिश्टी पडटा.

परंपरीक वेवसायांचेर मर्णकळा

अभ्यासार्थ णवूय कादंबऱ्यांनी कृशीचेर आदारीत आनी हेर परंपरीक वेवसायांक, चड करून सैमीक अरिश्टांक लागून मर्णकळा आयिल्ल्यान मजूर ते वेवसाय सोडून खणींचेर वावर करूंक लागिल्ले दिश्टी पडटात. हाचो अर्थ सुरवेक शेतकामती/कृशक आशिल्लो समाज निरुपायान मजूर जाला. पूण एक फावट खणी आयल्या उपरांत मात, उरिल्ले सुरिल्ले सगळे परंपरीक वेवसाय नश्ट जाल्यात.

खणींक लागून वेसनाधिनताय

अभ्याशिल्ल्या णवूय कादंबऱ्यांनी अतिश्रमाक लागून आनी हातांत आयिल्ल्या रोख दुडवांक लागून सगळे लोक सोरो, शिगार, तंबाखू हांचे भकीक पडिल्ले दिश्टी पडटात.

णवूय कादंबऱ्यांनी खण-संस्कृतायेन निर्माण केल्ले जिवन-शैलीक लागून मजुरां मदीं फॉलिंग मारपाची चैनी वृत्ती बळाविल्ली दिश्टी पडटा.

वासना अतिरेक

अभ्यासार्थ सगळ्या नवलिकांनी मजुरांची वासना चाळविल्ल्यान तांचेर सांवार आयिल्लो दिश्टी पडटा. ह्या वासना कांडांत थंयच्या बायलांचो बळी वता हें णवूय कादंबऱ्यांनी दाखयल्लें आसा. देखीक 'अच्छेव' कादंबऱेंत रुक्मीण आनी केंसर, अनुक्रमान बाबुसो आनी मानुयेलाचे (वा हेर

झायव्हरांचे) वासनेची बळी थारल्यांत. 'होमकांड' कादंबरेंत 'अरुंधती' मिनेराची रखेल जाल्या. 'उध्वस्तां' त लक्ष्मीन गांवांत वेश्याघरच उगडलां. हंसा खण-मॅनेजराचे जाल्यार बकुळा सुपरवायजर इब्राहीमाचे भकीक पडल्यांत. 'भीष्माचा डोंगर' कादंबरेंत सावित्रीच्या दारांत वासनाविरांची लायन लागल्या, जाल्यार तिचे 10-12 वर्सांचे चलयेर खण-मिस्त्रीन केल्ल्या अमानुश बलात्कारांत तिका मरण आयलां. हेंच कादंबरेंतली वासंती द्वारकानाथाच्या मोगाच्या नाटकाक बळी पडून तिका आंकवार गुरवारपण आयलां.

'कोयले की खान' कादंबरेंतलो मजूर पासवानाची चली मॅनेजराची कामवासना भागयता जाल्यार साबार हेर मजुरांच्यो बायलो/चलयो मिनेरांचे बूट चाट्टात. 'फायर एरियांत' मदना बावरीचे बायलेचेर कपिल सिंहाच्या भावान आनी ताच्या गुंडांनी धा दीस केल्ल्या पाशवी सामुहीक बलात्काराक लागून गुप्त भागाक जखमो जावन तिका मरण येता रानी हजेरीबाबूची रखेल जाता. जाल्यार 'क्राय....' कादंबरेंत हजारांनी चलयो आनी बायलो खुलेआम तीन-चार दादल्यां कडेन अनैतिक संबंद दवरतात.

स्खलन

खण-वेवसायाचेर आदारीत अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांनी बायलांच्या स्खलनाचेर जसो उजवाड घातला, तेच तरेन खणीर मेळपी पैसो वा सत्ता/अधिकार हांकां लागून दादल्यांचें स्खलन (पतन) जाल्ल्याच्योय देखी 7 कादंबऱ्यांनी पळोवंक मेळटात. 'अच्छेवां' त नानू आनी शेंकड्यांनी हेर झायव्हर, खण-मास्तर, सुपरवायजर हांचें बुद्दीक, शारिरीक आनी लेंगीक स्खलन दाखयलां. 'होमकांडांत' मिनेरच रंगेल रंगयला. 'उध्वस्तांत' खण-मॅनेजर, सुपरवायजर, हेर कितलेशेच मजूर आनी गांवांतलो शाणू हांचें अवमुल्यन जालां. जाल्यार 'भीष्माचा डोंगर' कादंबरेंत अण्णा धरून गांवांतले सगळे तरणाटे तशेंच मजूर कशे बदफैली जातात ताचें वर्णन केलां. 'कोयले की खान' कादंबरेंत खण मॅनेजर आनी मिनेरांचें स्खलन दाखयलां. 'फायर एरियांत' खासा सहदेवाचें बुद्दीक स्खलन जाल्यार लालू दुसाध आनी हेर जायत्या युनियन

लीडरांची कामुकताय सांगल्या. 'क्राय....' कादंबरेंत हजारांनी तरणाट्या मजुरांची चळिल्ली वासना दाखयल्या.

मजूर उद्रेक

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या णव कादंबऱ्यां मदल्यां 7 कादंबऱ्यांनी खण-विरोधी आंदोलनाचो आनी मजुर-उद्रेकाचो उल्लेख आयला. फकत 'अच्छेव' आनी 'गोल्ड मायन' ह्या कादंबऱ्यांनी खण-विरोधी आंदोलनांचो उल्लेख वाचूंक मेळना. 'अच्छेव' कादंबरेंत खणीचेर ट्रक ड्रायव्हरांचें युनियन जाल्ल्याचो उल्लेख मात आसा.

अज्ञानाचो फायदो

अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांनी थळाव्या लोकांक शिक्षण दिवपाचो कसलोच यत्न सरकार वा खण-वेवसायिकांनी करूंक ना. उरफाटें तांच्या अज्ञानाचो गैरफायदोच घेवन तांची फटवण केल्या. ताका लागून हो समाज अंधस्रद्धा आनी जुलमी करण्यांचो बळी थारला. अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कांय कादंबऱ्यांनी खणींत भूत आसा, अशी अफवा उठोवन, कामगारांच्या मनांत भंय निर्माण करपाचो यत्न कोणतरी करतना दिश्टी पडटा:

“शैतानी खदानांतले भुताटकेचे अणभव तर केन्नाच सोंपनाशिल्ले...” (पान 13) (अकरा कोटी) (अनुवादीत).

“आनी लोकूय बी म्हणटात, ताचें भूत (खणीच्या) भुंयारांनी भोंवत आसता खंय. हॉलेज्याची घांट वाजयता. केन्ना केन्ना गाडी उमथिता. कांय लोकांनी तर ताका पळयलांय बी” (पान 55) (फायर एरिया) (अनुवादीत).

मिनेर भायले

चडश्या कादंबऱ्यांनी रंगयल्ले मिनेर त्या वाठारां/राज्यां/देशां भायले आशिल्ल्याचें चित्र दिश्टी पडटा. देखीक 'अच्छेव', 'भीष्माचा डोंगर', 'अकरा कोटी...', 'फायर एरिया' ह्या चार कादंबऱ्यांतले मिनेर कथानक घडटा त्या राज्या भायले आनी गुजराती आशिल्ल्याचें दिश्टी पडटा. जाल्यार 'क्राय...' आनी 'गोल्ड मायन' कादंबऱेंत खण-वेवसायाचें चित्रण आफ्रिकेंतले आसा, पूण मिनेर युवरोपी आसा.

गोंयांतल्यो कादंबऱ्यो एकाच तालुक्यांतल्यो

गोंयांतल्या खण-वेवसायाचेर आदारिल्ल्यो तीनूय कादंबऱ्यो उत्तर-गोंयांतल्या सत्तरी आनी दिवचल तालुक्यांतल्यो आसात. तालुके वेगळे आसले तरी, कथानकां जंय घडटात ती कोळंब (अच्छेव), दत्तवाडी (काल्पनीक) आनी अनुल्लेखीत गांव (सुर्ला ?) (होमकांड) ही थळां एकामेका पसून धा कि.मी. अंतरा भितर आसात. हाचे वयल्यान दिवचल तालुक्यांतल्या खण वेवसायान थंयचे समाजीक जिणेचेर केदो व्हडलो आघात केला तें कळटा. येदो व्हड समाजीक आघात जाता तेन्नाच सर्जनशील लेखक ताची दखल घेता आनी साहित्यांत त्या आघाताचें पडबींब पडटा.

7 तल्यो तीन कादंबऱ्यो गोंयांत

प्रस्तुत संशोधकाक अभ्यासा खातीर, खण वेवसायाचेर आदारिल्ल्यो 7 भारतीय कादंबऱ्यो प्रत्यक्ष उपलब्ध जाल्यो. त्याभायर, खोणीर नुतन मणी (आशुतोष मुखोपाध्याय) (कादंबरी), खनन (श्यामल मजुमदार) (कादंबरी), सोनार कथा (कथा) (अरुण कुमार दत्त), सोनार कथी रुपोर कथी (कादंबरी) (आशुतोष मुखोपाध्याय) हें बंगाली साहित्य खणीचेर आदारिल्लें आसा म्हणपाची माहिती मेळ्ळी. पूण तें साहित्य अभ्यासाक उपलब्ध जावंक ना. अख्ख्या भारतांतल्या खण-वेवसायाचेर अभ्याशिल्ल्या 7 कादंबऱ्यां मदल्यो 3 कादंबऱ्यो गोंया सारक्या

क्षेत्रफळ आनी लोकसंख्येचे नदरेन साप्प ल्हान आशिल्ल्या गोंय राज्यांत प्रकाशीत जाल्यात, हाचीं दोन कारणां आसूं येतातः

- 1) खण-वेवसायान गोंयचे लोक-जिणेचेर केल्लो भयानक आघात.
- 2) गोंयांतल्या लेखकांची समाजीक प्रस्ना विशींची आशिल्ली खर संवेदनशिलताय, सजगताय आनी सतर्कताय. हें समाजीक भान गोंयकार लेखकांक आशिल्ल्यान तांणी 1950-80 ह्या काळांतल्या खणींनी गोंयांत निर्माण केल्ल्या ज्वलंत प्रस्नांची दखल घेतली (वा तांकां घेवची पडली).

मिनापसून भांगर

हालींच डॉ. नंदकुमार कामत हांणी मीनमातयेंत भांगर मेळटा, आनी भांगर काडप परवडूं येता हो एक सिद्धांत मांडला. गोंयांतल्यान लाखांनी टन मीनमातयेची निर्गत जाली. ती आयात करपी जपान, चीन ह्या देशांनी फकत लोह, मॅगनीज काडपाखातीरच न्हय तर भांगर काडपा खातीर ती वापरिल्ली आसूं येता. ही मीनमाती विकून किलांनी भांगरा पसून भारत देश वंचीत जाला, असो दावो तांणी केला.²²

गोंयच्या आदिम आनी लौकीक नदरेन निरक्षर लोकांमदीं लेगीत मीनांतल्यान भांगर काडूं येता म्हणपाचे उल्लेख मेळटात.

अभ्यासार्थ चडश्या कादंबऱ्यांनी लोखणाच्या आनी मॅगनीजाच्या मिनाखणींनी भांगर आशिल्ल्याचे वा भांगरा विशींचे उल्लेख सापडटातः

“कसले फातर? मीन म्हणटात तेका. आरे, भांगर करता तेचें” (पान 14) (अच्छेव)

“भावाभयणींनो, आमचे दत्तवाडी लागीं भांगर पिकता ! जमनिच्या पोटांत चेंपून मीन भरलां ! ” (पान 53).

“मिनांत भांगर पिकता भांगर” (पान 57) (उद्ध्वस्त) (अनुवादीत).

“कोळसो लासपी भांगराचो धुंवर काडूंक लागले..कोळसो काडपी स्वताचो जीव लासूंक लागले...” (पान 7) (अकरा कोटी) (अनुवादीत).

‘दोंगरा वयल्या जमनीची जाणकार तपासणी करूंक लागले आनी भीष्माच्या पोटात गडप जाल्ल्या एकेका गौड बंगालाचो सोद लागूंक लागलो. मँगनीज तर आशिल्लेंच.....दोन चार पिळग्यांक पावन उरतलें इतलें आनी ताचे खाला, खोल तळा कडेन, हे विशीं ह्या विलायती सायबाचें लेगीत एकमत जायनाशिल्लें - मतभेद आशिल्ले. कोण म्हणटालो कोळसो आसा, कोण तांब्याचें नांव घेतालो आनी एकल्यान तर दोळे धांपून फोडलें, भांगरच आसूंक जाय.” (पान 129) (भीष्माचा डोंगर) (अनुवादीत).

अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांच्या नांवांतली सुचकताय

खंयचेय साहित्यकृतीचें नांव म्हणल्यार तिची वळख आसता. साहित्यकृतीच्या आशयाचें पडबिंब तिच्या नांवांत पडिल्लें आसता. लेखकाक जो संदेश वाचप्यां मेरेन पावोवपाचो आसता वा ती साहित्यकृती बरोवपा फाटलो ताचो जो हेतू आसता, तो ते साहित्यकृतीच्या नांवांतल्यान व्यक्त जाता. हे नदरेन अभ्यासार्थ णव कादंबऱ्यांचीं नांवां, तांचो अर्थ आनी तातूंतल्यान ध्वनीत वा सूचीत अर्थ तपासून पळोवप योग्य जातलें

‘अच्छेव’ म्हणल्यार समूळ नाश, मुळापसून जाल्ली हुमटणी, इंग्लिशिंत ह्या उतराच्या अर्थाक लागीं आशिल्लीं उतरां म्हणल्यार Upheaval, Uprooting वा Havoc. हिंदींत ह्या उतराक ‘उलटपुलट होना’, ‘उथलपुथल’ वा ‘घोर परिवर्तन’ हीं उतरां येवजूं येतात. हे कादंबऱेंत कोळंब गांवांत मिनाखण वेवसाय आयल्या उपरांत जाल्ल्या समूळ नाशाचें चित्रण लेखकाक घडोवपाचें आसा. देखून लेखकान हें समर्पक नांव येवजिलां. कादंबरी रूपान उजवाडाक येवचे आदीं ‘मीन पिकलां खाणयांनी’ अशें हे धारावाहीक कादंबऱेचें नांव आशिल्लें.

‘उद्ध्वस्त’ म्हणल्यार समूळ नाश. ‘अच्छेव’ ह्या उतराच्या अर्थाक लागींचें अशें हें उतर. हे कादंबरेंत लेगीत खण-वेवसायाक लागून उद्ध्वस्त जाल्ल्या ‘दत्तवाडी’ गांवाचें वर्णन केलां.

‘होमकांड’ हें उतर ‘होम’ आनी ‘कांड’ अशा दोन उतरां वयल्यान घडलां. ‘होम’ म्हणल्यार यज्ञ वा उज्याचो याग. ‘जिणेचो होम करप’ म्हणल्यार जीण काबार करप. ‘कांड’ म्हणल्यार काणी. हे कादंबरेंत शिवराम आपले कुळागराचे राखणे खातीर आपल्या जिवाचो होम करता.

ही कादंबरी दिवचल म्हालांतल्या पूण साखळी वाठाराक लागी आशिल्ल्या एका गांवांत (नांवाचो उल्लेख ना, पूण वर्णना वयल्यान हें गांव सुर्ला आसुंये असो तर्क करूं येता) घडल्या. हांगाच्यान लागींच ‘शिरगांव’ नांवाचें एक गांव आसा. थंय लईराई देवीचो वर्सुकी उत्सव जाता. ह्या वाठारांत म्हयनोभर उपास / शिवराक अन्न / अल्प आहार घेवन धोंड (भक्तगण) देवळा मुखा वयल्या ‘होमखणां’ तल्यान चलून आपले भक्तीची अग्नी परिक्षा दितात. तांची कूड पवित्र आशिल्ल्यान ते उज्याची ही परिक्षा पास जातात, अशी लोकसमजणी आनी परंपरा आसा. ‘होमकांड’ कादंबरेंतलो शिवराम असोच निर्दोश, निश्कपट, निसुवार्थी आसता आनी निश्टेन आपलो लडो दिता आनी निमणे मेरेन ‘पवित्र’ उरता. देखून ‘होमकांड’ कादंबरेक लईराईच्या ‘होमखणां’चोय संदर्भ फावो जाला. शिवराम न्यायाचे मागणे खातीर आपले जिणेचें होमखण करतात.

‘भीष्माचा डोंगर’ हें कादंबरेंत अचल, स्थीर, उंच आनी अढळ आशिल्ल्या एका दोंगराचें वर्णन आयलां. हो दोंगर म्हणल्यार सहयाद्रीचो - पश्चिम घाटाचो एक सुळको. तो पावस आडावन ‘रेडी’ गांवाक उदका पुरवण करता. हो दोंगर महाभारतांतल्या ‘भीष्म पितामहा’ भशेन कणखर आनी वचना कडेन कटीबद्ध आसा. पूण निमणें मिनाखण त्या ‘भीष्मा’ची प्रतिज्ञा म्होडटा. ताका पोखरता, ताची उंची ना करून उडयता आनी ताका नेस्तनाबूत करता. अखेरेक हो ‘भीष्माचो डोंगर’, ‘भस्माचो दोंगर’ जाता. मीन-रुपी, खनीज- रुपी गोबोर जाता. देखून हें नांव लेगीत सार्थ आसा.

हैं कादंबरेत 'दाजी नाबर' नांवाचें मुखेल पात्र आसा. दाजी नाबर सुरवेक सावन खणीक विरोध करता. ते विशीं तो कसलीच तडजोड करिना. निमण्या स्वासा मेरेन तो भीष्माच्या दोंगरा वयली आपली जमीन खणीचे भकीक पडची न्हय म्हूण झुजता देखून 'भीष्माचा डोंगर' हें प्रतीक दाजी नाबराक उद्देसून आसा काय? असो प्रस्न पडटा. पूण दाजीचो लहरी सबाव, तर्कविसंगत करण्या आनी मुखेलपणान ताची निश्क्रियताय हांकां लागून लेखकाचो तसो हेतू आसल्यार लेगीत तें प्रतीक दाजीक सोबना. दाजीच्या व्यक्तिमत्वाची उंचाय 'भीष्माच्या दोंगरा' कडेन तुळा करपा सारकी ना.

'अकरा कोटी गॅलन पाणी' हें शिर्शक हे कादंबरेक ज्युस्त सोबता. एके खणींत अकरा कोटी गॅलन (म्हणल्यार 41,63,95,298 लीटर) उदक शेजारचे बंद खणींतल्यान फुटून घुसता आनी कांय मिनटां भितर शेंकड्यांनी मजूर जमनी पोंदा हजारेक फुटांचेर बुडून मरतात. तांकां अशेच तरेन जलसमाधी मेळटली हें स्वामी नांवाच्या जाणकाराक खबर आसता. आपणेंच दुडवांच्या सुवार्थान जाणूनबुजून केल्ले चुकीक लागून हें केन्ना तरी घडटलें हाची ताका जाणविकाय आसता. देखून सुरवेक साकून ताच्या जिवाक 'अकरा कोटी गॅलन पाणी' हो घोर लागिल्लो आसता.

'कोयले की खान' हे कादंबरेच्या नांवाक वेगळो सुचितार्थ ना. मूळ तमीळ भाशेंतल्या 'सुरंगम' नांवाचे कादंबरेचो हो हिंदी अनुवाद सुरंगम म्हणल्यार सुरींग. हे कादंबरेत सुरिंगाच्या स्फोटाक लागून शेजारचे बंद खणींत तुंबिल्लें, फुगिल्लें उदक हें खणींत भरता आनी शेंकड्यांनी लोक मरतात. अनुवादीत नांवा परस मुळावें नांव चड सुचक आशिल्लें (कोंकणींत 'सुरींग' नांवाचें त्याच अर्थाचें पूण रस्त्याच्या बांदकामा खातीर फातर फोडपाच्या विशया वयलें एक नाटक पुंडलीक नायक हांणी बरयलां).

'फायर एरिया' हे कादंबरेत सुरवेकूच ह्या उतराचें कुवाडें सांगलां :

“कोणूय जर केन्नाय कोळशाचे काळे दुनियेंत पावलो जाल्यार ताका रस्त्या कुशीक ल्हानसो बोर्ड लायिल्लो दिश्टी पडटलो, ‘फायर एरिया’. वाटसरू चारूय वटेन नदर भोंवडायतलो. पूण ताका उज्याचें कसलेंच लक्षण दिसचेंना. धुंवर ना, कीट ना, ज्वालाय बी ना. तरी ‘उज्याचें क्षेत्र’ अशें बरयल्लें आसतलें. पूण थंय उजो आसतलो. जमनीच्या वयर न्हय, जमनीच्या पोटांत. खोल पोंदा. जेन्ना कसल्याय कारणाक लागून जमीन खचता, पोंदा वता वा तिका फोंड पडटात तेन्ना जमनीच्या पोटांतल्यान वायू, धुंवर वा वाफ भायर सरता. हाचें कारण हे जमनी पोंदा कोळसो हो ज्वलनशील पदार्थ आसा”.

‘फायर एरिया’ ह्या उतराचो हो वाच्यार्थ. पूण सुचितार्थ वा बरोवप्याक वाचप्यां मेरेन पावोवपाचो संकेतार्थ वेगळोच आसा. हजारांनी मजूर हांगा कश्ट, यातना, अन्याय, अत्याचार सोंसून वावुरतात. पोटाचे भुके खातीर. वयले वयर दिसपाक ते शांत आनी थंड दिसतात. पूण सहनशिलताय सोंपतकीच मात त्यांच्या पोटांतलो उजो भायर सरता. त्या उज्यांत सगळें भस्म-गोबोर करून उडोवपाची तांक आसता. अशा ह्या मजुरांचे पोटतिडकेक उद्देसून हें उतर वापरलां, अशें म्हणूंक रजांव आसा. कादंबरेचे अखेरेक सोंसपाची मर्यादा सोंपतकीच, आपल्या प्रामाणीक, निसुवार्थी आनी सक्रीय फुडाऱ्याचो (युनियन लीडर) खून जालो हें कळटकीच, हजारांनी मजूर, जाणटे-नेणटे, दादले-बायलो शारांतल्यान निशेध मोर्चा काडटात. तांच्यो मुठी आंवळिल्ल्यो आसतात आनी तांच्या दोळ्यांत खुनाचो राग उज्या-रूपान पेटून उठिल्लो आसता. तेन्ना सहदेव चिंतता, ज्या उज्याचो तो आपले पुराय जिणेंत सोद घेतालो, तो उजो आनीक खंयच न्हय तर मजुरांच्या दोळ्यांनी आसता. तो आपणाकूच विचारता, “उजो दोळ्यांनी आसता व्हय?” आनी ताका ताचें मनूच जाप दिता, “हय, उजो दोळ्यांतच आसता.” धर्तरेच्या पोटांतल्या उज्या भशेन मजुरांच्या पोटांतलो उजो भायर सरता. शोशीत मजुरांचो राग, किंवाटो आनी संताप हांचें रूपक म्हूण ‘फायर एरिया’ हें उतर चड संयुक्तीक थारता.

‘गोल्ड मायन’ कादंबरेच्या नांवांत कसलोच सुचक अर्थ ना.

‘क्राय द बिलोव्हड कंट्री’ हे कथेच्या नांवांत जायतो मतितार्थ लिपला. दक्षिण आफ्रिकेंतल्या आदिवासींची आर्त, करुण अशी किळांच हे कादंबरेंच्या नांवांत आसा. ज्या देशांत भांगराचो धुंवर भायर सरता, ज्या देशांतल्या भांगराच्या खणींचेर आंतरराश्ट्री बाजारपेठेची अर्थीक उलाढाल निंबून आसा आनी ज्या देशांत जोहान्सबर्ग नांवाचें एक अप्रूप शार आसा, त्या देशांतलो मूल-निवासी मात दळडिरपणाची, वर्णव्देसान भरिल्ली अशी गुलामाची, भिकाऱ्यांची जीण जगता, हो विरोधाभास हे कादंबरेंत व्यक्त जाला. काळ्या आनी गोऱ्या कातीच्या लोकां मदले वर्ण-विशमतायेक लागून आनी अर्थीक-भेदांक लागून काळ्या कातीच्या लोकांक कसले हाल-उपाद्रे काडचे पडटात आनी कितलो घृणास्पद अपमान सोंसचो पडटा, ताचे पडबिंब ‘क्राय...’ ह्या नांवांत पडलां. हीं मनां आतां तुटल्यांत...परतून केन्नाच जोडूंक जावचीं नात इतलीं. देखून द. आफ्रिकेच्या भुंयमातेच्या दोळ्यांत सदांच दुकां उरतलीं, असो अर्थ ह्या शिर्शकांतल्यान व्यक्त जाला.

अशे तरेन भोवच अर्थपूर्ण आनी सुचक नांवां अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांक दिल्यांत.

अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांतलें ‘वास्तव’

‘खंयचीय साहित्यकृती ही मुळांत कल्पितच आसता, पूण तिच्यांतल्यान प्रत्यय येता तो मात वास्तवतायेचो’. दत्ता मिशाळ हांचे हें विधान साहित्यकृतीच्या स्वरुपाचेर उजवाड घालता. खंयचेय साहित्यकृतीचे निर्माणेंत दोन प्रक्रियांचो आसपाव जाता. लेखक आपले अणभव वा अनुभूती आनी ज्ञान हांच्या आदारान साहित्यकृती बरयता. तेन्ना तो आपल्या अणभवांचें उदात्तीकरण करता, सार्वत्रिकीकरण करता. देखून ती साहित्यकृती, ताचे अणभव, अनुभूती वा ज्ञान हांचे पुरती उरना. तर ती सार्वत्रिक, सार्वजनीक आनी सार्वकालीक जावंक पावता. संबंदीत लेखकाची लेगीत ते साहित्यकृती वयली मालकी वा स्वामित्व सोंपता. ही पयली प्रक्रिया. दुसरी प्रक्रिया हाच्या उरफाटी आसता. आपले अणभव, अनुभूती वा ज्ञान हांच्या आदारान जरी लेखकान साहित्यकृती बरयिल्ली आसली तरी तो आपले साहित्यकृतींतलीं पात्रां आनी प्रसंग,

घडणुको आनी परिस्थिती आपूण जावन निर्माण करता. देखून ती साहित्यकृती आगळीवेगळी आनी 'अनन्यसादारण' थारता.

अश्यो दोनूय प्रक्रिया साहित्यकृतीचे निर्माणेंत घडटा आशिल्ल्यान तिचे भितर लेखकाचे कल्पना-शक्तीचो अंतर्भाव आसून लेगीत ती साहित्यकृती वाचप्यांक वास्तवतायेचो (आभासात्मक काय जायना) दिश्टावो घडयता. अभ्यासार्थ सगळ्योच कादंबऱ्यो लेखकांनी आपापल्या वा आपल्या संशोधन/अभ्यासाच्या वाठारांतले देश-काल-परिस्थितीचेर निंबून बरयल्यात. हे नदरेन त्या-त्या कादंबऱ्यांक बरयल्ल्यो प्रस्तावना, वा लेखकांची मनोगतां वा अर्पण-पत्रिका तपासून पळयल्यात.

'अच्छेव' हे कादंबरेक तिच्या नांवा सकयल 'गांवगिरे जिणेची एक वास्तव काणी' अशें उप-नाम दिलां. हाचे वयल्यान ही कादंबरी एके वास्तव जिणेची आसा हे स्पश्ट जाता. लेखकान कादंबरेंत वर्णन केल्लीं गांवां (वळवय, कोळंब, नावेली...) वास्तव आसात.

'होमकांड' कादंबरेचे पयले आवृत्तीचे अर्पणपत्रिकेच्या पानार 'हें कादंबरेंतलीं सगळीं पात्रां आनी प्रसंग काल्पनीक आसात' असो ठळक उल्लेख केला. पयले आवृत्तीचे अर्पणपत्रिकेंत लेखक आपल्या पोलियोग्रस्त भावाक ही कादंबरी अर्पण करता. गोंयांतलें तांच्या जाण्टेल्यांचें कुळागर तिगोवन दवरपा खातीर आनी ताची मिनेरा कडल्यान राखण करपा खातीर ताणें खण-मालकां कडेन केल्लो संघर्श, पत्करिल्ली दुस्मानकाय आनी गळफास लावन मारून उडयतले म्हणपाची (मिनेरांनी दिल्ली) धमकी हांकां तो समर्थपणान तोंड दिता. देखून ही कादंबरी आपूण ताका ओंपता, अशे लेखक म्हणटा. 1978 वर्सा ही कादंबरी पयले फावट उजवाडाक आयली तेन्ना गोंयांत मिनेरांचीच सत्ता आनी दहशत आशिल्ली. कायद्याच्या कटकटींनी पडूंक नाका, म्हूण पयले आवृत्तेंत आपणें ही कादंबरी पुराय रितीन काल्पनीक आसा अशें म्हणिल्लें, असो उल्लेख लेखक दुसरे आवृत्तीचे प्रस्तावने (2007) वर्सा करता. फुडें तो म्हणटा "गोंय स्वतंत्र

जावन आतां पंचेचाळीस वर्सां जाल्यात, पूण कादंबरेंत वर्णन केल्ले परिस्थितींत कांयच बदल घडूंक ना.” हाचे वयल्यान हे कादंबरेची वास्तवताय लक्षांत येता.

‘उद्ध्वस्त’ कादंबरेंत उपनांव वा प्रस्तावना वा मनोगत ना. पूण कादंबरेंतलीं थळनांवां (साखळी, दत्तवाडी, बार्देस) गोंयांतली आनी वास्तव आसात. ‘साखळी’ हो वाठार ‘बार्देस’ म्हालांत आसपावता (पान 95) हो चुकीचो उल्लेख सोडल्यार, देश-काल-परिस्थितीचे हेर संदर्भ वास्तव आसात.

‘भीष्माचा डोंगर’ हे कादंबरेच्या वाचपघरांनी उपलब्ध प्रतीं भितर सुरवेचीं पानां नात, देखून निश्कर्श काडूंक मेळना. पूण कादंबरेंतले देश-काल-परिस्थितीचे सगळे संदर्भ वास्तव आसात.

‘अकरा कोटी...’ कादंबरी लेखकान ‘चासनाला’ (झारखंड) हांगाच्या खण अपघातांत बळी गेल्ल्या कोळसो खण-कामगारांच्या उगडासाक आदरपूर्वक ओंपल्या प्रस्तावना वा हेर तपशील नाशिल्ल्यान, निश्कर्श काडूंक येनात. पूण देश-काल-स्थितीचे सगळे संदर्भ वास्तव आनी खरे आसात.

‘कोयले की खान’ कादंबरेंत बरयिल्ल्या, ‘दो शब्द’ भितर डॉ. एच. बालसुब्रह्मण्यम, प्रबंध संचालक, भारत-आशियाई साहित्य अकादमी, दिल्ली हांणी खासा लेखक कु. चिन्नप्प भारती हांचें, हे कादंबरेचे निर्माणें विशींचें विधान दिलां. तातूंत लेखकान मार्क्सवादी विचारांचे कॉम्रेड प्रमोददास हांचे सुचोवणे वयल्यान, अभ्यास-संशोधन करून बंगालांतल्या खण-वेवसायाचेर आनी मजुरांच्या जावपी शोशणाचेर ही कादंबरी आपणें रचली, अशें विधान केलां, ताचे वयल्यान हे कादंबरेची वास्तवताय सिद्ध जाता.

‘फायर एरिया’ कादंबरेंत वास्तवतायेचे प्रत्यक्ष उल्लेख नासले तरी कादंबरेंतले थळ-काळाचे संदर्भ तिची वास्तवताय सिद्ध करूंक पर्याप्त आसात.

लेखक श्री. विल्बर स्मिथ हांणी 'गोल्ड मायन' हे कादंबरे भशेन हेर जायत्यो कादंबऱ्यो संशोधन करून बरयल्यात असो उल्लेख पुस्तकांतले तांचे विशींच्या टिपणांत केला. कादंबरेतले थळ, काळ हांचे संदर्भ वास्तव आसात.

'क्राय द बिलोव्हड कंट्री' ही पुराय कादंबरी द. आफ्रिकेंतल्या भांगरा खणींचे वास्तव-जिणेचेर आदारल्या.

हयो सगल्यो कादंबऱ्यो जरी 'काल्पनीक' आसल्यो, 'सत्यकथा' आसल्यो वा नासल्यो तरी त्यो वास्तव आनी प्रत्यक्षांत अस्तित्वांत आशिल्ले मानवी जिणेचेंच दर्शन घडयतात हें वयल्या विश्लेशणा वयल्यान सिद्ध जाता. देखून तांचो अभ्यास हो एका अर्थान त्या-त्या काळांतल्या समाजाचो समाजशास्त्रीय अभ्यास थारता.

कादंबऱ्यां मदलें साम्य

खण आफ्रिकेंतली आसूं वा भारतांतली, कामगारांच्यो मागण्यो एकूच आसतात. विंगड विंगड काळांत, विंगड विंगड लेखकमी, विंगड विंगड वाठारांचेर बरयिल्ल्यो कादंबऱ्यो आसून लेगीत तांचे मदलें साम्य-सारकेपण पळोवन अजाप दिसता. ही समानताय आनी सारकेपण येवपाचें कारण कितें? हाचो विचार करतकीच कांय कारणां मुखार येतात:

1. खण-वेवसाय खंयचोय आसूं, खंयीय आसूं, कसल्याय खनिजाचो आसूं, मजुरांचे प्रस्न एकूच आसतात.
2. लेखक समहृदयी, समविचारी आशिल्ल्यान तांची वेवळेंथ वा फ्रिक्वेन्सी, मनाची तार जुळटा. एकतानतेची स्थिती निर्माण जाता.
3. हो निव्वळ योगायोग. तातूंत तार्किकताय सोदप चुकीचें.

कादंबऱ्यां मदले समानतायेचे उल्लेख अशे आसातः

देखीक 'कोयले की खान' कादंबऱेंतल्या युनियन लीडर जाल्ल्या विकासाचें हें भाशणः

“आमी आमचे खातीर खणी थोड्योच मागतात. भूक न्हिवोवपा खातीर, दोन टायमाची शीत-कडी मेळची, इतलीच आमची मागणी. आमचे खातीर ही खण म्हणल्यारूच जीण. आमचे खणींतलो कोळसो काडप ही आमची गरज. खण मालकांक सगळें जग उकतें आसा...” (पान 31) (अनुवादीत).

आनी आतां 'क्राय...' मदलें जॉन कुमालो ह्या युनियन लिडराचें हें भाशणः

“दिवप शक्य ना तें आमी मागिनात. पूण आमच्या कश्टांक लागून जें उत्पादीत जाता, फकत ताचोच वांटो आमी मागतात... आमी खणून काडूंक ना जाल्यार हें भांगर धर्तरेच्या पोटांत तशेंच उरतलें आशिल्लें... आमच्या बायलां-भुरग्यांची भूक न्हिवोवपा खातीर आमकां दियात म्हूण आमी मागतात, कारण आमकां मेळटा तें फावोशें ना.” (पान 154) (अनुवादीत)

'कोयले की खान' कादंबरी 2008 वर्सा उजवाडाक आयली. एका तमीळ लेखकान मूळ तमीळ भाशेंत बरयिल्ली ही कादंबरी, भारतांतल्या प. बंगालांतल्या कोळसो खणीचेर आदारल्या, जाल्यार 'क्राय...' ही कादंबरी एलन पॅटन हांणी आफ्रिकेंतल्या भांगरा खणीचेर बरोवन 1948 वर्सा उजवाडायल्या.

दोन विंगड काळांतल्या, दोन विंगड थळांतल्या, दोन विंगड लेखकांनी, दोन विंगड भासांनी बरयिल्ल्या ह्या कादंबऱ्यांतलें साम्य पळोवन वयर दिल्ल्या कारणांतलें दुसरें कारण चड तार्कीक आसा, अशें म्हणचें पडटा. हो निव्वळ योगायोग जावंक शकना.

आनीक एक गजाल चडश्या अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांनी समान आशिल्ली दिश्टी पडल्या.

खणींनी मजुरांचेर जायते अन्याय, अत्याचार जातात वा एकादरो अपघात घडटा. संप, मोर्चे, निदर्शनां, घेराव जातात. मागीर एकतर कंपनीचे गुंड वा पुलीस वा दोगूय मजुरांक यथेच्छ बडयतात. निश्शस्त्र मजूर तो मार खातात. दुखरी, जखमी कूड घेवन घरा येतात. पूण इतलें जावुनय वी दुसऱ्या दिसा, रातीं कांयच घडूंक नाशिल्ले भशेन ते खणी वयल्या कामाक हजर जातात.

देखीक 'कोयले की खान' कादंबरेंत, खणींतल्या अपघातांत जीव वगडायल्ल्या मजुरांचे केशीची तपासणी करपाक सरकारी अधिकारी येवपाचे आसतात. कंपनीक तें प्रकरण दाबून उडयल्लें जाय आसता. देखून दुसऱ्या दिसा कोणेंच सरकारी अधिकाऱ्या मुखार जबानी दिवची न्हय म्हूण कंपनी गांवांत गुंड सोडून दहशत निर्माण करता पूण विकास धाडस करुन प्रवर्तन अधिकाऱ्या मुखार भाशण करता. तेन्ना सगळे मजूर पेटून उठटात आनी प्रवर्तन अधिकाऱ्यांक घेराव घालतात. तेन्ना पुलीस आनी कंपनीचे गुंड सगळ्यांक बडोवन रगतबंबाळ करतात पूण दुसरे दिसा मात लोक कांयच घडूंक नाशिल्लेवरी कामाक हजर जातात.

अशीच गजाल 'भीष्माचा डोंगर' कादंबरेंत घडटा. गांवांत एके ल्हान चलयेचेर बलात्कार जावन तें जीव सोडटा. गांवांतले लोक परप्रांतीय मजुरांचेर दुबाव घेतात आनी मध्यान रातीं न्हिदिल्ले कडेन तांकां धांवडावन घालतात. ते निराधार मजूर गांवां भायर, दर्यादेगेर मेळत थंय बसून रात जागयतात, पूण दुसऱ्या दिसा घोंगो जाल्या बराबर खणीर कामाक हजर जातात.

संशोधन आनी अभ्यास

समाजशास्त्रीय अभ्यासांत संशोधन आनी अभ्यासाच्या माध्यमांतल्यान केल्ली चिकित्सा आनी विश्लेशण हांकां भोवच महत्व आसा. अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांतल्यो सगळ्योच कादंबऱ्यो हे परिक्षेंत पास जातात. लेखकांनी खण-वेवसायाचो भरपूर अभ्यास, संशोधन आनी चिंतन, मनन करून

हयो कादंबऱ्यो रचल्यात. खासा करून 'अच्छेव', 'कोयले की खान', 'फायर एरिया' हया कादंबऱ्यांतली लेखकाची संशोधक आनी शास्त्रीय नदर दोळ्यांत भरता.

आफ्रिकेंतल्यो भांगरा खणी - एक चिकित्सा

एकोणिसाव्या शेंकड्यांत सावथ आफ्रिका संघराज्य नाशिल्लें. ब्रिटिश वसणुको, आफ्रिकानेर वसणुको आनी मुळाव्या आफ्रिकनांच्यो वसणुको अशे ताचे तीन वांटे आशिल्ले. द. आफ्रिकेंतले चडशे लोक शेतकामाच्या वेवसायांनी गुंतिल्ले. ते एकतर गोरवां राखताले वा ऊस वा कॉफी सारकीं रोख पिकां घेताले. चडशी आफ्रिका तेन्ना खेडेगांवांनी वशिल्ली आनी नागरी/शारी वाठार मर्यादीत आशिल्ले. खण-वेवसायाक लागून द.आफ्रिकेची अर्थीक स्थिती बदल्ली. 1867 वर्सा इरामूस जॅकोब हांणे ऑरेंज न्हंये कांठार सोदून काडिल्ल्या आनी उपरांत किंबर्ली पायप्सांनी सोदून काडिल्ल्या हिऱ्यां-खणींक लागून थोड्या प्रमाणांत खण-वेवसाय सुरू जालो. किंबर्ली शारांतल्या हिऱ्यां-खणींक लागून म्होंवामुसां भशेन जायते वेपारी आकृश्ट जाले खणींत अत्यंत आधुनीक यंत्रसामुग्री, खूब भांडवल आनी व्हडा प्रमाणांत मजूर लागता आशिल्ल्यान पेशेकार खण-भांडवलदारांनी हया वाठाराचेर ताबो मेळयलो.

आफ्रिकन मजुरांक साप्प उणो पगार मेळटालो. व्हडा प्रमाणाचेर मजूर पुराय द.आफ्रिकेंतल्यान हया खणींचेर वावुरपा खातीर शारांनी गर्दी करूंक लागले. कांय वर्सां खणीचेर वावरप आनी मागीर घरा परतून शेतकाम करप, अशी चाल आशिल्ली. मजुरांक साप्प वायट वागणूक मेळटाली. निरोगी, नितळ वातावरण नाशिल्ल्यान दुयेंसांचें प्रमाण खूब व्हड आशिल्लें. पैशांची हांव, आनी उच्चनिचतायेची भावना हांकां लागून वर्णभेद सुरू जालो तरणाट्यांनी कांय वर्सां श्रम केले बगर तांकां लग्न जावंक मेळ नाशिल्लें. लाखांनी कुटुंबां विस्थापीत जाल्लीं. शेतां फकत जाणटे दादले-बायलो आनी ल्हान भुरग्यांच्या वांट्याक उरिल्लीं. एक फावट शारांनी गेल्लो मनीस पुराय रितीन पाश्चात्य विचारसरणेचो जावंक लागलो आनी परतून शेतां कडेन पळयना जालो. अशे तरेन एक आदिवासी आनी परंपरीक संस्कृताय नश्ट जाली.

अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांतली खण-वेवसायीक उतरावळ

संशोधनाक लागून ह्यो साहित्यकृती गिरेस्त जाल्यातच त्याभायर भाशेंत खण-विशयक उतरावळीची भर पडिल्ल्यान त्यो-त्यो भासोय गिरेस्त जाल्यात. फकत एके 'अच्छेव' कादंबऱेंतली 'खण-वेवसायाची' उतरां पळयल्यार ही गजाल सिद्ध जातली :

उतरां - मास्तर, कंपनी, प्लॉट, लाडीसां, जेटीर, आयनोर, ट्रान्सपोर्ट, खण, सुरींग, पराय, ट्रक, मिशिनरी, जेटी, मिनैर, मीन, माल, मुकादम, मोटार, मानिफेस्तां, काट्यार, बॅल्ट, शेंवाळी, कॅप, शेनोरेर.

वाक्यांश - मीन वेंचप, मालाच्यो राशी दळप, माल परायेवयलो बार्जींत, सिक्स्टीसेवन ग्रेड, पावडर गाळप, माकनांतल्यान वजन करप, खंडितान रास करप, मीन दाळप, चाळणीर पावडर गाळप, माल पराय करप, मालाक तेजी नासप, ओरबीनां, गाडयांनी माल भरप, मीनाची जोड तशी मोड, लाकडी बॉडी, हजेरेक घडयाक काम करप, कटो करप, मीनाच्यो राशी, पावडरीच्यो राशी, बार्जी भरप, शेवाळीं, हायग्रेड माल, खडी वेंचप, फातर दाळप, फातर फोडप.

फाटलीं 60 वर्सां गोंयांत खण-वेवसाय चलता. देखून लोकांचे जिबेर आदल्या कृशी-वेवसायांतलीं उतरां खण-वेवसायांतलीं उतरां जावन कशीं आयल्यात, ताच्यो देखी पळोवंक मेळटात, देखीक पराय करप, कटो करप.

सौंदर्याची खण ?

एखादऱ्या वाठारांत खंयचीय गजाल भरपूर प्रमाणांत आसतकीच तो वाठार म्हणल्यार ते गजालिची 'खण' - अशी उपमा दिवपाची चाल आसा. देखीक गोंय म्हणल्यार निसर्ग सौंदर्याची खण वा कलेची खण. पूण प्रत्यक्षांत खण-वेवसायान मात गोंयांतलो निसर्ग पुराय रितीन नश्ट केला. देखून हाचे मुखार खंयचेय बरे गजालीक वा स्थितीक 'खण' ही उपमा दिवप पुराय रितीन चुकीचें जावचें, इतलो खण-वेवसाय बदनाम थारला.

श्री. राजू नायक हांणी खण-वेवसायान निर्माण केल्ले परिस्थितीचें नेमक्या उतरांनी वर्णन केलां:

“ही (खण-वेवसायाची) भस्मासुरी अवस्था आसा. तिची भूक अमर्याद आसा. गोंयांत जें जें सुंदर आनी मंगल आसा ताका गिळून आनी आमचें अस्तित्व काबार करूनच तिची भूक भागतली. देखून ह्या ‘नरका’सुराक मर्यादे भितर दवरूंक जाय... ह्या उद्देगान शेतकामती आनी समाजाक भड्डून उडयला. ताका देशोधडीक लायला... देखून खणींचें प्रमाण थारावपाचो अधिकार गोंयांत सगल्यांक आसा. फकत खण-पट्टेंतल्या लोकांक न्हय. ह्या उद्देगाक मनशाळपाची गरज आसा. ताका मेकळो सोडून दिवप घातक थारतलें...” (पान 6) (अनुवादीत).

भीष्माचा डोंगर कादंबरेंत दाजी नाबर म्हणटा ते भशेन खण म्हणल्यार पुराय गांवांक लागिल्लें अदृश्ट. तें पुराय गांवाक खावन उडयतलें.”

न्या. शहा आयोगाचे निश्कर्श :

भारत सरकारान खासा करून गोंयांतल्या खण वेवसायांतल्या बेकायदेशीर प्रकरणांची चौकशी करपा खातीर न्या. शहा आयोगाची स्थापना केल्ली. 2010 वर्सा ह्या आयोगान आपलो अहवाल केंद्र सरकाराक भेटयलो. न्या. शहा हांणी गोंयांतल्या खणींक साबार भेटी दिवन आनी खोलायेन अभ्यास करून आपले निश्कर्श मांडल्यात, ते निश्कर्श आनी अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या कादंबऱ्यांतल्यान हाताक लागिल्ले निश्कर्श सारकेच आसात. तांचे निश्कर्श जरी गोंयांतल्या खण-वेवसायाक उद्देसून आसले तरी ते पुराय संवसारांतल्या खण-वेवसायाक लागू जातात.

गोंयांतलो खण-वेवसाय जायत्या प्रमाणांत बेकायदेशीर आनी अवैध मार्गांनी जालू आसा, अशें सांगून न्या. शहा म्हणटात :

“अवैध खणींक मेकळें रान सोडून आमी लोकशाय बळकट करपाच्या वांट्याक एकाधिकारशाय प्रवृत्त करिनात न्हय ? ही अवैधताय आमी सेगीत माफ करीत रावतले व्हय ?”

“खर्णीची कसलीच सरकारी तपासणी करूंक नाशिल्ल्यान वचक / धाक नाशिल्लें वातावरण तयार जालें, जाका लागून जीवसृश्ट पर्यावरण, कृशी, भूगर्भी जलसंपदा, निसर्गीक जलस्त्रोत, तळयो-न्हंयो, जैव-विविधताय आदींचें बेसुमार लुकसाण जालें.”

“जांच्या हातांत खनीज भाडेपट्टयो आसात, अश्यो कांय मेजक्योच व्यक्ती लाखाधीश जाल्यो आनी जंयच्यान खनिजाची येरादारी / निर्यात / उत्पादन केलें थंयचे आदिवासी / गांवकार मात विपरीत पर्यावरणी परिणामांक तोंड दीत आसात. तांचें पिवपाचें उदक प्रदुशीत जालां आनी रस्त्यांची दैना / दुर्दशा जाल्या.”

अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्या सगळ्या कादंबऱ्यांनी सेगीत अवैध आनी बेकायदेशीर मार्गान मीन-वेवसाय चलिल्लो पळोवंक मेळटा. सगळे कायदे नियम म्होडून, सरकारां, सत्ता आनी अधिकार, पुलीस आनी न्यायवेवस्था आपल्या ताब्यांत दवरून दपटशायेन खण-वेवसाय कसो चल्ता ताचीं साबार वर्णनां अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांनी आयल्यांत. लोकशाही देशांनी लेगीत मिनेराची एकाधिकारशाय चलतना पळोवंक मेळटा. सरकार आनी हेर यंत्रणा लेगीत भ्रश्ट जाल्यात. न्या. एम. बी. शहा हांणी उक्तायल्ले हे विचार आनी अभ्यासार्थ कादंबऱ्यांतलें जिवन चित्रण हातूंत इल्लोसोय भेद ना.

हे चर्चे वयल्यान कायदेशीर, सैमानुकूल, सामान्य मनशाची राखण करपी असो खण-वेवसाय शक्य आसा काय ? असो प्रस्न पडटा. होच प्रस्न सेंटर फॉर सायन्स अँड एनविरोन्मेंट हे संस्थेन उजवाडायिल्ल्या (2008) ‘Rich Land, Poor People’ (समृद्ध जमनी, दळडिरे लोक) हया ग्रंथाच्या माथाळ्यांत विचारला - “Is sustainable mining possible?” (चिरस्थायी / स्वयंपोशक / सम्यक खण-वेवसाय शक्य आसा व्हय ?).

समारोप

हया निश्कर्शाचे फाटभुंयेचेर हया सोद-प्रबंधाचो समारोप अशे तरेन करूं येता:

1. पर्यावरण आनी परिस्थितिकी हांच्या प्रस्नांची फाव ती दखल अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यांनी घेतल्या. विशयाक न्याय दिवपा इतलें संशोधन तांणी केलां. तरी लेगीत लेखकांची अशा प्रस्नां कडेन पळोवपाची समज वाडपाची गरज दिश्टी पडटा. उद्देगीकरणाच्या विघातक आनी विनाशकारी करण्यां आड समाज-पुरसाक उबो करपाचें काम समाजाचो एक जबाबदार घटक हया नात्यान लेखकांनी चड समजिकायेन करपाची गरज आसा.
2. मीनाखणी आशिल्ल्या सगळ्याच वाठारांनी पर्यावरणाचो व्हडा प्रमाणाचेर ज्हास जाला. वनस्पत - मोनजात - पिकावळ - जलस्रोत हया सगळ्यांचेर हावळ आयल्या अशें चित्रण सगळ्याच नवलिकांनी दिश्टी पडलां. खण-वेवसायाक लागून शाश्वत, चिरस्थायी अश्या कृशी वेवसायाक फाट करून तात्कालीक, प्रसंगीक, क्षणीक लाबांचे आशेन लोकांनी खणीं कडेन धांव मारिल्याचें चित्र पळोवंक मेळटा. खण-वेवसायाक लागून मनीस आनी पर्यावरण हांच्या संबंदांत इबाड जाला.
3. जल, जमीन, जंगल, जनावर, जन आनी हवा हांच्या प्रदुशणाच्या साबार प्रकारां वांगडाच, मानसीक, भावनीक, बुद्दीक आनी सामाजीक प्रदुशण जाल्ल्याचें चित्रण सगळेच कडेन पळोवंक मेळटा. खण वाठारांतल्या कुटुंबांचें विघटन आनी वाताहात जाल्या. खण-वेवसायाक लागून त्या त्या वाठारांतल्या लोकांचें कुशेंस आनी पाशियेंस काबार जालां. ताका लागून दादले तशेंच बायलो, भुरगीं आनी जाणटीं सगळ्यांचेंच स्खलन जाल्लें पळोवंक मेळटा.
4. कांय नवलिकांनी राजकी आनी धर्मीक हस्तक्षेपांक लागून मीनाखण वाठारांतली परिस्थिती सामकीच बिकट जाल्या. अभ्याशिल्ल्या कादंबऱ्यां वयल्यान खण वेवसाय

चलिल्ल्या सगळ्या वाठारांनी किडिल्ली, सुस्तेल्ली आनी भ्रश्ट जाल्ली राजकी वेवस्था दिश्टी पडटा. राजकारणी आनी सत्ताधारी हांणी सत्तेचो वापर करून आपुणूच हो वेवसाय चलयलो वा खण वेवसायिकांचे ते मिंधे जाले वा छुपेपणान, अप्रत्यक्ष रितीन ह्या वेवसायांतल्या बेकायदेशीर घडणुकां कडेन ते आडनदर करूंक लागले, अशें पळोवंक मेळटा. कांय नवलिकांनी खण-वेवसायाक लागून गुन्हेगारी, राजकारणाचें गुन्हेगारीकरण, सरकारी यंत्रणेचो गैरवापर जाल्ल्याचींय उदाहरणां दिल्यांत. लोकशायेंत रावन लेगीत लोक असहाय आनी निराश जाल्ल्याचें चित्रण कादंबऱ्यांनी वाचूंक मेळटा. “मागीर हे भारत काय कितें जालां, तें फकत कुकमाक आदार? असो प्रस्न सामान्य नागरिकांक पडटा.

5. मीनाखणीच्या वेवसायाक लागून सगळेंच वायट जालां असो ताचो अर्थ न्हय. मीनाखणीक लागून कांय लाबूय जाल्यात तातूंतले कांय म्हत्वाचे लाब अशे आसात:
 - i. मीनाखणीक लागून सामान्य लोकांक उदरनिर्वाहाचें एक निश्चीत साधन आनी तेंय बी परंपरीक कृशी-वेवसायापरस चड उत्पन्न दिवपी निर्माण जालां, तांची भौतीक जीण आदले परस सुखाची जाल्या. ताका लागून परावलंबित्व, लाचारी उणी जावंक पावल्या.
 - ii. हातांत पैसो आयिल्ल्यान जातींचेर आदारिल्ले वेवसाय सुटल्यात आनी सामाजीक समताय निर्माण जावंक चालना मेळ्ळ्या.
 - iii. खनीज उत्खननाक लागून देशाक आनी संबंदीत राज्याक व्हडा प्रमाणांत महसूल प्राप्त जाला आनी ताचो वापर खणी-वाठारांनी विकासकामां खातीर जाला (उदक, रस्ते, वीज, हॉस्पिटलां...).
 - iv. त्या-त्या देशांनी लोह, मँगनीज, बॉक्सायट, भांगर, रुपें आनी हेर धातू / खनिजांच्या उत्पादनाक लागून उद्देगीक क्रांती जावंक पावल्या.

- v. उपासमारी पयस जाल्ल्यान पालक आपल्या भुरग्यांच्या नितळसाण, पुश्टीक अन्न, शिक्षण ह्या गजालींकडे लक्ष दिवंक पावल्यात.
6. पूण ह्या लाबांपरस जाल्लें नुकसान चड गंभीर, दीर्घकालीन आनी भरून काडूंक जावचें ना अशें आसा. निसर्ग संपदेची (रानांवनां, जलाशय, कृशी...) जाल्ली अपरिमीत हानी भरून काडपाक मेळची ना. शॉर्टकट मार्गान पैशे जोडपाची संवय लागिल्लो समाज परतून शेतांभाटां कडेन वळटलो म्हणपाची शक्यताय उणीच.
7. मीनाखणींक लागून कुटुंबवेवस्था, नातेसंबंद, नितीमुल्यां कोसळ्ळ्यांत म्हणपाचें चित्रण सगळ्याच नवलिकांनी केलां. जीवघेणी सर्त आनी पैशांची हांव हांका लागून श्रममुल्य काबार जालां आनी विवेकशक्त दुबळी जाल्या.
8. 'अच्छेव' कादंबरेंत आबू म्हणटा ते भशेन "निवळपाक गिराणूय न्हूं तें सगळो भश्टकार. खावपांत भश्टकार, पिवपांत भश्टकार, उद्देगांत भश्टकार, आतां कोणाचीं बियां कोणाच्या शेतांत किल्लत तें तो एक तळ्यावयलो जाणा."
- भश्टाचारान भरिल्ल्या ह्या धंद्या विशीं उलयतना 'अकरा कोटी...' कादंबरेंत रामप्रसाद म्हणटा "जो किस्मतसे नही होता... वो रिश्वत से होता है".
9. आधुनीक मनशाचे विकासाचे कल्पनेचेर बोट दवरतना 'अच्छेवां'त एक जुस्ताजुस्त देख आयल्या. "थंयचें फोणकूल पुरोवंक हांगा सरलो मीन. मागीर हांगासर फोणकूल पडटकूच थंयसल्ली माती हाडप". हाचे वयल्यान विकासाची कल्पना कितली बेगडी आनी तकलादू आसा तें होलमता.
- मीन-वेवसाय म्हणल्यार आत्यंतीक उद्देगीकरणाची एक जितीजिवी देख. डॉ. किरण बुडकुले हांणी आपल्या 'म्युजिंग्स इन द मिडोवस' पुस्तकांत म्हणलां "खण वेवसायान गोंयांत उद्देगीक भांडवलशाय हाडली (industrial capitalism). तांचें हें मत खण-वेवसाय

चलपी सगळ्याच वाठारांक लागू जाता. डॉ. बुडकूले फुडें म्हटात ते प्रमाण खण-वेवसाय हो त्या-त्या वाठारांतलो शोशणकारी उद्देग (Exploitative industry) थारला.

10. 'क्राय...' कादंबरेंत खणी मनशा खातीर, मनीस खणी खातीर न्हय ('Mines are for men, not for money') असो विचार उक्तावन, जगाचे फाटीर दुसरें जोहान्सबर्ग नाका, एक आसा तें पुरो अशें म्हणलां ('No second Johannesburg is needed upon the earth. One is enough'). मनशाक मिनाखणीनी वेठबिगार आनी गुलाम करून सोडला, ह्या वेवसायान मजुरांचेर सतत भंयाचें आनी दहशतीचें वातावरण निर्माण केलां. देखून 'क्राय...' कादंबरेंतलो फादर सिमांगू म्हणटा खण वेवसायाक लागून निर्माण जावपी गुलामेच्या भंयांतल्यान आनी भंयाच्या चपक्यांतल्यान मनशाक मुक्त करपाची वेळ आयल्या. (Emancipation from the fear of bondage and the bondage of fear.)
11. लोकशायेचो आदारस्तंब मानिल्ली वृत्तपत्र वेवस्था लेगीत खण-वेवसायिकांनी आपल्या ताब्यांत दवरून तांणी तिचो आपल्या फायद्या खातीर, खण-वेवसायाचीं कुकर्मां लिपोवपा खातीर वापर केला. व्यक्तिस्वातंत्र आनी विचार स्वातंत्र हे मुलभूत हक्क तांणी चिड्डून उडयल्यात.
12. खण वेवसायाक लागून खेड्यांनी आनी गांवांनी आमुलाग्र परिवर्तन घडयलां. खणी येवच्या पयलींची स्थिती आनी उपरांतची स्थिती हातूंत जमीन-आस्मानाचो फरक पडला. खण-वेवसायान थंयचो संस्कृतीक एकचार पुराय रितीन नश्ट केला. खण वेवसाय चलिल्ल्या सगळ्याच वाठारांनी झगडीं, संघर्श, किजिलां, केंस्तांवां आनी जिवघेणी सर्त चलिल्ली पळोवंक मेळटा. खण-वेवसायाक लागून भूंयपुतांच्या वांट्याक दळडीर आयलां आनी आपलेच भुंयेंत ते परके जाल्यात.

13. सरकार आनी हेर जबाबदार घटकांनी खण-वेवसायाच्या साहित्यान घडयिल्ल्या ह्या दर्शनाची फाव ती दखल घेवन ह्या धंद्या संबंदीचीं मुखा वयलीं धोरणां थारावंक जाय.

अभ्याशिल्ल्या एकंदरीत कादंबऱ्यांनी मिनाखणीं विशीं निराशेचो, मानवी मुल्यांच्या अधःपतनाचो शोकात्म अंतःस्वर उकतायला.

-----X-----X-----

संदर्भावळ

1. ठाकूर, देवेश. *साहित्य की सामाजिक भूमिका*. मुंबई: संकल्प प्रकाशन, 1992, पान 46.
2. ठाकूर, रवीन्द्र. *मराठी कादंबरी: समाजशास्त्रीय समीक्षा*. पुणे: दीपराज प्रकाशन, 2007, पान 37
3. पाटील, बी.एन. *साहित्य समीक्षा आणि संप्रदाय*, जळगांव : प्रशांत पब्लिकेशन, 2008, पान 9
4. विराज. *टीकाशास्त्र परिचय*. कोल्हापूर: मोघे प्रकाशन, 1975, पान 80
5. शिरवाडकर, के.र. *साहित्यातील विचारधारा*. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन, 2003, पान 145
6. भगत, दत्ता. *साहित्य समजून घेताना*. औरंगाबाद : मिरा बुक्स अँड पब्लिकेशन, 2011, पान 35 (लेखनाचा प्रारंभबिंदू)
7. जोशी, अशोक. मालशे, मिलिंद. *आधुनिक समीक्षा सिद्धांत*. मुंबई : मौज प्रकाशन, 2007, पान 187
8. ऑनलाइन डिक्शनरी ऑफ एटिमोलोजी, गुगल
9. नॅशनल बायोडायवर्सिटी बोर्ड, चेन्नय, अधिकृत वेबसायट, इंटरनेट
10. 'परिस्थितिकी' आनी Ecology - विकीपिडिया.
11. Shiksha, Kumari. Vol. 7 No. 1, IRWLE, Internet Edition
12. वयलोच संदर्भ
13. वयलोच संदर्भ
14. Gonzalez, Lorena and Gonzalez Sergio, *Ecocriticism : Natural World in the Literary Viewfinder*, IRWLE, Internet Edition
15. कौशिक, हेमराज. *मूल्य और हिंदी उपन्यास* दिल्ली: निर्मल पब्लिकेशन, 2000, पान 15
16. वेदान्त केसरी. *वॅल्यूस- द की टू अ मिनिंग्फुल लायफ*. मद्रास: श्री रामकृष्ण मठ, 2012
17. लालनजी, गोपाल. *कल्चरल वॅल्यूस इन एन्शियंट इंडियन इकॉनॉमिक एंड पॉलिटिकल थॉट्स*. कलकत्ता: द रामकृष्ण मिशन इन्स्टिट्यूट ऑफ कल्चर, 1996

18. गाडगीळ, गंगाधर. खडक व पाणी.
19. कल्याणरमण, एस. सरस्वती शोध प्रकल्प. इंटरनेट आवृत्ती
20. कामत, नंदकुमार, अच्छेव.(लेख), वैयक्तिक संग्रह, 07-07-1997
21. वयले प्रमाण
22. Sunaparanta revisited :Political ecology and economy of Gold deposits in Goa (Vol. VII, No.11, Nov. 1, 2012, ATAHARVA, Ed. Dr. Pradip Mhaske)

-----X-----X-----

आदारग्रंथ वळेरी

1. अभ्यासार्थ नियाळिल्ल्यो कादंबऱ्यो

कोंकणी कादंबऱ्यो

- 1) नायक, पुंडलीक .अच्छेव .प्रियोळ, गोंय : जाग प्रकाशन, 1977,197

मराठी कादंबऱ्यो

- 1) कामत, श्रीराम .भीष्माचा डोंगर. ?197 3,246
- 2) बर्वे, रामकृष्ण काशिनाथ .होमकांड .पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन, 1978,154
- 3) भेंडे, सुभाष .उद्ध्वस्त .मुंबई : मेनका प्रकाशन, 1983, 137
- 4) बर्वे, अनिल .अकरा कोटी गॅलन पाणी .पुणे : ऊर्जा प्रकाशन, 2005,74

इंग्लीश कादंबऱ्यो

- 1) स्मिथ, विल्बर .गोल्ड मायन .लंडन: विलियम हिनीमेन, 1970, 217
- 2) पॅटन, ऍलन .क्राय द बिलोव्हड कंट्री .लंडन : विंटेज, 1948, 240

हिंदी कादंबऱ्यो (अनुवादीत)

- 1) गद्दी, इलयास अहमद .फायर एरिया .दिल्ली:नॅशनल बुक ट्रस्ट, 2002, 275
- 2) भारती, कु .चिन्नप्प .कोयले की खान. तमिलनाडू : तिशै एडुम प्रकाशन, 2008, 168

2. अभ्यासार्थ नियाळिल्लें हेर साहित्य

कोंकणी

नायक, पुंडलीक .पाज्ज) कथा) (कथासंग्रह:मुठय .(प्रियोळ: जाग प्रकाशन 1989

मराठी

- 1) गांवस, विठ्ठल .लवण) कथासंग्रह) (देऊळ .(पणजी, गोंय : गोमंतक मराठी अकादमी, 2003, 109-102

- 2) गांवस, चंद्रकांत .इदवास) कादंबरी .(पुणे : दर्या प्रकाशन, 2007
- 3) गायतोंडे, प्रफुल्ल (अनुवादक). आक्रंदे ही मायभूमी.पुणे : सांतेरी प्रकाशन, 2001, 243

इंग्लीश

- 1) पै, विद्या) अनुवादक.(द अपहिवल .नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, 2002, 144

3. संदर्भ साहित्य

कोंकणी

- 1) तडकोडकार, प्रियदर्शिनी.पुंडलीकनायक साहित् सूची (वर्णनात्मक).केदार प्रकाशन गृह, गोंय, 1999.
- 2) वजरीकार, प्रकाश. कोंकणी कादंबऱ्यांतलें समाज दर्शन (अच्छेव आनी कार्मेलीन कादंबऱ्यांच्या संदर्भात) पीएच. डी. पदवे पासत गोंय विद्यापिठाच्या कोंकणी विभागांत सादर केल्लो सोद-प्रबंध, .2008
- 3) बुडकुले, किरण. पश्चिमी समिक्षेकडेन इश्टागतपणजी, गोंय:राजहंस वितरण, 1998

मराठी

- 1) मोरे, नंदकुमार .समाज भाषाविज्ञान आणि मराठी कादंबरी.पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन, 2012, 248
- 2) शिरवाडकर, के .र .साहित्यातील विचारधारा .पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन, 2003, 160
- 3) पाटील, बी .एन .साहित्य समिक्षा आणि संप्रदाय, जळगांव : प्रशांत पब्लिकेशन, 154,2008
- 4) नायक, राजू .खंदक.पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन, 2012, 256
- 5) बर्वे, रा .का .गोव्यातील खाणउद्यागाचे परिणाम.पुणे : रा .का .बर्वे, 2012, 39
- 6) भावे, भूषण) अनुवादक.(न्या .एम् .बी .शहा आयोग अहवाल .फोंडा, गोवा : गोमंत संवर्धन संस्था, 2012, 98
- 7) भगत, दत्ता .साहित्य समजून घेताना .औरंगाबाद : मिरा बुक्स अँड पब्लिकेशन, 2011, 227
- 8) मालशे, मिलिंद जोशी, अशोक .आधुनिक समीक्षा सिद्धांत.मुंबई : मौज प्रकाशन, 2007, 352
- 9) कुलकर्णी, मदन .मराठी प्रादेशीक कादंबरी. नागपूर:श्री .मंगेश प्रकाशन,1984, 339
- 10) विराज .टीकाशास्त्र परिचय.कोल्हापूर: मोघे प्रकाशन, 1975, .252

- 11) कालेलकर, द.बा .साहित्याची कामगिरी.अहमदाबाद: नवजिवन प्रकाशन मंदिर, 1948,109
- 12) कुलकर्णी, वा.ल .वाङ्मयातील वादस्थळे.मुंबई:स्वस्तिक पब्लिशिंगहाऊस,1946, 207
- 13) मालशे, स.गं .साहित्य सिद्धांत. मुंबई: महाराष्ट्रराज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, 1982,421
- 14) नेमाडे, भालचंद्र .टीकास्वयंवर.पुणे: साकेत प्रकाशन, 1990, 326
- 15) कर्हाडे, सदा .समाज आनी साहित्य. प्रभादेवी, मुंबई: लोकवाङ्मय गृह,1999
- 16) कुलकर्णी, गो.म .नवसमिक्षा आणि विचारप्रवाह. पुणे: मेहतापब्लिशिंगहाऊस, 1982
- 17) जाधव, मनोहर).संपा (.समीक्षेतील नव्या संकल्पना. औरंगाबाद: स्वरूप प्रकाशन, 2008
- 18) जोग, वि.स .मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य. नागपूर: सौ.जयश्री उपाध्याय, .1981
- 19) ठाकूर, रवीन्द्र .मराठी कादंबरी: समाजशास्त्रीय समीक्षा. पुणे: दीपराज प्रकाशन, 2007
- 20) यादव, आनंद .सामाजिक स्थिती आणि साहित्यातील नवे प्रवाह.पुणे: मेहतापब्लिशिंगहाऊस, 2001
- 21) संत, दु.का.संशोधन: पद्धती, प्रक्रिया, अंतरंग. पुणे: डॉ.गं.श्री.कोशे, 1996

इंग्लीश

- 1) भूषण, चंद्र, हजरा मोनाली) लेखक(, बॅनर्जी सुपर्णो) संपादक .(रीच पीपल, पुअर पीपल, इज सस्टेनेबल मायनींग पोसिबल .नवी दिल्ली : सेंटर फॉर सायन्स अँड एनविरोमेंट, 2008, 358
- 2) बुडकुले, किरण .म्युजिंग्सइन द मिडोवस्.सांगे, गोंय : संजना पब्लिकेशन्स, 2012, 200
- 3) बोएलहगोवर, विलियम) अनुवादक, संपादक .(मॅथड इन द सोसिओलॉजी ऑफ लिटरेचर .इंग्लंड : बैजिल पब्लिशर, 1981, 158
- 4) वेदान्त केसरी .वॅल्यूस- द की टू अ मिनिंग्फुललायफ. मद्रास:श्री रामकृष्ण मठ,2012
- 5) लालनजी, गोपाल .कल्चरल वॅल्यूस इन एन्शियंट इंडियन इकॉनॉमिक एंड पॉलिटिकल थॉटस .कलकत्ता: द रामकृष्ण मिशन इन्स्टिट्यूट ऑफ कल्चर,1996
- 6) Sunaparanta revisited:political ecology and economy of Gold deposits in Goa (Vol. VII, No.11, Nov. 1, 2012, ATAHARVA, Ed. Dr. Pradip Mhaske)

- 7) <http://precedings.nature.com/documents/5497/version/1>

हिंदी

- 1) ठाकूर, देवेश. *साहित्य की सामाजिक भूमिका*. मुंबई: संकल्प प्रकाशन, 1992, 78
- 2) श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ. *हिंदी भाषा का समाज शास्त्र*, नई दिल्ली: राधाकृष्ण प्रकाशन, 1995

-----X-----X-----